॥ अथ दशम उल्लासः ॥

अर्थालंकारानाह,

साधर्म्यमुपमा भेदे,

अथ प्राप्तावसरतयाऽर्थालंकाराः निरूपणीयाः, ते च " उपमाऽनन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः । उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥ श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चाथ निदर्शना । अप्रस्तुतप्रशंसाऽतिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥ प्रतिवस्तूपमा तद्वद् दृष्टान्तो दीपकं तथा । तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥ प्रकीर्तितस्तथाऽऽक्षेपस्तथैव च विभावना । विशेषोक्तिर्यथासंख्यं तथैव परिकीर्तितम् ॥ अथ चार्थान्तरन्यासविरोधाभाससंज्ञकौ । स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ॥ विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् । पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ॥ पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा । व्याजोक्ति-परिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ॥ अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मं-सारौ तद्वदसंगतिः । समाधिश्च समेन स्यात् विषमस्त्वधिकेन च ॥ प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावली-स्मृती । भ्रान्तिमांश्च प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ॥ तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः । संसृष्टि-संकरौ चैवमेकषष्टिः क्रमोदिताः ॥ "—इति न्यूनाधिक्यव्यवच्छित्तये काव्यप्रदीपे परिगणिताः ।

तेषु, उपमेयोपमा-ऽनन्वय-प्रतीप-स्मरण-रूपक-ससंदेह-भ्रान्तिमद्-अपह्नवोत्प्रेक्षा-ऽतिशयोक्ति-तुल्ययोगिता-दीपक-प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्त-निदर्शना-व्यतिरेक-सहोक्ति-समासोक्त्याद्यनेकालंकारमूलभूतत्वात् सौकुमार्यातिशयाच्च (१) प्रधानमुपमां प्रथमं लक्षयति **साधर्म्यमिति** । भेदे (उपमानोपमेययोः) भेदे सति साधर्म्यमुपमेत्यन्वयः । समानः एकः तुल्यो वा धर्मो गुणक्रियादिरूपो (२) ययोः (अर्थादुपमानोपमेययोः) तौ सधर्माणौ, तयोर्भावः साधर्म्यम्, समानधर्मनिरूपितः सादृश्यापरनामकः संबन्धः, समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य " कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन "—इति न्यायेन संबन्धाभिधायकत्वात्, स एव (संबन्ध एव) उपमा उपमाऽलंकार इत्युच्यते इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति 'समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा ' —इति । अत्रेदं बोध्यम्, उपमास्थले च उपमानम्, उपमेयम्,

१ सौकुमार्येति । इतरालंकारापेक्षयाऽस्याः स्फुटतया विभावाद्युत्कर्षकत्वादिति भावः ॥ २ आदिपदेन ' सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव '—इत्यादौ समानशब्दरूपो वा समानशब्दवाच्यत्वरूपो वा गृह्यते इति नवमोल्लासे (५८४ पृष्ठे) स्फुटीकृतम् ॥

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा ।

साधारणो धर्मः, साधर्म्यं चेति चतुष्टयमपेक्ष्यते। साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदार्थः उपमानम्, तद्धर्मवत्तया वर्णनीयः पदार्थः उपमेयम्, केचित्तु, अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानम्, निकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयमित्याहुः, सादृश्यप्रतियोगि उपमानम्, सादृश्यानुयोगि उपमेयमित्यन्ये। उभयत्र (उपमाने उपमेये च) संगतो धर्मः साधारणो धर्मः, यस्य धर्मस्य संबन्धात् येन सह यदुपमीयते स साधारणो धर्मः, तत् उपमानम्, तच्चोपमेयमिति परमार्थः । यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञम्'—इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धात् तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयते इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः, कमलमुपमानम्, मुखमुपमेयमित्युपमाऽलंकारोऽयम्। अत्र सर्वत्र इवादिपदादेरिव यथादिपदादपि साम्यावगतेः (पर्यायपरिवृत्तिसहत्वात्) उपमादेरर्थालंकारता बोध्येत्युक्तं प्राक् (९८३पृष्ठे) इति।

ननु साधर्म्यं हि सादृश्यापरनामकः संबन्धविशेषः, संबन्धश्च एकप्रतियोगिकोऽपरानुयोगिक एव नियतः, (यस्य यत्र यः संबन्धः, यथाक्रमं तौ तस्य संबन्धस्य प्रतियोग्यनुयोगिनौ; यथा, खण्डस्य कुण्डे संयोगः, दण्डस्य कलशे कार्यत्वं च संबन्ध इति तस्य तस्य संबन्धस्य यथाक्रमं तौ खण्डदण्डौ प्रतियोगिनौ, तावपि कुण्डकलशावनुयोगिनाविति), एवं चात्र, साधर्म्यसंबन्धस्य कौ प्रतियोग्यनुयोगिनाविति । यदि यौ—कौचिदपि तौ कल्प्येते—इत्युच्यते, तदा कार्यकारणादिरूपौ तौ किमिति न कल्प्येते?—इत्याशङ्कां निराकरोति **उपमानेति** । इदमत्र निराकरणम्, सर्वे एव न सर्वेषां संबन्धानां प्रतियोग्यनुयोगिनः, किंतु कौचित् कस्यचित्—इति कार्यत्वादिसंबन्धस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावपि कार्यकारणादिकौ न साधर्म्यसंबन्धस्य तथा संभवत इति न तावत्र कल्प्येते, किंतु योग्यतया उपमानोपमेये एव प्रतियोग्यनुयोगितया नियतमाक्षिप्येते इति तदनुपादानं (१) न दोषायेतीति विवरणे स्पष्टम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतप्रभास्वपि, ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न, आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोः (प्रतियोग्यनुयोगिनोः) लाभात् । नच प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपे कार्यकारणादिकयोरपि "कारणगुणानुसारी कार्ये गुणः" इति व्यवहारात् कथंचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य यत्साधर्म्यं तस्य कविप्रतिभाकल्पितांशाभावेनानलंकारत्वात् । अयं भावः, चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावान्नातिप्रसङ्गः । यत्र तु

---

१ तदनुपादानमिति । तयोरुपमानोपमेययोरनुपादानमग्रहणमित्यर्थः ॥

भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

कार्यकारणयोरपि तादृशं साधर्म्यमस्ति, यथा, 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्'—इत्यादौ, तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्रेष्ट एवेति । एवंचात्र लक्षणवाक्ये उपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको (१) न तु व्यावर्तक इति बोध्यम्। उक्तव्युत्पत्तिलभ्यं साधर्म्यपदार्थमाह समानेन धर्मेणेति । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थः । अत एवाहुर्बहवः, एकवचनमत्राविवक्षितम्, अन्यथा यत्किंचिद्धर्मेण साजात्यस्य सर्वत्र सुलभत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति ।

नन्वाक्षेपादेवोपमानोपमेययोर्लाभाङ्गीकारे भेदग्रहणमनर्थकम्, एकधर्मवत्त्वमिति व्यवहारस्य भेदे एव संभवेन भेदस्याप्याक्षेपादेव लाभसंभवात्; नह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमुच्यते, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादित्यत आह भेदग्रहणमिति । अनन्वयव्यवच्छेदायेति । 'नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव'—इत्यादौ वक्ष्यमाणेऽनन्वयालंकारे एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चेति पारमार्थिकभेदविरहात्तद्व्यावृत्तये इत्यर्थः । न च तत्राप्युपमैवेति वाच्यम्, तत्र साधर्म्यस्य चमत्कारित्वाभावात्; उपमानान्तरव्यवच्छेदस्यैव चमत्कारित्वात् । नच तत्र धर्मस्यैकत्वे सजातीयताविरहेण नोपमाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, धर्मिभेदस्येव धर्मभेदस्यापि काल्पनिकत्वेन सजातीयताऽनपायात् । तस्मात्साधर्म्यशब्दस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेऽपि अनारोपितसाधर्म्यनिबन्धन एवोपमालंकार इति मन्तव्यम् । इदमत्र तत्त्वम्, उपमनोपमेययोर्भेदश्चतुर्धा, उपात्तोऽनुपात्त आरोपितस्तिरोहितश्चेति । तत्राद्ये वाच्योपमा, यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' (९८४ पृष्ठे)—इत्यादौ, द्वितीये व्यङ्ग्योपमा, यथा 'उल्लास्य कालकरवाल०' (१३८ पृष्ठे)—इत्यादौ, तृतीयेऽनन्वयालंकारः, चतुर्थे रूपकालंकारः—इति सुधासागरे स्पष्टम्। इयं चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्या, सुहृत्प्रतिपक्षादिशब्दोपादाने लक्ष्येत्युद्द्योते स्पष्टम्। अत्र सर्वेष्वलंकारलक्षणेषु अलंकारत्वे (२) सतीति विशेषणं विवक्षितम्, तर्हि ग्रन्थकृता किमिति नोपात्तमिति चेत्, तत्र तत्र तदुपादाने महद्गौरवं स्यादिति । अलंकारत्वे सति—इति विशेषणसत्त्वादेव 'गौरिव गवयः' 'घट इव पटो द्रव्यम्' 'घट इव पटो जातिमान्' 'अस्थिवद्दधिवत्कीर्तिः'—इत्यादौ सदपि साधर्म्यं नोपमालंकारः, वैचित्र्याभावात् । एवं रूपकादिस्थलेऽपि नोपमालंकारप्रसङ्गः, तत्र रूपकादिकृतवैचित्र्यस्यैव चमत्कारातिशयजनकतया तेनोपमावैचित्र्यस्य तिरोधानात्। एवं 'कण्ठे केवलमर्गलेव०' (९२९ पृष्ठे)— इत्यादावुपमायाः प्रकृतरसानुपकारकतया

१ प्रतिपत्तीति । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थः ॥ २ अलंकारत्वं वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं च चमत्कारकारित्वम् ॥

अलंकारत्वमेव नास्ति, तथाऽपि तद्व्यवहारो भाक्त एव । एवं चोक्तरीत्यैवानन्वयवारणसंभवे भेदग्रहणमनर्थकमिव प्रतिभाति । अत एव रसगङ्गाधरकृद्भिरस्य दूषणावसरे "भेदग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः"—इत्युक्तम् । एवं चालंकारत्वे सति साधर्म्यमुपमेत्येव सम्यक् । उपमास्थले चोपमानम्, उपमेयम्, साधारणो धर्मः, साधर्म्यं चेति चतुष्टयमपेक्ष्यते इत्युक्तमेव (१०३ पृष्ठे) । उपमानादिचतुष्टयं च सदसदपि, वाच्यं प्रतीयमानं च भवति । अत एव 'त्वयि कोपो ममाभाति सुधांशाविव पावकः'—इत्यादौ सुधांशौ पावकस्यासतोऽपि उपमानत्वसिद्धिः, कमलमिव मुखमित्यादौ लुप्तोपमास्थले प्रसिद्धतया साधारणधर्मस्यानुपात्तत्वेऽपि उपमासिद्धिश्चेति विवरणादौ स्पष्टम् । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ (१)'—इत्यादौ नोपमा, यदि तथाभूतौ स्यातां तदोपमीयेत, न चैवमित्युपमानिष्पत्त्यभावात्, किंतु "यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्"—इति वक्ष्यमाणरीत्याऽतिशयोक्तिरेवेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यत्राह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखमिति बोधः।अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया, यथा, चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ, क्वचिद्विशेष्यतया, यथा, चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ; अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः उपमेयमुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः, अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकतैव । 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' इत्यादि तु असाध्वेव, समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधं वदन्ति, तेषां मते उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं दुर्लभम् । विस्तरस्तु "क्यचि वाद्युपमेयासे"—इति सूत्रे निरूपयिष्यते । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति, तन्न, व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं 'गजराज इव गच्छति देवदत्तः'—इत्यादौ बोध्यम् । 'वनं गजराज इव शूरः समरभूमिं गच्छति'—इत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकसमरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिकाऽत्र धीः । 'व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छति'—इत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकं गमनमिति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिकाऽत्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधानोपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदः, तथाऽपि साधारणधर्मवेषेणाभेदान्वययोग्यता बोध्येत्युद्द्योते धात्वर्थवादमञ्जूषायां च स्पष्टम् ।

सारबोधिनीकारादयस्तु, अत्र 'चन्द्र इव मुखम्'—इत्यत्र यज्जातीयधर्माश्रयश्चन्द्रस्तज्जातीयधर्माश्रयो मुखमित्युभयविशेष्यकैव प्रतीतिः, नतु चन्द्रनिष्ठधर्मसजातीयधर्माश्रयो

१ अस्य श्रीकृष्णस्य वक्षः वक्षःस्थलम् । इदं पद्यं माघकाव्ये तृतीयसर्गे इति बोध्यम् ॥

पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमा–प्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

मुखमिति प्रकृतविशेष्यक एव प्रत्ययः, तथा सति 'हंसीव धवलश्चन्द्रः'–इत्यादौ प्रतीतिमान्थर्यविरहेण दोषो न स्यात् । हंसीनिष्ठधवलत्वसजातीयधवलत्ववत्तया चन्द्रप्रतीतौ सकलसहृदयानुभवसिद्धं प्रतीतिमान्थर्यं न स्यात् । उभयविशेष्यकत्वे तु पुंस्त्वान्वितधवलपदार्थस्य हंस्यामनन्वयेन चन्द्रमात्रान्वये विवक्षितप्रतीत्यनुपपत्तेर्दोषः संभवतीति ध्येयम् । 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्'–इत्यत्र तु आह्लादकपदस्योभयगामित्वेऽपि नपुंसकस्य मुखपदस्य लिङ्गग्रहणं "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" (१।२।६९)–इति पाणिन्यनुशासनादित्याहुः ॥

अथोपमां विभजते **पूर्णा लुप्ता चेति** । उपमा तावत् द्विविधा, पूर्णा साङ्गा, लुप्ता निरङ्गा चेत्यर्थः । तत्राद्यामाह **उपमानेत्यादि** । साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदार्थः उपमानम्, तद्धर्मवत्तया वर्णनीयः पदार्थ उपमेयम्, उपमाने उपमेये च सङ्गतो धर्मः साधारणधर्मः, गुणाक्रियादिरूप इत्यर्थः, उपमाप्रतिपादकाः उपमाबोधकाः, इवादितुल्यादिशब्दा, इत्यर्थः (१), एतेषां चतुर्णामुपादाने निर्देशे (ग्रहणे) पूर्णा पूर्णोपमेत्यर्थः । द्वितीयामाह **एकस्येति** । एतेषां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे अनुपादाने (अनुक्तौ) लुप्ता लुप्तोपमेत्यर्थः ॥

---

१ ते चोपमाप्रतिपादकाः काव्यादर्शे दण्डिनोक्ताः, तथाहि, "इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः । तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ १ ॥ प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः । सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ २ ॥ प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः । सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ३ ॥ कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि । सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ४ ॥ समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु । स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ५ ॥ आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति । विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६ ॥ तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति । तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ७ ॥ तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते । तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥८॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ॥९॥"–इति ।

सादृश्यसूचका इति । सादृश्यस्य बोधकाः, वाचका लक्षका व्यञ्जकाश्चेत्यर्थः । तत्रेवादयो वाचकाः, स्पर्धते–इत्यादयो लक्षकाः, स्पर्धादिधातूनां सादृश्ये संकेतितत्वाभावात् । तस्य मुष्णाति सौभाग्यम्–इत्यादयो व्यञ्जका इति व्याख्यातारः ॥

साऽग्रिमा ।
श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ ८७ ॥
अग्रिमा पूर्णा ।

तयोः पूर्णां षड्विधतया विभजते साऽग्रिमेत्यादि । सा अग्रे भवा (प्रागुद्दिष्टा) अग्रिमा पूर्णोपमेत्यर्थः । पूर्णैव तावत् द्विधेत्याह श्रौत्यार्थी चेति । श्रौती शब्दगम्या, वाच्येति यावत्, सा च यथेवादिशब्दोपादाने, इवार्थविहितवतिप्रत्ययोपादाने च भवति, यथादिशब्दानां साधर्म्यसंबन्धरूपधर्मवाचकतया तत्सद्भावे श्रवणमात्रेणैव साधर्म्यसंबन्धस्य मुख्यतयोपस्थितेः । यथादिशब्दानां धर्मवाचकत्वादेव "चादयोऽसत्त्वे" (१।४।५७)–इति पाणिनिसूत्रेण (१) निपातसंज्ञायां सत्यां "स्वरादिनिपातमव्ययम्" (१।१।३७)–इति सूत्रेण (२) अव्ययसंज्ञा सिद्ध्यति, तुल्यसदृशादिशब्दानामिव धर्मिवाचकत्वे तु असत्त्वे (अद्रव्ये) इति पर्युदासात् निपातसंज्ञाया अभावेऽव्ययसंज्ञा न स्यादिति बोध्यम् । आर्थी अर्थवशलभ्या, आक्षेपगम्येत्यर्थः, सा च तुल्यसदृशादिशब्दानामुपादाने तुल्यार्थविहितवतिप्रत्ययस्योपादाने च भवति, तुल्यादिशब्दानां साधर्म्यसंबन्धसंबन्धिरूपधर्मिवाचकतया तत्सद्भावे तादृशधर्मिणः (उपमानस्य, उपमेय उभयस्य वा) एव मुख्यतयोपस्थितेः साधर्म्यस्यार्थाक्षिप्तत्वात् । एतत्सर्वमनुपदं मूले एव स्फुटीभविष्यति । एवं द्विविधाऽपि पूर्णा वाक्य-समास-तद्धितगामित्वभेदात् षड्विधेत्याह भवेद्वाक्ये इत्यादि । वाक्यं विग्रहः, यद्वा, ऐकपद्यानापन्नमाकाङ्क्षादिमत् अनेकं पदं वाक्यम्, समासत्ववान् समासः, समासत्वं च संकेतविशेषसंबन्धेन समासपदवत्त्वम्, तद्धितः तद्धितसंज्ञको वतिप्रत्ययादिः । श्रौती आर्थी च प्रत्येकं वाक्ये समासे तद्धिते च भवेदित्यर्थः । तथा चोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यद्यसमस्तानि तदा वाक्यगा, तेषु (३) कयोरपि समस्तत्वे समासगा, तद्धितप्रत्ययस्य न वाक्यत्वं न वा समासत्वमिति पृथगुक्तिः । एवं च श्रौत्यार्थी चेति द्विविधाऽपि पूर्णोपमा प्रत्येकं वाक्यादिगतत्वेन त्रिविधा भूत्वा षड्विधेति भावः । अग्रिमापदस्य लुप्तापरत्वभ्रमं वारयति अग्रिमा पूर्णेति । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोरपि, श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वमिति प्रदीपः । श्रौतत्वं चोपमानेति । एवं च सादृश्यप्रयोजकसाधारणसंबन्धस्येवादिशक्यस्योभयवृत्तितया शाब्दबोधविषयत्वे श्रौतत्वमित्यर्थः । अर्थापत्तीति । तुल्यादीनां सादृश्यवति शक्तेः सादृश्यस्य साधारणधर्मसंबन्धं विनाऽनुपपत्त्या तत्प्रतीतिरिति भाव इत्युद्द्योतः ॥

---

१ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युरिति तदर्थः ॥ २ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युरिति तदर्थः ॥ ३ उपमानादिषु चतुर्षु पदेषु मध्ये ॥

यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणा-न्येते; तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्स-द्भावे श्रौती उपमा। तथैव, "तत्र तस्येव"—इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने।

यथेववादिशब्दानां साधर्म्यसंबन्धवाचकत्वम्, यथेववादिशब्दसद्भावे उपमायाः श्रौतत्वं (१) च प्रतिपादयन् तावत् शङ्कते यथेववादीति। आदिना वशब्दपरिग्रहः। "व (२) वा यथा तथैवैवं साम्ये"— इत्यमराद्वशब्दस्याप्युपमावाचकत्वात्। यत्पराः यद-नन्तरमुपात्ताः। तस्यैव तदर्थस्यैव। एते इति। यथेववादिशब्दा इत्यर्थः। अयमत्र श-ङ्काभिप्रायः, यद्धि यदर्थे धर्मविशेषं प्रतिपादयति, तत् तद्विशेषणम्; एकविशेषणं च ना-परत्र स्वार्थं प्रत्याययति,—इति नियमः, यथा, नीलमुत्पलमित्यादौ नीलपदमुत्पलपदार्थे स्वार्थं प्रत्याययत् उत्पलपदस्य विशेषणं भवति, ततश्च नान्यत्र स्वार्थं प्रत्याययति, तथा, 'मुखं मनोज्ञं कमलं यथैतत्'—इत्यादौ यथाशब्दः कमलपदोत्तरमुपात्तत्वेन कमलपदार्थे उपमानतां प्रत्याययतीति कमलपदस्य विशेषणमिति उपमानभूते कमले एव साधारण-धर्मसंबन्धं बोधयतु, तदन्यस्मिन् उपमेये मुखे कथं तदवगमयेत्?—इति उपमानोपमेययोः साधर्म्यस्य शब्दागम्यत्वात्कथं श्रौतत्वमिति। उक्तशङ्कां समाधत्ते तथाऽपीति। शब्दशक्तिमहिम्ना शब्दशक्तिस्वाभाव्येन, "विचित्राः शब्दशक्तयः"—इति न्यायात् शब्दशक्तिवैचित्र्येणेति यावत्। श्रौतत्वं व्युत्पादयति श्रुत्यैवेति। श्रवणमात्रेणेत्यर्थः, न तु तुल्यादिशब्दा इवाक्षेपेणेति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह षष्ठीवदिति। षष्ठी विभ-क्तिरिवेत्यर्थः। संबन्धं (प्रकृते) उपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपं साधर्म्यम्। तत्सद्भावे यथेववादिशब्दसद्भावे। अयमत्र समाधानाभिप्रायः, राज्ञो राज्यमित्यादौ स्वप्रकृत्यनन्तरमुपात्ता षष्ठी विभक्तिः स्वप्रकृत्यर्थे राजनि स्वामित्वं प्रत्याययन्ती तद्वि-शेषणं भवन्त्यपि यथा राजराज्ययोः स्वस्वामिभावं संबन्धं प्रत्याययति, तथा उपमाने उपमानतां प्रत्याययन्तोऽपि यथादिशब्दाः उपमानोपमेययोः साधर्म्यसंबन्धं श्रवणमात्रे-णोपस्थापयन्त्येव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, तथा च यथादिशब्दानां साधर्म्यसंबन्धवाचकत्वं तत्सद्भावे उपमायाः श्रौतत्वं चोपपन्नमिति। विशेषणत्वमभ्युपेत्यायं सिद्धान्तः, वस्तुतस्तु यथादयः शब्दाः नोपमानविशेषणानि, न हि 'यत् यदर्थे धर्मविशेषं प्रतिपादयति, तत्

---

१ श्रौतत्वमित्ययं प्रयोगः "वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४) इति सूत्रे "त्वतलोर्गुणवचनस्य"—इति वार्तिकोक्तशब्देन्दुशेखररीत्या बोध्यः। अत एव 'कारकविभक्तेर्बलवत्वात्'—इति शब्देन्दुशेखरप्रयोगः सं-गच्छते। कौमुद्युक्तरीत्या तु श्रौतीत्वमिति प्रयोक्तव्यम्, यद्वा, 'शरदः कृतार्थता'—इत्यादिवत् "सामान्ये नपुंसकम्"—इति नपुंसकत्वविवक्षा वा। एवमग्रेऽप्यार्थत्वमिति प्रयोगोऽपि ज्ञेयः॥ २ साम्ये वशब्दो यथा, शात्रवं व वपुर्यशः इति। 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम'—इत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति सिद्धान्तकौमुदी॥

'तेन तुल्यं मुखम्'-इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'-इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्'-इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः"-इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

तद्विशेषणम्'-इति नियमः, किंतु 'यदर्थस्य यदर्थेऽन्वयबोधः, तत् तद्विशेषणमित्येव नियमः, न च यथादयः शब्दा उपमानतार्थकाः, येनोपमाने तदन्वयबोधं जनयन्त उपमानविशेषणानि स्युः, यथादिशब्दैरुपमानताप्रतीतिस्तु नान्वयबोधरूपा, किं त्वर्थवशसंपन्नेति न यथादिशब्दः उपमानविशेषणमिति विवरणे स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु एवं व्याचख्युः, उपमानविशेषणानीति । उपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकानीत्यर्थः, उपमानं विशिंषन्ति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयन्तीत्यर्थात् । न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबन्धेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः, नामार्थयोरभेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः । एवंच शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसंबन्धाप्रतीत्या नायं श्रौत्यार्थीविभाग उचित इति भाव इति ।

तद्धितमात्रे न श्रौतत्वं किंतु इवार्थविहितवतावेवेत्याह तथैवेति । तद्वदित्यर्थः, यथेववादिशब्दोपादानवदिति यावत् । इत्यनेनेति । "तत्र तस्येव" (५।१।११६) । इति पाणिनिसूत्रेण (१)-इत्यर्थः । इवार्थे सादृश्ये । विहितस्य बोधितस्य । वतेः वतिप्रत्ययस्य । उपादाने स्थितौ, प्रयोगे इति यावत् । 'श्रौती उपमा'-इत्यनुषज्यते । उदाहरणं तु 'गम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत्'-इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

तुल्यादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वं प्रतिपादयन् तत्सद्भावे उपमाया आर्थत्वं (२) व्यवस्थापयति तेन तुल्यमित्यादि । अत्र सर्वत्र तत्पदार्थः कमलम्, इदंपदार्थश्च मुखम् । उपमेये एवेति, उपमाने एवेति च विश्रान्तिरित्यनेनान्वेति । उभयत्र उपमाने उपमेये च । तुल्यादीति । आदिशब्दात् समसदृशादिपरिग्रहः । विश्रान्तिः पर्यवसानम्, तात्पर्यमिति फलितोऽर्थः । साम्येति । साम्यं साधर्म्यं तस्य पर्यालोचनयाऽनुसंधानेन, तुल्यता साधर्म्यसंबन्धसंबन्धिता, सा च तेन तुल्यं मुखमित्यादावुपमेयतारूपा, तत्तुल्यमस्येत्यादावुपमानतारूपा, इदं च तच्च तुल्यमित्यादावुभयरूपैव पर्यवस्यतीति साधर्म्यापेक्षया तुल्यताया भेदः । साधर्म्यस्य साम्यस्य । आर्थत्वात् अर्थाक्षिप्तत्वात् । उपादाने प्र-

१ सूत्रेणेति । तत्रेति सप्तम्यन्तात्, तस्येति षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे (सादृश्ये) वतिप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । सप्तम्यन्तात् यथा, मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । अत्र मथुरायामिव मथुरावदिति विग्रहः । उपमेये सप्तमीदर्शनादत्र सप्तम्यन्तादेव वतिप्रत्ययः । मथुरायां यादृशः प्राकारस्तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ननामकदेशे इत्यर्थः। षष्ठ्यन्ताद्यथा, चैत्रवत् मैत्रस्य गावः । अत्र चैत्रस्येव चैत्रवदिति विग्रहः । उपमेये षष्ठीदर्शनादत्र षष्ठ्यन्तादेव वतिप्रत्ययः । चैत्रस्य यादृशा गावस्ताभिस्तुल्या गावः मैत्रस्येत्यर्थः ॥ २ आर्थत्वमिति । अयं प्रयोगः समर्थितः प्राक् (६०९ पृष्ठे) ॥

"इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च"—इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा।

योगे। अयं भावः, तुल्यादिशब्दानामुक्तरूपधर्मिवाचकतया यद्यपि तत्सद्भावे साधर्म्यं शब्दान्न प्रतीयते, तथाऽपि अर्थादाक्षिप्यत एव तदित्यार्थत्वम्, तथाहि, कमलेन तुल्यं मुखमित्यत्र प्रथमत एव शब्दात् तुल्यमुखयोरभेदान्वयबोधः, ततश्च मुखस्य कमलतुल्यताप्रतीतिरिति निर्विवादम्, सा तु प्रतीतिः कमलमुखयोः साधर्म्यानुसंधानं विनाऽनुपपन्ना, कमलमुखयोः साधर्म्यं विना कमलेन मुखस्य तुल्यतायाः (साधर्म्यसंबन्धसंबन्धितारूपायाः) एवानिष्पत्तेरिति तुल्यताप्रतीत्यनुपपत्त्याऽर्थादाक्षिप्यत एव साधर्म्यमितीति विवरणे स्पष्टम्।

तद्धितगामार्थीमाह तद्वदिति। तुल्यादिपदोपादानवदित्यर्थः। इत्यनेनेति। "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (५।१।११५) इति पाणिनिसूत्रेणेत्यर्थः। विहितस्य बोधितस्य। वतेः वतिप्रत्ययस्य। स्थितौ उपादाने, प्रयोगे इति यावत्। तद्धितगा आर्थीति भावः। अत्र (पाणिनिसूत्रे) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं प्रथमान्तं च, व्यापारविशेषणत्वात्। तथा च, तेनेति तृतीयान्तात् तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययो भवति, यत्तुल्यं क्रिया चेत्सेति तदर्थः। उपमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात् तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययो भवतीति भावः। यथा, 'ब्राह्मणवत् अधीते क्षत्रियः'—इति। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदिति विग्रहः। नन्वत्र कथं वतिप्रत्ययः, ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावादिति चेत्, न; ब्राह्मणशब्दस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सौष्ठवादिश्च साधारणो धर्मः। तथा च ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकं वर्तमानकालिकमध्ययनमिति बोधः। तन्वत्र क्रियाचेदिति किमर्थमिति चेत्, गुणतुल्ये वतिप्रत्ययो मा भूदिति। तेन 'पुत्रेण तुल्यः स्थूलः'—इति वाक्यमेव तिष्ठति, न तु वतिप्रत्यय इति बोध्यम्।

समासगां श्रौतीमाह इवेनेत्यादि। इतीति। "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"—(२।४।७१)—इतिपाणिनिसूत्रव्याख्यानावसरे सिद्धान्तकौमुद्यां, "सह सुपा" (२।१।४)—इति सूत्रे महाभाष्ये च दृष्टेन "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च"—इति कात्यायनकृतवार्तिकेनेत्यर्थः। 'अनेन सूत्रेण'—इति सारबोधिनीकारोक्तं तु भ्रममूलकमेवेति मन्तव्यम्। "सुपा"—इति विभक्तसूत्रेणैव समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थमिदं वचनमिति कैयटे स्पष्टम्। इवशब्देन सह समर्थस्य सुबन्तस्य समासः, विभक्तेः अलोपः लोपाभावः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः। पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वमिति भावः, समासाभावे यः स्वरः स एव, न तु समासस्वर इति यावत्। उदाहरणं तु 'जीमूतस्येव'—इति। अत्र समासावयवस्य सुपोऽलोपविधानेऽपि समासा-

क्रमेणोदाहरणम्,

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥

दुत्पन्नस्य सोः "अव्ययादाप्सुपः" (२।४।८२)–इति सूत्रेण लुग्भवत्येव, अनुपसर्जने तदन्तस्याप्यव्ययत्वात् । अत्र यथार्थत्वादिप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, "तत्र तस्येव"–इति निर्देशात् । अस्य च समासस्य सुप्सुप्समास इत्येव नाम । अव्ययीभाव-तत्पुरुषादिविशेषसंज्ञास्तु न सन्त्येव, तदधिकारेष्वपाठात् । समासफलं तु 'अग्निरिवराजः'–इत्यादौ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" (५।४।९१)–इत्यादिसूत्रविहितसमासान्तादिसिद्धिरिति बोध्यम् । व्याकरणे समासस्य वैकल्पिकत्वाङ्गीकारात्, वार्तिके नित्यपदघटितपाठाभावाच्चात्र नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिक इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत एव "जीमूतस्येव प्रतीकम्"–इत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । अत एव च 'अनयेनेव राज्यश्रीः'–इति वक्ष्यमाणमालोपमोदाहरणे 'भुजंगमस्येव मणिः सदम्भाः'–इति वक्ष्यमाणयमकदोषोदाहरणे च 'उद्बाहुरिव वामनः'–इति 'जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्'–इति रघुकाव्ये च व्यस्तप्रयोगाः संगच्छन्ते । अत एव च रसगङ्गाधरकारोऽपि 'प्रावृषेण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिवरेण्यः'–इत्यादौ (प्रावृषेण्यो वारिधर इव–इत्येवान्वयस्य कर्तव्यत्वात्) वाक्यगत इवशब्द इत्युदाजहारेति दिक् ॥

एवं षड्विधां पूर्णामुपपाद्य, तत्र वाक्यगां श्रौतीमुदाहरति स्वप्नेऽपीति । हे राजन् स्वाधीनपतिका स्वाधीनः आकूताज्ञाकारी पतिर्यस्यास्तादृशी नायिका यथा प्रभावस्य प्रकृष्टानुरागस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं कान्तं कमनीयं नायकं न मुञ्चति न परित्यजति, तथा विजयश्रीः जयलक्ष्मीः प्रभावस्य प्रभुत्वस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुम्, यद्वा, प्रभावात्तपोविशेषात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तादृशं त्वां समरेषु संग्रामेषु (न त्वेकस्मिन् समरे) स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि न मुञ्चतीत्यर्थः । वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादिति भावः । एवं च स्वप्नोऽत्र वैरिणामेव । प्रकृतनृपस्येति केचित्, विजयश्रिय इति कश्चित् ।

अत्र स्वाधीनपतिका उपमानम्, विजयश्रीरुपमेया, न मुञ्चतीत्यपरित्यागः साधारणो धर्मः, यथेत्युपमाप्रतिपादकम् । न चैतेषां मध्ये कयोरपि समासः, "यथाऽसादृश्ये" (२।१।७)–इति पाणिनिसूत्रेणासादृश्ये एव समासनियमेन सादृश्ये समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगा श्रौती पूर्णेति बोध्यम् । अत्र यत्तत्पदप्रकृतिकप्रकारवाचिथाल्प्रत्ययान्तयथादिशब्दयोगे यद्धर्मवती स्वाधीनपतिका तद्धर्मवती विजयश्रीरिति उभयविशेष्यको बोधः, पश्चात् यत्तद्भ्यां धर्मस्यैक्यबोधात् सादृश्यं फलति, राज्ञः कान्तस्य च बिम्बप्रतिबिम्ब-

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते ॥
अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां, दिव्यैः, प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥

भावः, तदालिङ्गितस्वप्राधिकरणकत्यागाभावोऽनुगामी साधारणधर्म इति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

वाक्यगामार्थीमुदाहरति चकितेति। कस्याश्चिन्नायिकायाः सौभाग्यं सखीं प्रत्यनेन पद्येन कयाचिन्निवेद्यते। चकितः त्रस्तो (भीतो) यो हरिणः कुरङ्गः तस्य लोले चञ्चले लोचने नेत्रे इव लोचने यस्याः, यद्वा, हरिणशब्दस्य तल्लोचने लक्षणेति तरुणिमनीत्युदाहरणे स्फुटीभविष्यति, तथा च, चकितहरिणवत् लोले लोचने यस्यास्तथाभूतायाः तस्याः नायिकायाः क्रुधि क्रोधे सति तरुणो योऽरुणः सूर्यसारथिस्तद्वत् तारा उद्भटा (उत्कटा) पुष्टा वा हारिणी मनोहरा, यद्वा, तरुणारुणो गाढरक्तो यः तारो मुक्ताहारस्तस्य हारिणी अनुकारिणी कान्तिः शोभा यस्य तादृशम् आननम्, इदं हस्तस्थं सरसिजं रक्तोत्पलं च समं समानमिति हेतोः चेतसि नायकचित्ते सम्मदं हर्षं विधत्ते कुरुते इत्यर्थः । "प्रमदसम्मदौ हर्षे" (३।३।६८)-इति पाणिनिसूत्रेण सम्मदशब्दो हर्षे निपात्यते। "हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः"–इत्यमरः। "तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽप्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम्"–इति विश्वः। पुष्पिताग्रा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (९७पृष्ठे)।

अत्र सरसिजमुपमानम्, आननमुपमेयम्, अरुणसदृशकान्तिमत्त्वं साधारणो धर्मः, समशब्दः उपमाप्रतिपादकः, समशब्देन सह समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगाऽऽर्थी पूर्णेति बोध्यम् । अत्र सरसिजमाननं च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यवदभिन्नमिदं द्वयमिति बोधे पश्चान्मनसा व्यञ्जनया वा परस्परनिरूपितसाधारणधर्मसंबन्धप्रतीतिरिति ध्येयमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

समासगां श्रौतीमुदाहरति अत्यायतैरिति । शौरिः श्रीकृष्णः चतुर्भिः चतुःसंख्याकैः भुजैरिव यः प्रकृतो राजा चतुर्भिरुपायैः सामदानभेदविग्रहरूपैः सदा सर्वदा अदः एतत् भुवनं लोकं बभार पुपोष (पालयामास)–इत्यन्वयः । भुजोपाययोः श्लिष्टविशेषणान्याह अत्यायतैरित्यादि । अत्यायतैः अत्यन्तदीर्घैः (आजानुलम्बिभिः), अत्यन्तमायतिरुदर्कशुद्धिर्येषु तथाभूतैश्च । उद्धतानां दानवानां नियमकारिभिः शिक्षकैः, उद्धतानां गर्ववतां नियमकारिभिः दण्डप्रदैश्च । दिव्यैः दिवि स्वर्गे भवैः (अलौकिकैः), उत्कृष्टैश्च । प्रभाभिः कान्तिभिः प्रभावैश्च 'उपलक्षितैः'–इति शेषः । यद्वा, प्रकर्षेण भान्तीति प्रभास्तैः, प्रकृष्टशोभावद्भिः । "क्विप् च" (३।२।१६)–इति सूत्रेण

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवान् अभिलषणीयः क्षितीश्वर ! न कस्य ॥
गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

भातेः कर्तरि क्विप्प्रत्ययः, विश्वपा इतिवत्, "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" (३।२।१४) —इति चकारात् विच्प्रत्ययो वा । केचित्तु, प्रभाभिः दीप्तिभिः प्रभावैश्च दिव्यैः अलौकिकैरुत्कृष्टैश्चेत्यन्वयमाहुः । अनपायमयैः अपायाभावप्रचुरैः, सदातनैः सदा सफलैश्चेति भावः । लक्ष्म्याः कमलायाः संपत्तेश्च विलासस्य भवनैः आधारभूतैरित्यर्थः । लक्ष्मीविलासभवनत्वमुपायानां तत्प्रयोजकत्वादिति बोध्यम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र भुजैरित्युपमानम्, उपायैरित्युपमेयम्, अत्यायतत्वादिः साधारणो धर्मः, इवशब्दः उपमाप्रतिपादकः, भुजैरिवेत्यत्र "इवेन समासो विभक्त्यलोपः"—इति वार्तिकेन समासपक्षे समासगा श्रौती पूर्णेति बोध्यम् । समासाभावे तु वाक्यगैव । भुजैरिवोपायैरित्यत्र भुजसादृश्यप्रयोजकात्यायतत्वादिधर्मवद्भिरित्यादिरेव बोधः । गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरुत्प्रेक्षाद्योतकत्वमेवेति न तत्रोपमालंकार इत्युत्प्रेक्षालंकारे स्फुटीभविष्यति ॥

समासगामार्थीमुदाहरति अवितथेति । हे क्षितीश्वर अवितथाः अव्यर्थाः (सफलाः) ये मनोरथपथाः तेषां प्रथनेषु विस्तारणेषु, इयं विषयसप्तमी, अव्यर्थवाञ्छितविषयविस्तारे इति यावत्, प्रगुणगरिमगीतश्रीः प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा गुरुत्वेन गीता (लोकैः) स्तुता श्रीः संपत्तिर्यस्य तथाभूतः । अत एव सुरतरुसदृशः कल्पवृक्षतुल्यः स प्रसिद्धो भवान् कस्य पुरुषस्य न अभिलषणीयः न स्पृहणीयः, अपितु सर्वस्याप्यभिलषणीय एवेत्यर्थः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र सुरतरुरुपमानम्, भवानित्युपमेयम्, प्रगुणगरिमगीतश्रीत्वम् अभिलषणीयत्वं वा साधारणो धर्मः, सदृशशब्द उपमाप्रतिपादकः, सुरतरुसदृश इति उपमानोपमाप्रतिपादकयोः समास इति समासगाऽऽर्थी पूर्णेति बोध्यम् ॥

प्रथमार्धेन तद्धितगां श्रौतीम्, अपरार्धेन तद्धितगामार्थीं चोदाहरति गाम्भीर्येति । तस्य प्रकृतस्य राज्ञः गङ्गाभुजङ्गवत् गङ्गायाः भुजंगः उपपतिः (समुद्रः) शन्तनोरेव पतित्वात्, तस्येव तद्वत् गाम्भीर्यगरिमा गाम्भीर्यं दुर्ज्ञेयान्तःकरणत्वम् अतलस्पर्शित्वं च तस्य गरिमा गुरुत्वं सत्यमित्यर्थः । "भुजंगो विटसर्पयोः"—इति विश्वः । स राजा समरे

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः, तथा, जयश्री-

संग्रामे निदाघाम्बररत्नवत् निदाघो ग्रीष्मकालस्तत्र यत् अम्बररत्नं सूर्यः तेन तुल्यस्तद्वत् निदाघकालिकसूर्यवत् दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्य इत्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्धे गङ्गाभुजंगः उपमानम्, तस्येत्युपमेयम्, गाम्भीर्यगरिमा साधारणो धर्मः, भुजङ्गवदित्यत्र "तत्र तस्येव"—इति सूत्रेण षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिप्रत्यय इति तद्धितगा श्रौती पूर्णेति बोध्यम् । उपमेये षष्ठीदर्शनादत्र षष्ठ्यन्ताद्वतिः । उत्तरार्धे तु निदाघाम्बररत्नमुपमानम्, स इत्युपमेयम्, दुरालोकत्वं साधारणो धर्मः, अम्बररत्नवदित्यत्र "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः"—इति सूत्रेण तृतीयान्तात्तुल्यार्थे वतिप्रत्यय इति तद्धितगाऽऽर्थी पूर्णेति बोध्यम् ।

पूर्वत्र बोध उक्तदिशा ऊह्यः । उत्तरत्र तु निदाघाम्बररत्नतुल्याभिन्नो दुरालोक इति बोधः । तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यञ्जनया वा बुध्यते । स चेत्थम्, उपमानदुरालोकनिदाघाम्बररत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः । अत एवार्थीत्वम्, नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये क्लृप्त[स्य] निर्वाहायास्य वतेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता, अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च । क्रिययोस्तुल्यत्वे एव "तेन तुल्यम्"—इति वतिः साधुः । अत एव 'ब्राह्मणवदधीते'—इत्यत्र ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणेति महाभाष्यकृतः । एवं च 'चन्द्रवन्मुखम्'—इत्यादौ भवतिक्रियामध्याहृत्य चन्द्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः । चन्द्रमुखयोः सादृश्यं तु व्यञ्जनयैवेति बोध्यम् । गङ्गाभुजङ्गवदित्यत्र गङ्गाभुजंगपदस्य तत्संबन्धिगाम्भीर्यगरिमलक्षकत्वेन गङ्गाभुजंगसंबन्धिगाम्भीर्यसदृशमेतत्संबन्धिगाम्भीर्यमिति बोधः । तदनन्तरं गाम्भीर्ययोः सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चात् गङ्गाभुजंग-राज्ञोरुपमाप्रतीतिः । गङ्गाभुजंगस्येवास्य गाम्भीर्यगरिमेत्यादिवाक्ये षष्ठ्युपपत्तये गाम्भीर्यगरिमेत्यस्यावृत्त्या गङ्गाभुजंगेऽप्यन्वयेन तादृशबोधस्यैवानुभवेन वृत्तावपि तथैवौचित्यात् । एवमरविन्दतुल्यो भातीत्यस्यारविन्दतुल्यकर्तृकं भानमिति वाच्योऽर्थः । भानमेव च साधारणो धर्मः । एवं चोपमाविधेयिका धीः । यदा तु धर्मान्तरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वमिति उद्द्योते स्पष्टम् ॥

ननु "गुणालंकारयुक्तमव्यङ्ग्यं चित्रम्"—इति प्रथमोल्लासे (१२ पृष्ठे) उक्तम्, अलंकारस्थले च सत्यपि तद्वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया ध्वनि—गुणीभूतव्यङ्ग्यान्यतरत्वसंभवे कथं चित्रत्वमित्याशङ्क्ते स्वाधीनेत्यादिना 'अलंकारः'—इत्यन्तेन । अथवा,

स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव ।

ननु षष्ठोल्लासे (२९२ पृष्ठे) " अत्र च शब्दार्थालंकारभेदात् बहवो भेदाः "—इत्यभिहितम्, तच्चाभिधानं तदैवावितथं स्यात्, यद्यलंकारप्रभेदेषु विद्यमानेषु चित्रकाव्यत्वस्य संभवः स्यात्, स एव न, उपमादीनामर्थालंकाराणां व्यङ्ग्यस्वरूपतया तत्सद्भावे (तादृशव्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये) ध्वनित्वस्य, (अप्राधान्ये) गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य वा संभवेन अव्यङ्ग्यत्वरूपस्य चित्रकाव्यत्वस्य दुरुपपादत्वात्; तथा हि, स्वप्नेऽपीत्यादावुदाहरणे, 'स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारविषयः, तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेन '—इत्यादिव्यङ्ग्यरूपैवोपमा वाच्यार्थस्य उत्कर्षाधायकतया अलंकारः, तया विना वैचित्र्यान्तरस्यासत्त्वादिति उक्तोपमाद्यर्थालंकारसत्त्वे न चित्रकाव्यस्य संभव इति पूर्वाभिधानेनात्रोपमालंकाराभिधानं विरुद्धमिति पूर्वपक्षयति **स्वाधीनेत्यादि** । **भजमाना** आसेवमाना । **लोकोत्तरचमत्कारभूः** अलौकिकचमत्कारविषयः । **प्रतीयमानेन** व्यङ्ग्येन । **वैचित्र्यम्** उत्कर्षाधायकवैलक्षण्यं चमत्कारानुगुण्यं वा । उक्तशङ्कां परिहरन् सिद्धान्तयति **तथापीति** । **न ध्वनि-गुणीभूतेति** । नोत्तमकाव्यमध्यमकाव्यव्यवहार इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **न खल्वित्यादि** । **व्यङ्ग्यसंस्पर्शेति** । व्यङ्ग्यस्य स्वाधीनपतिकेत्याद्युक्तस्य संस्पर्शः संबन्धस्तस्य **परामर्शात्** अनुसंधानादित्यर्थः । **अत्र** उपमाद्यलंकारस्थले, अलंकारवति काव्ये इति यावत् । **चारुताप्रतीतिः** उत्कर्षप्रतिपत्तिः । **अपितु** किंतु । **वाच्येति** । वाच्यम् इवादिशब्दवाच्यं यत् वैचित्र्यमुपमावैचित्र्यं तस्य प्रतिभासादेव परामर्शादेव, अनुसंधानादेवेत्यर्थः । इदमत्र सिद्धान्तपर्यवसानम्, अत्र वैचित्र्यान्तरस्यासत्त्वमेवासत्, वाच्यस्यैवोपमावैचित्र्यस्य सत्त्वात्, तच्च श्रुतिमात्रेण प्रतीतं सत् वक्तव्यमर्थं सातिशयमुत्कर्षयत् प्रथमत एवालंकारपदवीमधिकरोति, उक्तव्यङ्ग्यरूपं वैचित्र्यम् अनुसंधानसाधितं भवदपि पश्चात्प्रतीततया, अलंकारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकत्वेनास्फुटतया च सदप्यकिंचित्करमेवेति न ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रयोजकम्, " अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् "—इत्यत्र (१३ पृष्ठे) अव्यङ्ग्यपदं तु स्फुटप्रतीयनव्यङ्ग्यरहितपरम् । एवं चोपमाद्यलंकाराणां वाच्यस्वरूपतया तत्सद्भावे चित्रकाव्यत्वं नासंभवीति न पूर्वाभिधानेनात्रोपमालंकाराभिधानं विरुद्धमिति ॥

रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः।

ननु तथाऽपि पूर्वापरविरुद्धाभिधानद्वयमस्ति, तथाहि, "ते चालंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते"—इत्यनेन, यान्येवालंकारोदाहरणतया उपन्यस्तानि, तान्येव चित्रकाव्यस्योदाहरणतयाऽवगन्तव्यानीत्यभिहितं षष्ठोल्लासे (२९२ पृष्ठे), अत्र तु यानि 'स्वप्नेऽपि'—इत्यादीनि उपमोदाहरणतयाऽभिहितानि, तान्येतानि चित्रकाव्योदाहरणानि भवितुं नार्हन्ति, एषु राजविषयकभावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वलक्षणस्य चित्रकाव्यत्वस्यासंभवादित्येकं पूर्वापरविरुद्धाभिधानम्। तथा, अलंकारद्वयस्य एकत्रोपनिपाते, "सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः। अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः"—इत्यनेन संसृष्टिसंकररूपं स्वतन्त्रमलंकारद्वयं वक्ष्यते, तदनुसारेण स्वप्नेऽपीत्यादौ प्रभावप्रभवेत्याद्यनुप्रासस्यापि सत्त्वेन उपमानुप्रासयोः संसृष्टिसंकरयोरन्यतर एवास्तु अलंकारो न तूपमेति अस्योपमोदाहरणत्वाभिधानमसंगतमित्यपरं पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति पूर्वपक्षमंशतोऽङ्गीकृत्य समाधानमाह **रसादिरि**ति। 'रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थः'—इति क्वचित्सुगमः पाठः। आदिना भावादिपरिग्रहः। **अव्यभिचारि** नियतावस्थितिकम्। इति हेतोः। **अगणयित्वा** (अनावश्यकतया) अनालोच्य, तत्रौदासीन्यमवलम्ब्येति यावत्। **तदलंकाराः** काव्यालंकाराः, यद्वा, तदिति भिन्नं पदम्, अव्यभिचारीति हेतोः तत् अगणयित्वा अलंकाराः उपमादयः उदाहृता इत्यर्थः।

अयमत्र समाधानाशयः, इहालंकारस्यैव प्रकृततया तस्यैव विवेचनमपेक्षितम्, रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थो (ऽन्ततो)ऽलंकारद्वयं च सर्वस्मिन्नेव काव्ये संभवति, तत्र स्वप्नेऽपीत्यादौ राजविषयकभावादेर्यदि स्फुटत्वमङ्गीकरोषि, तदा ध्वनित्वम्, गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वाऽस्तु, अथास्फुटत्वं चेत्, तदा चित्रत्वमस्तु, ("अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"—इति चित्रकाव्यलक्षणे अव्यङ्ग्यपदस्यास्फुटव्यङ्ग्यपरत्वादिति)। एतद्विवेचनमत्राप्रकृततया उपेक्ष्य, प्रस्तुताः काव्यालंकारभूताः उपमादयः केवलं प्रदर्शिताः, न तु चित्रकाव्यभेदा अपीति। "ते चालंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते"—इत्यनेन तु नैवमभिहितम्, 'यान्येवालंकारोदाहरणानि, तान्येव चित्रकाव्यप्रभेदोदाहरणानि'—इति, किंतु यदेवालंकारनिरूपणम्, तदेव चित्रकाव्यप्रभेदनिरूपणमित्येवोक्तम्, (अत एव, 'निर्णेष्यन्ते'—इत्युक्तम्, न तु 'उदाहरिष्यन्ते'—इति), अलंकारप्रभेदे हि निरूपिते चित्रकाव्यप्रभेदनिरूपणाय नापरं किंचिदपेक्षितं स्यात्, तथाहि, अनुप्रासचित्रमुपमाचित्रमित्येवमादयश्चित्रकाव्यप्रभेदाः स्वनिरूपणाय केवलमनुप्रासोपमादिनिरूपणमेवापेक्षन्ते, इतरांशस्य विज्ञातत्वात्;

तद्रहितत्वेन तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ॥

ततश्च स्वप्नेऽपीत्यादौ चित्रकाव्यत्वाभावेऽपि न प्राथमिकं पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति । एवं न द्वितीयमपि, तथाहि, सत्यामेवोपमायां तया सहापरस्य संसृष्टिः संकरो वा संभवतीति शुद्धोपमास्थल इव संसृष्ट्यादिस्थलेऽपि उपमासत्त्वमावश्यकमेव, इयांस्तु विशेषः, चमत्कारितायां यद्यलंकारान्तरस्य उपमया तुल्यकक्षत्वादि, तदा संसृष्टा संकीर्णा वा उपमा भवति, तुल्यकक्षत्वादि नो चेत्, शुद्धैवोपमा भवतीति; एतद्विवेचनं तु अत्राप्रकृततया उपेक्ष्य, प्रकृतत्वात् काव्यालंकारभूता उपमैव केवलं प्रदर्शितेति । ततश्च स्वप्नेऽपीत्यादौ अनुप्रासस्य यद्युपमातुल्यकक्षत्वमङ्गीकरोषि, तदाऽङ्गीक्रियतां नाम संसृष्टा संकीर्णा वा उपमा, अथातुल्यकक्षत्वम्, तदा शुद्धैवोपमेति न पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति । वस्तुतस्तु, अत्रोपमाकृतचमत्कारेण सातिशयेनानुप्रासकृतचमत्कारस्य तिरोधानात् शुद्धोपमैवालंकार इत्यलमधिकेनेति विवरणे स्पष्टम् ॥

ननु चित्रकाव्योदाहरणयोग्यतया रसादिरहितान्येव 'चन्द्रधवलः पटः'—इत्यादीनि उपमोदाहरणानि किमिति नोपन्यस्तानीत्यत आह **तद्रहितत्वेनेति** । रसादिरहितत्वेनेत्यर्थः । **उदाह्रियमाणाः** उदाहरणत्वेन प्रदर्श्यमानाः । **विरसतां** निरास्वाद्यताम् । **आवहन्तीति** । अयं भावः, 'चन्द्रधवलः पटः'—इत्यादिवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्युपमालंकारत्वाभावः, वाचकवाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकस्यैवालंकारत्वात्, नीरसे हि स्ववैचित्र्येणापाततश्चमत्कारमात्रम्, न त्वलंकारत्वमिति । तदुक्तम्, "रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् । मृताया मृगशावाक्ष्याः किं फलं हारसंपदा ॥"—इति । उक्तं च, "रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधकम् । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारविवक्षाविनिवेशतः । उपमादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥"—इति । अत एव 'गौरिव गवयः'—इत्यत्रोपमायाः, 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्'—इत्यत्रोत्प्रेक्षायाः, 'लोष्टः पाषाणः'—इत्यत्र रूपकस्य, 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा'—इत्यत्र ससंदेहस्य, 'नेदं रजतम्'—इत्यत्रापह्नुतेः, 'जनो गच्छति, जनेन गम्यते'—इत्यत्र पर्यायोक्तस्य, 'गौरयम्'—इत्यत्रातिशयोक्तेः, 'अद्रिरग्निमान् धूमात्'—इत्यत्रानुमानस्य, "आद्यन्तौ क्ङितौ"—इत्यत्र यथासंख्यस्य, 'पुत्रेण सहागतः पिता'—इत्यत्र सहोक्तेश्च विद्यमानत्वेऽपि नालंकारत्वम् । **पूर्वापरेति** । पूर्वम् "अव्यङ्ग्यं चित्रम्"—इत्युक्तम्, इदानीं तु सव्यङ्ग्यमुदाहृतमित्येवमादि परस्परविरुद्धाभिधानमित्यर्थः । **न चोदनीयं** न शङ्कनीयम् ॥

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यात्, न श्रौती तद्धिते पुनः।

धर्मः साधारणः, तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव। तेन पञ्च।

उदाहरणम्,

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः! सत्यं तस्यामृतं यथा॥

एवं षड्विधां पूर्णां निरूप्य, इदानीमेकोनविंशतिविधां लुप्तां निरूपयन् आदौ पञ्चविधां धर्मलुप्तामाह तद्वदिति। धर्मस्य साधारणधर्मस्य लोपेऽनुपादाने सति तद्वत् पूर्णावत्, वाक्यादिगेत्यर्थः, वाक्ये समासे तद्धिते च श्रौत्यार्थी च स्यादिति भावः। षड्विधत्वं वारयति न श्रौतीति। पुनःशब्दस्त्वर्थे, तद्धिते तु श्रौती नेत्यर्थः, इवार्थविहितवतिरूपे एव हि तद्धिते श्रौती भवेत्, स च वतिप्रत्ययः "तत्र तस्येव" (५।१।११६)–इति पाणिनिसूत्रेण षष्ठीसप्तम्यन्तादेवोपमानपदात् विहिततया साधारणधर्मे एव स्वार्थान्वयबोधं जनयन् नियतमेव साधारणधर्मसाकाङ्क्षः–इति साधारणधर्मोपादानं विना तादृशस्य तद्धितस्यासंभवान्न तत्कृत उपमाभेद इति भावः। ननु चन्द्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यतो धर्मपदार्थमाह धर्मः साधारण इति। तुल्यार्थवतिर्हि, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (५।१।११५)–इतिपाणिनिसूत्रेण विहित इति तदर्थस्य साधारणरूपायां तुल्यक्रियायामेव पर्यवसानात् साधारणधर्मोपादानं विना नैव तुल्यार्थवतेः संभव इति तद्धितान्तरे दर्शयति कल्पबादाविति। कल्पप्प्रत्ययादावित्यर्थः, आदिशब्देन देश्य-देशीयर्-बहुचो ग्राह्याः। तुशब्दस्तुल्यार्थवतावसंभवबोधनाय। अधिकमुदाहरणे स्फुटीक्रियते। आर्थ्येवेति। न श्रौतीति भावः। पञ्चेति। वाक्यगा समासगेति द्विविधा श्रौती, वाक्य–समास–तद्धित–गेति त्रिविधा आर्थीति मिलित्वा धर्मलोपे लुप्तोपमा पञ्चविधेत्यर्थः॥

तत्र, वाक्यगां धर्मलुप्तां श्रौतीमुदाहरति धन्यस्येति। हे चेतः अमृतं यथा पीयूषमिव (परिणामसुरसं संतोषजनकं वा) तस्य साधोः वचः वाक्यं सत्यं निश्चयेन करणीयं कर्तुं योग्यमित्यर्थः। कीदृशस्य तस्य? न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य तादृशं यत् सौजन्यं सुजनत्वं तस्योत्कर्षेण आधिक्येन शालते शोभते इति तच्छाली तस्य। अत एव धन्यस्य सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः। अत्रामृतवचसोरुपमानोपमेययोः परिणामसुरसत्वादिः साधारणो धर्मोऽतिप्रसिद्धत्वादनुपात्तः, करणीयत्वं त्वमृते बाधितमिति न साधारणम्, यथाशब्देन समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगा धर्मलुप्ता श्रौती उपमेति बोध्यम्। उक्तं च प्रदीपकारैरपि, अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादि साधर्म्यम्, तच्च नोपात्तम्, आक्षेपात्तु लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्यासेन श्रुत्यैव बोध्यते इति धर्मलोपे श्रौतीयमिति॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥
करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो, वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ! ॥

वाक्यगां धर्मलुप्तामार्थीमुदाहरति आकृष्टेति । आकृष्टकरवालः आकृष्टखड्गः असौ प्रभुः राजा संपराये युद्धे परिभ्रमन् पर्यटन् प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया (कर्त्र्या) कृतान्तेन यमेन समः तुल्यः दृष्ट इत्यर्थः । अत्र राजकृतान्तयोरुपमेयोपमानयोः क्रूरत्वं साधारणो धर्मः, स चानुपात्तः (लुप्तः); आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः, यमस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेः; दृष्टत्वं तु अतीन्द्रिये कृतान्ते बाधान्न साधारणम्; समशब्देन समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगा धर्मलुप्ताऽऽर्थीयम् । न चात्र कृतान्तेनेति तृतीयादर्शनात् "उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वम्"–इति नियमस्य (६०६ पृष्ठे उक्तस्य) भङ्ग इति वाच्यम्, " तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् " (२।३।७२)–इति पाणिनिसूत्रेण (१) तुल्यार्थकशब्दयोगे षष्ठीतृतीययोर्विशेषतो विधानेन तदतिरिक्तस्थले एव तस्य नियमस्य प्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

समासगां श्रौतीमार्थीं तद्धितगामार्थीं च धर्मलुप्तामुदाहरति करवाल इवेति । हे सखे तस्य प्रकृतस्य (दुष्टस्य) आचारः आचरणं करवाल इव कृपाण इव, घातुक इत्यर्थः । अत्र घातुकत्वं साधारणो धर्मः, स च लुप्तः, इवेन समास इति समासगा श्रौती धर्मलुप्ता । तस्य वाक् वाणी अमृतेनोपमीयते या, यद्वा, अमृतमुपमा (उपमानं) यस्याः सा अमृतोपमा, मधुरेत्यर्थः । अत्र माधुर्यं साधारणो धर्मः, स च लुप्तः, समासे धर्मिवाचकोपमाशब्द इति समासगाऽऽर्थी धर्मलुप्ता । तदुक्तमुद्द्योतेऽपि, उपमाशब्दस्य सदृशमात्रवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मसंबन्धे नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थीत्वमिति । तस्य मनः विषादीषन्न्यूनं विषकल्पं विषसदृशम्, नाशकमित्यर्थः । अत्र नाशकत्वं साधारणो धर्मः, स च लुप्तः, " ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः " (५।३।६७)–इति पाणिनिसूत्रेण विहितस्य कल्पप्प्रत्ययस्य (विषकल्पं मनः–इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात्) ईषदसमाप्तिविशिष्टो धर्मी अर्थः, ईषदसमाप्तिश्च किंचिन्न्यूनसकलधर्मसंबन्धरूपा उपमैवेति अत्र उपमायाः (तुल्यादिशब्दवत्) विशेषणतया वाच्यत्वात् तद्धितगाऽऽर्थी धर्मलुप्ता । उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोरपि, ईषदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पपः

१ सूत्रेणेति । तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया वा स्यात्, पक्षे षष्ठीति तदर्थः । यथा, तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य- कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यामिति किमर्थमिति चेत्, तुला-उपमा वा कृष्णस्य नास्ति-इत्यत्र तृतीया मा भूदिति ॥

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥ ९८ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अह वा णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥

सादृश्ये पर्यवसानात् विषकल्पमिति तद्धितगाऽऽर्थीति । ननु अध्याहृतं भवतिक्रियारूपसाधारणधर्ममादाय पूर्वोक्ते (६१९ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ) 'चन्द्रवन्मुखम्'–इत्यादाविव नाशकमित्यादिकं साधारणधर्ममादाय 'विषवन्मनः'–इत्यादावपि तुल्यार्थवतेः संभवात् कल्पवादविवेति कथमुक्तमिति चेत्, अत्रोच्यते, चन्द्रवन्मुखमित्यादौ अध्याहारं विना वाक्यार्थाभावेन नित्यसाकाङ्क्षतया भवतिक्रिया अध्याहारलभ्या, अध्याहारश्च आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्, अध्याहृता भवतिक्रिया चोपात्तैव न तु लुप्तेति तुल्यार्थवतिप्रत्ययो भवति । 'विषवन्मनः'–इत्यत्र तु विनाऽप्यध्याहारं वाक्यार्थसद्भावेन निराकाङ्क्षिततया नाशकमित्यादेरध्याहारलभ्यत्वाभावेनानुपात्तत्वान्नैव तुल्यार्थवतेः संभव इति । 'विषवन्मनः'–इति प्रयोगस्तु भवतिक्रियामध्याहृत्यैव, तदा तु साधारणधर्मः उपात्त एव न तु लुप्त इति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं यदि वेत्सि ज्ञास्यसि तत् तर्हि जीवसि जीविष्यसीत्यर्थः । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" (३।३।१३१)–इति सूत्रेण भविष्यति लट् । केचित्तु, यदि जीवसि तदा वेत्सि, तत्समीपावस्थाने तव जीवनमेव दुर्लभमिति भाव इत्याहुः॥ इति धर्मलुप्ताः पञ्च ॥

वाक्य–समास–गामित्वेन द्विविधामुपमानलुप्तामाह उपमानेति । उपमानस्यानुपादाने लोपे सति वाक्यगा समासगा चेति द्विविधैवोपमा भवतीत्यर्थः । उपमानपदादेव उपमाप्रतिपादकस्य वतिप्रभृतितद्धितस्य विधानादुपमानानुपादाने तद्धितस्यासंभवेनात्र न तद्धितगा संभवति, नापि श्रौती, इवादीनामुपमानान्वितत्यैव स्वार्थबोधकत्वनियमेन उपमानानुपादाने तेषामप्युपादानासंभवात्, अतो वाक्यसमासयोरेव, तयोरप्यार्थ्येवेति द्विविधैवोपमानलुप्ता उपमेति भावः ।

तत्र वाक्यगामुपमानलुप्ताम् (आर्थीम्) उदाहरति सअलेति । "सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथ वा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण॥"–इति संस्कृतम् । सरसकाव्यस्य अंशांशमात्रेण लेशतोऽपि, अपिरत्र गम्यः, किंचिदंशेनापीति यावत्, सदृशं तुल्यं न दृश्यते, अथवा न निशम्यते न श्रूयते इत्यन्वयः । कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह सकलेति । सकलकरणानां सर्वेन्द्रियाणां यः परः परमो विश्रामो विश्रान्तिः विषयान्तरवैमुख्यमिति यावत्, तज्जन्या या श्रीः संपत्तिः तद्वितरणं तद्दात्रित्यर्थः । मुखविपुला आर्या । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) ।

कव्वस्सेसत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैवे समासगा ॥

अत्र सदृशपदेन सामान्यतः उपमानोक्तावपि विशेषतः (उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेण) उपमानं नोपात्तमित्युपमानलुप्तेयम् । महेश्वरभट्टाचार्यास्तु, उपमानवाचकात् यत्पदादनन्तरम् इवादेः संभवस्तदनुपादानमेवोपमानानुपादानम्, तेनात्र सदृशपदेन सामान्यतः उपमानोक्तावपि न क्षतिः, सदृशशब्दादिवाद्यप्रयोगादित्याहुः । ननु उपमानानुपादाने सादृश्यप्रतीतिः कथमिति चेत्, उच्यते, अत्रास्मद्दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतया उत्कृष्टगुणम् अस्मदगोचरं किंचिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तेयमुपमेत्युद्द्योते स्पष्टम् । तथा चात्र वर्णनीयतया काव्यमुपमेयम्, सकलेत्यादिकं साधारणो धर्मः, सदृशपदेन सह काव्यशब्दस्य समासो न कृत इति वाक्यगा उपमानलुप्ता आर्थी उपमेति बोध्यम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतप्रभासु च, तथाहि,—"अत्र विशेषतः उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् "—इति प्रदीपः । **चिन्त्यमेतदिति** । तद्बीजं तु काव्यमेवात्रोपमानम्, 'चन्द्रस्य सदृशं मुखम्'—इत्यादौ चन्द्रस्यैवोपमानतावगमात्; एवं चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु 'काव्यस्य समम्'—इत्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः, काव्यस्य वर्णनीयतयोत्कर्षायोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वादितीत्युद्द्योतः । **चिन्त्यमिति** । विचार्यमित्यर्थः । अयमाशयः, अत्र हि 'न दृश्यते, न वा श्रूयते'—इत्युपमानासंभवकथनात्सादृश्यरूपायाः उपमायाः असंभवात् असमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त एवेत्यलंकाररत्नाकरादावुक्तमिति उपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति; विचार्यमाणे तूपमैवेयम्, अस्मद्दर्शनाद्यगोचरत्वेऽपि उत्कृष्टं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसानात्, अतो नालंकारान्तरमितीति प्रभा । सुधासागरकारास्तु, अत्र ब्रह्मज्ञानस्योपमानत्वसंभवेऽपि असंभवविवक्षयोपमानानुपादानमिति बोध्यम् । अत्रोपमा व्यतिरेकस्याङ्गमिति कैश्चिदुक्तम्, तन्न, अश्रुतादृष्टत्वेनोपमानासंभवविवक्षायां ततः आधिक्यस्यासंभवादित्याहुः ॥

अस्यामेवार्यायां 'कव्वसमम्'—इति पाठे समासगा उपमानलुप्ता उपमा संभवतीत्याह **कव्वस्सेसत्रेति । कव्वसममिति** । "काव्यसमम्"—इति संस्कृतम् । काव्यस्य काव्येन वा सममिति विग्रहः । कव्वसममिति पाठे समशब्दस्य 'सरिसम्'—इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादत आह **सरिसमित्यत्र चेति । णूणमिति** । "नूनम्"—इति संस्कृतम् । निश्चयेनेत्यर्थः । **इति पाठे इति** । एवं पाठे पौनरुक्त्यं नेति भावः । **एषैव** इयमेव । **समासगेति** । उपमानलुप्तेति भावः । भास्करादयस्तु, अत्रैव 'कव्वंव' (काव्यमिव)—इति पाठे यद्यपि श्रौत्यपि संभवति, तथाऽपि प्रचुरतरप्रयोगाभावेन प्राचीनैरनादृतत्वात्सा नोक्तेत्याहुः, तन्न,

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

इवादेरुपमानपरत्वनियमेन तदनुपादाने तदसंभवस्योक्तत्वादिति सुधासागरादौ स्पष्टम् ॥ इत्युपमानलुप्ते द्वे ॥

षड्विधां वादिलुप्तामाह **वादेरिति** । आदिना इवादयस्तुल्यसदृशादयश्च ग्राह्याः । वादेः उपमाप्रतिपादकस्य लोपे अनुपादाने सति सा उपमा समासे, कर्मक्यचि, आधारक्यचि, क्यङि, कर्मण्युपपदे सति णमुलि, कर्तर्युपपदे सति णमुलि च भवतीति सूत्रार्थः । वादिलोपे उपमा वाक्यगा न संभवति, 'मुखं चन्द्रश्च काशते'—इत्येतावन्मात्रेणोपमाया अप्रतीतेः, नापि तद्धितगा श्रौती वा संभवति, वत्यादीनां तद्धितानाम्, इवादीनां च औपम्यप्रतिपादकतया तत्प्रयोगे औपम्यप्रतिपादकलोपासंभवात्, अतो सादृश्यबोधकवादिलोपे उपमा समासादिगामित्वेन षड्विधैवेति भावः । अधिकं तु 'असितभुजग०'—इत्युदाहरणव्याख्यानावसरे प्रतिपादयिष्यामः । **कर्मकर्त्रोर्णमुलीति** । "कर्मकर्त्रोर्णमुल्येतद्द्विलोपे क्विप्समासगा"—इति संधिसत्त्वान्नात्र छन्दोभङ्गशङ्का कार्या । सूत्रं व्याचष्टे **वाशब्द इत्यादि** । **उपमाद्योतक इति** । "उपमायां विकल्पे वा"—इत्यमरात्, "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये"—इति विश्वकोशाच्चेति भावः । **उपमाप्रतिपादकस्य** सादृश्यबोधकस्य । **षडिति** । भेदाः भवन्तीति शेषः । षड्विधत्वमेवोपपादयति **समासेनेत्यादि** । ननु समास-क्यच्-क्यङ्-णमुल इति चतुर्भिरुपाधिभिश्चतुर्विधत्वमेव, कथं षड्विधत्वमित्यत आह **कर्मण इत्यादि** । क्यचि द्विधा, कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात्; क्यङि त्वेकैव, कर्तुरेव तद्विधानात्; णमुल्यपि द्विधा, कर्मणि कर्तरि चोपपदे तद्विधानात्; एवंच षड्विधत्वमुपपन्नमिति भावः । यद्यपि क्यच्-क्यङ्-णमुलां प्रत्ययानां प्रयोगे उपमा प्रतीयते, तथाऽपि चैषां यथा नोपमावाचकत्वं तथोदाहरणव्याख्यानावसरे एव प्रतिपादयिष्यामः । षण्णां मध्ये या समासगा सा द्विपदसमासगा (१) बहुपदसमासगा चेति द्विविधेति बोध्यमिति प्रदीपादौ स्पष्टम् ।

---

१ द्वे पदे यस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिः । एवं बहुपदसमासेऽत्रापि ॥

उदाहरणम्,—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥

तथा,

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥

तत्र द्विपदसमासगां वादिलुप्तामुदाहरति तत इति । महाभारते द्रोणपर्वणि (१८४ अध्याये) रात्रियुद्धे चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । ततः तदनन्तरं कुमुदानां कुमुदपुष्पाणां नाथेन स्वामिना, कुमुदनाथत्वं तद्विकाशित्वात्; कामिनी कामयमाना स्त्री, विरहिणीति यावत्, तस्याः गण्डः कपोलः स इव पाण्डुः पाण्डुवर्णस्तादृशेन, नेत्रयोरानन्देन तज्जनकेन चन्द्रेण (कर्त्रा) महेन्द्रस्येयं माहेन्द्री प्राची दिक् अलंकृतेत्यर्थः । चन्द्रोदयो जात इति भावः । अत्र "कामिनीगण्ड इव पाण्डुः"—इति विग्रहे "उपमानानि सामान्यवचनैः"—(२।१।५५)—इति पाणिनिसूत्रेण (१) उपमानसाधारणधर्मवाचकयोर्द्वयोः पदयोः समासे, समासेन साम्यप्रतिपत्तौ इवाद्यप्रयोग इति द्विपदसमासगा वादिलुप्तेयमुपमा ॥

बहुपदसमासगां वादिलुप्तामुदाहरति असितेति । अयं वीरः प्रतिभटानां प्रतियोद्धॄणां विक्रमस्य पराक्रमस्य दर्शने अवलोकने सति, असितभुजगः कृष्णसर्पः तद्वत् भीषणः (तीक्ष्णधारत्वात्) भयंकरः असिः खड्ग एव पत्रं (तदाकारत्वात्) यस्य तादृशः; रुहरुहिका रभसोत्कण्ठा तया आहितं व्याप्तं यत् चित्तं तेन तूर्णः त्वरितः चारः संचारो (गमनं) यस्य तादृशः; चित्रतूर्णेति पाठे रुहरुहिकया आहितः चित्रः आश्चर्यभूतः तूर्णः चारो यस्य तादृश इत्यर्थः । पुलकिता (शौर्येणानन्दोदयात्) रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य सः; अत एव, उद्गता उच्छ्वसिता कपोलयोः कान्तिः शोभा यस्य तादृश आसीदित्यर्थः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अत्रासितभुजगः उपमानम्, भीषणत्वं साधारणो धर्मः, असिपत्रमुपमेयम्; असितभुजगेत्यादावुपमान-साधारणधर्म-उपमेयपदानां त्रयाणामपि समास इति बहुपदसमासगा वादिलुप्तेयम् । तथा च पूर्वोदाहरणे द्विपदसमासगा, अत्र तु बहुपदसमासगेति उदाहरणयोर्भेदः । यत्तु, पूर्वोदाहरणे "उपमानानि सामान्यवचनैः"—इति समासात् श्रौती, अत्र

---

१ पाणिनिसूत्रेणेति । उपमानबोधकानि सुबन्तानि सामान्यवचनैः साधारणधर्मवाचकैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते इति तदर्थः । यथा, घन इव श्यामः घनश्याम इति ॥

पौरं सुतीयति जनं, समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

त्वसितभुजगवद्भीषण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः, तन्न, विनिगमनाविरहात् (१) इत्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तं च सुधासागरकारैरपि,—यत्तु मधुमतीकारादिभिर्व्याख्यातम्, असितभुजगतुल्यभीषणोऽसिरिति समासे शाकपार्थिवादित्वात्तुल्यशब्दलोपात्समासगाऽऽर्थी; पूर्वत्र श्रौतीत्वप्रयोजकयथाशब्दादिलोपः, द्वितीये त्वार्थीत्वप्रयोजकतुल्यादिशब्दलोप इत्युदाहरणयोर्भेद इति । तत्प्रामादिकम्, उभयत्रोपमानधर्मयोः समासस्य तुल्यत्वेन शाकपार्थिवादित्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । अपि च, द्योतकमादायैव श्रौतार्थविभागस्तस्य च लोपे क्व श्रौतीत्वसंभवः, आर्थी त्वर्थापत्तिगम्यत्वेन सिद्धैव । किं च, न खलु समासे तुल्यादिरिवादिर्वा लुप्यते, किं तु समासेनैवोपमाभिधानात् "उक्तार्थानामप्रयोगः"—इति न्यायेन द्योतकं न प्रयुज्यते इति लोपव्यवहारः, तत्रेवादेस्तुल्यादेर्वा विनिगन्तुमशक्यत्वात् । अपि च, द्योतकलोपेऽपि श्रौतीत्वाङ्गीकारे भेदाधिक्यं स्यात्, तथा च 'ऊनविंशतिर्लुप्ताभेदाः'—इति (वक्ष्यमाणा) श्रीवाग्देवतावतारोक्तिः (मम्मटोक्तिः) विरुध्येतेति विद्वद्भिर्विभाव्यमिति ॥

कर्माधिकरणयोः क्यचि, क्यङि च वादिलुप्तामुदाहरति पौरमिति । असौ राजा पुरे भवं पौरं नागरं जनं सुतमिवाचरति सुतीयति पुत्रवत्पालयतीत्यर्थः । अत्र "उपमानादाचारे" (३।१।१०)—इति पाणिनिसूत्रेण (२) उपमानवाचकात् सुतमिति कर्मपदात् आचारेऽर्थे क्यच्प्रत्ययः । जनमित्युपमेये द्वितीयादर्शनादत्र द्वितीयान्तादेव क्यच्, न तु सप्तम्यन्तादिति बोध्यम् । आचारोऽत्र स्नेहपालनादिरूपः । स एवात्र साधारणो धर्मः । क्यचः आचारः सामान्योऽर्थः, विशेषाचारस्तु तत्तत्पदसान्निध्यात्प्रतीयते । उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । एवं क्यङ्क्विपोर्विषयेऽप्यूह्यम् । एवं चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्नः पौरजनकर्मकाचार इति बोधः । तथाच क्यचः उपमावाचकत्वाभावेनात्रोपमाप्रतिपादकस्य लोपः (अनुपादानम्) इति कर्मक्यचि वादिलुप्तेयम् ।

विचित्रेण चरित्रेण वित्तः (प्रसिद्धः) विचित्रचरित्रचुञ्चुः, "तेन वित्तश्चुञ्चुपचण-

---

१ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्याः विरहात् अभावात् ॥ २ सूत्रेणेति । अत्र "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" (३।१।७)—इति सूत्रात् 'कर्मणः'—इति, "सुप आत्मनः क्यच्"—इति सूत्रात् सुप इति, क्यजिति चानुवर्तते । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यादिति सूत्रार्थः । यथा, पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । यथा वा, विष्णुमिवाचरति विष्णूयति द्विजम् ॥

पौ " (५।२।२६)—इति पाणिनिसूत्रेण (१) चुञ्चुप्प्रत्ययः । तादृशोऽसौ राजा समरस्य युद्धस्य अन्तरे मध्ये अन्तःपुरे इवाचरति अन्तःपुरीयति स्त्रीमध्ये इव क्रीडतीत्यर्थः । अत्र " उपमानादाचारे "—इतिसूत्रस्थेन " अधिकरणाच्च "—इति वार्तिकेन (२) उपमानवाचकात् अन्तःपुरे इत्यधिकरणपदात् आचारेऽर्थे क्यच्प्रत्ययः । समरान्तरे इत्युपमेये सप्तमीदर्शनादत्र सप्तम्यन्तादेव क्यच्, न तु द्वितीयान्तादिति बोध्यम् । आचारोऽत्र स्वच्छन्दविहारादिः । स एवात्र साधारणो धर्मः । अत्रापि उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । एवं चोपमानभूतान्तःपुराधिकरणकाचाराभिन्नः समरान्तराधिकरणकाचार इति बोधः । तथाच क्यचः उपमावाचकत्वाभावेनात्रोपमाप्रतिपादकस्य लोपः (अनुपादानम्) इति अधिकरणक्यचि वादिलुप्तेयम् ।

सपत्नसेना शत्रुसेना कृपाणपाणेः खड्गहस्तस्य तस्य राज्ञः चरितानि चरित्राणि समरसीम्नि युद्धभूमौ आलोक्य, नारीवाचरति नारीयते स्त्रीवद्बिभेतीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) । अत्र " कर्तुः क्यङ् सलोपश्च " (३।१।११) —इति पाणिनिसूत्रेण (३) उपमानवाचकात् नारीति कर्तृपदात् आचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययः । क्यङो ङित्त्वादात्मनेपदम् । आचारोऽत्र सकातर्यविनयादिः । स एवात्र साधारणो धर्मः । अनुवृत्तिलब्धेनोपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । एवं चोपमानभूतनारीकर्तृकाचाराभिन्नः सपत्नसेनाकर्तृकाचार इति बोधः । तथाच क्यङः उपमाबाचकत्वाभावेनात्रोपमाप्रतिपादकस्य लोपः (अनुपादानम्)—इति क्यङि वादिलुप्तेयम् ।

अत्र [सर्वत्र] सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकाभावाद्वाचकलुप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्यलक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्तेति, तन्न, ' चन्द्रप्रतिपक्षमाननम् '—इत्यादावपि वाचकलुप्तापत्तेरित्युद्द्योते स्पष्टम् । विवरणकारास्तु, क्यच्क्यङोरुपमावाचकत्वाभावेन एषु उपमाप्रतिपादकस्य लोपः, तथाहि, क्यच्क्यङोः केवल

---

१ सूत्रेणेति । तेनेति तृतीयान्तात् वित्तः (प्रसिद्धः) इत्यर्थे चुञ्चुप्चणपौ प्रत्ययौ भवतः इति सूत्रार्थः । यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः ॥ २ वार्तिकेनेति । उपमानवाचकादधिकरणात्सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यादिति वार्तिकार्थः । यथा, प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः ॥ ३ सूत्रेणेति । अत्र सूत्रे " धातोः कर्मणः००० "—इति सूत्रात् वेति, " उपमानादाचारे "—इति सूत्रात् उपमानादिति, " सुप आत्मनः क्यच् "—इति सूत्रात् सुप इति चानुवर्तते । तथा च, उपमानवाचकात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्, स च लोपः " अलोऽन्त्यस्य " (१।१।५२)—इति सूत्रेणान्त्यस्य सकारस्य भवतीति सूत्रार्थः । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यमपि । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः, " ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया "—इति वार्तिकोक्तेः । यथा, कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । सान्तस्य यथा, ओजायते, अप्सरायते, यशायते, यशस्यते ॥

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥

आचारस्तुल्याचारो वा सामान्यतोऽर्थः, विशेषाचारस्तु तत्तत्पदसान्निध्यात् प्रतीयते यथा, 'पौरं जनं सुतीयति'—इत्यस्य सुतकर्मकाचारतुल्यपौरजनकर्मकाचारकर्तेत्यर्थः । समरान्तरेऽन्तःपुरीयति'—इत्यस्य अन्तःपुराधिकरणकाचारतुल्यसमरान्तराधिकरणकाचारकर्तेत्यर्थः । एवं 'नारीयते'—इत्यस्य नारीकर्तृकाचारतुल्याचारकर्त्रीत्यर्थः । ततश्च क्यच्क्यङोराचारगततुल्यताप्रतिपादकत्वमेवास्ति, न तु प्रकृतोदाहरणतया विवक्षितायाः सुतादिना (उपमानेन) पौरजनादेः (उपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वमिति । सा चोपमा तुल्याचारप्रतीत्यनन्तरं (तुल्याचारं साधारणधर्मीकृत्य) प्रतीयते इत्याहुः । अत्र प्राञ्चः, इयं श्रौती, इवादीनामिव क्यजादीनामपि सत्त्वे तत्त्वानपायादित्याहुः, तन्न-रुचिरम्, इवादिसत्त्वे एव श्रौत्यादिचिन्तेति सिद्धान्तस्य प्राक् (६२१ पृष्ठे) प्रतिपादितत्वात् ॥

कर्मणि कर्तरि चोपपदे सति यो णमुल् तस्मिन् वादिलुप्ताम् (णमुलि भेदद्वयम्) उदाहरति मृधे इति । परे शत्रवः मृधे रणे तं राजानं निदाघो ग्रीष्मः तत्संबन्धी यो घर्मांशुः सूर्यस्तमिव दर्शनमिति निदाघघर्मांशुदर्शं निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थः । निदाघघर्मांशुमिति मान्तम् (णमुलन्तम्) अव्ययम्, "कृन्मेजन्तः" (१।१।३९)—इति सूत्रेणाव्ययसंज्ञाविधानात् । अत्र "उपमाने कर्मणि च" (३।४।४५)—इति पाणिनिसूत्रेण (१) उपमानवाचके निदाघघर्मांशुमिति कर्मण्युपपदे सति दृशधातोर्भावे णमुल् प्रत्ययः, "तुमर्थे सेसे०००" (३।४।९)—इत्यादिसूत्रे भाष्ये दृष्टेन "अव्ययकृतो भावे"—इति वचनेन णमुलो भावे एव विधानात् । 'यस्माण्णमुलुक्तः स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः'—इत्यर्थकेन "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" (३।४।४६)—इति सूत्रेण पश्यन्तीति दृशधातोरेवानुप्रयोगः । णमुल्प्रकृतिस्तु साधुत्वमात्रार्था । निदाघघर्मांशुरुपमानम्, राजा उपमेयः, दर्शनं साधारणो धर्मः । उपमाने इत्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । एवं चोपमानभूतनिदाघघर्मांशुकर्मकदर्शनक्रियाऽभिन्ना तत्कर्मिका परकर्तृका दर्शनक्रियेति बोधः । तथा च कर्मणोरेवात्रोपमानोपमेयभावः । णमुलो भावे एव विधानेनोपमावाचकत्वाभावादत्रोपमाप्रतिपादकस्य लोपः (अनुपादानम्)—इति कर्मण्युपपदे णमुलि वादिलुप्तेयम् ।

---

१ सूत्रेणेति । चकारात्कर्तरीत्यनुवर्तते । उपमानवाचके कर्मणि कर्तरि चोपपदे सति धातोर्णमुल् स्यादिति सूत्रार्थः । कर्मणि यथा, घृतनिधायं निहितं जलम्, घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । कर्तरि यथा, अजकनाशं नष्टः, अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

एतत्—

द्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ८९ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्,—

सविता विधवति, विधुरपि सवितरति, तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

पुनरिति त्वर्थे, स अवनीपतिस्तु मृधे पार्थोऽर्जुनः स इव संचरणमिति पार्थसंचारं पार्थ इव संचरतीत्यर्थः । अत्रापि "उपमाने कर्मणि च"—इति सूत्रेण चकारानुकृष्टे उपमानवाचके पार्थ इति कर्तर्युपपदे सति संपूर्वाच्चरधातोर्भावे णमुल् प्रत्ययः । संचारोऽत्र साधारणो धर्मः । अन्यत्सर्वं प्राग्वत् । उपमानभूतपार्थकर्तृकसंचारक्रियाऽभिन्ना अवनीपतिकर्तृका संचारक्रियेति बोधः । तथा च कर्त्रोरेवात्रोपमानोपमेयभावः । णमुल उपमावाचकत्वाभावेनात्रोपमाप्रतिपादकस्य लोप इति कर्तर्युपपदे णमुलि वादिलुप्तेयम् ।

विवरणकारास्तु, णमुल उपमावाचकत्वाभावेनात्रोपमाप्रतिपादकस्य लोपः । तथा हि, णमुलोऽपि क्रियागततुल्यत्वमर्थः, 'निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे'—इत्यस्य निदाघघर्मांशुकर्मकदर्शनक्रियातुल्यतत्कर्मकदर्शनकर्तारः परे इत्येवमर्थः । 'पार्थसंचारं संचरति'—इत्यस्य पार्थकर्तृकसंचारक्रियातुल्यसंचरणकर्तेत्यर्थः । ततश्च णमुलः क्रियागततुल्यत्वप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृतायाः (निदाघघर्मांशुपार्थाभ्याम् उपमानाभ्याम् अवनीपतेरुपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वं नास्ति, उत्तरकालं तु तुल्यक्रियाप्रतीतिमूला तत्प्रतीतिर्भवतीत्याहुः ॥ इति वादिलुप्ताः षट् ॥

अथ पञ्चविधां द्विलुप्तां विवक्षुरादौ धर्मवादिलुप्तां द्विविधामाह **एतदिति** । एतच्छब्देनात्राव्यवहितस्य 'वादेः'—इत्यस्य, व्यवहितस्य 'धर्मस्य'—इत्यस्य च परामर्शः, अत एव "एतयोर्धर्मवाद्योः"—इति वृत्तिः संगच्छते । तथाच, एतयोः धर्मवाद्योर्द्वयोर्लोपे अनुपादाने सति क्विब्गा समासगा चोपमा भवतीत्यर्थः । धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न संभवति, शिष्टयोरुपमानोपमेययोः 'मुखं चन्द्रः' इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाया अनवगमात् । नापि तद्धितगा, तद्धितस्यैव कल्पबादिरूपस्योपमाप्रतिपादकत्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपासंभवात् । नापि श्रौती, इवाद्यभावात् । अतो धर्मवाद्योर्लोपे क्विब्गा समासगा चेति द्विविधैवेति भावः । एतदिति व्याचष्टे **एतयोरिति** ।

क्विब्गामुदाहरति **सवितेति** । मनसि चित्ते सुखदुःखाभ्यां वशीकृते आक्रान्ते सति यथाक्रमं सवित्रादिकं विध्वादिरिव आचरतीत्यर्थः । तथाहि, सुखिते मनसि सविता सूर्यः

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥

विधुरिवाचरति विधवति चन्द्रसदृशो भवति, आह्लादकत्वादिति भावः । दुःखिते मनसि विधुरपि सवितेवाचरति सवितरति सूर्यसदृशो भवति, दुःखदत्वादिति भावः । एवमुत्तरत्रापि । तथा, यामिन्यः रात्रयः दिनानीवाचरन्ति दिनन्ति; दिनानि च यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यर्थः । आर्या छन्दः ।

अत्र चतुर्ष्वपि क्रियापदेषु "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च"—इतिसूत्रभाष्यस्थेन "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः"—इति वार्तिकेन उपमानवाचकात् विध्वादिकर्तृपदात् आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययः । यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति, तथाऽपि "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७)—इति पाणिनिसूत्रेण (१) क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङ् नोपात्तः, तस्यालोपेन धर्मलोपाभावादिति प्रदीपे स्पष्टम् । उक्तं चोद्द्योतेऽपि,—यद्यपि क्विप्प्रकृतेः कर्तृभूतस्वसादृश्यप्रयोजकाचारे लक्षणेति कथं धर्मलोपः, तथाऽपि तन्मात्रबोधकाभावाल्लोपव्यवहार इति । अत्रापि उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । अतो धर्मवाद्योर्लोपे क्विब्गेयम् । विवरणकारास्तु, क्विप्प्रत्यय एव तुल्याचाररूपसाधारणधर्मवाचकः । तस्य "वेरपृक्तस्य"—इति सूत्रेण नित्यं लुप्तत्वाद्धर्मलोप इत्याहुः ॥

समासगामुदाहरति परिपन्थीति । संपराये रणे प्रवृत्तः, परिपन्थिनां शत्रूणां यानि मनोराज्यानि मनोरथास्तेषां शतैरपि दुराक्रमः दुष्प्रापः, शत्रूणां मनोरथैरप्यजेय इत्यर्थः, साक्षात् दुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमित्यपेरर्थः । असौ, राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः राजते शोभते इत्यर्थः । अत्र, राजकुञ्जर इति "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (२।१।५६)—इति पाणिनिसूत्रेण (२) समासः । उपमितम् उपमेयम्, तच्च प्रकृते राजेति बोध्यम् । दुराधर्षत्वस्य परसेनाविद्रावकत्वादेर्वा साधारणधर्मस्य प्रसिद्धत्वान्न न्यूनपदत्वं दोषः । एवंच दुराधर्षत्वादेः साधारणधर्मस्यातिप्रसिद्धतया तदनुपादानेऽपि नोपमाप्रतीतिव्याहतिः । औपम्यं समासगम्यम् । अतो धर्मवाद्योर्लोपे समासगेयम् ।

१ सूत्रेणेति । अत्र वेरिति इकारः उच्चारणार्थः । अपृक्तसंज्ञकस्य वेर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थः । 'एकाल् (एकवर्णरूपः) प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्'—इत्यर्थकेन "अपृक्त एकाल् प्रत्ययः" (१।२।४१)—इति सूत्रेणापृक्तसंज्ञा ज्ञेया ॥ २ सूत्रेणेति । उपमितम् उपमेयं व्याघ्रादिभिः व्याघ्रादिगणपठितैः शब्दैः सह समस्यते सामान्याप्रयोगे साधारणधर्मस्याप्रयोगे सतीति सूत्रार्थः । यथा, पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः—इति । सामान्याप्रयोगे इति किमर्थमिति चेत्, 'पुरुषो व्याघ्र इव शूरः'—इत्यत्र समासो मा भूदितीति बोध्यम् ॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते।

टुण्टुण्णन्तो मरिहिसि कण्टअकलिआइं केअइवणाइं।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर! भमन्तो ण पाविहिसि॥

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा।

दुराक्रमत्वं तु न साधारणम्, परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमत्वस्य कुञ्जरेऽभावात्। यद्यपि 'राजते'—इति साधारणधर्मोऽस्त्येव, तथाऽपि "उपमितं व्याघ्रादिभिः०"—इति समासस्य साधारणधर्माप्रयोगे एव प्रवृत्तिसत्त्वेनाविवक्षित इति बोध्यम्। अत्र 'राजैव कुञ्जरः'—इति रूपकं (१) तु न, मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्वयादित्युद्द्योते स्पष्टम्॥

धर्मोपमानरूपद्विकलोपे समासगा वाक्यगा चेति द्विविधामाह **धर्मेति**। **वृत्तौ** समासे। **दृश्यते इति**। आर्थीति शेषः। तद्धिते तु नेयम्, उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात्। नापि श्रौती, उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगात्। तथा च द्विविधैव, साऽप्यार्थ्येवेति भावः।

तत्र समासगामुदाहरति **टुण्टुण्णन्त इति**। "टुण्टुणायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि। मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमर! भ्रमन् न प्राप्स्यसि॥"—इति संस्कृतम्। आत्मनः सौभाग्यं प्रियाय सूचयन्त्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः प्रियसन्निधौ भ्रमरं प्रत्युक्तिरियम्। हे भ्रमर त्वं टुण्टुणायमानः टुण्टुणिति शब्दं कुर्वाणः टुण्टुणित्याकारकशब्देन प्रार्थयन् वा कण्टकैः द्रुमावयवविशेषैः कलितानि युक्तानि केतकीवनानि भ्रमन् पर्यटन् सन् मरिष्यसि, अपितु मालतीकुसुमसदृक्षं जातिपुष्पसदृशं न प्राप्स्यसीत्यर्थः। 'टुण्टुण्णन्तो'—इत्यत्र 'ढुण्ढुल्लन्तो'—इति पाठे 'ढुण्ढुलायमानः'—इति संस्कृतम्। केतकीवनानि ढुण्ढुलायमानः अन्वेषमाणः—इत्यन्वयः। गाथा छन्दः। अत्र प्रकृतत्वात् (वर्णनीयत्वात्) मालती उपमेया, कुसुमान्तरस्याप्राप्त्युपदेशेन त्वदप्राप्यमुत्कृष्टगुणमस्योपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरित्युद्द्योते स्पष्टम्। एवमेवोक्तं प्रागपि (६२९ पृष्ठे)। तथाच मालतीकुसुमस्य सदृक्षं मालतीकुसुमसदृक्षमिति समासः, सौरभादिधर्मस्योपमानस्य च लोप इति धर्मोपमानयोर्लोपे समासगेयम्।

अस्यामेवार्यायां 'कुसुमसरिच्छम्'—इत्यत्र 'कुसुमेण समम्'—इति पाठे इयमेव वाक्यगा भवतीत्याह **कुसुमेणेति**। "कुसुमेन समम्"—इति संस्कृतं बोध्यम्॥

---

१ रूपकमिति। "मयूरव्यंसकादयश्च" (२।१।७२)—इति सूत्रेण समासे इति शेषः॥

क्यचि वाद्युपमेयासे,

आसे निरासे।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति॥

अत्रात्मा उपमेयः।

वाद्युपमेययोर्लोपे एकविधामाह क्यचीति। विषयसप्तमीयम्। वादेरुपमाबोधकस्य उपमेयस्य च आसे निरासे (लोपे) सति क्यचि क्यच्प्रत्ययविषये लुप्ता उपमा भवतीत्यर्थः। तामुदाहरति अरातीति। अरातीनां शत्रूणां विक्रमस्य पराक्रमस्य आलोके दर्शने सति, यद्वा, आलोकेन दर्शनेन विकस्वरे विकसनशीले विलोचने नयने यस्य तथाभूतः। मदग्रेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविकास इति भावः। कृपाणेन खड्गेन उदग्रः उद्भटः भीषणो वा दोर्दण्डो बाहुर्यस्य तादृशः स वीरः सहस्रायुधीयति सहस्रमायुधानि यस्य स सहस्रायुधः कार्तवीर्यस्तमिवात्मानमाचरतीत्यर्थः, यथा तं दुर्जयं मन्यते तथा आत्मानमपीति भावः। अभिमानफलं तु निःशङ्करणप्रवेशात् प्रतिपक्षोत्सारणम्। आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहान्नृपतौ वीररसप्रकर्ष इति द्रष्टव्यम्।

अत्र सहस्रायुधीयतीत्यत्र "उपमानादाचारे"—इति सूत्रेण उपमानवाचकात् सहस्रायुधमिति कर्मपदात् आचारेऽर्थे क्यच्प्रत्ययः। आचारोऽत्र दुर्जयमानिता। स एव साधारणो धर्मः। उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः। तथाच सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीत्यर्थात् आत्माऽत्रोपमेयः। एवंच वाद्युपमेययोर्लोप इति क्यचि वाद्युपमेयलुप्तेयम्। तदेवाह अत्रात्मा उपमेय इति। यद्यप्यत्र कर्तैवोपमेयः, स च 'सः'—इति तच्छब्देन साक्षादुपात्त एव, तथाऽपि कर्मत्वेनोपमेयभूतः आत्मा कर्मत्वेन नोपात्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत्। उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोरपि,—अत्र यद्यपि साक्षादुपात्तः कर्तैवोपमेयः, तथाऽपि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन, अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेरिति। अयं हि प्रदीपोद्द्योतयोराशयः,—उपमानवाचकात्कर्मपदाद्धि क्यच्प्रत्ययो विधीयते, उपमानोपमेययोस्तु "उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वम्"—इति नियमानुसारेण समानविभक्तिकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम्। अन्यथा 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्! मातेव हितकारिणीम्'—इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वापत्तिः स्यात्। न च समानविभक्तिकत्वमिति नियमाङ्गीकारे 'तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा'—इत्यादिप्रयोगविरोध इति शङ्कनीयम्, "तुल्यार्थैरतु-

त्रिलोपे च समासगा ॥ ९० ॥

लोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् " (२।३।७२)–इति पाणिनिसूत्रेण षष्ठीतृतीययोर्विशेषतो विधानादिति प्राक् (६२० पृष्ठे) प्रतिपादितमेव। एवं च कर्तृत्वेनोपात्तस्योपमेयस्य प्रथमान्ततया उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वाभावेन क्यच् नैव स्यादिति क्यचोऽसंगतत्वापत्तिः स्पष्टैवेति । पुत्रमात्मनः इच्छति 'पुत्रीयति'–इत्यादिवत् "सुप आत्मनः क्यच्" (३।१।८)–इतिसूत्र–(१)–विहितः इच्छाक्यच् तु नायम्, अरातीत्यादिविशेषणासामञ्जस्यात् (२) । न च नारीवाचरति 'नारीयते'–इत्यत्रेवात्रापि (सहस्रायुधीयतीत्यत्रापि) क्यङेवेति वाच्यम्, परस्मैपदानुपपत्तेः, क्यङो ङित्त्वेनात्मनेपदस्यैवापत्तेः । एवं च 'सः'–इत्युपमेयोपादानप्रसङ्गभयात् 'सहस्रेणायुधैः सह वर्तत इति ससहस्रायुधस्तमिवात्मानमाचरति'–इत्येकपदतया व्याख्यानपरिश्रमः केषांचिद्व्यर्थ एव, भिन्नपदत्वेऽप्युपपत्तेरुक्तत्वात्, एकपदतया व्याख्यानेऽपि अरातीत्यादिविशेषणद्वारा उपात्तत्वेन तादृशोपमेयोपादानप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाच्च । न च 'सुतमिवाचरति सुतीयति पौरजनम्' (६२९ पृष्ठे)—इत्यादाविवात्रापि (सहस्रायुधीयतीत्यत्रापि) अन्यस्याप्युपमेयत्वसंभवेन "अत्रात्मा उपमेयः"–इति वृत्तिग्रन्थः शिथिल इति शङ्क्यम्, कृपाणेत्यादिविशेषणवशात् आचरितुरेव (आचारकर्तुरेव) उपमेयत्वलाभात्; अन्यस्योपमेयत्वे तु विशेषणयोरुपादानस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति ध्येयम् । हंस इवाचरति 'हंसायते'–इत्यादौ कर्तैवोपमेयः, तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पार्याप्यते इति विशेषात् क्यङि नेयं (३) संभवति, अतस्तद्भेदो नोक्तः । न चास्मिन्नेव श्लोके 'सहस्रायुधायते'–इति पाठे क्यङ्यपि संभवतीति शङ्कनीयम्, स इत्युपमेयसत्त्वेन तल्लोपाभावात्; एकपदतया व्याख्यानेऽपि विशेषणद्वारा कर्तुरुपात्तत्वेनोपमेयोपादानसत्त्वाच्च । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति, यथा, उपमानोपमेययोः, उपमानवाद्योः, उपमेयधर्मयोः, (४)–इति; तथाऽपि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयमिति प्रदीपादौ स्पष्टम् । प्रदीपे तु 'सहस्रारायुधीयति'–इति पाठः । सहस्रम् अराणि कीलकानि यस्य तत् सहस्रारं चक्रम्, तत् आयुधं यस्य (विष्णोः) तमिवात्मानमाचरतीति तदर्थो बोध्यः ॥ इति द्विलुप्ताः पञ्च ॥

त्रिलुप्ते एकविधामाह त्रिलोपे चेति । चस्त्वर्थे । समासगेति । त्रिलोपे तूपमेयाति-

१ इति सूत्रेति । इषिकर्मणः एषितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे (इच्छतीत्यर्थे) क्यच्प्रत्ययो वा स्यादिति तदर्थः ॥ २ असामञ्जस्यादिति । विशेषणयोरपुष्टार्थत्वरूपदोषापत्तेरिति भावः ॥ ३ इयमिति । वाद्युपमेयलुप्ता उपमेत्यर्थः ॥ ४ अत्र 'उपमानधर्मयोः'—इति प्रदीपपाठस्त्वयुक्त एव, तल्लोपेऽनुपदमेव "ढुण्ढुणन्तो"-इत्यस्योदाहरणादित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥

रिक्तत्रितयलोपे एवोपमा संभवति, साऽपि समासमात्रे, अन्यत्र बोधकाभावात्, तत्राप्यार्थ्येव, इवादेर्लोपात्—इत्येकविधैवेति प्रदीपे स्पष्टम् । तामुदाहरति तरुणिमनीति । तरुणिमनि तारुण्यविषये कृतम् अवलोकनं यया सा, किशोरीत्यर्थः । ललिताय विलासाय च वितीर्णः समर्पितः (दत्तः) विग्रहो देहो यया सा " स्त्रीणां विलास-बिब्बोक-विभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः "—इत्यमरः । ' विलब्धविग्रहा '—इति पाठे विलब्धो दत्त इत्येवार्थः । ' सहासविग्रहा '—इति पाठे ललितविलासैः सहासो विकसनशीलो विग्रहो यस्याः सेत्यर्थः । स्मरशराणां कामबाणानां विसरः समूहः तेन आचितं व्याप्तम् आन्तरं मनो यस्याः सा । ' विशरारितान्तरा ' —इति पाठे स्मरशरैः विशरारितं किंचिद्विदारितं विशीर्णीकृतं वा आन्तरमन्तःकरणं यस्यास्तादृशी मृगनयना हरिणाक्षी मुनेरपि मनः हरते तपस्विनोऽपि चित्तमाकर्षतीत्यर्थः । उद्द्योतकारास्तु, तरुणिमनि सति मृगनयना मुनेर्मनो नयते हरतीत्यन्वयमाहुः । अपरवक्त्रं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३३९ पृष्ठे) ।

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते, तदा नेदमुदाहरणम्, मृग इव नयने यस्याः सा मृगनयनेति समासे कृते मृगशब्दस्यैवोपमानप्रतिपादकस्य सत्त्वप्रसङ्गात् । यदा तु मृगलोचने इव (चञ्चले) नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा " अनेकमन्यपदार्थे " (२।२।२४)—इति पाणिनिसूत्रस्थेन " सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च "—इति वार्तिकेन मृगलोचने—इत्युपमानपूर्वपदकस्य नयनशब्देन सह बहुव्रीहौ उपमानवाचिनि (१) मृगलोचनेति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणमिति प्रदीपे स्पष्टम् । अत्रापि उपमानेत्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । एवं च लोचनेत्युपमानस्य, इवशब्दस्य, चञ्चलरूपसाधारणधर्मस्य चानुपादानमिति त्रिलोपे समासगेयमिति भावः । ननु लोचनपदस्यैवोपमानवाचकत्वेन मृगलोचनशब्दस्योपमानपूर्वकत्वं कथमिति न शङ्कनीयम्, अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् मृगलोचनशब्दस्योपमानपूर्वपदकत्वात् । एतदभिप्रायक एव कैयटग्रन्थोऽधस्तात्स्फुटीभविष्यति । यद्यप्यनया रीत्या मृगस्योपमानत्वस्वीकारे मृगपदस्य विद्यमानत्वेनोपमानोपादानप्रसङ्गः प्राप्तः, तथाऽपि वास्तविकोपमानत्वबोधकस्य

---

१ उपमानवाचिनीति । लोकप्रसिद्धोपमानवाचिनीत्यर्थः ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ॥

(अनारोपितोपमानत्वबोधकस्य) लोचनशब्दस्यानुपादानाद्यथोक्तोदाहरणत्वमिति मम प्रति भाति। मृगपदं तल्लोचने लाक्षणिकमिति कातन्त्रव्याकरणसम्मतम्। सप्तम्युपमानेत्यादिकं तु पाणिनीयसम्मतम्। सप्तम्युपमानेत्यादिवार्तिकस्यायमर्थः, सप्तमी सप्तम्यन्तम्, उपमानम् उपमानवाचकं च पूर्वपदं यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदं तस्य उत्तरपदेन सह बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, पूर्वपदे यत् उत्तरपदं तस्य च लोपो वक्तव्य इति। इदं हि वार्तिकम् "अनेकमन्यपदार्थे" –इति सूत्रेण समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् सिद्धेपि बहुव्रीहौ क्वचिदुत्तरपदलोपार्थम्, क्वचिच्च व्यधिकरणानामपि बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदलोपार्थं चेति बोध्यम्। तत्र सप्तमीपूर्वपदकस्य यथा, कण्ठेस्थः (१) कालो (२) यस्य स कण्ठेकालः (३),– उरसिस्थानि लोमानि यस्य स उरसिलोमा। अत्र "अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे" (६।३।१२)–इति सूत्रेण सप्तम्या अलुक्, पदयोः सामानाधिकरण्यात्सिद्धेऽपि बहुव्रीहौ वचनमुत्तरपदलोपार्थम् (४)। उपमानपूर्वपदकस्य यथा, उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः,–मृगलोचने इव नयने यस्याः सा मृगनयना। अत्रावयवधर्मेण (५) समुदायस्य व्यपदेशात् उष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वकः उष्ट्रमुखशब्दः। उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यम् (६) अत्रेति वचनं बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदलोपार्थं चेत्यनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिनेत्यादि। यदेति। कातन्त्रव्याकरणरीत्या लक्षणास्वीकारे तु नेदमुदाहरणमिति भावः।

चक्रवर्तिसुधासागरकारादयस्तु, वार्तिकस्यायमर्थः,–सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपदं यस्य इवादिसमानधर्मबोधकस्य पदान्तरेणोपमेयबोधकेन बहुव्रीहिः, उत्तराणां च इवादिसमानधर्मोपमानबोधकानां लोप इति। एतेन यदैषां लोपस्तदेत्यर्थः। अत एव यदेति पदं मूले संगच्छते इत्याहुः। एतन्मते यद्यपि अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशो नावश्यक इति लाघवमस्ति, तथाऽपीदं व्याख्यानं चिन्त्यमेव, वार्तिकात्तादृशार्थानुपलब्धेः, तथाहि, पूर्वपदेन प्रत्यासत्त्या तत्समासीयोत्तरपदस्यैवाक्षेपः, तथा च इवादिसमानधर्मबोधकपदानामुत्तरपदत्वाभावः स्पष्ट एव, उत्तरपदशब्दस्तु समासस्य चरमावयवे रूढ इति वैयाकरणसिद्धान्तादिति ॥

---

१ कण्ठेस्थ इति। "सुपि स्थः" (३।२।४)–इति सूत्रेण कप्रत्ययः ॥ २ कालः कृष्णवर्णः ॥ ३ कण्ठेकालो रुद्रः ॥ ४ उत्तरपदलोपार्थमिति। कण्ठेस्थकाल इतिप्रयोगनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५ मुखस्यैवोपमानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वकत्वं कथमत आह अवयवधर्मेणेति। मुखगतोपमानत्वेनोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः ॥ ६ वैयधिकरण्यमिति। वाक्ये समासे च सादृश्यसंबन्धेनान्वयः, इवशब्दस्तथासंबन्धेनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमानः। उपमानानीतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह उत्तरपदेति–इति नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते स्पष्टम् ॥

क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयःशूलिकः'-इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा। एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ॥

केचित्तूपमेयमात्रोपादानवत् उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति, यथा 'आयःशूलिकः'-इति। अयःशूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छति (व्यवहरति)-इत्यर्थे आयःशूलिक इति सिध्यति। अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो धर्मः, इवादिश्च नोपात्तः, केवलमुपमानभूतमयःशूलमेवोपात्तम्, अतस्त्रिलोपेयमुपमेत्याहुः, तन्मतं निराकरोति **क्रूरस्याचारस्येति**। निगीर्णस्वरूपस्येति शेषः। **अयःशूलतया** अयःशूलतादात्म्येन। **अध्यवसायात्** निश्चयात्। **अन्विच्छति** व्यवहरति। **आयःशूलिक इत्यतिशयोक्तिरिति**। अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशक्रूराचारलक्षकात् "तेनान्विच्छति"-इत्यधिकारस्थेन "अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ" (५।२।७६)-इति पाणिनिसूत्रेण ठक्प्रत्यये 'आयःशूलिकः'-इति रूपसिद्धेरतिशयोक्तिरेवात्रालंकारो न तूपमेति भावः। तदेवाह **न त्विति**। नतु उपमेत्यन्वयः। **क्रूराचारोपमेयेति**। क्रूराचारश्चासावुपमेयश्चेति कर्मधारयः। **तैक्ष्ण्यधर्मेति**। तैक्ष्ण्यरूपसाधारणधर्मेत्यर्थः। **लोपे इति**। एषां त्रयाणां लोपेऽनुशासनाभावादिति भावः। **न तु उपमेति**। एतादृशस्थले उपमास्वीकारे तु वक्ष्यमाणे 'कमलमनम्भसि, कमले च कुवलये'-इत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादुपमाभेदापत्त्याऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तिः स्यादिति भावः। इदमत्र निराकरणम्,-मृगनयनेत्यत्र लोपविधायकवचनसत्त्वादुपमानोपमेयभावः प्रतीयते, इह तु नोपमानोपमेयभावः प्रतीयते, तद्बोधकाभावात्, किंतु क्रूराचार एव निगीर्णस्वरूपः अयःशूलतादात्म्येन (आरोपात्) निर्दिष्ट इत्यतिशयोक्तिरेवात्रालंकार इति ॥

लुप्ताभेदानुपसंहरन् एकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे च फलितां पूर्वसंख्यामाह **एवमिति**। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **एकोनविंशतिर्लुप्ता इति**। धर्मलोपे पञ्च ५, उपमानलोपे द्वौ २, इवादिलोपे षट् ६, धर्मवादिलोपे द्वौ २, धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ २, इवोपमेययोर्लोपे एकः १, त्रिलोपे चैकः १,-इति मिलित्वा एकोनविंशतिः १९ लुप्तोपमाप्रभेदा इत्यर्थः। उपमानोपमेयादीनां लोपे उपमैव न संभवतीति तत्कृतप्रभेदो नोक्तः। पूर्णभेदैः षड्भिः सहाह **पूर्णाभिरिति**। **पञ्चविंशतिरिति**। अत्रोद्द्योतकाराः, वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्य-समास-क्यच्क्यङादिप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हतीत्याहुः ॥

"अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साऽथ विषादेन, पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

–इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

–इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा,

ननु अन्येऽपि उपमाप्रभेदाः प्राचीनैरुक्ताः, तथाहि,–एकस्योपमेयस्य बहूपमानसंबन्धे मालोपमा, पूर्वपूर्वस्योपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा चेति द्वौ भेदौ, तयोरपि यथाक्रमं बहूपमानानाम् उत्तरोत्तरोपमानानां च साधारणधर्मस्य एकत्वेन भिन्नत्वेन च प्रत्येकं द्वैविध्यमिति मिलित्वा चत्वारो भेदाः,–इत्येवं प्राचीनप्रदर्शितबहुभेदसत्त्वे कथं पञ्चविंशतिविधत्वमित्याशङ्काम् उक्तचतुःप्रभेदप्रदर्शनपूर्वकम् (एवंविधयत्किंचिद्वैचित्र्यमादाय प्रभेदकरणे आनन्त्यदोषप्रसङ्गेन, पूर्वोक्तप्रभेदेषु यथासंभवमेतेषामन्तर्भावेण च निराकरोति **अनयेनेवेत्यादिना 'उक्तभेदानतिक्रमाच्च'–इत्यन्तेन** । तत्राभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमामुदाहरति **अनयेनेवेति** । अनयेन अनीत्या राज्यश्रीरिव राज्यलक्ष्मीरिव, दैन्येन दुःखेन दारिद्र्येण वा मनस्वितेव पाण्डित्यमिव धीरतेव वा, हिमाम्भसा हिमोदकेन पद्मिनीव कमलिनीव, सा प्रकृतनायिका विषादेन दुःखेन मम्लौ म्लानिं प्राप, ग्लायतिस्मेत्यर्थः ।

अत्र राज्यश्रीप्रभृतीनां बहूनामुपमानानां म्लानिरेव साधारणो धर्म इति, एकस्य नायिकारूपोपमेयस्य राज्यश्रीप्रभृतिबहूपमानसंबन्ध इति च अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमेयम् । तदेवाह इत्यभिन्ने इति । एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमानगते इत्यर्थः । **साधारणे धर्मे** म्लानिरूपे । अस्य " मालोपमा "–इत्यग्रिमेणान्वयः ॥

भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमामुदाहरति **ज्योत्स्नेवेति** । ज्योत्स्नेव चन्द्रिकेव नयनयोः आनन्दः आनन्दजनिका, सुरेव मदिरेव मदकारणरूपा, प्रभोर्भावः प्रभुता सेव समाकृष्टाः वशीकृताः सर्वलोकाः सकलजनाः यया सा, एवंविधा प्रशस्तो नितम्बः कटिपश्चाद्भागोऽस्या अस्तीति नितम्बिनी कान्ता अस्तीत्यर्थः ।

अत्र ज्योत्स्नादीनां बहूपमानानां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्माः भिन्ना इति, एकस्यैव नितम्बिनीरूपोपमेयस्य ज्योत्स्नाप्रभृतिबहूपमानसंबन्ध इति च भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमेयम् । तदेवाह इति **भिन्नेचेति** । तस्मिन् साधारणे धर्मे । **एकस्यैवेति** । उपमेयस्येति शेषः । **मालोपमेति** । यथा माला काचिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैर्ग्रथिता, तथा इयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैर्घटितेति द्विधा मालोपमेत्यर्थः । अस्य " रशनोपमा च न लक्षिता "–इत्यग्रिमेणान्वयः ॥

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे, (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा, चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा, मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥

—इत्यादिका) रशनोपमा च " न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च ॥

रशनोपमामाह **यथोत्तरमिति** । उत्तरमुत्तरमित्यर्थः । **पूर्ववत्** मालोपमावत् । **अभिन्नभिन्नधर्मत्वे इति** । अस्य " इत्यादिका रशनोपमा च "—इत्यग्रिमेणान्वयः । अभिन्ने साधारणे धर्मे रशनोपमामुदाहरति **अनवरतेति** । हे राजन् अनवरतं निरन्तरं कनकवितरणाय स्वर्णदानाय जललवभृते जलबिन्दुपूर्णे करे हस्ते तरङ्गिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थिततिः याचकसमूहो यस्य तादृशस्य (तव) भणितिरिव उक्तिरिव मतिः बुद्धिः, मतिरिव चेष्टा आचारः, चेष्टेव कीर्तिः अतिविमला अतिस्वच्छेत्यर्थः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्म इति, पूर्वपूर्वस्योपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वमिति च अभिन्ने साधारणे धर्मे रशनोपमेयम् ॥

भिन्ने साधारणे धर्मे रशनोपमामुदाहरति **मतिरिवेति** । तस्य नृपस्य मतिरिव मूर्तिः तनूः मधुरा, मूर्तिरिव सभा प्रभावेन चिता व्याप्ता, सभेव जयश्रीः जयलक्ष्मीः परेषां जेतुं न शक्येत्यर्थः । उद्गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१७९ पृष्ठे) ।

अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयः साधारणधर्माः भिन्ना इति, पूर्वपूर्वस्योपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वमिति च भिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमेयम् । तदेवाह **इत्यादिकेति** । **रशनोपमा चेति** । शृङ्खलान्यायेन पश्चाद्वलनयेत्यर्थः, यथा रशनायां पूर्वत्वं प्राप्तायाः क्षुद्रघण्टिकायाः परग्रथनायां परत्वम्, तद्वदत्र पूर्वपूर्वस्योपमेयस्योपमानत्वाय परपरप्राप्तिरिति रशनात्वमिति सारबोधिनीकाराः । चकारेण मालोपमायाः समुच्चयः । **न लक्षितेति** । अस्माभिरिति शेषः । न लक्षितेत्यत्र हेतुमाह **एवंविधवैचित्र्यसहस्रेति** । बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभेदेन, लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेन, उपकार्यभेदेन, निरवयवादिभेदेन, अन्योन्योपायत्वरूपपरम्परितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परगुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् । नन्वेवमपि न्यूनत्वं दोष इत्यत आह **उक्तभेदेति** । पूर्वोक्तोपमाप्रभेदेषु यथासंभवमेतेषामन्तर्भावान्न न्यूनतेति भावः ॥ इत्युपमा ॥ १ ॥

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।
अनन्वयः,

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

अनन्वयनामानमलंकारं लक्षयति उपमानेति । उपमानं चोपमेयं चेति द्वन्द्वः, तयोर्भावावुपमानोपमेयत्वे, त्वप्रत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते"–इति न्यायात् । एतेन सप्तम्यन्तमिदमित्यपास्तम्, सप्तम्यन्तत्वे तु अनन्वय इति विधेयवाचकपदसत्त्वेऽपि उद्देश्यवाचकपदाभावेन "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्"–इति (३४३ पृष्ठे) उक्तन्यायविरोधः स्पष्ट एव स्यात् । अत एव पूर्वसूत्रे सादृश्यमिति, उत्तरसूत्रेषु विपर्यास इत्यादि च प्रथमान्तमेवोपात्तमिति ध्येयम् । एकं च तत् वाक्यं चैकवाक्यम्, तत् गच्छत इत्येकवाक्यगे । न विद्यतेऽन्वयः संबन्धोऽर्थादुपमानान्तरेण यत्र सोऽनन्वय इत्यन्वर्थमलंकारनामेदम् । तथा च, उपमानान्तरव्यवच्छेदाय (१) एकस्यैव धर्मिणः (वस्तुनः) एकवाक्यगे एकौपम्यप्रतिपादकशब्दप्रतिपाद्ये उपमानोपमेयत्वे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वे उपनिबध्येते सोऽनन्वय इत्यर्थः, यदेकस्यैव (तत्सदृशवस्त्वन्तरासत्त्वप्रतिपादनाय) उपमानोपमेयभावो भेदेऽसत्यपि भेदघटितसादृश्योपचारेणैवोपनिबध्यते सोऽनन्वयनामाऽलंकार इति भावः । स्वेन स्वस्य उपमाऽनन्वय इति तु निष्कर्षः । अनन्वय इति यौगिकीयं संज्ञेत्याह उपमानान्तरेति । संबन्धोऽन्वयः, उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिः । एवं चात्रोपमानान्तरव्यवच्छेदेन चमत्कारः, उपमायां तु साम्यप्रतीत्या चमत्कार इति फलवैजात्यादन्योन्यभेदनिरूपणमुचितमिति भावः । एकस्येत्युपमालंकारव्यवच्छेदाय, उपमालंकारस्य भेदघटितत्वात् । यद्यपि एकस्यैवोपमानोपमेयत्वं रशनोपमायामस्ति, तथाऽप्युपमेयोपमाव्यवच्छेदार्थोपात्तैकवाक्यगत्वविशेषणादेव तद्व्यवच्छेदोऽपि द्रष्टव्यः । तदुभयत्रोद्देश्यविधेयभेदेन वाक्यभेदात्, अत्र तदभावात् । वस्तुतस्तु उपमेयोपमादौ द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव वारणसंभवान्नेदमस्य व्यावर्त्यम्, किंतु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य संभवात्स्वरूपकथनमेतदिति ध्येयम् । एवकारेण भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदः, अतः 'अस्याः वदनमिवास्याः वक्त्रम्'–इत्यत्र नानन्वयप्रसङ्ग इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । अत्राहुः सुधासागरकारा अपि, यद्यप्यसति सादृश्ये नोपमानोपमेयभावः, सादृश्यं च भेदघटितमित्येकस्योपमानोपमेयत्वमनुपपन्नम्, तथाऽप्याहार्यः (२) अत्र भेदो द्रष्टव्यः । न चैवं "भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय"–इति वृत्तिविरोधः, तस्य वास्तविकभेदाभिप्रायक-

---

१ अन्वर्थसंज्ञाबललब्धमर्थमाह उपमानान्तरेति ॥ २ आहार्यलक्षणमग्रे (६४९ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति ॥

उदाहरणम्,—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

त्वात् । अयमेवोपमाऽनन्वययोर्भेदो यदेकत्र वास्तवोऽन्यत्राहार्यो भेदः । यदि देशान्तरीयस्य कालान्तरीयस्य वा तस्यैव वास्तविकं भेदमादाय प्रयोगस्तदोपमैवेति बोध्यमिति । एवं च 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥'—इत्यादौ देशकालादिभेदेन भेदे उपमैव, तद्युगे तद्देशे वा यथा गगनं तथा एतद्युगे एतद्देशेऽपीति बोधात्, अन्यथा त्वनन्वय एवेति मन्तव्यम् । केचित्तु, अयं हि अनन्वयो द्विविधः, श्रौतः आर्थश्चेति, यथा 'गगनं गगनाकारम्'—इति श्लोके पूर्वार्धे आर्थः, उत्तरार्धे इवशब्दसत्त्वात् श्रौत इत्याहुः, तन्न युक्तम्, अनन्वये साम्यकृतचमत्कारस्यैवाभावात् ॥

अनन्वयमुदाहरति न केवलमिति । यावदिति समुच्चयार्थकमव्ययम्, तच्च 'तद्विलासाः'—इत्यनेनान्वेति, एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच, केवलं नितान्तकान्तिः अतिशयितकान्तिः सा अनुभूतप्रकर्षा नितम्बिन्येव नितम्बिनीव न भाति, किंतु विलासायुधस्य कामस्य लास्यवासाः नृत्यस्थानानि, 'लासवासाः' इति पाठे क्रीडास्थानानीत्यर्थः, "लस श्लेषणक्रीडनयोः"—इति धात्वनुसारात्, एवंभूताः ते अनुभवैकगोचराः तद्विलासाः तस्याः नायिकायाः विलासाः हावभावा अपि तद्विलासा इव 'भान्ति'—इति वचनविपरिणामेनार्थः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र स्वेनैव नितम्बिन्यादिरूपवस्तुना स्वस्योपमेति अनन्वयालंकारः । अत्र साधर्म्यमात्रमिवार्थः, न तु भेदांशो बाधात् । रूपके चन्द्राद्यभेदबुद्धिः फलम्, तत्कृत एव चमत्कारः, अत्र तु परस्मिन् स्वसाधर्म्याभावकृतः, नतु स्वाभेदबुद्धिकृतः, तस्याः सिद्धत्वादिति ततो भेदः । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप! यस्ते भजते तुलापदम् ॥'—इत्यादौ सर्वथैवोपमाननिषेधात्मकोऽसमालंकारः प्राचीनैरुक्तः; उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एवं च तद्ध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलंकारत्वं किमर्थम्, यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गात् भूषणापसारणं यथा चमत्काराय तथा प्रकृते उपमालंकाराभाववर्णनमेव चमत्काराय, नतु तत्रासमनामा पृथगलंकार इत्युच्यते, तर्हि तद्ध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न, पर्यायोक्त—सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसत्त्वेऽपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालंकारत्ववदुपपत्तेः, अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलंकारत्वं न स्यादित्याहुः । केचित्तु, सर्वेभ्य उत्कृष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति, तच्चिन्त्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इत्यनन्वयः ॥ २ ॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ९१ ॥

तयोः उपमानोपमेययोः, परिवृत्तिः (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

उदाहरणम्,—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला, तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी, सततं विभाति बत यस्य ॥

उपमेयोपमानामानमलंकारं लक्षयति **विपर्यास** इति । तयोः उपमानोपमेययोः विपर्यासः परिवृत्तिः (उपमेयोपमानभावः) उपमेयोपमेत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे **तयोरि**त्यादि । **उपमानोपमेययोरि**ति । काव्यनिबद्धोपमानोपमेययोरित्यर्थः । विपर्यासपदं विवृणोति **परिवृत्तिरि**ति । उपमेयोपमानभाव इत्यर्थः । एकवाक्ये परिवर्तनासंभवादाह **अर्थाद्वाक्यद्वये** इति । वाक्यद्वयमत्र शाब्दमार्थं वा, तेन रामरावणौ मिथस्तुल्यावित्यादौ नाव्याप्तिः, तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतेः । वाक्यद्वये इत्यनेनानन्वयव्यवच्छेदः । ननु वाक्यद्वये एव परिवृत्तिसंभवे सति 'मुखमिव चन्द्रः'—इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कोऽलंकारः स्यादिति चेत्, तत्र निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपालंकार इति प्रदीपे स्पष्टम् । उपमातो भेदबीजमाह **इतरोपमानव्यवच्छेदपरे**ति । इदं विशेषणम्, एकस्योभयत्र साधारणधर्मत्वे सतीति विशेषणं ग्राहयति, एकेन हि धर्मेण तस्य साम्येऽपरत्र वर्णिते, तेन धर्मेणापरस्य तत्र साम्यमर्थप्राप्तमपि पुनः शब्देनोच्यमानं तेन धर्मेण तयोः सदृशं तृतीयं वस्तु व्यवच्छिनत्तीति उद्द्योते स्पष्टम् । अत एव 'सविता विधवति विधुरपि सवितरति' (६२८ पृष्ठे)—इत्यादौ सत्यपि उपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये विपर्यासे साधारणधर्मस्य भिन्नतया नोपमेयोपमा, तत्र हि 'सविता विधवति'—इत्यत्र शीतकरत्वादिः साधारणो धर्मः, 'विधुरपि सवितरति'—इत्यत्र तु उष्णकिरणत्वादिः साधारणो धर्म इति । अयमत्र निष्कर्षः, पूर्ववाक्योक्तसाधारणधर्ममेव साधारणधर्मीकृत्य पूर्ववाक्योक्तेन उपमेयेन पूर्ववाक्योक्तस्योपमानस्य उपमा उपमेयोपमेतीति विवरणे स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु, उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीयं संज्ञेत्याहुः ॥

उपमेयोपमामुदाहरति **कमलेवे**ति । बतेति हर्षे । यस्य नृपतेः कमलेव मतिः लक्ष्मीरिव बुद्धिः, मतिरिव कमला । तनुरिव विभा शरीरमिव कान्तिः, विभेव तनुः । धरणीव धृतिः पृथ्वीव धैर्यम्, धृतिरिव धरणी सततं निरन्तरं विभाति शोभते इत्यर्थः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।

समेन उपमानेन । उदाहरणम्,–

अत्र स्पृहणीयत्व–प्रचितत्व–विस्तृतत्वानि त्रिषु साधारणधर्मा इत्युद्द्योते स्पष्टम् । यत्तु, अत्र कमलायाः उपमानत्वे मतिनिष्ठं सर्वजनोपास्यत्वम्, मतेस्तथात्वे कमलानिष्ठं स्थिरत्वम्, तनोस्तथात्वे विभानिष्ठमनभिभवनीयत्वम्, विभायास्तथात्वे तनुनिष्ठं नैर्मल्यम्, धरण्यास्तथात्वे धृतिनिष्ठं वैपुल्यम्, धृतेस्तथात्वे धरणीनिष्ठं निरुपद्रवत्वं प्रतीयते, तच्चेतरोपमानसंबन्धाभावेनोत्कृष्यते इति सारबोधिनीसुधासागरादौ उक्तम्, तन्न रुचिरम्, अत्रैकस्यैव साधारणधर्मस्य स्वीकार्यत्वात्, अन्यथा 'सविता विधवति'–इत्यादौ अतिव्याप्तिः स्यादिति बोध्यम् ॥ इत्युपमेयोपमा ॥ ३ ॥

वाच्यसाधर्म्यालंकारान् निरूप्य, संप्रति व्यङ्ग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु चमत्कारातिशयेन प्राधान्यात् प्रथममुत्प्रेक्षां निरूपयति **संभावनमिति** । **अथेति** । वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरमित्यर्थः । 'उत्प्रेक्षा निरूप्यते'–इति शेषः । प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम् । समेनेत्यनन्तरं 'सह एकरूपतया'–इति शेषः । उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्य ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षापदार्थः । संभावनं चोत्कटकोटिकः संदेहः । तथाच, प्रकृतस्योपमेयस्य समेन उपमानेन सह एकरूपतया (तादात्म्येन) यत् संभावनम् उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षाऽलंकार इति सूत्रार्थः । उत्कटोपमानकोटिकं प्रकृतविषयकं संशयज्ञानमुत्प्रेक्षेति भावः । अत्राहुर्विवरणकारा अपि, उत्कटैककोटिः संशयः संभावनम् । संशये हि कोटिद्वयं (पक्षद्वयं) वर्तते, यथा 'अयं पुरुषो न वा?'–इत्यत्र एका कोटिः पुरुषस्य विधिः, अपरा च 'न वा'–इति पुरुषस्य निषेधः । यस्मिन् संशये कोटिद्वयमध्ये एकस्याः कोटेः उत्कटत्वं (निश्चितप्रायत्वम्) स एव संशयः संभावनमित्युच्यते । प्रकृतस्य उपमेयस्य । समेन समात्मतया । उपमेयस्योपमानत्वेन संभावना उत्प्रेक्षा–इति तु निष्कर्ष इति । एवं चासदृशयोः संभावनं नोत्प्रेक्षाऽलंकारः, सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत्, किंतु वस्तुमात्रमिति फलितम् । तेन 'वदनकमलेन बाले! स्मितसुषुमालेशमावहसि यदा । जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन (१) विजितम् ॥'–इत्यादौ नोत्प्रेक्षाऽलंकारः, अत्र स्मितस्य संभावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् । समेनेत्यस्यार्थमाह **समेन उपमानेनेति** । उपमानेनेत्यस्य अलोकसिद्धेन कविकल्पितेनोपमानेनेत्यर्थः । तदुक्तं चक्रवर्तिना, "यदाऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति (२) । तदोपमैव, येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं(३)

---

१ पञ्चबाणेनेत्यर्थः, स्मरेणेति यावत् ॥ २ ऋच्छति प्राप्नोति । "ऋ गतिप्रापणयोः"–इति धातोः सार्वधातुके परे "पाघ्राध्मा०"–इति सूत्रेण ऋच्छादेशः ॥ ३ अयम् उपमानांशः ॥

लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैव, येनेवशब्दः संभावनापरः ॥ ''—इति । इदं चेवशब्दसमभिव्याहारे एव, अन्यत्र तु लोकसिद्धेनापि, तेन 'मुखं चन्द्रं मन्ये '—इत्यादेः संग्रहः । 'चन्द्र इव मुखम् '—इत्यादौ तु उपमैवेति बोध्यम् । प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृततावच्छेदकरूपेण (१) ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्र आहार्यसंभावनं (२) तत्रैवोत्प्रेक्षा, तेन 'रामं स्निग्धघनश्यामं विलोक्य वनमण्डले । प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥ '—इत्यत्रानाहार्यसंभावनायां नातिव्याप्तिः, अत्र केकिनां नृत्यप्रवृत्त्या संभावनायाः (३) अनाहार्यत्वात्; आहार्यत्वेऽपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्विशेष्यकत्वस्योत्कटकोटिकत्वस्य संभवात् । रूपकवित्तौ (४) अतिव्याप्तिवारणाय संभावनमिति । [रूपके तत्त्वेनावधारणम् ।] ससंदेहे समकोटिकः संशयः, अत्र तूपमानकोटिक इति द्वयोर्भेदः । अत्राप्यलंकारत्वे सतीति विशेषणं प्रकरणप्राप्तमस्त्येव, तेन प्रतिभाऽनुत्थापितायाः वास्तविकसंभावनायाः, असुन्दरसाधारणधर्ममूलायाः संभावनायाश्च चमत्काराजनकतया अलंकारत्वाभावेन नोत्प्रेक्षात्वप्रसङ्गः, रमणीयसाधारणधर्मनिबन्धना प्रतिभोत्थापितैव हि संभावना चमत्करोतीति सैवालंकारः । उक्तं चान्यैरपि, संभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिका ग्राह्या, तेन 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम् '—इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसंभावनायां नातिव्याप्तिरिति । इयं हि उत्प्रेक्षा इव-ध्रुवम्-प्रायो-नूनं-मन्ये-शङ्के-अवैमि-ऊहे-तर्कयामि-जाने-उत्प्रेक्ष्ये-इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्या, यत्र प्रतिपादकशब्दरहितम् उत्प्रेक्षासामग्रीमात्रं तत्र व्यङ्ग्या, यथा, वक्ष्यमाणेष्वेवेवादिपदादाने । यत्र तु उत्प्रेक्षासामग्रीरहितं प्रतिपादकशब्दमात्रं तत्र संभावनामात्रमेव, नोत्प्रेक्षेति बोध्यम् । तिङन्तसमभिव्याहृतेवशब्दः सर्वत्रोत्प्रेक्षावाचक एवेति 'लिम्पतीव०'—इत्युदाहरणे (६४४ पृष्ठे) वक्ष्यते । नामसमभिव्याहृतस्तु इवशब्दस्तत्रैवोत्प्रेक्षाबोधकः, यत्र संभावनोपयुक्तविशेषणदानम्, यथा, 'बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ '—इत्यादौ यत्र—क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहित्यादिना उपमाया वक्तुं शक्यत्वेऽपि सद्यो वसन्तनायकसमागत—वनस्थलीसंबन्धित्वरूपविशेषणकल्पनमुत्प्रे-

---

१ उदाहरणे पादशोभात्वम्, प्रत्युदाहरणे रामत्वं प्रकृततावच्छेदकमिति बोध्यम् ॥ २ बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम् । अत्र बाधशब्देन (बाधते इति बाध इति व्युत्पत्त्या) बाधकं ज्ञानं विवक्षितम् । तच्च प्रकृते 'मुखं चन्द्रो न '—इति ज्ञानम्, तत्कालिकम् इच्छाजन्यं यत् ज्ञानं 'मुखं चन्द्रं मन्ये '- इति, तत् आहार्यमित्युच्यते । शुक्तौ 'इदं रजतम्'—इत्यनाहार्येऽतिव्याप्तिवारणाय बाधकालिकमिति विशेषणम् ॥ ३ संभावनाया इति । संभावनाप्रतिपादकमत्र प्राय इति स्यादिति चेति बोध्यम् । प्रायःपदसत्त्वाद्वक्ष्यमाणो भ्रान्तिमदलंकारोऽप्यत्र न भवतीति ज्ञेयम् ॥ ४ रूपकप्रसिद्धौ ॥

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम्,
इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षात्
लग्ना मन्ये ललिततनु! ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

क्षागमकम्, उपमायां तस्यानुपयोगात् । तदन्यस्थले तु इवशब्दः उपमाबोधक एव । उत्प्रेक्षाबोधक इवशब्दश्च क्वचित्प्रतीयमानोऽपि भवति, यथा, 'तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥'—इत्यत्र लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षाबोधक इवशब्दो झटिति प्रतीयते, स्तनयोर्लज्जाया असंभवात्, इवशब्दं विना वाक्यार्थस्याप्रतीतेः । सा चेयमुत्प्रेक्षा हेतु-फल-स्वरूप-संभावनभेदाद्बहुप्रकारा, तथा हि, जाति-गुण-क्रिया-द्रव्याणामभावस्य च संभावितत्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षा पञ्चधा, एवं हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पञ्चविधत्वम्, एवमुत्प्रेक्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदाः । परंतु ईदृग्वैचित्र्यसहस्रं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रन्थकृता उक्तमिति सर्वं प्रदीपोद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

तत्र हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति उन्मेषमिति । नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम् । हे ललिततनु सुन्दरशरीरे (प्रेयसि) पद्मलक्ष्मीः कमलशोभा इति हर्षात् एवंविधानन्दात् ते तव पादयोश्चरणयोः लग्ना सक्ता (प्रणता) इति अहं मन्ये तर्कयामीत्यन्वयः । इति किमित्याकाङ्क्षायामाह उन्मेषमित्यादि । यो जातिवैरी सहजशत्रुः निशायां रात्रौ मम (पद्मलक्ष्म्याः) उन्मेषं विकासं न सहते तस्य इन्दोः चन्द्रस्य सौन्दर्यदर्पो लावण्यगर्वः इन्दीवरदले इव दृशौ चक्षुषी यस्यास्तथाभूतया अनया सुन्दर्या (कर्त्र्या) वक्त्रकान्त्या मुखदीप्त्या (करणभूतया) प्रसभं बलात्करणं यथा स्यात्तथा "प्रसभं तु बलात्कारः"—इत्यमरः, शान्तिं नीतः प्रापितः (दूरीकृतः)—इतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७२ पृष्ठे) ।

अत्रोपमेयभूता पादशोभा उपमानभूत-यथोक्तहर्षहेतुकपादपतितपद्मशोभात्वेन संभावितेति हेतूत्प्रेक्षेयम् । उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितमिति हेतूत्प्रेक्षेयमिति प्रदीपः । **स्वभावलग्नत्वमिति** । तत्त्वेनाध्यवसितः स्वाभाविकः शोभासंबन्ध इत्यर्थः । **संभावितमिति** । अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः । अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासंबन्धे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्वतादात्म्यसंभावना, तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा, लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एतावतैवोत्प्रेक्षायां साध्यवसा-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥
—इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ॥

नत्वव्यवहारः प्राचामिति बोध्यम् । न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम्, हेतुत्वफलत्वाभ्यां निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात्, किंचिद्वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वादित्युद्द्योतः ॥

लिम्पतीवेत्यादाविवश्रुत्योपमां ये मन्यन्ते तन्मतं निराकुर्वन् क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षामुदाहरति लिम्पतीवेति । मृच्छकटिकनाम्नि प्रकरणे प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमिदम् । असत्पुरुषसेवेवेत्युत्तरार्धं यद्यपि बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु न दृश्यते, तथाऽपि प्रदीपानुरोधात् कमलाकरभट्टेन व्याख्यातत्वाच्चात्र मया गृहीतम् । यतः तमोऽन्धकारः अङ्गानि लिम्पतीव, नभः आकाशः अञ्जनं कज्जलं वर्षतीव, अतो दृष्टिः नेत्रम् असत्पुरुषस्य दुर्जनस्य सेवेव विफलतां (प्रसाराभावात्) व्यर्थतां गता प्राप्तेत्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्धे लिम्पतीति पदेन 'गौरयम्' (४१ पृष्ठे)—इतिवत् साध्यवसानलक्षणया उपमेयभूतं व्यापनमुपस्थितम्, एवं वर्षतीति पदेनापि उपमेयभूतमधःप्रसरणमुपस्थितम्; तथा च तमःकर्तृकाङ्गकर्मकव्यापनं भ्रमातिशयकारकत्व—सकलवस्तुमलिनीकरणत्वादिनिमित्तेन लेपनरूपतया संभावितम्, एवं नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकाधःप्रसरणं पूर्वोक्तेनैव निमित्तेन वर्षणरूपतया संभावितमित्युभयत्र क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षैवेयम् । इयांस्तु विशेषः, तमःकर्तृकाङ्गकर्मकव्यापनं स्वतः संभवि (लोकप्रसिद्धम्), नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकाधःप्रसरणं तु कविकल्पितमितीत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् । परे तु, 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि'—इत्यत्राचेतनस्य तमसो व्यापनरूपो विषयो लेपनत्वेन संभावितः, एवं 'वर्षतीवाञ्जनं नभः'—इत्यत्र निरालोकप्रवृत्तस्तमसः संपातो नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणत्वेन संभावितः, उभयत्र विषयस्यानुपादानमित्याहुः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह इत्यादाविति । व्यापनादीति । आदिपदेन कविकल्पितं नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकाधःप्रसरणं ग्राह्यम् । लेपनादीत्यादिपदेन वर्षणं ग्राह्यम् । इदमुद्द्योतसुधासागरकारमते । परमते तु प्रथमेनादिपदेन निरालोकप्रवृत्तस्तमसः संपातो ग्राह्यः । द्वितीयेनादिपदेन नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकवर्षणं ग्राह्यम् । संभावितमिति । उत्प्रेक्षितमित्यर्थः । अयं भावः, अत्र पूर्वार्धे क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षैव, न तूपमा, तिङन्तसमभिव्याहृतेवशब्दस्य संभावनाबोधकत्वात् । स्पष्टं चेदं "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" (३।१।७)—इति पाणिनिसूत्रे महाभाष्ये । तथा हि, "न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति"—इति महाभाष्यम् । किंतु तत्र संभावनार्थकः इवशब्द इति कैयटः । तिङन्तेन शब्देनोपमानबोधो नास्तीति महाभाष्यार्थः, तिङन्तपद-

प्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसंभवादिति भावः। तदुक्तम्, "सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते। तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते॥"—इति। उपमेयत्वं त्वस्त्येव, 'ब्राह्मणवदधीते'—इत्यादौ तथा प्रतीतेः। तिङन्तसमभिव्याहृतेवशब्दस्य संभावनाबोधकत्वादेव 'रोदितीव पठति'—इत्यादौ नोपमा, किंतु क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षैव। एतेन 'लिम्पति०'—इत्यादौ तमसि लेपनकर्तृतादात्म्यमुत्प्रेक्ष्यम्, नभसि वर्षणकर्तृतादात्म्यमुत्प्रेक्ष्यमिति केनचिदुक्तमपास्तम्, लिम्पतिवर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि "भावप्रधानमाख्यातम्"—इति यास्कोक्तनिरुक्तस्मृतेर्धात्वर्थक्रियाया एव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तुरुत्प्रेक्षणीयतयाऽन्यत्रान्वयायोगात्। अत एव तस्य (तिङ्दप्रतिपाद्यस्य कर्तुः) उपमायामुपमानतयाऽन्वयो दण्डिना निराकृतः, "कर्ता (१) यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम्॥"—इति। उक्तं च कर्तुर्न्यग्भूतत्वं वैयाकरणैरपि, "फलव्यापारयोर्धातुः (२) आश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥"—इति। 'देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचति'—इत्यादौ पदान्तरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तु उपमेयत्वं भवत्येवेति बोध्यम्। ननु प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिमते कर्तुरेव प्राधान्यात् कर्तुरुत्प्रेक्षणीयतयाऽन्यत्रान्वयस्य संभवेन कर्तुरुत्प्रेक्षणीयत्वं संभवत्येवेति चेत्, न, तन्मतेऽपि व्यापनादेर्लेपनादितयोत्प्रेक्षणेनैव चमत्कारपर्यवसानात् तत्कर्तृत्वपर्यन्तोत्प्रेक्षणे प्रयोजनविरहेण तस्यात्राविवक्षितत्वादिति संप्रदायविदः। परे तु प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिमतेऽपि न तमोनभसोर्लेपनवर्षणकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यम्, साधारणधर्माप्रतीतेः। उत्प्रेक्षायाः संशयविशेषतया, संशयस्य च साधारणधर्मदर्शनजन्यत्वेनोपमाविषये एव प्रवृत्तेः। न हि व्यापनमधःप्रसरणं च यथाक्रमं साधारणौ धर्मौ भवितुमर्हति, व्यापनस्य लेपनकर्तृनिष्ठतया, अधःप्रसरणस्य वर्षणकर्तृनिष्ठतया चाप्रतीतेरित्याहुः। "अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम्"—इति प्रदीपे उक्तम्, तत्र गम्यमानमित्यस्य लक्षणया बोध्यमानमित्येवार्थः। यत्तु प्रभाकृता व्याख्यातम्, गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानमिति, तत्तु प्रामादिकमेवेति विद्वद्भिराकलनीयम्। एवं फलोत्प्रेक्षाऽप्यूह्येत्यलम्॥ इत्युत्प्रेक्षा॥ ४॥

---

१ कर्तेति। कर्ता तिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं स्यात् तमसः उपमानत्वेनोच्येत 'तर्हि तदपि न सम्यक्'—इति शेषः। यतोऽसौ कर्ता क्रियापदे लिम्पतीतिक्रियापदेन विशेष्यतया प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे न्यग्भूतः उपसर्जनीभूतः, "तिङर्थस्तु विशेषणम्"—इत्युक्तेः। लेपनव्यापारे विशेषणतयाऽन्वितस्य कर्तुः कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः। किं च स्वक्रिया स्वाश्रयकलेपनव्यापारस्तस्याः साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोध इत्यर्थः, तत्र व्यग्रो व्यापृतः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः सन् अन्यत् पदार्थान्तरं व्यपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमिति यावत्, नालं न समर्थ इत्यर्थ इति व्याख्यातारः॥ २ फलेति। फलं च 'पचति'—इत्यादौ पारिभाषिकं विक्लित्यादि। धातुरित्यत्र 'स्मृतः'—इति वचनविपरिणामेनान्वयः। आश्रये इति। फलाश्रये कर्मणि, व्यापाराश्रये कर्तरि चेत्यर्थः॥

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ९२ ॥

भेदोक्तौ यथा,–

अयं मार्तण्डः किं ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः,
कृशानुः किं ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

ससंदेहनामानमलंकारं लक्षयति **ससंदेह इति** । अत्र ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः, संशय इति लक्षणम्, भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । अत्र पूर्वसूत्रात् 'प्रकृतस्य समेन यत्'–इत्यनुवर्तते, तुशब्दो भिन्नक्रमेणान्वेति, यदिति लिङ्गव्यत्ययात् संशय इत्यनेनान्वेति, प्रकृतस्य समेनेत्यनेन संशयस्य सादृश्यप्रयोज्यत्वलाभः । तथा च प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन (उपमानरूपतया) सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यस्तु संशयः संशयज्ञानं स ससंदेहनामाऽलंकारः, स च भेदोक्तौ भेदानुक्तौ चेति द्विविध इति सूत्रार्थः । अयं च ससंदेहो निश्चयगर्भो निश्चयान्तः शुद्धश्च (केवलसंशयरूपश्च)–इति त्रिविधो भवतीत्यग्रे स्फुटीभविष्यति । संदेहेन सह विषयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेह इत्युद्द्योतकाराः, केचित्तु (बहूनां संदेहानां प्रायशः सत्त्वात्) संदेहेन सह वर्तमानः संदेहः ससंदेह इति यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः कार्येत्याहुः । अयमेव क्वचित् संदेहालंकारसंशयालंकारशब्दाभ्यां व्यवह्रियते । भेदो वैधर्म्यम्, तच्चोपमानोपमेययोरेकस्मिन्नवर्तमानमपरस्मिन् वर्तमानं धर्मविशेषरूपं ग्राह्यम्, यथोदाहरणद्वये, यथाक्रमं सप्ताश्वसंबन्धः उपमेये राजनि अवर्तमानः सूर्ये एव वर्तते, एवं ललितसविलासवचनं चन्द्रादाववर्तमानम् उपमेये मुखे एव वर्तते इति तयोरुक्तिरत्र वैधर्म्योक्तिरिति विवरणे स्पष्टम् । सादृश्यज्ञानप्रयोज्यस्य संशयस्य ग्रहणादेव 'इतो गता सा क्व गता न जाने, गेहं गता, मे हृदयं गता वा'–इत्यत्र न ससंदेहालंकारः, संशयस्य सादृश्यमूलकत्वाभावात्, अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च, असद्विषयेऽपि कस्यचित्प्रेमसंभवात् । संशयश्चोभयस्मिन् पक्षे तुल्यरूपो ग्राह्यः, तेन संभावनाया अपि संशयविशेषरूपतया नोत्प्रेक्षालंकारे ससंदेहालंकारत्वप्रसङ्गः, संभावनाया एकस्मिन् पक्षे आधिक्येनोभयत्र तुल्यरूपत्वाभावात् । उक्तं चान्यैरपि, संशयश्चात्र समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाव्युदास इति । अत्राप्यलंकारत्वे सतीति विशेषणं प्रकरणप्राप्तमस्त्येव, तेन प्रतिभाऽनुत्थापितेऽचमत्कारिणि 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा'–इति संशये नालंकारत्वप्रसङ्ग इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

भेदोक्तौ ससंदेहमुदाहरति **अयमिति** । हे राजन् प्रतिभटाः शत्रवः त्वाम् आजौ संग्रामे समालोक्य सम्यक् दृष्ट्वा इति एवंविधान् विकल्पान् संशयान् चिरं बहुकालं यथा स्यात्तथा विदधति कुर्वन्ति । किंविधान् विकल्पानित्याकाङ्क्षायामाह अयमित्यादि ।

कृतान्तः किं ? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥

भेदोक्ताविसनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः ।

अयं भूलोकगतः मार्तण्डः सूर्यः किम्, स सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगैः अश्वैः इतः युक्तः, अयमसंख्यतुरगयुक्तत्वान्न सूर्य इति भावः । तर्हि कृशानुः अग्निः किम्, एषः सः (कृशानुः) सर्वाः दिशः नियतं यथा स्यात्तथा न प्रसरति, किंतु वाय्वभिमुखामेव दिशं प्रसरति, अयं तु सर्वदिक्प्रसरणान्नाग्निरिति भावः । तर्हि साक्षात् दृग्गोचरतां प्राप्तः कृतान्तो यमः किम्, असौ सः (कृतान्तः) महिषवहनः महिषारूढः, अयं तु महिषं नारोहतीत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) ।

अत्र, अयं किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्तण्डत्वसंशयः, दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वसंशयः, क्षणेन सकलहन्तृत्वसाम्यात् कृतान्तत्वसंशयः । सप्ताश्वसंबन्धादिकमुपमेये राज्ञि न वर्तते, उपमाने सूर्यादावेव वर्तते इति भेदोक्तिरिति भेदोक्तौ ससंदेहालंकारोऽयम् । न चायमसंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्य आधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालंकार इति वाच्यम्, व्यतिरेकस्य संदेहानुयायितया ससंदेहालंकारेणैव व्यपदेशौचित्यात्, अयं भावः, प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमितीति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् ॥

अयमाद्यः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । निश्चयः गर्भे (मध्ये) यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयोत्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः, स निश्चयगर्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपो ग्राह्यः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोदयसंभवात्, संशयस्य निश्चयगर्भत्वं नासंभवि । यथोदाहरणे, सूर्ये सप्ताश्वसंबन्धरूपवैधर्म्यदर्शनेन राज्ञः सूर्यभिन्नत्वावधारणेऽपि कृशानुत्वरूपेणापि पुनः संशयः संभवत्येव, इत्थमेव निश्चयगर्भत्वमुपपद्यते । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ) यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव संशयनिवर्तकतया) पुनः संशयानुदयः, स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते, तादृशनिश्चयानन्तरमेव हि संशयानुदयेन निश्चयान्तत्वमुपपद्यते, यथा वक्ष्यमाणे 'इन्दुः किम्०'—इत्युदाहरणे, ललितसविलासवचनरूपवैधर्म्यदर्शनात् मुखत्वरूपेण मुख्यस्य निश्चये पुनः केना-

यथा,—

इन्दुः किं? क्व कलङ्कः? सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि! निश्चितं परतः ॥

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।

पि रूपेण न संशयः । इत्थं रुद्रभट्टोक्तं प्रभेदद्वयं "भेदोक्तौ"—इति वदता सूत्रकारेण स्वीकृतमेवेत्याह भेदोक्ताविसनेनेत्यादि । यावत् किंतु । संदेहः ससंदेहः । स्वीकृत इति । अयमाशयः, भेदो वैधर्म्यम्, तदुक्तिर्द्विधा, उपमाननिष्ठवैधर्म्यस्योक्तिरुपमेयनिष्ठवैधर्म्यस्योक्तिश्चेति । तत्रोपमानमात्रनिष्ठवैधर्म्यस्योक्तौ निश्चयगर्भः, यथोक्तोदाहरणे सप्ताश्वसंबन्धादिवैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनिश्चयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयात् निश्चयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्डत्वसंशये कृशानुत्वसंशयायोगात्तत्संशयनिवृत्तये कृता । उपमेयनिष्ठस्यापि वैधर्म्यस्योक्तौ तु निश्चयान्तः, यथा, वक्ष्यमाणे 'इन्दुः किम्'—इत्युदाहरणे ललितसविलासवचनैः मुखत्वनिश्चये सति अग्रे केनापि रूपेण संशयाभावात् न निश्चयगर्भता, किंतु निश्चयान्ततैव । एवंच 'भेदोक्तौ'—इति विभजनेन द्विविधोऽप्ययं प्रभेदः सूत्रकृता स्वीकृत एवेति ॥

तमेव निश्चयान्तं ससंदेहमुदाहरति इन्दुरिति । हे हरिणाक्षि मृगनयने एतत् (मुखम्) इन्दुः किम्, तर्हि कलङ्कः क्व, नास्तीत्यर्थः, तेन चन्द्रो नेति भावः । सरसिजं पद्मं किम्, तर्हि अम्बु जलं कुत्र गतम्, जलाभावान्न पद्ममिति भावः । ललितैः रम्यैः सविलासैः विलाससहितैश्च वचनैः भाषणैः परतः पश्चात् मुखमिति निश्चितमित्यर्थः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र ललितसविलासवचनरूपवैधर्म्यदर्शनात् मुखत्वेन रूपेण मुखस्य निश्चये पुनः केनापि रूपेण न संशय इति निश्चयान्तोऽयं ससंदेहालंकारः । तर्हि भट्टोद्भटेन कथमुपेक्षितोऽयं निश्चयान्तप्रभेद इत्यत आह किंत्वित्यादि । किंतु परंतु । अत्र निश्चयान्ते । न प्रतीयमान इति । व्यङ्ग्यो नेत्यर्थः । इति हेतोः । उपेक्षित इति । अत्र निश्चितमिति शब्देन निश्चयस्य कथनात् वाच्यत्वम्, वाच्यत्वे च न तादृशचमत्कारित्वमिति मन्यमानेन भट्टोद्भटेनायं निश्चयान्तप्रभेद उपेक्षितो नोक्त इत्यर्थः, निश्चयस्य व्यङ्ग्यत्वे एव चमत्कारित्वादिति भावः । सूत्रकृता तु निश्चयस्य वाच्यत्वेऽपि चमत्कारानुभवात्स्वीकर्तव्य एवेति स्वीकृत इति गूढाशयः । उक्तं च विवरणकारैरपि, 'वाच्यस्य संशयस्य वाच्येनैव निश्चयेन निवृत्तिवर्णनमुचितमिति निश्चयान्तस्थले निश्चयस्य वाच्यत्वमावश्यकम्, तस्य वाच्यत्वे च न तादृशचमत्कारित्वम्.'—इति मन्यमानेन भट्टोद्भटेनायं निश्चयान्तप्रभेद उपेक्षितः, (वस्तुतो ग्रन्थकृत्सम्मतः) । ततश्च निश्चयगर्भस्थले

तदनुक्तौ यथा,—

> अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?
> शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो ? मासो नु पुष्पाकरः ? ।
> वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
> निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥

निश्चयपदेन पूर्वोक्तोपमानभिन्नत्वेन निश्चयः वाच्यो वा प्रतीयमानो वा ग्राह्यः । निश्चयान्तस्थले तु निश्चयपदेन उपमेयरूपेणैव निश्चयो ग्राह्यः, स च वाच्य एव नियतः । एतत्सर्वं वृत्तौ स्पष्टमिति ॥

भेदानुक्तौ ससंदेहमुदाहरति अस्या इति । विक्रमोर्वशीये प्रथमाङ्के उर्वशीं प्रकृत्य पुरूरवसः उक्तिरियम् । अत्र पूर्वार्धे नुशब्दाः किंशब्दार्थकाः । अस्याः सुन्दर्याः (उर्वश्याः) सर्गविधौ सृष्टिविधाने (निर्मितिसंपादने) यः प्रजापतिः निर्माता (निर्माणकर्ता) अभूत्, सः कान्तिप्रदः कान्तिदायकः चन्द्रो नु चन्द्रः किम्, कान्तेश्चन्द्रत एव संभवादिति भावः । कान्तिप्रद इत्यत्र 'कान्तप्रभः'—इति पाठस्तु न रुचिरः । किंवा, शृङ्गारः एकः प्रधानो रसो यस्य तादृशो मदनः कामदेवः स्वयं किम्, शृङ्गारोद्दीपकरूपलावण्यादेर्मदनत एव संभवादिति भावः । अथवा, पुष्पाकरो मासः मधुमासः (वसन्तः) किम्, अधरदशनादिरूपपुष्पाणां वसन्तत एव संभवादिति भावः । ननु प्रसिद्धो ब्रह्मा कुतो न प्रजापतिरित्यत आह वेदाभ्यासेत्यादि । वेदाभ्यासेन जडः कुण्ठितधीः, विषयेभ्यो वनितादिभ्यो व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं कौतुकं (औत्सुक्यं) यस्य तादृशः, पुराणो वृद्धः (जरठः), मुनिः मननशीलः (ब्रह्मा) इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं स्रष्टुं कथं नु प्रभवेत् नैव समर्थो भवेदित्यर्थः । अत्र मुनिरित्यस्य 'ब्रह्मा'—इत्येवार्थः, न तु 'नारायणः'—इति, नारायणस्योत्पादकत्वेऽपि निर्मातृत्वाभावात्, प्रकृते तु मुनिनिष्ठनिर्मातृत्वव्यवच्छेदस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव प्रजापतिपदस्वारस्यमपि । अत एव च टीकाकारैः 'मुनिर्ब्रह्मा'—इत्येव व्याख्यातम् । एतेन "ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री"—इत्यादिविक्रमोर्वशीयसंदर्भात् "नारायणोरुं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी"—इति हरिवंशवचनाच्च मुनिरित्यस्य नारायण इत्यर्थ इत्यपास्तम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९ पृष्ठे) ।

अत्र 'अस्याः सृष्टौ यः प्रजापतिः (निर्माता) अभूत्, स किं चन्द्रः किंवा मदनः

किंवा वसन्तः'—इति प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभावकोटिकः संशयः । उर्वशीनिर्मातरि कान्तिप्रदत्वसत्त्वेन चन्द्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्वं तयोः (प्रजापतिचन्द्रयोः) सादृश्यम्, उर्वश्याः शृङ्गारोद्दीपकरूपलावण्यादिमत्त्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पवत्त्वेन तन्निर्मातरि तादृशलावण्यादिसंपद्वत्तायाः पुष्पवत्तायाश्च सत्त्वेन मदनवसन्तयोरपि तत्सत्वात् तद्रूपसादृश्यमूलकोऽयं संशयः, तत्सामग्रीसंपन्नेनैव तद्धर्मवतो निर्माणसंभवादित्युद्द्योते स्पष्टम् । एवंचात्र, एतत्प्रजापतौ (उर्वशीनिर्मातरि) चन्द्रादिसंदेहः। तथा चात्रोपमेयभूतस्य प्रजापतेरुपमानभूतस्य चन्द्रादेर्वा कस्यापि वैधर्म्यं नोक्तमिति भेदानुक्तौ ससंदेहालंकारोऽयम् । वेदाभ्यासजड इत्यादिना जाड्यादेर्धर्मस्योक्तावपि जाड्यादेर्न भेदकधर्मत्वम्, तस्योपमानोपमेयान्यतरधर्मत्वाभावात् । परंतु जाड्यादयो हि ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं निराकुर्वन्तश्चन्द्रादीनां सृष्टिकर्तृत्वसंशयमेव पुष्णन्ति । प्रसिद्धः सृष्टिकर्ता ब्रह्मा वेदाभ्यासजड इति स नास्याः सृष्टिकर्तृतया संभवति, अत एव संदिह्यते, अस्याः सृष्टिकर्ता कः? चन्द्रो वा मदनो वा वसन्तो वेति संदेह एव वर्तते । उत्तरार्धे तु 'कथं नु प्रभवेत्'—इत्युक्त्या संबन्धेऽसंबन्धरूपाऽतिशयोक्तिरलंकार इति बोध्यम् ।

केचित्तु 'अस्याः सर्गविधौ'—इत्यत्र वितर्कालंकारः, वितर्कश्च संशयोत्तरमनिर्णये ऊहः, तद्व्यञ्जकश्च नुशब्दादिः, स चेत्थम्, चन्द्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो न स्यादित्याद्याकारः, अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणसामग्रीमान् स्यादिति संशयोत्तरवर्तितर्कस्यापाद्यं वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषिध्यते इति [आहुः], तन्न, वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽपि (तैरपि) अत्र संशयाङ्गीकारेण तस्यैवालंकारत्वात्, सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनालंकारत्वाभावाच्च, संदेहेनैव तस्याः उत्कर्षसिद्धेः । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्याः निर्मातृत्वसंदेह इत्याशङ्काऽपनयनार्थमेवेति बोध्यम् । यत्तु 'इह नमय शिरः कलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाटवद्धनुर्वा'—इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव, वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपरः, 'असामर्थ्ये कलिङ्गनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवत् धनुर्नमय'—इत्यर्थात् । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः—इति, तन्न, वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनैतस्यालंकारत्वे मानाभावात्, "उपकुर्वन्ति तं सन्तम्" (५२० पृष्ठे)—इत्यादिसामान्यलक्षणाभावात् । एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौपम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम्, तादृशौपम्यस्य चारुत्वाभावाच्च । अन्ये तु अत्रापि संदेह एव, व्यङ्ग्यस्तु निश्चयो 'मात्सर्यमुत्सार्य' (२६१ पृष्ठे)—इतिवदित्याहुरित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति ससंदेहः ॥ ९ ॥

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपह्नुतभेदयोः) अभेदः ।

रूपकनामानमलंकारं लक्षयति **तद्रूपकमिति** । रूपयत्येकतां नयतीति रूपकमिति व्युत्पत्तिः । उपमानोपमेययोः यः अभेदः अभेदारोपः तत् रूपकमित्यर्थः । तदिति विधेयलिङ्गग्राहि, "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाक्"—इत्यभियुक्तोक्तेः । अभेदारोपे हेतुमाह **अतिसाम्यादिति** । साधर्म्यबाहुल्यादित्यर्थः । **अनपह्नुतभेदयोरिति** । भेदो वैधर्म्यम्, तच्च चन्द्रत्वमुखत्वादि, प्रकाशितवैधर्म्ययोरित्यर्थः । **अभेदः** अभेदारोपः । तथाच परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थिततया प्रकाशितभिन्नस्वरूपयोरप्युपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपो रूपकनामाऽलंकार इति भावः । यथा 'मुखं चन्द्रः'—इत्यादौ मुखत्व—चन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्मवत्तया उपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोप इति बोध्यम् । अतिशयोक्तौ उपमेयस्य नोपमेयगतधर्मवत्तया उपस्थितिरिति ततो भेदः, अपह्नुतौ तु उपमेयगोपनेन भेदस्याप्यपह्नवः, अत्र तु न स इति ततोऽपि भेदः । एवं च गौणसारोपलक्षणासंभवस्थले रूपकम्, गौणसाध्यवसानलक्षणासंभवस्थले त्वतिशयोक्तिरिति फलितम् । मुखपद्ममित्यादिसमासस्थले तु विशेषणस्य मुख्यतया, उपमानगतत्वे रूपकम्, यथा, विकसितं मुखपद्ममिति; उपमेयगतत्वे उपमा, यथा, सहास्यं मुखपद्ममिति; उभयत्र तुल्यरूपत्वे रूपकोपमयोः संकरः, यथा, रमणीयं मुखपद्ममिति । अत्राप्यलंकारत्वे सतीति विशेषणमस्त्येव, तेन प्रतिभाऽनुत्थापितेऽचमत्कारिणि 'लोष्टः पाषाणः'—इत्यभेदे नालंकारत्वप्रसङ्गः, वैचित्र्याभावात् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः, अभेदोऽभेदारोपः, बीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपह्नुतभेदयोर्विवक्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्तिरिति प्रदीपः । **अभेदारोप इति** । अत्रोपमानोपमेययोरित्यस्योपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदक—(१)—पुरस्कारेण शब्दान्निश्चीयमानयोरित्यर्थः, तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभः (२) । तेन भ्रान्तिमति नातिव्याप्तिः, अपह्नुतावतिशयोक्तौ च नातिव्याप्तिः, अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वेन भ्रान्तिमति तज्जनकदोषेणैव प्रतिबन्धात्, अतिशयोक्तेः साध्यवसानलक्षणामूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात्, अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि नातिव्याप्तिः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चन्द्रः'—इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानयोरित्युक्त्या 'नूनं मुखं चन्द्रः'—इत्युत्प्रेक्षायां नातिव्याप्तिः, तत्र ज्ञानमलंकारः,

---

१ प्रकृते चन्द्रत्वमुपमानतावच्छेदको धर्मः, मुखत्वमुपमेयतावच्छेदको धर्मः ॥ २ आहार्यलक्षणं तूक्तं प्राक् (६४२ पृष्ठे) ॥

समस्तवस्तुविषयं, श्रौता आरोपिता यदा ॥ ९३ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति–बहुवचनमविवक्षितम् ।

अत्राभेद इति भेदाच्च । उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह **बीजं तु तत्रातिसाम्यमिति** । तेन 'सुखं मनोरमा रामा'–इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः । यत्तु सादृश्यप्रयुक्ताभेदस्येव संबन्धान्तरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति, तन्न, सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलंकारतापत्तेः । चन्द्रादिपदानां तद्वृत्तिगुणवति सारोपलक्षणायाम् अभेदप्रतीतिर्व्यङ्ग्येत्येतावतैव रूपकं वाच्यम्, चशब्दादिव्यङ्ग्यत्वे समुच्चय इव । मुखमपरश्चन्द्र इत्यादौ तु कविकल्पितापरचन्द्रेण रूपकं बोध्यम् । मुखचन्द्रेण विरहतापः शाम्यतीत्यादावपि रूपकमेव । न चैवं चन्द्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः, अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुखत्वस्यातिरस्कारेण विशेष्यतया भानेन च तत्त्वसंभवात् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्'–इत्यादौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्य बोधान्न दोषः । यत्तु, आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः (१), अत्र च विषयाभेदः आरोप्यमाणे उपयुज्यते, रूपके तु नैवमिति विशेषः । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति'–इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दोः, ग्रीष्मसंतापहारकत्वाद्रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्विषयतयोपात्त इति दाक्षिणात्याः (२), तन्न, इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावादिति दिक्–इत्युद्द्योतः ॥

रूपकं तावत् त्रिविधम्, साङ्गं निरङ्गं परम्परितं चेति । तत्रापि साङ्गं समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । निरङ्गं च केवलं मालारूपं चेति द्विविधम् । परम्परितं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनतया द्विविधं सत् प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधमिति मिलित्वा रूपकस्याष्टौ भेदाः । तत्र साङ्गस्य प्रभेदद्वयं क्रमेण दर्शयन् आदौ समस्तवस्तुविषयं लक्षयति **समस्तवस्तुविषयमिति** । आरोपिताः आरोप्यमाणाः यदा श्रौताः शाब्दाः (शब्दोपात्ताः) तदा समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः, ये आरोप्यमाणाः ते सर्वेऽपि यदि आरोपविषया इव शाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्, समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्यो यत्रेति व्युत्पत्तेरिति भावः । आरोपविषयस्यानुपादानेऽतिशयोक्तेरेव प्रसङ्गः, अतो रूपके आरोपविषयस्योपादानं

---

१ परिणामनामाऽलंकारः ॥ २ कुवलयानन्दकारादयः ॥

यथा,—

> ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
> न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
> द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
> न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥

नियतमेवेति दृष्टान्ततया उपादत्ते **आरोपविषया इवेति** । आरोपविषयाः आरोपाधिकरणानि, उपमेया इत्यर्थः । आरोपविषयाणां श्रौतत्वेऽविवादाद्दृष्टान्ततेति बोध्यम् । आरोपिता इत्यत्र क्तप्रत्ययस्यातीतत्वाविवक्षायां कर्ममात्रतात्पर्यमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह **आरोप्यमाणा इति** । उपमानानीत्यर्थः । श्रौता इत्यस्य व्याख्यानमाह **शब्दोपात्ता इति** । शब्दप्रतिपाद्या इत्यर्थः, न त्वार्था इति यावत्, आर्थत्वे एकदेशविवर्तिरूपकस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । समस्तवस्तुविषयमिति पदस्य व्युत्पत्तिमाह **समस्तानीत्यादि** । समस्तानि सकलानि वस्तूनि आरोप्यमाणानि विषयः शब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । **अविवक्षितमिति** । "सूत्रे लिङ्गवचनम् (१) अतन्त्रम्"—इति न्यायेनाविवक्षितम्, अन्यथा आरोप्यमाणस्य द्विमात्रत्वेऽस्यासंभवः स्यादिति भावः ॥

समस्तवस्तुविषयं रूपकमुदाहरति **ज्योत्स्नेति** । रूपकमुखेन ज्यौत्स्नीं योगिनीत्वेन वर्णयति । इयम् अनुभवारूढा रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपात् द्वीपं द्वीपान्तरं भ्रमति विद्यावशाद्यथेच्छं सर्वद्वीपेषु गच्छतीत्यर्थः । कीदृशी?, ज्योत्स्ना चन्द्रिकैव भस्म तस्य छुरणम् अङ्गलेपनं तेन धवला शुभ्रा । तारकाः नक्षत्राण्येवास्थीनि कीकसानि बिभ्रती दधाना । अन्तर्धानं तिरोभाव एव व्यसनं कौतुकं क्रीडा वा तत्र रसिका तत्परा । चन्द्र एव मुद्राकपालं दीक्षाकालगृहीतोपकरणम् (२), कापालिकानामञ्जनादिधारणकपालं वा तत्र, लाञ्छनस्य कलङ्कस्य छलेन व्याजेन न्यस्तं स्थापितं सिद्धाञ्जनस्य परिमलं चूर्णम् (आविर्भावतिरोभावसाधनं वस्तु) दधती आददानेत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७३ पृष्ठे) ।

अत्र रात्रिरेव कापालिकी, ज्योत्स्नैव भस्म—इत्यादिरीत्या "मयूरव्यंसकादयश्च" (२।१।७२)—इति पाणिनिसूत्रेण (३) समासः । अत एवोपमेयपदस्य पूर्वनि-

---

१ वचनं संख्या । अतन्त्रम् अविवक्षितम् । अत्र लिङ्गवचनमित्युपलक्षणं कालस्यापि, अत एव सूत्रे 'आरोपिताः'—इत्यत्र क्तप्रत्ययार्थस्यातीतत्वस्याविवक्षया 'आरोप्यमाणाः'—इति व्याख्यातं वृत्तौ ॥ २ दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्ना पाखण्डानां व्यवहारः, मुद्राकुण्डलं मुद्राखर्परमित्यादि—इति चक्रवर्त्यादयः ॥ ३ सूत्रेणेति । एते मयूरव्यंसकादयः शब्दाः समस्ता निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः ॥

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशङ्का न कार्या ॥

पातः । मयूरव्यंसकादिपदेन सर्वाण्येव रूपकोदाहरणानि गृह्यन्ते, मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात् । रात्रिरुपमेया, कापालिकी उपमानम्; एवं ज्योत्स्नादिकमुपमेयम्, भस्मादिकमुपमानम् । रात्रिरेव कापालिकीति अङ्गि (प्रधानं) रूपकम्, अन्यानि चाङ्गरूपकाणि । तानि चाङ्गिरूपकस्य परिपोषकाणि । अत एवाहुरुद्द्योतकाराः, साङ्गत्वं च परस्परसापेक्षरूपकसमुदायत्वम् । अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थ्यसमर्थकत्वं तुल्यम्, तथाऽपि कवेः रात्रौ कापालिकीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते—इति । तथा चात्र रात्रि-ज्योत्स्नादिषु आरोप्यमाणानां कापालिकी-भस्मादीनां सर्वेषां शब्दोपात्तत्वात्समस्तवस्तुविषयं रूपकमिदम् । एवं कापालिक्या आरोप इव तदङ्गानां (तदुपकरणानां तदानुषङ्गिकाणां) भस्मादीनामप्यारोपाद्रूपकस्य साङ्गत्वम् । चतुर्थपादे त्वपह्नुतिरेव, छलशब्दप्रयोगादिति बोध्यम् ।

ननु "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"—इति सूत्रेण (१) रात्रिः कापालिकीव, ज्योत्स्ना भस्मेवेत्यादिरीत्योपमितसमासस्यापि संभवेनात्रोपमा वा स्यात्, मयूरव्यंसकादिसमासेन रूपकं वेति संशयोदयेन-उपमया रूपकस्य संदेहसंकर एव स्यात्, न तु रूपकमित्याशङ्कां निराकरोति **अत्रेत्यादि** । अत्र पादत्रये यद्रूपकं तत्परिग्रहे तद्ग्रहणविषये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वम् आरोपितस्य कापालिकीपदार्थस्य धर्म एव, (न तु आरोपविषयभूतायाः रात्रेः)—इति हेतोः साधकमस्तीत्यतः तत्संकरः तस्य रूपकस्य (उपमया सह) संदेहसंकरस्तस्य आशङ्का न कार्येत्यर्थः । इदमत्र निराकरणम्,—अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं हि चेतनधर्मः, स च कापालिक्या एव संभवति, न तु रात्रेः, उपमापरिकल्पने तु उपमेयभूतायाः रात्रेरेव प्राधान्येन तत्र (रात्रौ) नान्तर्धानरसिकत्वस्य मुख्यतयाऽन्वयः स्यादिति रूपकमेवास्थीयते इति । ननु अन्तर्धानं स्वस्य चोराणां वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न, साधारणधर्मस्य तदा सत्त्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यंसकादिसमासस्यैवेष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात्, व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतो रात्रावनन्वयाच्चेत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । अत्र वृत्तौ 'न कार्या'—इत्यनन्तरम् "अथवा 'न्यस्तं लाञ्छनमञ्जनं कुमुदिनीप्रोल्लाससिद्धिप्रदम्'—इति चतुर्थपादः, एवं रूपकेणैव निर्वाहः"—इति क्वचित्पाठः । स च सरस्वतीतीर्थं विनाऽन्यैर्बहुभिष्टीकाकृद्भिरभृततयाऽनाकर इवाभाति ।

---

१ इति सूत्रेणेति । व्याख्यातमिदं प्राक् (६२९ पृष्ठे) ॥

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः–इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति। यथा,–

जस्स रणन्तउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम्।
रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा॥

अत्र रात्रिकापालिक्योः साधारणधर्मः स्त्रीत्वादिरूपः कश्चन सुप्रसिद्धो ग्राह्यः, द्वीपान्तरभ्रमणादिरूप उपात्तस्तु 'राजते राजकुञ्जरः' (२३९ पृष्ठे)–इत्यादाविवाविवक्षित एवेति बोध्यम्। ननूपात्त एव द्वीपान्तरभ्रमणादिरूपः साधारणधर्मोऽस्तु, उपात्तधर्मसत्त्वे तेनैव साम्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति चेत्, न, वृत्तिविरोधात्, तथाहि, वृत्तौ हि अन्तर्धानव्यसनरसिकेति विशेषणेन संकराशङ्का निवारिता, तत्र यदि उपात्त एव साधारणधर्मः सादृश्यप्रयोजकत्वेन गृह्यते, तदा "उपमितं व्याघ्रादिभिः०"–इति समासस्य साधारणधर्माप्रयोगे एव प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रकृते साधारणधर्मस्य प्रयोगसत्त्वादुपमितसमासाप्राप्त्या उपमाया अभावेन संकरस्य खपुष्पायमाणतया विशेषणेन संकराशङ्कानिवारणं व्यर्थमेव स्यादिति वृत्तिविरोधः स्पष्ट एवेति। एतदभिप्रायक एवोद्द्योतग्रन्थोऽप्यग्रिमसूत्रोदाहरणे (६९७ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति। एतेन 'अनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन रात्रौ कापालिकीत्वारोपः'–इति "नियतारोपणोपायः"–इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थप्रभाग्रन्थोऽपास्त इति विद्वद्भिर्विभावनीयम्॥

एकदेशविवर्ति रूपकं लक्षयति **श्रौता इति**। यस्मिन् रूपके ते आरोपिताः (आरोप्यमाणाः) श्रौताः शाब्दाः, आर्था अर्थाक्षिप्ताश्च स्युः, तत् रूपकम् एकदेशविवर्ति इत्युच्यते–इत्यर्थः। ते इति व्याकरोति **केचिदारोप्यमाणा इति**। श्रौता इति व्याकरोति **शब्दोपात्ता इति**। आर्था इति व्याकरोति **केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इति**। **अवसेयाः** निश्चेयाः। एकदेशविवर्तिपदस्य व्युत्पत्तिमाह **एकदेशविवर्तनादिति**। एकदेशे (रूपकसंघातस्यावयविनः) अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके विशेषेण शब्दमुखेन स्फुटतया वर्तनात् प्रकाशनादित्यर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम्। केचित्तु, एकस्मिन् देशे एकस्मिन्नंशे विवर्तनात् विशेषेण वर्तनात्। अर्थात् आरोप्यमाणस्य सर्वत्र वाच्यत्वे एकांशे प्रतीयमानत्वरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात् एकदेशविवर्ति–इति नाम सार्थकमित्याहुः॥

एकदेशविवर्ति रूपकमुदाहरति **जस्सेति**। "यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्। रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना॥"–इति संस्कृतम्।

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते–इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति।

यस्य राज्ञो रण एवान्तःपुरं रूयगारं तत्र, मण्डलाग्रः खड्ग एव लता तदाकारत्वात्, तां नायिकां च करे पाणौ कुर्वतः गृहीतवतः, युद्धार्थं रतार्थं चेति भावः, रिपुसेना शत्रुसेना प्रतिनायिका च रससम्मुखी युयुत्सया वीररसाविष्टाऽपि, पक्षे, रिरंसया शृङ्गाररसाविष्टाऽपि सहसा झटिति पराङ्मुखी भवति भयेन युद्धात्, कोपेन प्रियसंगमाच्च निवर्तते इत्यर्थः। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वम् आरोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वं चारोप्यमाणं न शब्दोपात्तम्, किंतु अन्तःपुरत्वारोपादिसामर्थ्यादवसीयते, अन्तःपुरे तासामेवौचित्यात्, अन्यथा अन्तःपुरत्वारोपादेरपर्यवसानम् (अनुपपन्नत्वं) स्यात्, अतः एकदेशे (रणान्तःपुरे इत्यत्र) विशेषेण (शब्दमुखेन स्फुटतया) वर्तनादेकदेशविवर्ति रूपकमिदम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। **अर्थसामर्थ्यादिति**। पाणिंग्रहीतुरपि बोधकं 'करे–कुर्वतः'–इति विशेषणम्, रससम्मुखीत्यादिस्त्रीलिङ्गम्, रणेऽन्तःपुरत्वारोपश्चेति त्रितयमत्र अर्थसामर्थ्यमिति बोध्यम्। यद्यपि लिङ्गविशेषात्, करग्रहण–रससम्मुखत्वादेर्नायिकाधर्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्, श्लिष्टत्वाच्च समासोक्तिविधयैव नायिकात्वावगतिर्वक्तुं शक्या, तथाऽप्यन्तःपुरत्वारोपोऽपि तत्र तन्त्रमित्याशयः। **अवसीयते** निश्चीयते। **एकदेशे** रणान्तःपुरे इत्यत्र। **विशेषेणेति**। शब्दमुखेन स्फुटतयेत्यर्थः, आरोपविषयस्य रणस्येव आरोप्यमाणस्यान्तःपुरत्वस्यापि शब्दोपात्तत्वादिति भावः। **वर्तनात्** प्रकाशनात्। **एकदेशविवर्तीति**। न च रूपकसंघातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनायां गणनमनुचितमिति वाच्यम्, चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु गणनात्; यथा मौक्तिकालंकृतिगणनायाम् एकं नासामौक्तिकमिव तत्संघातात्मिकाः मौक्तिकमञ्जर्यादयो गण्यन्ते तद्वत्। अत्र मण्डलाग्रलतादिरेव नायिकादिरित्यङ्गि (प्रधानं) रूपकम्, मण्डलाग्रलतादेर्मुख्यतया वर्णनीयत्वात्; रण एवान्तःपुरमित्यङ्गरूपकम्। मण्डलाग्रलतादेर्नायिकात्वाद्यारोपे लिङ्गविशेष-करग्रहादिः साधारणो धर्मः, रणेऽन्तःपुरत्वारोपे सुखसंचारास्पदत्वादिः साधारणो धर्म इति बोध्यम्। अत एवाहुरुद्द्योतकाराः,–ननु वक्ष्यमाणे 'विद्वन्मानसहंस'–इत्यादौ (९९० पृष्ठे) राज्ञो हंसत्वारोपो यथा मनसः सरस्त्वारोपमपेक्षते, तथाऽत्रापि नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते-इति परम्परितत्वमस्य

साङ्गमेतत्,

उक्तद्विभेदं सावयवम् ॥

निरङ्गं तु शुद्धम्,

यथा,–

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्,
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति, तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

स्यादिति चेन्न, रणेऽन्तःपुरत्वस्य सुखसंचारास्पदत्वादिनेव मण्डलाग्रलतादेर्नायिकात्वाद्यारोपस्य लिङ्गविशेषकरग्रहादिनाऽपि संभवेनास्य परम्परितत्वाभावात् । राज्ञि हंसत्वारोपस्तु मनसि सरस्त्वारोपं विना न भवत्येव, सरोवराधेयत्वं विना राज्ञि हंससाधर्म्यान्तराभावात् । एवं 'ज्योत्स्नाभस्म'–इत्यादावपि बोध्यम् । अत एव "नियतारोपणोपायः"–इति वक्ष्यति (६९९ पृष्ठे)–इति ॥

उक्तभेदद्वयमुपसंहरति साङ्गमिति । एतदित्यस्याव्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं वारयन् तदर्थमाह उक्तद्विभेदमिति । समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति चेति भेदद्वयं यत् उक्तं तत् साङ्गं सावयवं रूपकमित्यर्थः । स्वत एव वर्णनीयतया अङ्गिनः (प्रधानस्य) अवयवानां (मुख्यतस्तत्रावर्णनीयतया अप्रधानानां तत्संपर्किणां) रूपणैः (अभेदारोपैः) सहितं यत् अङ्गिनः रूपणं तत् सावयवं रूपकमिति भावः, अङ्गरूपकसहितम् अङ्गिनो रूपणमिति यावत् ॥

निरङ्गं दर्शयति निरङ्गमिति । अङ्गानामारोपरहितं केवलस्याङ्गिनो यत् रूपणमित्यर्थः, तदेव रूपकान्तरामिश्रणात् शुद्धं केवलमित्युच्यते इत्यर्थः ॥

निरङ्गमुदाहरति कुरङ्गीवेति । किशोर्याः वृत्तान्तं धात्री कांचिन्निवेदयति । अहो इति संबोधने, हर्षे वा । हे सखि इयं (बाला) यत् यस्मात्कारणात् गीतध्वनिषु कुरङ्गीव मृगीव अङ्गानि अवयवान् स्तिमितयति निश्चलयति (निश्चलानि करोति) । यत् यस्मात् श्रुतमपि कान्तस्य प्रियस्योदन्तं वृत्तान्तं सखीं प्रति पुनः भूयोऽपि प्रश्नवन्तं करोति प्रश्नयति, उदन्तं प्रश्नविषयं करोतीत्यर्थः, णिचः इष्टवद्भावात् "विन्मतोर्लुक्" (५।३।६५)–इति सूत्रेण मतुपो लुक् । यत् यस्माच्च अनिद्रं निद्रारहितं यथा स्यात्तथा अन्तः गृहमध्ये स्वपिति शेते, यद्वा, नयनामुद्रणेऽपि (कान्तैकतानान्तःकरण-

माला तु पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा,—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः,
कान्तेः कार्मणकर्म, नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया,
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

तया) विषयं न गृह्णाति, तत् तस्मात्कारणात् अहं वेद्मि जाने, किमित्याकाङ्क्षायामाह मनसिजः कामः अस्याः बालायाः हृदि अभिनवाम् अङ्कुरितां प्रेमैव लतिका अनुकम्पितलता तां सेक्तुं रसार्द्रां कर्तुं प्रवृत्त इतीत्यर्थः । अभिनवत्वेन सेचनौचित्यं व्यज्यते । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) । अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वमात्रारोपः, नतु तत्परिपोषकत्वेन क्वचिदप्यन्यारोप इति निरङ्गं (केवलं) रूपकमिदम् ॥

मालारूपं निरङ्गं दर्शयति **माला त्विति**। अत एवाहुः प्राञ्चः, निरङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह **माला त्विति**—इति । पूर्वपदेनोपमानुकर्षणम्, यथैकस्योपमेयस्य बहूपमानसंबन्धे मालोपमा, तथैकस्मिन्नुपमेये बहूनामारोपे मालारूपकमित्यर्थः । तदेवाह **मालोपमायामिवेति । एकस्मिन्निति** । उपमेये इत्यर्थः । एकस्योपमानस्य नानोपमेयकृतस्तु न कश्चिच्चमत्कार इति न पृथग्गण्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र कारिकायां 'पूर्ववत्'—इत्युक्त्या य एव कारिकाकारः स एव वृत्तिकार इत्यायाति, अन्यथा कारिकाकृता वृत्तिकृत्प्रदर्शितायाः मालोपमाया अलक्षितत्वेनात्र पूर्ववदिति तस्याः दृष्टान्ततयोद्भावनमनुपपन्नं स्यादिति सरस्वतीतीर्थ-चक्रवर्त्यादिकृतटीकासु स्पष्टम् । उक्तं च सुधासागरेऽपि, मालोपमा वृत्तौ लक्षिता, कारिकायां तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्यं स्वयमेव श्रीवाग्देवतावतारैः (मम्मटभट्टैः) सूचितमिति ॥

मालारूपं निरङ्गमुदाहरति **सौन्दर्यस्येति** । कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति । **सौन्दर्यस्य** लावण्यस्य **तरङ्गिणी** नदी, तरङ्गपदेनोत्तरोत्तराविच्छेदः, उत्तरोत्तराविच्छिन्नलावण्यस्य नदीत्यर्थः, अपरिमितसौन्दर्यपूरितेति यावत्, जलस्थानीयमत्र लावण्यम्, अत एव नदीत्युक्तिः । **तरुणिमोत्कर्षस्य** तारुण्यातिशयस्य **हर्षोद्गमः** (समुचितस्थानलाभेन) आनन्दाविर्भावः । **कान्तेः** अवयवशोभायाः **कार्मणकर्म** कार्मणं वशीकरणमन्त्रः तस्य

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत् परम्परितं, श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९५ ॥

कर्म सम्यक्प्रयोगः (१), यद्वा, कान्तेः कार्मणकर्म वशीकरणक्रिया (२)। नर्मरहसां क्रीडारहस्यानां रहस्यपरिहासानां वा उल्लासनायाः विजृम्भणस्य आवासभूः वसतिस्थानम् । वक्रगिरां साकूतवचसां विद्या उपदेशिका, यद्वा, वक्रगिरां व्यञ्जकवाचां विद्या अलंकारशास्त्ररूपा । विधेः ब्रह्मणः अनवधि निःसीमं यत् प्रावीण्यं निर्माणकौशलं तस्य साक्षात्क्रिया (करणव्युत्पत्त्या) प्रत्यक्षहेतुः । पञ्चशिलीमुखस्य पञ्चबाणस्य (कामस्य) बाणाः, तरुणानां हर्षण-रोचन-मोहन-शोषण-मारण-जनकत्वेन स्मरशरसमष्टिरूपेत्यर्थः । " अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ "—इत्यमरः। ललनानां स्त्रीणां चूडामणिः शिरोमणिः, एतादृशी सा मदनुभूता प्रिया प्रेयसी इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्(९ पृष्ठे) ।

अत्रैकस्यां प्रियायां तरङ्गिण्यादीनां बहूनामारोपान्मालात्वम्, यथैकस्मिन् सूत्रे बहूनां पुष्पाणामिति बोध्यम् । प्रियामात्रे नद्यादिमात्रारोपो, न तु तत्परिपोषकं रूपकान्तरमिति निरङ्गत्वमिति ध्येयम् ॥

परम्परितं रूपकं लक्षयति नियतेति । नियतं वर्णनीयतया अवश्यापेक्षणीयं यत् आरोपणं तस्य उपायः (साधारणधर्मसंपादकतया) निमित्तं यः परस्यान्यस्य आरोपः, तत् परम्परितम्, कार्यकारणभावरूपा आरोपपरम्परा संजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः । यत्र वर्णनीयारोपणं प्रति अन्यारोपणमेव केवलं कारणतया विवक्षितम्, तत् परम्परितमिति तु निष्कर्षः । अथवा, नियते वर्णनीयत्वेनावश्यके प्रकृते यत् आरोपणम् अन्यतादात्म्यस्याहार्यारोपस्तस्योपाय उपपादकः परस्याप्रकृतस्यारोपोऽर्थादप्रकृतविषयकः, तत् परम्परितमित्युच्यते, परम्परा संजाताऽस्येति व्युत्पत्तेः, " तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् " (५।२।३६)—इति सूत्रेण तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । तच्च परम्परितं द्विविधम्, उपायभूते रूपके आरोप्यमाणारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः । इदं हि परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनतया द्विविधं सत् प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधमित्युक्तं प्राक् (६१२ पृष्ठे) । साङ्गरूपके तु वर्णनीयस्याङ्गिनः रूपणं सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकमेव, न तु तत्राङ्गरूपणमेव निमित्तम्, तस्य तद् विनाऽप्युपपत्तेः, तत्राङ्गरूपकं तु सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकस्य अङ्गिरूपकस्य परिपोषकमात्रमिति साङ्गरूपकादस्य भेदः ॥

१ कान्तिः सर्वान्वशीकरोति, अनया तु प्रत्युत कान्तिर्वशीकृतेति भाव इति सुधासागरः ॥ २ तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति, कान्तिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जगद्वशीकारकत्वं साधारणो धर्म इत्युद्द्योतः

यथा,—

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते !
दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ! ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !
साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,—एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ।

श्लिष्टं मालारूपं परम्परितं रूपकमुदाहरति विद्वदिति । हे वरवीर वरेषु श्रेष्ठेषु वीर शूर, हे प्रभो राजन् त्वं वैरिञ्चं ब्राह्मं वत्सरशतं शरच्छतं व्याप्य, उच्चैः महत् अतिशयितं वा साम्राज्यं चक्रवर्तित्वम्, आज्ञया राजशासकत्वमिति यावत्, क्रियाः कुर्याः—इत्याशीः । शेषं संबोधनविशेषणतया योज्यम्, तथाहि, विदुषां पण्डितानां मानसं चित्तमेव मानसं मानससरः तत्र हंस हंसपक्षिरूप, मानसे स्थितत्वादिति भावः । वैरिणां शत्रूणां कमलायाः लक्ष्म्याः संकोच एव कमलानां पद्मानामसंकोचो विकासः तत्र दीप्तद्युते सूर्यरूप । दुर्गाणां कोट्टानां (विषमभूप्रदेशानां) अमार्गणम् अनन्वेषणमेव दुर्गायाः पार्वत्याः मार्गणमन्वेषणं तत्र नीललोहित शिव । समितां संग्रामाणां (युद्धानां) स्वीकारोऽनुपेक्षणमेव समिधाम् इन्धनानां (काष्ठानां) स्वीकारः कवलनं तत्र वैश्वानर वह्निरूप । सत्ये तथ्ये (अमृषाभाषणे) प्रीतिरेव सत्यां दक्षकन्यायां (दुर्गायां) अप्रीतिस्तद्विधाने दक्ष दक्षप्रजापतिरूप । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनस्तस्य प्राग्भावः प्रथमोत्पत्तिस्तत्र भीम भीमसेन चेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९ पृष्ठे) ।

अत्र मानसादिपदं श्लिष्टम्, राज्ञि हंसत्वाद्यारोपे श्लेषबलात् मनःप्रभृतिषु सरोविशेषत्वाद्यारोपो निमित्तमिति श्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । एकस्मिन् सूत्रे बहूनां पुष्पाणामिव एकस्मिन् राजरूपे उपमेये हंसादीनां बहूनामारोपाद्रूपकस्य मालात्वमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं वृत्तिकार आह अत्र मानसमेवेत्यादि । एवम् उक्तरीत्या । आरोपणेति । आरोपणं मनःप्रभृतिषु सरःप्रभृतितादात्म्यारोपणं तदेव निमित्तं यस्य तादृशो हंसादेरारोप इत्यर्थः ।

अत्र श्लिष्टशब्देनार्थद्वयोपस्थितौ श्लेषमहिम्ना प्रकृतसंबन्धिनि अप्रकृताभेदप्रत्ययः, प्रकरणेन प्रकृतसंबन्धिनो विशेष्यत्वात्; स चाभिधामूलव्यञ्जनयेति बोध्यम् । एवंच

यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः, एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा,—

आलानं जयकुञ्जरस्य, दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः,
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो, लीलोपधानं श्रियः ।

सूत्रे 'वाचके'—इति च बोधके इत्यर्थकम्, ततस्तमेव साधारणधर्ममाश्रित्य प्रकृते राजनि हंसत्वाद्यारोपरूपरूपकसिद्धिरित्युद्द्योते स्पष्टम् । इदमत्र तत्त्वम्, राज्ञि हंसत्वारोपे मानसाधेयत्वं साधारणो धर्मः, मानसे मानसत्वारोपे तु समानशब्दरूपः समानशब्दबोध्यत्वरूपो वा साधारणो धर्म इति । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । दर्शिता चेयं दिक् नवमोल्लासे (५८४ पृष्ठे) मूले एवेति बोध्यम् ॥

ननु मानसादिपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दालंकारत्वम्, हंसादिपदस्य च परिवृत्तिसहत्वादर्थालंकारत्वम्, तथाच श्लिष्टपरम्परितस्योभयालंकारतया पुनरुक्तवदाभासवत् उभयालंकारप्रस्तावे (६०२ पृष्ठे) अभिधानमुचितम्, न त्वर्थालंकारप्रस्तावे—इति शङ्कते **यद्यपीति** । **उक्तमिति** । (नवमोल्लासे श्लेषनिरूपणप्रस्तावे (५८१ पृष्ठे) 'इह दोषगुणालंकाराणाम्'—इत्यादिना) उक्तप्रायमित्यर्थः । यद्वा, **उक्तमिति** । प्राचीनैरिति शेषः । **वक्ष्यते इति** । (संकरालंकारनिरूपणप्रस्तावे 'उक्तमत्र यथा काव्ये'—इत्यादिना, 'एवं च पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ'—इत्यन्तेन अस्माभिः) व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । समाधत्ते **तथाऽपीति** । **प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्त इति** । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्यनुरोधादर्थालंकारमध्ये उक्त इत्यर्थ इति प्राचीनटीकासु स्पष्टम् । उक्तं च नवीनैरपि,—प्रसिद्धिरत्रान्येषामलंकारिकाणामर्थालंकारमध्ये गणनारूपा ग्राह्येति । तथा प्रसिद्धौ बीजमाह **एकदेशविवर्ति हीत्यादि** । यथा रणेऽन्तःपुरत्वारोपे तद्विशिष्टसंबन्धस्य मण्डलाग्रलतादावयोग्यतया तद्बलादेव नायिकात्वारोपः, तथा राजनि हंसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यान्तःकरणसंबन्धायोग्यतया तद्बलात् मानसे मानससरस्त्वारोप इत्येकदेशविवर्ति—इति परैरुच्यते इत्यर्थः, यदीदमर्थालंकार एव न स्यात्, तदा अर्थालंकारविशेषस्य एकदेशविवर्तिरूपकस्य इदमुदाहरणमेव न स्यादिति तेषामुक्तिरसङ्गता स्यादिति भावः । स्वमते तु उक्तलक्षणरीत्या नैकदेशविवर्तित्वमित्यन्यैरित्युक्तमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । द्रष्टव्यमिदं नवमोल्लासे (५८९ पृष्ठे) ऽपि ॥

अश्लिष्टं मालारूपं परम्परितं रूपकमुदाहरति **आलानमिति** । हे राजन् ते तव भुजो राजति शोभते । किंभूतः?—जय एव कुञ्जरो गजस्तस्यालानं बन्धनस्तम्भः, "आ-

संग्रामामृत-सागर-प्रमथन-क्रीडा-विधौ मन्दरो,
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

लानं गजबन्धनस्तम्भः "—इत्यभियुक्तोक्तेः, "आलानं बन्धनस्तम्भे "—इत्यमरोक्तेश्चेति बोध्यम् । विपत् विपत्तिरेव वारिधिः समुद्रस्तस्य दृषदां सेतुः शिलामयस्तरणमार्गः, तदुत्तारणक्षमत्वात् । दृषदामिति दार्ढ्यार्थम् । करवालः खड्ग एव चण्डमहाः सूर्यस्तस्य पूर्वाद्रिरुदयाचलः । श्रीः संपत्तिरेव श्रीः लक्ष्मीस्तस्या लीला सुखस्वापस्तस्या उपधानं शिरोनिधानतूलपटः । संग्राम एव अमृतसागरः, लोभ्यत्वात्, तस्य प्रकृष्टमथनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाह्यत्वात्, तस्याः विधौ संपादने मन्दरो मन्थाचलः । वीराः अपलायिनो ये वैरिणः शत्रवः, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात्, तेषां याः वनितास्ताभ्यो वैधव्यं विधवात्वं ददातीति तादृश इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९ पृष्ठे) ।

अत्र जयादि—कुञ्जराद्योः पदयोर्भिन्नत्वान्न मानसादिपदवत् श्लिष्टत्वम्, भुजे आलानत्वाद्यारोपे जयादौ कुञ्जरत्वाद्यारोपो निमित्तमित्यश्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । एकस्मिन् सूत्रे बहूनां पुष्पाणामिवैकस्मिन् भुजरूपे उपमेये आलानादीनां बहूनामारोपाद्रूपकस्य मालात्वम् । इदमेव संक्षेपतः स्पष्टयति अत्र जयादेरित्यादि । भिन्नशब्दवाच्यस्य जयादेरित्यन्वयः । इयं संबन्धे षष्ठी, एवं भुजस्येत्यपि । कुञ्जरत्वाद्यारोपे इति । सतीति शेषः । युज्यते उपपद्यते । एवमेवाहुः सुधासागरकाराः,—जयादेरिति भुजस्येति च न कर्मणि षष्ठी, किंतु संबन्धे । तथा च जयसंबन्धिकुञ्जरत्वारोपोऽर्थाज्जयविषयकः, अन्यथा जयस्यारोप्यमाणत्वेन प्राधान्यापत्तावालानत्वस्य तत्रानन्वयः स्यात् । नन्वेवं जयादाविति भुजे इति च विषयसप्तम्येव कुतो नोक्तेति चेत्, शृणु, सप्तमीनिर्देशे जयस्य कुञ्जरे संबन्धो न प्रतीयेत, न च तथेष्टम् । प्रदीपकृता तु 'भुजे'—इति भुजस्यारोपविषयत्वाभावभ्रमवारणायोक्तमिति बोध्यमिति । उद्द्योते तु अत्र जये कुञ्जरत्वारोपे भुजे आलानत्वारोपो निमित्तम्, भुजे च आलानत्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो निमित्तमिति परस्परसापेक्षत्वम् । न चैवमन्योन्याश्रयः, कल्पनामयतया सकलसिद्धेः, कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाधीनत्वात्, शिल्पिभिः परस्परावष्टम्भमात्राधीनस्थितिकाभिः शिलेष्टकादिभिर्गेहविशेषनिर्माणाच्चेति केचित् । वस्तुतस्तु जयकुञ्जरयोरभेदप्रत्ययः इच्छाधीन आहार्य एव, समर्थकारोपः सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाग्रह इत्यन्योन्याश्रयसंभावनैव नेति व्याख्यातम् ॥

" अलौकिक-महालोक-प्रकाशित-जगत्त्रयः।
स्तूयते देव ! सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥
निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम्।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥

श्लिष्टममालारूपं (केवलं) परम्परितं रूपकमुदाहरति **अलौकिकेति** । हे देव राजन् अलौकिको लोकोत्तरो यो महालोकः उत्कृष्टदीप्तिः, यद्वा, अलौकिकमहालोको यशस्तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन तादृशः, अथवा, अलौकिको लोकेऽन्यत्रादृष्टो यो महः उत्सवस्तस्य आलोकः प्रदर्शनमेव अलौकिको महान् आलोकः द्योतस्तेन प्रकाशितं (संतोषितं) जगत्त्रयं येन तादृशः । " आलोकौ दर्शनद्योतौ "—इत्यमरः । सद्वंशो महत्कुलं तदेव सद्वंशः उत्कृष्टवेणुः (मुक्तोत्पत्तिस्थानं) तत्रत्यं मुक्तारत्नं मौक्तिकश्रेष्ठः भवान् कैः न स्तूयते, अपि तु सर्वैः स्तूयते इत्यर्थः । अत्रारोपविषयारोपणीययोः सत्कुलसद्वेण्वोः श्लिष्टसद्वंशशब्देनाभिधानम्, राज्ञि मुक्तात्वारोपे कुलगतो वेणुत्वारोपो निमित्तमिति श्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । राजरूपे उपमेये मुक्तारत्नत्वारोपं विनाऽन्यारोपाभावाद्रूपकस्यामालात्वम् । अलौकिकमहालोकेत्यादि तु न राजनि मुक्तात्वारोपे निमित्ततयोपात्तम्, मुक्तारत्नप्रभया जगत्त्रयप्रकाशासंभवात्, किंतु मुक्तारत्नापेक्षया उत्कर्षप्रदर्शनायैवोक्तमिति बोध्यम् ॥

अश्लिष्टममालारूपं (केवलं) परम्परितं रूपकमुदाहरति **निरवधीति** । निरवधि कालपरिच्छेदशून्यम्, निराश्रयं च (सर्वाधः स्थितत्वात्) आश्रयशून्यं च, अत एव, अनिवर्तितः कौतुकस्य आश्चर्यस्य प्रपञ्चो विस्तारो यस्मात्तादृशं यस्य स्थितम् अवस्थानं स इह जगति प्रथमः स्वत एव भूतः कूर्ममूर्तिः कमठाकृतिः भवान् जयति । कीदृशः ? चतुर्दशलोकाः भूर्भुवरादयः (१) ते एव (उपर्यधोभावेन दीर्घत्वात्) वल्लिर्लता तस्याः कन्दो मूलमित्यर्थः । विष्णुं प्रति भक्तस्योक्तिरियमिति चन्द्रिकाकाराः । उद्द्योतसुधासागरकारादयस्तु, हे राजन् निरवधि अनवच्छिन्नकालम्, निराश्रयम् अनाधारम्, अनिवर्तितः कौतुकेन प्रपञ्चः संसारो यत्र तादृशं स्थितं स्थितिः, पक्षे, निरवधि निरन्तरं निराश्रयम् अपराधीनम्, अनिवर्तितः कौतुकानां विवाहनृत्यादीनां प्रपञ्चो नाना-

१ भूः–भुवः–स्वः–महः–जनः–तपः–सत्यमित्येते सप्त ऊर्ध्वलोकाः । अतलं-वितलं–सुतलं–तलातलं–महातलं–रसातलं- पातालमित्येते सप्त अधोलोकाः । मिलित्वा चतुर्दश । तदुक्तमग्निपुराणे " चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतवृन्दं प्रकीर्तितम् । भूर्भुवः स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च ॥ सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः । अतलं वितलं चैव सुतलं च तलातलम् । महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥ "–इति । एवमेवोक्तं भागवते ५ स्कन्धे २३ अध्याये ७ वाक्ये इति बोध्यम् ॥

—इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ॥

'किसलयकरैर्लतानां, करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैः, मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥'

—इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ॥

प्रकारता यत्र तादृशं यस्य स्थितं स प्रथमः अनादिः, अथवा, प्रथमः स्वत एव भूतः स्वत एव लब्धराज्यादिश्च कूर्ममूर्तिः कमठात्मकः भवान् जयति, नाधुनिक इति भावः । कीदृशः? चतुर्दशलोका एव वल्लिस्तस्याः कन्दो मूलम् । त्वत्पराक्रमेणैव सर्वं स्थिरमिति भाव इति व्याचख्युः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अत्र लोकवल्लिपदयोर्भिन्नत्वादश्लिष्टत्वम्, लोके वल्लित्वारोपो विष्णौ कन्दत्वारोपे निमित्तमिति अश्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । विष्णुरूपे उपमेये कन्दत्वारोपं विनाऽन्यारोपाभावाद्रूपकस्यामालात्वमिति चन्द्रिकाकाराशयः । उद्द्योतकारास्तु, लोके वल्लित्वारोपो राज्ञि कन्दत्वारोपे निमित्तम्, स च राज्ञि कूर्मत्वारोपे हेतुः । ननु पूर्वश्लोके मुक्तात्वारोपे प्रकाशितजगत्त्रयत्वारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निरवधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमिति—इदं द्वयमनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरम्परितमेव युक्तमिति चेत्, न, ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्तेः, नानापरम्परासत्त्वे एव मालापरम्परितत्वस्य युक्तत्वाच्चेत्याहुः । वयं तु वर्णनीयोऽत्र विष्णुर्वा राजा वेत्यत्र प्रकरणाद्यनवगमात्तूष्णीं तिष्ठामः । इति चेति । चकारेण पूर्वोक्तम् अलौकिकमहालोकेति समुच्चीयते । इत्युदाहृतममालारूपं भेदद्वयमित्यर्थः । अपिना पूर्वोक्तं मालारूपं भेदद्वयं समुच्चीयते, विद्वन्मानसहंसेत्यादिपद्यद्वयेनोदाहृतं मालारूपकमपि परम्परितं भवतीति द्रष्टव्यमित्यर्थः । अत्र मालारूपकमपीति पाठं मन्यमानैः 'प्रकृतारोपं प्रति यदि बहवोऽपरारोपाः साक्षात्परम्परया वा निमित्ततया उपात्तास्तदाऽपि मालारूपकम्'—इत्यङ्गीकुर्वाणैर्महेश्वरादिभिः कैश्चित् उक्तोदाहरणद्वयमेतादृशमालारूपकविषयमिति प्रतिपादितम्, तच्च तत एवावगन्तव्यम्, ग्रन्थगौरवभिया न प्रदर्श्यते ॥

यद्यपि रशनारूपमपि रूपकं संभवति, यथेत्याह **किसलयेति** । लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वमार्थम् । योषितामित्यस्य करकमलैरित्यनेन मुखेन्दुभिरित्यनेन चान्वयः । तथा च, मदनः कामः कामिनां रागिणां मनः चित्तं जयति अभिभवति, वशीकरोतीति यावत् । कैस्तत्राह किसलयेत्यादि । लतानां वल्लीनां किसलयानि नूतनपत्राण्येव करास्तैः, योषितां कामिनीनां कराः हस्ता एव कमलानि तैः, नलिनीनां कमलिनीनां कमलान्येव मुखानि तैः, योषितां मुखान्येव इन्दवस्तैश्चेत्यर्थः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयम् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुतिः ।

अत्र किसलये करत्वम्, करे कमलत्वम्, कमले मुखत्वम्, मुखे चेन्दुत्वमारोप्यते इति (रशनोपमायामिव) पूर्वपूर्वेषामारोप्यमाणानां परपरत्र आरोपविषयत्वात्पश्चाद्बलनया रशनारूपकमिदम् । तदेवाह **इत्यादि रशनारूपकमिति** । तर्हि कुतो न लक्षितमित्यत्राह **न वैचित्र्यवदिति** । न तादृशवैचित्र्यवदित्यर्थः, यथोपमायां 'भणितिरिव मतिः' (६३७ पृष्ठे)—इत्यादौ राजसंबन्धितया वर्णनीयानां भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा नेति भाव इति प्रभायां स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु, उत्कर्षाश्रयतया उपमानीकृतानां पुनरुपमेयीकरणे तदुत्कर्षस्थगनमिति न वैचित्र्यवदित्याहुः । **न लक्षितमिति** । अस्माभिरिति शेषः । परिणामालंकारस्तु रूपके एवान्तर्भवतीत्याहुः ॥ इति रूपकम् ॥ ६ ॥

अपह्नुतिनामानमलंकारं लक्षयति **प्रकृतमिति** । प्रकृतम् उपमेयं निषिध्य असत्यं कृत्वा अन्यत् अप्रकृतम् उपमानं यत् साध्यते आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते, सा अपह्नुतिरिति सूत्रार्थः । निषिध्येत्यत्र क्त्वाप्रत्ययार्थः पूर्वकालिकत्वमविवक्षितम्, तेन पूर्वं पश्चाद्वा उपमेयस्वरूपनिषेधसहितमुपमेयस्योपमानरूपताव्यवस्थापनमपह्नुतिरिति फलितम् । अत एव 'मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये । छाया(१),मृगः, शशक इत्यतिपामरोक्तिः' (२)—इत्यादावारोपपूर्वकनिषेधे नाव्याप्तिः, निषेधस्त्वत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः (३) । प्रकृतमिति व्याचष्टे **उपमेयमिति** । ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे 'शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः'—इत्यादौ वक्ष्यमाणे (६६८ पृष्ठे) अपह्नुतिर्न स्यादत आह **असत्यं कृत्वेति** । असत्यतया व्यवस्थाप्येत्यर्थः । अन्यदित्यस्य अप्रकृतमित्यर्थस्तदेवाह **उपमानमिति** । साध्यते इत्यस्यार्थमाह **सत्यतया स्थाप्यते इति** । सत्यतया व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः, आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते इति यावत् । निषिध्येत्यन्तेन रूपकव्युदासः, रूपके प्रकृतनिषेधाभावात् । प्रकृतं निषिध्येत्येतावन्मात्रोक्तौ वक्ष्यमाणे आक्षेपालंकारेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय अन्यत्साध्यते इति । ससंदेहे संशयः, अत्र तु निश्चय इति ततो भेदः । अत्र 'उपमेयम्'—इति, इदमुपलक्षणम्, किंचिदपह्नुत्य (४) कस्यचित्प्रदर्शनमपह्नुतिरि-

---

१ भूच्छायेत्यर्थः ॥ २ 'तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः'—इति चतुर्थचरणम् ॥ ३ एवम्, 'आरुरोह चितामेष मालतीविरहादलिः । न किंशुकस्य कुसुमे वर्तेते जीवितेश्वरि! ॥'—इत्यत्र प्रागारोपः, पश्चान्निषेधः । नेदं कुसुमं किंतु चितेति प्रतीतेरपह्नुतिरिति बोध्यम् ॥ ४ निषिध्य, असत्यं कृत्वेति यावत् ॥

उदाहरणम्,—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये !
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृत–स्यन्द–शिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥

त्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ '–इत्यादौ " स्वयं न पलाय्य गतास्तद्वैरिणः, अपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दराः न त्यजन्तीत्यपह्नुतिर्व्यज्यते "–इति मूले एव चतुर्थोल्लासे (१५४ पृष्ठे) उक्तम्, अन्यथा तत्रोपमानोपमेयभावाभावादपह्नुतेरप्राप्तौ तदसङ्गतमेव स्यात् । एवं च 'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् '–इत्यादावुपमाननिषेधेऽपि अपह्नुतिरेव । अत एव काव्यादर्शे दण्डिनाऽप्युक्तम्, " अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पञ्चेषुः (१) स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणां (२) यतः "–इति । एतेन 'नायं सुधांशुः '–इत्यादौ, 'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते (३) '–इत्यादौ च नापह्नुतिः, किंतु दृढारोपरूपकमित्यपास्तम् । 'नेदं मुखं चन्द्रः '–इति प्रसिद्धापह्नुत्युदाहरणेऽपि मुखत्वनिषेधे चन्द्रारोपदार्ढ्यसंपादकताया वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्योच्छेदापत्तेः । यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारान्तरत्वम्, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । 'साध्यते '–इत्यस्य 'आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते '–इत्यर्थेन 'न पद्मं मुखमेवेदम् '–इत्यादौ [अनाहार्ये] नातिव्याप्तिः । तथा विरहिजनवाक्ये 'नायं चन्द्रोऽपितु मार्तण्डः '–इत्यादौ नैषा, तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । 'नायं चन्द्रोऽरविन्दं वा मुखं वेदं मृगीदृशः'–इत्यत्र च नैषा, निश्चयविषयत्वाभावादित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्राप्यलंकारत्वे सतीति विशेषणमस्त्येव, तेन प्रतिभाऽनुत्थापितेऽचमत्कारिणि 'इमं जडं न मनुजं वेद्मि गामेव केवलम् '–इत्यादौ नालंकारत्वप्रसङ्गः । अपह्नुतिश्च द्विविधा, वाच्या प्रतीयमाना चेति । प्रतीयमाना तु बहुभिर्भङ्गीभिर्निबध्यते, तथा हि, क्वचित् कपटार्थकशब्दोपादानात्, क्वचित् परिणामार्थकशब्दोपादानात्, क्वचिच्चान्यथेति उदाहरणे स्फुटीभविष्यति । प्रदीपे तु, अपह्नुतिश्च शाब्दी चार्थी चेति द्विवेत्युक्तम्, तत्र शाब्दीत्यस्य शब्देन यत्रासत्यत्वमाह सेत्यर्थः । आर्थीत्यस्य आक्षेपलभ्येत्यर्थः ॥

तत्र वाच्यामपह्नुतिमुदाहरति अवाप्त इति । पूर्णचन्द्रे कलङ्कं दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति

---

१ पञ्च इषवो बाणाः यस्य तादृशो नेत्यर्थः ॥ २ बाणानाम् ॥ ३ 'विषमेकाकिनं हन्ति, ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् '–इत्युत्तरार्धम् ॥

इत्थं वा,—

बत सखि ! कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य,
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
उपवन-सहकारोद्भासि-भृङ्ग-च्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपितु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।

महेश्वरस्योक्तिरियम् । हे शैलतनये पार्वति परिणतरुचः परिपूर्णस्य शशाङ्कस्य चन्द्रस्य वपुषि शरीरे (अर्थाद्वक्षसि) प्रागल्भ्यं प्रकटत्वम् अवाप्तः प्राप्तः (प्रकटीभूतः) अयं पदार्थः कलङ्को नैव विलसति शोभते, कलङ्को नैव भवतीत्यर्थः, किंतु इयं रजनिरमणी निशाभिधा चन्द्रकामिनी अमुष्य चन्द्रस्य विगलत् द्रवीभूतं यत् अमृतं तस्य स्यन्दः प्रस्रवणं तेन शिशिरे शीतले उरसि वक्षःस्थले रतिश्रान्ता विपरीतसुरतखिन्ना सती गाढं निश्चेष्टं यथा स्यात्तथा शेते स्वपिति-इति अहं मन्ये इत्यर्थः । श्यामत्वादिति भावः । केचित्तु, श्रान्तानां शीतलस्थाने सुखस्वापो भवत्येवेत्याहुः, तन्न रुचिरम् । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) । अत्रोपमेयभूतं कलङ्कं निषिध्य (असत्यं कृत्वा) उपमानभूता रात्रिः सत्यतया व्यवस्थापितेत्यपह्नुतिरियम् । इयं हि नैवायमिति नञ्शब्देन निषेधस्य प्रतिपादनाद्वाच्या । अत एवाहुः प्रदीपकाराः, अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नव इति । उक्तं च सारबोधिन्यामपि, अत्र नैवायमित्य-नेन कलङ्कस्यासत्यतायाः शब्देन बोधनमिति ॥

निषेधबोधकभङ्गीभेदेन लक्ष्यभेदं सूचयति इत्थं वेति । कपटार्थकशब्दोपादानात्प्रतीयमानामपह्नुतिमुदाहरति बतेति । सखीं प्रति कस्याश्चिद्विरहिण्या उक्तिरियम् । बतेति खेदे । हे सखि प्रियविरहेण पतिसान्निध्याभावेन कृशे क्षीणे (अस्थिचर्मा-वशेषे) अस्मिन् मादृशे रागिलोके कामिजने स्मरस्य कामस्य कियत् अपरिमितं वैरं विद्वेषः 'अस्ति'-इति शेषः । एतत् पश्य । तथाहि तदेव कथयामि, अनेन स्मरेण (कर्त्रा) उपवनेषु आरामेषु यानि सहकाराणि सहकारपुष्पाणि तेषु उद्भासिनः शोभमानाः (अवस्थिताः) ये भृङ्गाः भ्रमरास्तेषां छलेन व्याजेन प्रतिविशिखं प्रति-बाणम्, सहकारपुष्परूपे बाणे बाणे-इति यावत्, कालकूटं दुर्निवारोत्कटविषम् उट्टङ्कितं प्रकाशितम् उपरि निहितमित्यर्थः । सहकारः आम्रवृक्षस्तस्य पुष्पाणि सहकाराणीति विग्रहः । "अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः" (४।३।१३९)-इति सूत्रेण विहितस्याण्-प्रत्ययस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्"-इति वार्तिकेन लुक् । "आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सह-कारोऽतिसौरभः"-इत्यमरः । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९८ पृष्ठे) ।

एवं वा,—

अमुष्मिल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः। एवमियं भङ्गयन्तरैरप्यूह्या॥

अत्रोपमेयभूतान् भृङ्गान् निषिध्य (असत्यतया व्यवस्थाप्य) उपमानभूतं कालकूटं सत्यतया व्यवस्थापितमित्यपह्नुतिः। छलशब्देन भृङ्गाणामसत्यत्वं प्रतिपाद्यते, सत्यत्वे व्याजताविरहादित्याक्षेपलभ्यो निषेध इति प्रतीयमानेयम् । तदेवाह अत्र हीति । कपटार्थकछलशब्दबलादिति शेषः । सभृङ्गाणि भृङ्गसहितानि । सहकाराणि सहकारपुष्पाणि । अपितु किंतु । प्रतीतिरिति । ननु नञादिवदभिधेत्यर्थः ॥

एवं वेति । क्वचित्परिणामादिशब्दवशादित्यर्थः । परिणामार्थकशब्दोपादानात् प्रतीयमानामपह्नुतिमुदाहरति अमुष्मिन्निति । वेश्यादासी कंचित्समृद्धलम्पटं प्रति वेश्यां वर्णयति । हे रसिक शर्वेण महेश्वरेण प्लुष्टो दग्धः स्मरः कामदेवः अस्याः मृगदृशः हरिणनयनायाः पृथुजघनभागे पीने कटिपुरोभागे अमुष्मिन् दृश्यमानप्रकर्षे लावण्यमेवामृतं तस्य सरसि वराङ्गरूपतडागे नूनं निपतितः (तापशान्त्यै) निश्चयेन निमग्नः, यत् यस्मात्कारणात् अङ्गाङ्गाराणाम्, यद्वा, यस्य स्मरस्य अङ्गाङ्गाराणां प्रशमस्य निर्वाणतायाः (शान्तेः) पिशुना सूचिका इयं धूमस्य शिखा नाभिकुहरे नाभिबिले रोमावलिवपुः रोमावल्याकारा परिणमति प्रादुर्भवतीत्यर्थः। रोमावल्याकारं दधतीति भावः। तप्ताङ्गारस्य जलप्रवेशे धूमशिखा भवतीति स्वभावः। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) ।

अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः, किंतु धूमशिखेति प्रतीयते इति परिणामार्थकशब्दोपादानात्प्रतीयमानाऽपह्नुतिरियम् । तदेवाह अत्रेति । परिणमतीतिशब्दार्थवशादिति शेषः । प्रतिपत्तिः प्रतीतिः । क्वचित्प्रकारान्तरेणाप्यपह्नुतिर्भवतीत्याह एवमिति । इयं प्रतीयमानाऽपह्नुतिः । भङ्गयन्तरैः रीत्यन्तरैः । ऊह्येति । तर्क्येत्यर्थः । यथा, 'इदं ते केनोक्तम्'—इत्यादौ सप्तमोल्लासे (४३९ पृष्ठे) उक्ते । अत्र 'इदं ते केनोक्तम्'—इति शब्देन निषेधस्य प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानाऽपह्नुतिरियम् । क्वचिद्भङ्गया व्यञ्जनया निषेधबोधनम्, यथा, 'अङ्कं केऽपि च शङ्किरे, जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे, सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूच्छायमैच्छन् परे । इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते, तत्सान्द्रं (१) निशि पीतम-

१ 'मन्येऽहं परिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमालक्ष्यते'—इति पाठान्तरम् ॥

श्लेषः स, वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ ९६ ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः। उदाहरणम्,—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतराम्,
नयति निधनं निद्रामुद्रां, प्रवर्तयति क्रियाः।

न्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥" इति। केचित्तु, "गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथंचन। यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत्साऽप्यपह्नुतिः ॥" यथा, 'काले पयोधराणाम्'—इत्यादि पूर्वम् (६९१ पृष्ठे) उक्तम्। अत्र पतिं विना इत्युक्त्वा पतनाभावेन समर्थनम्। एवं 'प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः, कान्तः किं? नहि नूपुरः'—इत्यादावपि अपह्नुतिरेवेत्याहुः। उभयत्र व्याजोक्तिरित्यन्ये ॥ इत्यपह्नुतिः ॥ ७ ॥

श्लेषम् (अर्थश्लेषम्) अलंकारं लक्षयति **श्लेष इति**। परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेष इत्यर्थ इति प्रदीपे स्पष्टम्। तत्र परिवृत्तिसहानामित्यनेन शब्दश्लेषाद्भेदो दर्शितः, तेन 'योऽसकृत्परगोत्राणाम्'—इत्यादौ (६७८ पृष्ठे) गोत्रादिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वान्नार्थश्लेष इति फलितम्। सूत्रार्थं दर्शयन्नध्याहारलभ्यमाह **एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानामिति**। 'अर्थभेदेन शब्दभेदः'—इति नियमेन एकार्थस्यैवान्वयबोधसमर्थानां शब्दानां यत्र यस्मिन् 'अलंकारे विद्यमाने'—इति शेषः, अनेकोऽर्थः 'प्रकरणादेरनियमेन बुध्यते'—इति शेषः, स श्लेषः सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः। नन्वेकार्थप्रतिपादकानां कथमनेकार्थो वाच्यः?, तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः सह श्लिष्टतयेति ब्रूमः। एवं चेत् अस्य शब्दालंकारत्वे किं बाधकम्?, शब्दपरिवृत्तिसहत्वमिति गृहाण। एवं च परिवृत्तिसहानां श्लिष्टानां शब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनेकार्थप्रतिपादकत्वेऽर्थश्लेष इति फलितम्। परे तु एकार्थप्रतिपादकानां सामान्यैकधर्मवत्तया सामान्यरूपस्यैकस्यार्थस्य वाचकानां शब्दानामनेकोऽर्थः विशेषरूपो नाना अर्थः (प्रकरणादेरनियमेन बुध्यते) स श्लेषः। यथोदाहरणे, उदयरूपेण सामान्योदयवाचकादुदयपदादर्कोदयराजोदययोरुदयविशेषरूपयोरर्थयोः प्रतीतिरित्याहुरिति विवरणे स्पष्टम् ॥

अर्थश्लेषमुदाहरति **उदयमिति**। विभाकरः सूर्यः विभाकरनामकराजविशेषश्च उदयं पूर्वाचलं समृद्धिं च अयते प्राप्नोति। दिङ्मालिन्यं दिशां (लक्षणया) दिश्यजनानामन्धकारवशात् मालिन्यं स्वरूपावरणम्, दारिद्र्यवशात् कुवेषत्वं च निराकुरुतेतराम्

रचयतितरां स्वैराचार-प्रवर्तन-कर्तनम्,
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ॥

अतिशयेन दूरीकरोति । निद्रामुद्रां (१) निद्राजन्यां (चक्षुषो) मुद्रां मुद्रणं (नेत्रनिमीलनं), निद्रेव मुद्रा (निद्रासदृशी मुद्रा) निरुत्साहता तां च निधनं नाशं नयति प्रापयति । क्रियाः गमनागमनादिकाः, विहितक्रियाश्च प्रवर्तयति कारयति । स्वैराचारोऽभिसारादिः, स्वेच्छया वेदनिषिद्धाचरणं च तत्र यत्प्रवर्तनं तस्य कर्तनमुच्छेदं रचयतितराम् अतिशयेन संपादयति । बत बतेति हर्षातिशये । लसत्तेजसां शोभमानरश्मीनां शोभमानकान्तीनां च (यद्वा, लसत्तेजसो मनागपि स्वावमाननाक्षमतायाश्च) पुञ्जः समूहरूपः विभाति विशेषेण दीप्यते इत्यर्थः । एवमेवाहुश्चक्रवर्त्यादयः,–विभाकरः सूर्यः, राज्याभिषेककाले पुरोहितादिभिस्तत्तुल्यत्वेन प्रतापरुद्रादिवत् संकेतितो नृपतिविशेषश्चेति । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११२ पृष्ठे) ।

अत्र 'उदयमयते'—इत्यादिषु वाक्येषु उदयमित्यादीनां शब्दानामभिधायाः संयोगाद्यैः (प्रकरणादिकैः) नियन्त्रणाभावादनेकार्थस्य वाच्यतया, पर्यायपरिवृत्तिसहतया चार्थश्लेषोऽयम् । विभाकर इत्यंशे तु परिवृत्त्यसहतया शब्दश्लेष एव । एवं च विभाकर इत्यंशे परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादिषु बहुषु अर्थश्लेषादुदाहरणत्वमिति विभावनीयम् । केचित्तु, विभाकरशब्दः शक्त्या सूर्यम्, नृपं योगेन (२) बोधयतीत्येतदंशेऽप्यर्थश्लेषः, प्रभाकरादिपर्यायशब्देन परिवृत्तिसहत्वादित्याहुः । यदि त्वत्र संयोगाद्यैरभिधायाः नियन्त्रणे राजा प्रकृतो रविरप्रकृतस्तदा द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेव । पर्यायपरिवृत्तिसहत्वेऽर्थशक्तिमूलध्वनिः, तदसहत्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनिरित्युक्तं प्राक् (१३७ पृष्ठे) । तदेतत्सर्वं वृत्तिकार आह **अत्रेत्यादि** । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः, अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थकानि 'उदयमयते'—इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम्, संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणात् द्वयोरपि वाच्यत्वादिति प्रदीपः । **द्वयोरपि वाच्यत्वादिति ।** उभयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा ध्वनित्वाभावादिति भावः । एतेनार्थश्लेषे विशेषणानामेव श्लिष्टत्वं न तु विशेष्याणामपीत्यपास्तमित्युद्द्योतः ॥ इति श्लेषः ॥ ८ ॥

---

१ निद्रया मुद्रेति विग्रहः ॥ २ योगेनेति । विभां (नीत्या राज्यस्य) प्रकाशं (ख्यातिम्=उन्नतिम्) करोतीति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः,

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः। उदाहरणम्,—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो।
जअलच्छी तुह विरहे ण हूज्जला दुब्बला णं सा॥

समासोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति **परोक्तिरिति**। परम् अप्रकृतम्, अप्रकृतव्यवहार इत्यर्थः। उक्तिर्वचनं बोधनमित्यर्थः, व्यञ्जनया प्रतिपादनमिति यावत्। भेदयन्ति व्यवच्छेदयन्तीति भेदकानि विशेषणानि। श्लिष्टानि अनेकार्थकानि, प्रकृताप्रकृतार्थोभयसङ्गतानीत्यर्थः। समासेन संक्षेपेणार्थद्वयस्योक्तिः समासोक्तिरित्यलंकारनामेदम्। तथा च, श्लिष्टैः प्रकृताप्रकृतार्थोभयसंगतैः भेदकैः विशेषणैः (विशेषणवाचकमात्रशब्दैः) या परोक्तिः परस्याप्रकृतार्थस्य (अप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य) उक्तिः बोधनं (प्रकृतवृत्तान्ते आरोपः) व्यञ्जनया प्रतिपादनं सा समासोक्तिरिति सूत्रार्थः। प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य व्यञ्जनया बोधनं समासोक्तिरलंकार इति भावः।

सूत्रं व्याकुर्वन्नाकाङ्क्षितैकदेशं पूरयति **प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येनेति**। **विशेषणेति**। विशेषणस्य तद्बोधकमात्रपदस्य माहात्म्यात् बोधकत्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः। **न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपीति**। न तु विशेष्यपदस्यापि सामर्थ्यादित्यर्थः। परोक्तिरित्यस्यार्थमाह **अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानमिति**। अप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य व्यञ्जनया बोधनमित्यर्थः। समासोक्तिपदस्य व्युत्पत्तिमाह **समासेनेति**। **संक्षेपेण** एकेनैव शब्देन। **समासोक्तिरिति**। तन्नामकालंकार इत्यर्थः। अत्र प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः, रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः, अत एव एकदेशविवर्तिरूपकविषये 'जस्स'—(६९९ पृष्ठे)—इत्यादौ न समासोक्तिः। परोक्तिरित्यनेनाप्रस्तुतप्रशंसायां नातिव्याप्तिः, तत्राप्रकृतेन प्रकृतार्थबोधनात्। भेदकैरित्यनेनोपमाध्वन्यादौ नातिव्याप्तिः, तत्र विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात्। केचित्तु, विशेष्यस्याप्युभयार्थसंगतत्वे तु श्लेषः, तत्रायं विशेषः,—प्रकरणादीनां नियमे श्लेषो व्यङ्ग्यः, अनियमे वाच्य इतीत्याहुः॥

समासोक्तिमुदाहरति **लहिऊणेति**। "लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः। जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा॥"—इति संस्कृतम्। समरपतितं स्वामिनमवेक्ष्य वीरपत्न्या उक्तिरियमिति सुधासागरकाराः। महेश्वरेण तु

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ॥

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ९७ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

"दुर्बलानां सा"—इति संस्कृतं पठित्वा, दैवाद्दुर्बलेन शत्रुणा जितं नृपतिं प्रति कस्यचिदुक्तिरियमित्युक्तम् । हेवीर तव बाहुस्पर्शं भुजसङ्गं लब्ध्वा अवाप्य यस्याः स कोऽपि अनिर्वचनीयः उल्लासो हर्षोत्फुल्लताऽभूत्, सा जयलक्ष्मीः तव विरहे वियोगे सति न खलु उज्ज्वला, ननु प्रत्युत दुर्बला जातेत्यर्थः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र बाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासादिसाधारणविशेषणबलाज्जयलक्ष्मीवृत्तान्तो नायिकावृत्तान्तरूपतया गम्यते इति समासोक्तिरलंकारः । तदेवाह अत्रेत्यादि । अत्र केवलं विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य कान्तावाचकत्वम् (अप्रकृतकान्ताबोधकत्वं) नास्ति, विशेषणानां तु लहिऊणेत्यादिपदानामुभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । एवं च लहिऊणेत्यादिपदबोध्यानामभेदारोपात् व्यञ्जनया कान्ताव्यवहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यवहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तान्ततया प्रतीयमानस्य चमत्कारकतेति भावः । अत एवोक्तं कुवलयानन्दकृताऽपि,—समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुरितीत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति समासोक्तिः ॥ ९ ॥

१० निदर्शनानामानमलंकारं लक्षयति निदर्शनेति । अभवन् प्रतीतिविषयतामलभमानः, यद्वा, अभवन् असंभवन्, अनुपपद्यमानः, तात्पर्याविषय इति यावत्, तादृशः वस्तुनोः वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा संबन्धोऽन्वयः उपमां परिकल्पयतीति उपमापरिकल्पकः उपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति, औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीति यावत्, सा निदर्शना तन्नामकोऽलंकारः, दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वादिति सूत्रार्थः । एवं चेयं वाक्यार्थनिदर्शना पदार्थनिदर्शना चेति द्विविधेति भावः । 'अभवन् वस्तुसंबन्धः'—इत्युक्तत्वादेव प्रतीतिपर्यवसानाभावादस्य दृष्टान्ततो भेदः । परस्परनिरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्दृष्टान्तालंकारः, इयं पुनः सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये इत्युद्द्योते स्पष्टम् । 'अभवन् वस्तुसंबन्धः'—इत्येतावन्मात्रे उक्ते 'दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाऽजिनम्'—इतिवत् वाक्यमसङ्गतं स्यादत उपमापरिकल्पक इति । निदर्शनापदार्थमाह निदर्शनमिति । तदपि विवृणोति दृष्टान्तकरणमिति । उदाहरणकरणमित्यर्थः । करणमिति भावे ल्युट् ॥

उदाहरणम्,—

क सूर्यप्रभवो वंशः, क चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति।

तत्र वाक्यार्थनिदर्शनामुदाहरति क सूर्येति। रघुकाव्ये प्रथमसर्गे स्वाहंकारं परिहर्तुं कालिदासस्योक्तिरियम्। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्, सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवः वंशः रघुवंशः क। अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्यास्तादृशी मे मम मतिः क। द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः, सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः, तथा च तद्विषयकप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः। तथाहि, दुस्तरं तरितुमशक्यं सागरं समुद्रं मोहात् अज्ञानात् उडुपेन चर्मावनद्धवंशपात्रेण तितीर्षुः तरितुमिच्छुः अस्मीत्यर्थः। अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः। "चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठकरण्डवत्"—इति सज्जनः।

अत्र, सूर्यवंशवर्णनेऽहं सागरं तितीर्षुरस्मीति संबन्धोऽनुपपन्नो वक्ष्यमाणामुपमां कल्पयतीति वाक्यार्थनिदर्शनेयम्। तदुक्तं चक्रवर्त्यादिभिः, अत्राल्पविषयकमन्मत्या रघुवंशवर्णनं न स्यादित्येको वाक्यार्थः, अपरस्तु उडुपेन सागरतरणमिति, न चोपमानोपमेयभावं विनाऽनयोः संबन्ध इति व्यङ्ग्योपमया स्थिरीकरणम्, तदाह 'उडुपेनेत्यादि'—इति। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः, तथाहि, अत्र 'अहं सागरं तितीर्षुरस्मि'—इत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमिति उपमायाः कल्पनमिति प्रदीपः। अत्रोद्द्योतः, अत्र स्वमतिसूर्यप्रभववंशयोरत्यन्ताननुरूपत्वं बोध्यते, तदनन्तरमुडुपकरणकसागरतरणेच्छाया अप्रकृतायाः कथनेन तादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाः पूर्वार्धत आक्षेपः, तयोश्च परस्परासंबन्धस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम्, तत्फलितमाह उडुपेन सागरतरणवदिति। कल्पनं व्यञ्जनम्, प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः, एवं चात्रार्थी निदर्शना। 'त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः। इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डरीकुरुते हि सः॥'—इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या। वाक्यार्थगा चोभयत्रापि। एवं 'त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम्। इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डरीकरणं विधोः॥'—इत्यत्राप्येषैव। न चेदं वाक्यार्थरूपकम्, लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात्। किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः, इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात्। 'नितरां निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति'—इत्यादौ किंचिद्दाक्षिण्यसमागत-तत्कालोपेक्षित-प्रतिनिवृत्त-नायिकान्तरासक्त-

यथा वा,—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

नायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालंकारः, वर्णनीयवाक्यार्थमनुक्त्वैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्सरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्य वर्णनरूपः—इति [अप्पय्यदीक्षितादिभिरुक्तम्] अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहारः स्यादिति वाच्यम्, विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नविषय्यभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरैक्यासंभवात् । न च निदर्शनाविषये व्यङ्ग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम्, अत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात्, कल्पितौपम्यमूलिकया पर्यवसन्नया तयैव चमत्कार इत्याशयात् । तदुक्तम् 'उपजीव्यत्वेन भेदात्'—इति—इति ॥

पदार्थनिदर्शनामुदाहरति उदयतीति । माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतगिरिवर्णनमिदम् । विततो विस्तीर्णः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वदेश्यः रश्मिः किरणः रज्जुरिव यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उदयति सति, विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमधाम्नि चन्द्रे अस्तं याति सति च, पूर्णिमायां सूर्यचन्द्रयोरुदयास्तयोरेककालिकत्वादिति भावः । अयं गिरिः रैवतकाचलो विलम्बि विशेषेण लम्बायमानं यत् घण्टाद्वयं तेन परिवारितः (शृङ्गारार्थमुभयतः) संबन्धितो यो वारणेन्द्रो गजश्रेष्ठः तस्य लीलां शोभां वहतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अत्र समस्तैकपदबोध्येन वारणेन्द्रलीलापदार्थेन गिरिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्नः, अन्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवात्, अन्यलीलातादात्म्यस्यान्यलीलायामसंभवाच्च, अतः 'वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलाम्'—इत्युपमायां पर्यवस्यतीति पदार्थनिदर्शनेयम् । अत्रेदं तत्त्वम्, 'वारणेन्द्रलीलाम्'—इत्यस्य वारणेन्द्रस्य लीलाऽभिन्नां लीलामित्यर्थः, श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थितेः । श्लेषाश्रयणे बीजं दर्शयति अत्र कथमन्यस्येति । अन्यलीलातादात्म्यस्यान्यलीलायामसंभवाच्चेत्यपि बोध्यम् । नचेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम्, आरोपेणाप्यन्वयोपपत्तेः । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्य सादृश्यव्यञ्जकत्वं तदाह उपमायां पर्यवसानमिति । अत्रोपमा-

'दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव! यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥'
—इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ॥

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निदर्शना ।

नोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिः, अत इयमेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यते । एवं च पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाऽऽक्षेपकः, इह तु पदार्थमात्रमुपमाऽऽक्षेपकमिति भेदः । केचित्तु, इह पदार्थमात्रमुपमाऽऽक्षेपकमिति व्याख्यानमनादेयम्, अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात्, किंतु लीलोद्वहनरूपवाक्यार्थस्यैवाक्षेपकत्वात्; तस्मात्पूर्वोदाहरणे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रसिद्धम्, इह तु वारणेन्द्रलीलारूपमुपमानं प्रसिद्धमित्येव भेद इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्, वारणेन्द्रलीलामित्यस्य समस्ततयैकपदत्वेन तत्पदबोध्यस्य वारणेन्द्रलीलापदार्थस्याप्युपमाक्षेपकत्वादित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

एषा निदर्शना मालारूपाऽपि भवतीति तामुदाहरति **दोर्भ्यामिति** । हे देव राजन् यः ते तव गुणान् शौर्यादीन् गदितुं वक्तुम् उद्यमम् उद्योगम् आदधाति करोति, एष पुरुषः ध्रुवं निश्चयेन दोर्भ्यां भुजाभ्यां तरङ्गवतीभुजङ्गं तरङ्गवतीनां नदीनां भुजङ्गं विटं भर्तारमित्यर्थः, समुद्रमिति यावत्, तितीर्षति तर्तुमिच्छति; करे पाणौ हरिणाङ्कबिम्बं चन्द्रमण्डलम् आदातुं ग्रहीतुम् इच्छति; मेरुं हेमाद्रिं लिलङ्घयिषति लङ्घयितुमिच्छतीत्यर्थः । अनन्तगुणस्त्वमसीति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र 'यः तव गुणगणान् गदितुमुद्यममादधाति'—इति एको वाक्यार्थः, 'एषः तरङ्गवतीभुजङ्गं दोर्भ्यां तितीर्षति'—इत्यादिरपरो वाक्यार्थः, तयोश्च संबन्धोऽनुपपन्नः सन् 'सागरतरणादिसदृशं त्वद्गुणगणभाषणम्'—इत्युपमायां पर्यवस्यतीति वाक्यार्थनिदर्शनेयम् । एकस्य गुणगणनोद्यमस्योपमेयस्य समुद्रतितीर्षादीनि बहून्युपमानानीति मालारूपेयम् ॥

अन्यविधां निदर्शनां लक्षयति **स्वस्वेति** । क्रिययैव क्रियारूपेण स्वेनैव कार्येण स्वस्य क्रियारूपस्य कार्यस्य स्वहेतोः स्वकारणस्य चान्वयः संबन्धः (कार्यकारणभावरूपः) तस्य या उक्तिः कथनं (प्रतिपादनम्) सा अपरा अन्या निदर्शनेत्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—यत्र क्रिययैव स्वस्य कार्यस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते (परान् प्रति बोध्यते) सा परा निदर्शनेति । तमेवार्थमाह **क्रिययैवेत्यादि** । प्रथमस्वपदार्थमाह **स्वस्वरूपेति** । स्वहेतुशब्दार्थमाह **स्वकारणेति** ।

यथा,—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः, हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

अन्वयशब्दार्थमाह संबन्ध इति । अवगम्यते इति । णिजन्तमिदम् (१), ख्याप्यते इत्यर्थः । अपरा अन्या । अपरेत्यस्यालंकारनामताशङ्काव्युदासाय विवृणोति निदर्शनेति । निदर्शनैवेयम्, न त्वलंकारान्तरम्, दृष्टान्तपर्यवसानादिति भावः । अधिकमुदाहरणव्याख्यानावसरे प्रतिपादयिष्यामः ॥

तामुदाहरति उन्नतमिति । दृषत्कणः पाषाणकणः शैलशेखरगतः पर्वतशिखरारूढः सन् चारुमारुतो मन्दवातः, न तु झञ्झावातः, तेन धुतः चालितः अधः पतति । किं कुर्वन्?—यो लघुः अल्पमतिः अपकृष्टगुरुत्ववांश्च सः उन्नतं पदम् उत्कृष्टस्थानम् ऊर्ध्वस्थानं च अवाप्य प्राप्य हेलयैव लीलयैव, तादृशकारणाभावेऽपि लघुस्वभावेनैवेति यावत्, पतेत् पदभ्रंशम् अधःसंयोगहेतुक्रियां च प्राप्नुयात् इति ब्रुवन् स्वदृष्टान्तेन प्रतिपादयन्नित्यर्थः । सारबोधिनीसुधासागरकारादयस्तु "ब्रुवन्"—इत्यत्र 'ध्रुवम्'—इति पाठं स्थापयित्वा 'यो लघुः अल्पबुद्धिरणुपरिमाणश्च सः उन्नतं पदम् उत्कृष्टां संपदमूर्ध्वस्थानं च प्राप्य हेलयैव पतेत् संपत्तिध्वंसमधःसंयोगं च गच्छेत्,—इति ध्रुवं निश्चितम् । तथा हि, दृषत्कणः पाषाणरेण्ववयवः शैलशेखरगतः सन् चारुमारुतधुतो मृदुवायुचालितोऽधःपततीत्यर्थः '—इति व्याचख्युः । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२९ पृष्ठे) ।

अत्र पततीति पतनक्रियारूपेण कार्येण स्वेनैव, पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य स्वस्य (पतनरूपकार्यस्य) स्वकारणस्य च (लघीयसः उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य) संबन्धः (कार्यकारणभावात्मकः) प्रतिपाद्यते । तथा च, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः, यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानादियमपि निदर्शना । तदेवाह अत्रेत्यादि । पातक्रियया पततीतिपदप्रतिपाद्यया । पतनस्य पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य, कार्यस्य । लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य चेति । तद्रूपस्य कारणस्य चेत्यर्थः । संबन्धः कार्यकारणभावरूपः । ख्याप्यते प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः, यथा दृषत्कण-

---

१ अवपूर्वाद्गमेर्णिजन्तात्कर्मणि लटि यकि "णेरनिटि"—इति णिलोपे रूपमिदम् । उपधावृद्धिस्तु न, "जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च"—इति गणसूत्रेण मित्संज्ञायां "मितां ह्रस्वः" (६।४।९२)—इति सूत्रेण ह्रस्वविधानात् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ ९८ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ ९९ ॥

तदन्यस्य कारणादेः।

स्येति दृष्टान्तपर्यवसायान्निदर्शनात्वमिति शेषः। इयं हि निदर्शना संभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धनेत्युच्यते। एतच्च क्रिययैवेत्येवकारेण दर्शितम्। एवंच पूर्वा निदर्शना त्वसंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धनेति द्वयोर्भेदः। तदुक्तम्—"अभवन्वस्तुसंबन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत्। उपमानोपमेयत्वं, कथ्यते सा निदर्शना ॥"—इति। अन्ये तु "स्वहेत्वन्वयस्य"—इत्युपलक्षणम्, स्वक्रियया यत्किंचिदर्थबोधनस्य। एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम्। सतां कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः (१) ॥'—इत्यादावप्येषैवेत्याहुरित्युद्द्योतादौ स्पष्टम्।

चक्रवर्त्यादयस्तु, **क्रिययैवेति**। न तूपमाकल्पनेनेत्यर्थः। **अपरेति**। न त्वन्योलंकार इत्यर्थः, वाक्यार्थयोरुपपाद्योपपादकभावेन सामान्येण धर्मेण क्रोडीकृतत्वादिति भावः। उपपादकत्वं तूपमया संबन्धान्तरेण चेत्यन्यदेतत्। इयमेव संभवद्वस्तुमूला। न चात्र दृषत्कणस्याधःपतनं लघोरुन्नतपदप्राप्त्या पतनमिवेत्युपमाक्षेप इति वाच्यम्, आक्षेपं विना वाक्यार्थोपपत्तेः। अनुपपत्तेरेवोपपादकसाकाङ्क्षत्वेन तदाक्षेपकत्वादिति कुव्याख्यानमपहस्तितम्। अत्रोपपादकेन वाक्यार्थस्थिरीकरणम्। दृष्टान्ते स्वतः पर्यवसितेन तेन बिम्बप्रतिबिम्बभावप्रत्यायनमिति द्वयोर्भेद इत्याहुः ॥ इति निदर्शना ॥ १० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसानामानमलंकारं लक्षयति **अप्रस्तुतेति**। या अप्रस्तुतस्याप्रकृतस्य प्रशंसा वर्णना (अभिधानं) सा प्रस्तुताश्रया प्रकृतार्थप्रतिपत्तिहेतुश्चेत् (प्राकरणिकार्थप्रतिपत्तिपरा चेत्) तदा सैव अप्रस्तुतप्रशंसैव नामालंकार इत्यर्थः। अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तावतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेत्युक्तम्। तदेवोपपादयति **अप्राकरणिकेत्यादि**। **अप्राकरणिकस्य** अप्रस्तुतस्य। **अभिधानेन** कथनेन। **प्राकरणिकस्य** प्रस्तुतस्य। **आक्षेपः** व्यञ्जनम्। तथा चाप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा, प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः ॥

प्रस्तुतव्यञ्जनं प्रस्तुताप्रस्तुतयोरसंबन्धे सति नेति तत्संबन्धप्रदर्शनमुखेन तामप्रस्तुतप्रशंसां पञ्चधा विभजते **कार्ये इत्यादि**। सेत्यनुवर्तते। कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य

---

१ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया 'समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यम्'—इति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शनेयमिति कुवलयानन्दकारः ॥

क्रमेणोदाहरणम्,—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या, नितरां कृशाऽसि, कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां, हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

कारणस्याप्रस्तुतस्य वचः वचनम् (अभिधानम्) इत्येकः प्रकारः । निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्याप्रस्तुतस्य वच इति द्वितीयः प्रकारः । सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य विशेषस्याप्रस्तुतस्य वच इति तृतीयः प्रकारः । विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्याप्रस्तुतस्य वच इति चतुर्थः प्रकारः । तुल्ये प्रस्तुते सति तुल्यस्याप्रस्तुतस्य वच इति पञ्चमः प्रकारः । इति एवंरीत्या सा अप्रस्तुतप्रशंसा पञ्चधा पञ्चप्रकारेत्यर्थः । तदन्यस्येति व्याचष्टे **कारणादेरिति** । आदिपदेन कार्यस्य विशेषस्य सामान्यस्य च संग्रहः । कार्यादिभिः कारणादेर्नियमेन तदन्यत्वेन प्रतीतेः । अत एव 'तुल्ये तुल्यस्य'—इति पृथगुपात्तम् ॥

तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनमुदाहरति **याता इति** । अमरुशतके प्रस्थानान्निवृत्तः किमिति मित्रेण पृष्टो यियासुर्गमननिवृत्तिहेतुं स्वप्रियावृत्तान्तं वर्णयति । अयमर्थः,—हे सुन्दरि याताः देशान्तरं गताः किं न मिलन्ति नायान्ति, अपितु मिलन्त्येवेति काकुः । या चिन्ता कृता सा कृतैव, पुनर्न कार्येत्याह पुनरिति । त्वया मत्कृते मदर्थं पुनः चिन्ता आधिः नो कार्या न विधेया । नैव चिन्ता कृतेत्यपलापे चिन्ताकार्यमाह नितरामिति । नितराम् अत्यन्तं कृशा क्षीणाऽसि, स्वभावत एव त्वं कृशा चिन्तया तु सुतरां कृशाऽसीति भावः । एवम् उक्तप्रकारेण हेमित्र सबाष्पे साश्रुणि मयि कथयति सति, अतिकार्श्यदर्शनादनिष्टाशङ्कया बाष्पोद्गम इति भावः । तया प्रेयस्या (कर्त्र्या), लज्जया मन्थरा निष्क्रिया तारका कनीनिका यस्य तादृशेन, गमनानिच्छा प्रियेण ज्ञातेति लज्जाहेतुः, निपतत् विगलदेव पीतं संवृतम् अश्रु येन, अश्रुपतनममङ्गलमिति भियेति भावः, तादृशेन च चक्षुषा नेत्रेण (करणभूतेन) मां दृष्ट्वा, चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय । हसितेन हास्येन । प्रियायाः जीविते सति वैदेशिकानां मिलनं संभवति, अहं तु प्रियवियोगे कथमपि न जीविष्यामि—इति ज्ञात्वाऽपि एवं प्रतारयतीति हास्यमिति भावः । भाविनि आवश्यके मरणे उत्साहः सूचितः, अन्यथा हसितासंभवादिति भावः । उत्साहश्च वियोगदुःखशान्तये इति ज्ञेयमिति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९ पृष्ठे) ।

अत्र प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम्।

राजन्राजसुता न पाठयति मां, देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः,
कुब्जे! भोजय मां, कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते?।
इत्थं नाथ! शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरात्
चित्रस्थान् अवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः–इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्।

अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाभाविमरणोत्साहस्य वचनम्। एवं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते सति अप्रस्तुतस्य प्रियाभाविमरणोत्साहरूपकारणस्याभिधानमित्यप्रस्तुतप्रशंसेयम्। तदेवाह अत्रेत्यादि। प्रस्थानात् गमनात्। किमितीति। किंशब्दः प्रश्नार्थक इति न कारणप्रस्तावः। इतिशब्दस्तु निरर्थक एव, अन्यथा 'किमिति कृशाऽसि कृशोदरि!'–इत्यादाविव कारणस्य प्रस्तुतत्वमापद्येत। अत एव प्रदीपे इतिशब्दरहित एव पाठः। कार्ये निवृत्तिरूपे। अत्रेदमेव प्रस्तुतम्, वर्णनीयत्वादिति बोध्यम्। व्याख्यातमिदमन्यैरपि,–किमिति प्रश्ने, किं प्रस्थानात् निवृत्तोऽसि?–इति प्रश्नः। ततश्च प्रस्थाननिवृत्तिप्रश्ने, अथ किम्, प्रस्थानात् निवृत्तोऽस्मि-इत्येवमुत्तरं युक्तम्। अत्र तु प्रस्थाननिवृत्तिकारणमभिहितम्, तेनापि च प्रस्थानात् निवृत्तोऽस्मि-इत्युत्तरं स्पष्टमेव प्रतीयते इति। अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाक्षिप्तायाः गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम्। अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालंकारः, तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात्। अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छन्तीत्युद्द्योते स्पष्टम्॥

कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनमुदाहरति राजन्निति। हे नाथ राजन् तव अरिभवने (त्वदागमनभिया शून्यीकृते) प्रतिनृपतिमन्दिरे अध्वगैः पान्थैः पञ्जरात् मुक्तः त्यक्तः शुकः प्रतिनृपतिशुकः शून्यायां निर्जनायां वलभौ उपरिगृहे सौधे इत्यर्थः, चित्रस्थान् राजादीन् अवलोक्य एकैकम् एकमेकं प्रति इत्थम् अनेन प्रकारेण आभाषते वदति। इत्थं कथमित्याकाङ्क्षायामाह राजन्नित्यादि। हे राजन् राजसुता मां न पाठयति, देव्यो राज्ञ्योऽपि तूष्णीं स्थिताः न किमपि वदन्ति, कुब्जे इति तादृश्याः भोजिकायाः संबोधनम्, हे कुब्जे मां भोजय, हे कुमार सचिवैः भवद्वयस्यैः अद्यापि किं न भुज्यते इतीत्यर्थः। यद्वा, कुमाराश्च सचिवाश्च तैरित्यर्थः। तेषां भोजनसमये शुकस्यापि भोजनलाभादिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

अत्र शत्रुपलायनरूपे कारणे प्रस्तुते पथिकमुक्तशुकाभाषणरूपाप्रस्तुतकार्याभिधान-

एतत्तस्य मुखात्कियत्, कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः, शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्र-लघु-क्रिया-प्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः॥

सुहृद्वधू-बाष्प-जल-प्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः, स पुमान्स नीतिमान्सुजीवितं तस्य, स भाजनं श्रियः ॥

मित्यप्रस्तुतप्रशंसेयम् । तदेवाह अत्रेत्यादि । कारणे शत्रुपलायनरूपे । कार्यं पथिकमुक्तशुकाभाषणरूपम् । उक्तमिति । तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः । अत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनित्वव्यपदेशः, किं त्वलंकारव्यवहार एवेति बोध्यम् । एवमग्रेऽपीत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

सामान्ये प्रस्तुते सति विशेषवचनमुदाहरति एतदिति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । तस्य मुखात् 'श्रुतम्'—इति शेषः, एतत् कियत् अत्यल्पमित्यर्थः । किं तदित्याह स जडः मूर्खः कमलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं जलबिन्दुं मुक्तामणिः मौक्तिकमिति अमंस्तेति यत् । अस्मादपि अन्यत् अधिकजडत्वबोधकं शृणु । शनैः आदीयमाने मौक्तिकबुद्ध्या यत्नेन मन्दं गृह्यमाणे (अर्थात्तस्मिन् वारिकणे) अङ्गुल्यग्रयोः लघ्वी या क्रिया स्पर्शरूपा तया प्रविलयिनि अङ्गुलावेव लीयमाने (लग्ने) सति मम मुक्तामणिः कुत्र उड्डीय गत इति शुचा दुःखेन अन्तः न निद्राति नेत्रनिमीलनेऽपि चिन्तां न त्यजतीत्यर्थः । 'निद्राति नार्तः शुचा'—इति क्वचित्पाठः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र जडानामस्थाने (अयोग्यस्थाने) ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते जडविशेषस्य वारिकणे मुक्ताधीत्वरूपाप्रस्तुतममत्वविशेषस्याभिधानमित्यप्रस्तुतप्रशंसेयम् । तदेवाह अत्रेत्यादि । जडानां मूर्खाणाम् । ममत्वेति । आत्मीयत्वेत्यर्थः । विशेषः ममत्वविशेषः, भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम् ॥

विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनमुदाहरति सुहृदिति । श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते तत्सुहृदं शाल्वं प्रति तन्मन्त्रिण उक्तिरियम् । यः पुरुषः वैरप्रतियातनेन वैरशोधनेन, कृतपीडेषु पीडादानेनेति यावत्, सुहृद्वधूनां मित्रस्त्रीणां बाष्पजलप्रमार्जनम् अश्रुप्रोञ्छनम्, (जलेति बाहुल्यसूचकम्,) करोति, स एव पूज्यः, स एव पुमान् पुरुषः, स एव नीतिमान् नयज्ञः, तस्यैव सुष्ठु जीवितम्, स एव श्रियः लक्ष्म्याः भाजनं पात्रमित्यर्थः ।

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः-इति विशेषे प्रकृते सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः,-श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्,-

पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि, यद्यधोऽपि
यायात्, यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

शुद्धविराट् छन्दः । इदमेव वंशस्थम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे) । अत्राप्रस्तुतप्रशंसां दर्शयति अत्रेत्यादि । तत् तदा । प्रकृते प्रस्तुते । अभिहितम् उक्तम् ॥

पञ्चमभेदे त्रैविध्यमाह तुल्ये इति । श्लेषः समासोक्तिरिति । अप्रकृतोक्त्या प्रकृताक्षेपस्थले उक्तयोः श्लेषसमासोक्त्यलंकारयोरसंभवात् अत्र श्लेषपदं विशेषणविशेष्यवाचिशब्दानां सर्वेषामेवोभयार्थबोधकपरम्, समासोक्तिपदं च विशेषणमात्रस्योभयार्थबोधकपरमिति बोध्यम् । सादृश्यमात्रमिति । मात्रपदेन श्लेषव्यवच्छेदः । आक्षेपे व्यञ्जने । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,-तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः,-विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वादिति प्रदीपः । श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्द-श्लिष्टविशेषणपरे, अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोरभावात्; द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्तेः स्वीकारादिति भाव इत्युद्द्योतः ॥

तत्र श्लेषहेतुकामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति पुंस्त्वादिति । सपत्नापहृतं राज्यमुद्धर्तुं कंचिन्नृपमुद्वेजयतस्तन्मन्त्रिण उक्तिरियमिति केचित् । भल्लटकविकृते भल्लटशतके ७९ पद्यमिदम् । पुंस्त्वात् पुरुषचिह्नादपि यदि प्रविचलेत् चलनं प्राप्नुयात्, नारीभूय (१) दैत्यगणादमृतहरणेन विश्वस्य रक्षणादिति भावः । अधः पातालमपि यदि यायात् गच्छेत्, पृथ्वीरक्षणाय कूर्ममूर्त्या पातालगमनादिति भावः । प्रणयने याचने, यदि नमहान् (२) महत्त्वरहितोऽपि (अल्पोऽपि) स्यात्, बलिसकाशात् प्रार्थनसमये वामनत्वं प्राप्य जगद्रक्षणादिति भावः । तदपि तथाऽपि विश्वं जगत् सर्वजनमिति यावत्, अभ्युद्धरेत् विपद्विनाशनेन रक्षेत्,-इति ईदृशी इयं दिक् प्रकारः रीतिरिति यावत्, केनापि अनिर्वचनीयेन पुरुषोत्तमेन

---

१ मोहिनीरूपमङ्गीकृत्य ॥ २ नमहानिति नशब्देन सह समासः 'नैकधा'-इत्यादिवत् ॥

८६

विष्णुना प्रकटिता प्रकाशिता (दर्शिता)—इत्यप्रस्तुतविष्णुपक्षेऽर्थः । प्रस्तुतराजपक्षेतु—पुंस्त्वात् पौरुषादपि (शौर्यादेरपि) यदि प्रविचलेत् । अधः संपद्भ्रंशमपि यदि यायात् प्राप्नुयात् । याचने यदि नमहान् महत्त्वशून्योऽपि स्यात् । तदपि तथापि सपत्नापहृतं विश्वम् अभ्युद्धरेत्—इति ईदृशी इयं दिक् केनाऽपि अन्येन पुरुषोत्तमेन सत्पुरुषेण प्रकटितेत्यर्थः । भवताऽपि तादृशभावेन स्वराज्यमुद्भ्रियतामिति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र सत्पुरुषे वर्णनीयत्वेन प्रस्तुते सति तत्तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य श्रीविष्णोरभिधानम्, तत्र 'पुंस्त्वात्'—इत्यादिविशेषणानां 'पुरुषोत्तमेन'—इति विशेष्यस्य च श्लेषेण प्रस्तुतस्य विष्णुतुल्यस्य सत्पुरुषस्याक्षेप इति श्लेषहेतुकाऽप्रस्तुतप्रशंसेयम् । ननु प्रकरणेन राजरूपः प्रस्तुतोऽर्थ एव प्रथममुपस्थीयते,—इति कथमत्राप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतार्थस्य प्रथमत उपस्थितावेवाप्रस्तुतप्रशंसायाः संभवात् । उच्यते, पुरुषोत्तमादिशब्दानां सत्पुरुषादिरूपे प्रस्तुतेऽर्थे यौगिकी (प्रकृतिप्रत्ययलभ्या) शक्तिरिति प्रकरणादिसहितामपि तां बाधित्वा अभिधाशक्तिर्नारायणादिरूपमप्रस्तुतमर्थं प्रथममेवोपस्थापयति, ततश्च प्रस्तुतार्थबोध इति । यत्र हि उभयस्मिन्नप्यभिधावृत्तेः संभवस्तत्रैव प्रकरणादिकं नियामकम्, यत्र पुनरेकस्मिन् अभिधा, अपरस्मिन् यौगिकी शक्तिः, तत्राभिधैव बलवती अपरां प्रकरणादिसहितामपि बाधते, अत्र च मूलं "अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी"—इति न्यायः । अत एव नात्र श्लेषोऽपि, उभयार्थस्यानभिधेयत्वात्, प्रकरणाद्यनियमाभावाच्चेति विवरणे स्पष्टम् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोरपि,—अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात् सत्पुरुषप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम्, "अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी"—इति न्यायात् प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणैवोपस्थितेः, श्लेषसत्त्वेऽपि अप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वादिति प्रदीपः । **सत्पुरुषेति** । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जातायां पश्चात्प्रकृतेत्यादिः । **न च श्लेष एवेति** । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भावः । **अवयवशक्तेरिति** । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलवान्, विश्वोद्धरणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य विष्णावपि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयोः क्रमेण शक्त्यैव प्रतिपादनमिच्छन्ति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यङ्ग्यत्वादत आह **श्लेषसत्त्वेऽपीति** । अप्रस्तुतप्रतीत्युत्तरं तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतावगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः । एकशब्दवत्त्वसाधर्म्यात्परं 'तुल्ये तुल्यस्य'—इत्युदाहरणतेति बोध्यमित्युद्द्योतः ॥

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः क्लान्तिं, रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव, न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि, ततः किं लज्जसे नो मनाक् ?
अस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः, किं तावदर्जितमनेन दुर्णवेन ।
क्षारीकृतं च, वडवादहने हुतं च, पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥

समासोक्तिहेतुकामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति येनेति । क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । हे चन्द्र अभ्युदितेन उदयं प्राप्तेन समृद्धेन च येन रविणा त्वं क्लान्तिं तेजोहीनतां ग्लानिं च गमितः प्रापितः असि—इत्यर्थः । अभ्युदितेनैव, न त्वपकृतेनेति भावः । तत्र तस्मिन् रवौ सूर्यविषये ते तव प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुमेव युज्येत । पुनः प्रत्युत तस्यैव रवेरेव पादग्रहः किरणग्रहणं पादपतनं च न 'युज्यते'—इति शेषः । अमायां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चन्द्रस्येत्यागमसिद्धं पादग्रहणम् । यदि क्षीणेन कलाहीनेन धनहीनेन च त्वया एतत् पादग्रहणम् अनुष्ठितम् अङ्गीकृतम्, तर्हि ततः पादग्रहणाद्धेतोः मनाक् ईषदपि किं नो लज्जसे कुतः स्वल्पामपि लज्जां न प्रयासीत्यर्थः । अस्त्वेवं लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । यत् व्योम्नि आकाशे विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि तत् भवतः तव जडधामतैव, जडं जलम्, डलयोरभेदात्, जडधामता हिमाश्रयता मूर्खता चेत्यर्थः । जडपदस्य भावप्राधान्येन निर्देशादिति चन्द्रिकादौ स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र विशेष्यवाचिचन्द्रपदं न श्लिष्टम् । श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेप इति समासोक्तिहेतुकाऽप्रस्तुतप्रशंसेयमिति प्रदीपोद्द्योतकारादयः । अन्ये तु, विशेष्यवाचि चन्द्रपदं रविपदं च विना विशेषणमात्रवाचकानां पदानां श्लेषेण प्रस्तुतयोः सधननिर्धनपुरुषयोर्वृत्तान्तस्याक्षेप इति समासोक्तिच्छायाहेतुकाऽप्रस्तुतप्रशंसेयमित्याहुः ॥

सादृश्यमात्रहेतुकामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति आदायेति । शुकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् । अनेन दुर्णवेन लवणसमुद्रेण परितः सर्वतः सरितां नदीनां मुखेभ्यः संगमस्थानेभ्यः वदनेभ्यश्च वारि जलम् आदाय गृहीत्वा, तावदिति वाक्यालंकारे, किम् अर्जितं संपादितम्, न किमपीत्यर्थः । तथाहि, क्षारीकृतम् मिष्टमपि कटु कृतम्; वडवादहने वाडवाग्नौ हुतं च; पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन् विनिवेशितं विक्षिप्तं चेत्यर्थः । मिष्टं जलं वृथा नाशितमिति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

इयं च काचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा,–

अब्धेरम्भः-स्थगित-भुवनाभोग-पातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात् तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

अत्र सर्वतः परेभ्यो धनमाकृष्यासद्व्ययं कुर्वाणे पुंसि प्रकृते, अप्रकृतस्याब्धेः कथनम्, तत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेप इति सादृश्यमात्रहेतुकाऽप्रस्तुत प्रशंसेयम् । तदुक्तमुद्द्योते, अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तरि दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनमिति । उदाहरणान्तरं यथा, 'कौटिल्यं (१) नयने निवारयतरां, शीघ्रां गतिं शीलय, व्यक्तार्थां कुरु भारतीं, विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय । कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कांतस्त्वयाऽऽसादितो नायं नन्दिनि ! नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥'–इति । अत्र दुष्प्रभुसत्कविवृत्तान्ताक्षेप इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

इयं च क्वचित् वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण, क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण, क्वचिच्चंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्यामिति त्रिधा भवति । तत्राद्यामाह इयं चेति । सादृश्यहेतुका (तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधानरूपा) अप्रस्तुतप्रशंसा चेत्यर्थः । वाच्ये वाच्यार्थे । प्रतीयमानेति । व्यङ्ग्येत्यर्थः । अनध्यारोपेणेति । अतस्मिन् तत्त्वारोपोऽध्यारोपः । अयं भावः, वाच्यस्याप्राकरणिकार्थस्य संभवित्वे न तत्र प्रतीयमानस्य प्राकरणिकार्थस्य आरोपः, तस्यासंभवित्वेतु तदारोप आवश्यक एव, अन्यथा अयोग्यत्वबुद्ध्या अर्थबोध एव न स्यादिति । एतच्चोदाहरणेन स्फुटीभविष्यति ॥

अब्धेरिति । इह अस्मिन् लोके बहवः पोतोऽब्धियानम् उपायः साधनं येषां ते पोतोपायाः सांयात्रिकाः (समुद्रवणिजः) अम्भो जलम् 'अर्णः'–इति पाठे जलमित्येवार्थः, तेन स्थगित आच्छादितः तिरस्कृतो वा भुवनस्य भूमेराभोगो विस्तारः पातालस्य कुक्षिर्मध्यं च येन तादृशस्य अब्धेः समुद्रस्य लङ्घने उल्लङ्घनेऽपि क्षमन्ते शक्ता भवन्ति, 'क्रमन्ते'–इति पाठे उत्सहन्ते इत्यर्थः । सर्वपृथिव्या अब्धिप्रतिबन्धेनाग्रहणात्तिरस्कारः, जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि तिरस्कार इति बोध्यम् । आहो–इत्यव्ययं

---

१ कौटिल्यमिति । नन्दिनीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय तरामिति । गतिं शीघ्रां शीलय अभ्यस, अभ्यासं विना नैसर्गिक्या मन्दगतेर्निवारणासंभवात् । तथा, भारतीं वाणीं व्यक्तार्थां स्पष्टार्थां कुरु वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । समाचाराः व्यवहाराः । समाकृष्यते वशीक्रियते । अत्रैतदृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसंगतः कविरुपदिश्यते–इति प्रभायाम् ॥

क्वचिदध्यारोपेणैव । यथा,–

कस्त्वं भोः ?, कथयामि, दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं,
वैराग्यादिव वक्षि ?, साधु विदितं, कस्मादिदं ? कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते,
न च्छायाऽपि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥

यद्यर्थे, यदि दैवाद्धेतोः एष समुद्रः रिक्तः जलशून्यः भवेत्, तदानीम् अस्य समुद्रस्य अवटो गर्तः (खातः) कुहरं छिद्रं (गम्भीरभागः) तयोः आलोकने दर्शनेऽपि, 'नाम'–इति संभावनायाम्, को नाम कथमपि केन प्रकारेणापि कल्पः समर्थः स्यात्, न कोऽपीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७२ पृष्ठे) ।

अत्र, उपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभोः पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता (निःस्वता), अत्यन्तोपमर्दनापत्तेरिति प्रस्तुतं प्रतीयमानम् । अत्र वाच्यार्थस्य स्वत एव संभवितया न तत्र प्रतीयमानार्थाध्यारोप आवश्यकः । उक्तंच सुधासागरकारैः,–अत्र, प्रभुः संपदि सुखसेव्यो विपदि कष्टसेव्य इति प्रभुवृत्तान्तः प्रकृतोऽप्रकृताभिधवृत्तान्तेन सादृश्यमात्रादाक्षिप्यते । तत्र पुरुषेऽध्यावप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति न प्रतीयमानार्थाध्यारोप इति । एवं च, इयं हि अप्रस्तुतप्रशंसा वाच्ये अप्राकरणिके समुद्रे सर्वसंभवात् प्राकरणिकप्रभुरूपप्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवतीति द्रष्टव्यम् । अत्र व्यङ्ग्यं गुणीभूतमेव । ध्वनित्वं तु नात्र, इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यङ्ग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

द्वितीयामाह क्वचिदित्यादि । कस्त्वमिति । प्रश्नोत्तररूपं पद्यमिदम् । शाकोटकमिति क्वचित्पाठः । शाहोटकमित्यपि । शाहोटश्च श्मशानाग्निज्वालालीढलतापल्लवादिस्तरुविशेष इति ध्वन्यालोकलोचनेऽभिनवगुप्तपादाः । शाखोटको भूतावासो वृक्ष इत्युद्द्योतकारादयः । भोः त्वं कः–इति वृक्षंप्रति पथिकस्य प्रश्नः । कथयामि,–दैवेन हतकं शून्यं (दुर्भाग्यं) शाखोटकं मां विद्धि जानीहीति पथिकंप्रति शाखोटकस्योत्तरम् । वैराग्यादिव वक्षि कथयसि-इति पुनः प्रश्नः । साधु सम्यक् विदितं ज्ञातं त्वया–इत्युत्तरम् । इदं वैराग्यं कस्मात्कारणात्–इति पुनः प्रश्नः । कथ्यते,–अत्र अस्मिन्प्रदेशे वामेन मार्गाद्वामभागेन वामाचारेण च उपलक्षितः वटः वटवृक्षः अस्ति, तं वटम् अध्वगजनः पान्थजनः सर्वात्मना छायारोहणभोजनशयनादिना सेवते आदरेणाश्रयति, यद्वा, सर्वात्मना गाढानुरागेण सेवते तदधो विश्राम्यति, मार्गो रथ्या सदाचारश्च तत्र स्थितस्यापि मे मम छायाऽपि परोपकारकरणे परोपकाराय न भवतीत्युत्तरम् । 'परोपकारकरणी'–इति क्वचित्पाठः । भूतावासत्वेन शाखोटकच्छायानाश्रयणम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा,—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः, तत् कर्णयोश्चापलं,
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्, किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे, यद्वारणोद्याप्यसौ
अन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः, क एष ग्रहः ॥

अत्र सत्पात्रेण स्वदत्तस्यानङ्गीकारात् अतीव निर्विण्णः अधमजातिर्दित्सुः कश्चित्पुरुषः प्रस्तुतः प्रतीयते । अचेतनेन वाच्यार्थेन शाखोटकेन सह उक्तिप्रत्युक्त्यसंभवात् वाक्यार्थे शाखोटकादिरूपे प्रतीयमानार्थस्य अधमजाति-दित्सु-प्रभृतेः आरोप आवश्यकः । उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोः—अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोप इति प्रदीपः । प्रतीयमानोऽत्र प्रकृतासाधुपुरुषः । न चात्र रूपकम्, प्रकृतेऽप्रकृतारोपे एव तत्स्वीकारात् । एतेन शाखोटकवटपदाभ्यां साध्वसाधुपुरुषौ निगीर्याध्यवसितावित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम्, तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संबोध्यत्वाद्यनन्वयतादवस्थ्याच्च, विद्यमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदङ्गत्वाच्च। अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्द्य इति प्रस्तुतव्यञ्जनम्, नन्वत्राप्रस्तुतव्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारस्य निगरणमेवास्तु, किमनया, तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजत्वात्, बोध्यसंबन्धश्च लक्षणा, वाच्यव्यवहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यवहारप्रत्यय इति चेत्, न, वाच्यार्थताटस्थ्येनैव व्यङ्ग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्मतत्वात्, शक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वाच्चेत्युद्द्योतः ॥

तृतीयामाह क्वचिदिति । अंशेषु क्वचनावच्छेदेषु । क्वचित्तु वाच्यार्थे अंशभेदेन प्रतीयमानार्थस्याध्यारोपेणानारोपेण च भवतीत्यर्थः । उदाहरति सोऽपूर्व इति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके १८ पद्यमिदम् । हे भ्रमर (यस्य वारणस्य) सः अपूर्वः नवीनः रसनाविपर्ययविधिः रसनाविपर्यासप्रकारः, रसनाविपर्यासोऽत्र जिह्वापरिवृत्तिः "अग्निशापात्करिणामुपकण्ठं रसनाग्रम्"—इति पुराणप्रसिद्धेः (१), पूर्वापरविपरीताभिधानं च । कर्णयोः तत् तादृशं चापलम् अनवरतचालनम्, परवचनप्रतार्यत्वं च (२) । मदो

---

१ इत्यमत्रैतिह्यमपि श्रूयते,—पुरा किल तारको नाम असुरश्चतुराननाल्लब्धवरो बलगर्वितः सुरान् बहुधा क्लेशयामास । ते च सुरास्तत्कृतक्लेशमसहमानाश्चतुराननं शरणं जग्मुः । चतुराननोऽपि सुरक्लेशं परिजिहीर्षुर्देवान् अवदत्, भोः देवाः ! अग्नेः सकाशात् कार्तिकेयो नाम पुत्रो भविता, स च तारकासुरस्य वधं संपादयिष्यति, अतो भवद्भिस्त्वरयाऽग्निरन्विष्यतामिति । देवास्तु तद्वचनमुपश्रुत्य निलीनमग्निमन्वेषयन्तस्तमलभमानाः कंचित् महान्तं गजं पप्रच्छुः, अग्निः कुत्रास्तीति । स च गजो देवान्प्रत्याह 'अश्वत्थेऽग्निरस्ति'—इति । ततः क्रोधमूर्छितो वह्निः सर्वान् गजान् शशाप, यथा, "प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्री" —इति—इति स्पष्टं महाभारते आनुशासनिकपर्वणि पञ्चाशीतितमेऽध्याये ॥ २ यद्वा, श्रवणमात्रेण मतपरिवर्तनं चेति बोध्यम् ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ॥

दानजलम्, गर्वश्च तेन विस्मृता स्वपरदिक् निजपरमार्गः, आप्तानाप्तविवेकश्च यया तादृशी सा विलक्षणा दृष्टिः । वेति पक्षान्तरे, अथवेत्यर्थः, भूयसा बहुना उक्तेन जल्पनेन किम्, न किमपीत्यर्थः । सर्वम् एतत्सर्वं त्वं विस्मृतवान् असि । 'सर्वं (१) निश्चितवानसि'—इति युक्तः पाठः, विस्मृतस्य वारणसेवायामनौचित्याभावात् । हे भ्रातः अन्तःशून्यकरः अस्थिमांसादिशून्यमध्यशुण्डादण्डः धनशून्यहस्तश्च असौ वारणः गजः, (वारयतीति व्युत्पत्त्या) अनुगतसेवकवारकश्च यत् अद्यापि निषेव्यते नितरामाग्रहेण सेव्यते—इति एष ग्रहः आग्रहः क इत्यर्थः । एष दुराग्रहो न युक्त इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्राप्रस्तुतयोर्गजभ्रमरयोरभिधानेन तुल्ययोः प्रस्तुतयोः सेव्यसेवकयोर्निवारकानुगतयोः पुरुषयोः श्लेषेणाक्षेप इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । इयं हि कर्णचापलांशे वाच्ययोर्गजभ्रमरयोः सेव्यसेवकपुरुषरूपप्रतीयमानार्थानध्यारोपेण, तदन्यत्र तु रसनाविपर्ययादिरूपांशत्रये तयोस्तदध्यारोपेणैव च भवतीति बोध्यम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **न हेतुरिति** । अतोऽत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपः । **हेतुरिति** । भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेत्यर्थः । अतस्तदंशे प्रतीयमानपुरुषस्य नाध्यारोप आवश्यक इति भावः । **निमित्तमिति** । हेतुरित्यर्थः, अतस्तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षेति भावः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि (२), न च तद्धेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति प्रदीपः। **मदश्चेति** । चेन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम् । एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिकमारोप्य, भ्रमरे प्रपन्नसेवकत्वमारोप्य, वारणे निवारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भावः । **कर्णेति** । एवं चैतदंशे भ्रमरपदं द्विरेफपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैकवाक्यत्वाय च तदंशेऽप्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिबन्धनं सादृश्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः, एतेन 'किं भृङ्ग! सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्धया'—इत्यत्र प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचित् भृङ्गं प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतान्तरद्योतने प्रस्तुताङ्कुरनामा भिन्नोऽलंकार इति [कुवलयानन्दोक्तम्] अपास्तम् । मदुक्तरीत्याऽस्या एव संभवात् । मुख्य-

---

१ सर्वमपि तच्चेष्टितं निश्चयेन जानासीत्यर्थः ॥ २ वाच्यानीति । वक्तव्यानीत्यर्थः । "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्"—इति पाणिनिसूत्रेणैकशेषः ॥

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं, यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १०० ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा,

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा,–

तात्पर्यविषयः प्रस्तुतश्च नायिकानायकवृत्तान्ततदुत्कर्षकतया गुणीभूतव्यङ्ग्यस्तदाऽत्र सादृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु, अप्रस्तुतेन प्रशंसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशंसा शब्दार्थः, एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उत्कृष्यते-इत्यर्थादत्रापीयमेवेत्याहुरिति दिक्–इत्युद्द्योतः ॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ११ ॥

अतिशयोक्तिनामानमलंकारं चतुर्धा लक्षयति निगीर्येत्यादि । प्रकृतस्य उपमेयस्य परेण उपमानेन 'समेन'–इति पाठे उपमानेनेत्येवार्थः, निगीर्य कवलीकृत्य (पृथगनिर्दिश्य) अध्यवसानं स्वरूपेण निश्चयः, सा एका (प्रथमा) 'अतिशयोक्तिर्विज्ञेया'–इति संबन्धः । एवमग्रेऽपि संबन्धो ज्ञेयः । यत् प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य अन्यत्वम् अन्यत्वेन वर्णनं सा द्वितीया । यच्च (यदिशब्देन चेच्छब्देन वा) यद्यर्थस्य यदिशब्दार्थस्य उक्तौ सत्यां कल्पनम् (असंभविनोऽर्थस्य) कल्पनं सा तृतीया । यश्च कार्यकारणयोः कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तय इति सूत्रार्थः । अतिशयः अतिशयिता प्रसिद्धिमतिक्रान्ता लोकातीता उक्तिः अतिशयोक्तिः, सा च एतेषु परस्परमत्यन्तं विलक्षणेष्वपि चतुर्षु प्रभेदेषु अस्तीति एतेषां प्रभेदानामतिशयोक्तिरिति साधारणं नाम नासंगतम् । कमलानामेव यथा पङ्कजमिति नाम, तथा एतेषामेव अतिशयोक्तिरेति नाम योगरूढमिति न कोऽपि दोष इति विवरणे स्पष्टम् ।

परेणेत्यस्यार्थमाह उपमानेनेति । अन्तर्निगीर्णस्येति । अन्तर्गिलितस्येव स्वस्वरूपेणानुपस्थितस्येत्यर्थः, स्ववाचकशब्देनानुपात्तस्येति यावत् । समभिव्याहारात् प्रकृतपदेन उपमेयं व्याचष्टे उपमेयस्येति । अध्यवसानमिति । (स्वस्वरूपेणानुपस्थिततया) सर्वथैवाभेदप्रतीतिरूप उत्कटारोप इत्यर्थः । सैकेति । निगीर्याध्यवसानरूपा प्रथमातिशयोक्तिरित्यर्थः । इयं हि गौणसाध्यवसानलक्षणासंभवस्थले एव भवतीत्युक्तं प्राक् (६११ पृष्ठे) । नन्वेवं 'गौरयम्' (४१ पृष्ठे)–इत्यत्राप्यलंकारत्वापत्तिरितिचेत्, न, चमत्काराभावात् । अधिकं तु 'अत्र केचित्'–इति ग्रन्थेनोदाहरणे स्फुटीभविष्यति ।

कमलमनम्भसि, कमले च कुवलये, तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम्।

अध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिरिति प्रदीपः। स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादनाहार्यभेदधीरित्यर्थ इत्युद्द्योतः। सारबोधिनीकारादयस्तु, **अध्यवसानम्** अप्रकृततादात्म्यारोपः, स च भेदप्रतिपत्त्यसहकृताहार्यनिश्चयरूपः, तेन रूपकस्य ससंदेहोत्प्रेक्षयोश्च व्यवच्छेदः, रूपकस्य भेदाभेदरूपत्वात्, भेदो वैधर्म्यम्, अन्ययोश्च संशयत्वात्। आहार्यत्वेन भ्रान्तिमत्यप्रसङ्ग इत्याहुः॥

प्रथमातिशयोक्तिमुदाहरति **कमलमिति**। प्रेयसीं दृष्ट्वा नायकस्तत्सखीं प्रति वदति। अनम्भसि अनुदके देशे कमलं कान्तावक्त्ररूपं पद्मम्। तस्मिन् कमले च कुवलये नेत्रद्वयरूपं नीलोत्पलद्वयम्। तानि कमलं कुवलयद्वयं चेति त्रीण्यपि कनकलतिकायां कान्तातनुरूपायां सुवर्णलतायाम्। सा च कनकलतिका सुकुमारा मृद्वी सुभगा सुन्दरी चेति उत्पातपरम्परा अद्भुतमाला केयमित्यर्थः। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

अत्र प्रकरणलभ्यानां नायिकावक्त्रादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशयः प्रतीयते इति निगीर्याध्यवसानरूपा (भेदेऽभेदाध्यवसायात्मिका) अतिशयोक्तिरियम्। तदेवाह **अत्र मुखादीति**। अत्र कमल-कुवलय-कनकलतिका-पदैर्मुख-नेत्र-तनूनां कमलत्वादिनाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरलंकार इत्यर्थः। अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये। अत्र केचित्, सूत्रे 'प्रकृतस्य परेण'—इत्येव पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा। 'समेन'—इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम्। यथा, 'कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरीकेसरारुणकपोलमण्डलम्। निर्मलं निगमवागगोचरं नीलिमानमवलोकयामहे॥'—इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाभेदप्रतीतिः। एवं हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येषा। यथा,—'वित्रासनं समरसीमनि शात्रवाणामाजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम्। संमोहनं सुरतसंसदि कामिनीनां रूपं तदीयमवलोकयतोऽद्भुतं मे॥'—इत्यादौ वित्रासनादिपदस्य तद्धेतौ शुद्धसाध्यवसाना। एतेन "हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते"—इति हेत्वलंकारोऽयं पृथगित्यपास्तमित्याहुः। अत्र भेदेऽभेदः। अत्र कमलादिपदानां मुखत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, तेन रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यञ्जनया, बाधबुद्धेश्च न व्याञ्जनिके प्रतिबन्धकत्वमित्यनाहार्या धीरत्रेति केचित्। आह्लादकत्वेनैव मुखं लक्ष्यम्, शेषं प्राग्वदित्यपरे। अत्र पक्षे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदबाधस्यैवाभावादनाहार्य-

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा । यथा,–

अण्णं लडहत्तणअं, अण्णव्व अ काइ वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेहव्वि अ ण होइ ॥

त्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यतावच्छेदकरूपेणैव मुखादिभानं वदन्ति, तन्मतेऽभेदप्रधानाऽतिशयोक्तिरित्यस्य उपमानतावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाहः, एतदेव चात्र मते निगरणम्, यत्स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम्, सादृश्यातिशयमहिम्ना च बाधबुद्धेः स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

द्वितीयामतिशयोक्तिं दर्शयन् "प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्"–इति तल्लक्षणं व्याकरोति **यच्चेति** । प्रस्तुतस्येति व्याचष्टे **तदेवेति** । प्रस्तुतमेवेत्यर्थः । एवकारेण धर्मिभेदाभावसूचनम्, तेनास्य पूर्वतो भेद इति सारबोधिनीकाराः । **अन्यत्वेनेति** । विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनेत्यर्थः, तच्चान्यादिशब्दैः विविक्ताकारम् अतिशयिताकारमिति बोध्यम् । **अध्यवसीयते** निश्चीयते । **सा अपरेति** । सा द्वितीया (अभेदे भेदरूपा) अतिशयोक्तिरित्यर्थः ।

तामुदाहरति **अण्णमिति** । "अन्यत् सौकुमार्यम्, अन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापतेः रेखैव च न भवति ॥"–इति संस्कृतम् । "अन्यत् लटभत्वम्"–इति संस्कृतं केचिद्वदन्ति । सुकुमारशब्दस्य प्राकृते लडहादेश इति सुधासागरकारः । लडहत्तणअ-शब्दः सौकुमार्ये देशी-इति चन्द्रिकाकारः । नायिकासखी नायकं प्रति वक्ति । अन्यदेवेदं श्यामाविषयकं सौकुमार्यं सौन्दर्यम्, अन्यैव काऽप्यनिर्वचनीया वर्तनस्य शरीरस्य छाया कान्तिः, वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम् । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता षोडशवार्षिकी इयं कान्ता सामान्यप्रजापतेः सर्वसाधारणस्रष्टुः रेखा निर्मितिरेव न भवतीत्यर्थः । रेखानिर्माणपरिपाटीलेशसंबद्धा, निर्माणार्थं प्रथमं कठिनीपातो वेति केचित् । "शीतकाले भवेदुष्णा, ग्रीष्मे च सुखशीतला । सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ॥"–इति श्यामालक्षणम् । आर्या जघनविपुलेयम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) ।

अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौन्दर्ये सौन्दर्यान्तरादतिशयः प्रतीयते-इति अन्यत्ववर्णनरूपा (अभेदे भेदाध्यवसायात्मिका) अतिशयोक्तिरियम् । एवं च पूर्वत्र, भेदेऽभेदाध्यवसायः, अत्र तु अभेदे भेदाध्यवसाय इति द्वयोर्भेदः । अत्रेदं बोध्यम्, "प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्"–इत्यस्य 'प्रस्तुतस्य अन्यवस्तुत्वेनाध्यवसायः'–इत्यप्यर्थः । यथा, 'तस्याः सखे! नियतमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः

(१) '–इत्यत्र प्रकृतनायिकासंबन्धिकारणस्य निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्त्वन्तररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम् । 'अस्याः सर्गविधौ०' (६४९ पृष्ठे)–इत्यादौ तु नैवम्, निश्चयाभावात् । यथा वा, 'प्रत्यम्भो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी, प्रतिक्ष्माधरं पूर्णेन्दोरुदयः, प्रतिक्षितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः । किं चान्यत्कथयामि वीर! जगतीरालिम्पति त्वद्यशो विस्तारे प्रतिदेशमेव दिविषत्स्रोतस्वतीनिर्झरः ॥'–इति । अत्रैकैव कीर्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा वा, 'स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः, कालः शत्रुभिरैक्षि सः'–इति । अत्र निमित्तभेदात्तत्तद्रूपेणाध्यवसायः । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत् । 'गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ, भीष्मः शरासने'–इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषसंकीर्णेयमित्यन्यत् । एतेनेदृशेषु विषयेषु उल्लेखालंकारोऽयमतिरिक्त इति केषांचित् (कुवलयानन्दकारादीनाम्) उक्तिः परास्ता । 'गजत्रातेति वृद्धाभिः, श्रीकान्त इति यौवतैः । यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः (२) सकौतुकम् ॥'–इत्यत्र तु नायमलंकारः, अध्यवसानाभावात् । न चैवं कोऽत्रालंकारः, न कोऽपि, किंतु तेषां तेषां तथा ज्ञानानि, ज्ञायमानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम् । न ह्युद्दीपनसंसारः (३) सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति । एवम् 'अकृशं कुचयोः, कृशं वलग्ने, विपुलं चक्षुषि, विस्तृतं नितम्बे । अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम् ॥'–इति पद्येऽपि बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

अत्राहुः सुधासागरकारा अपि,–अत्रेदं बोध्यम्, प्रथमा भेदेऽभेदाध्यवसायात्मिका, द्वितीयाऽभेदे भेदाध्यवसायात्मिकेति । किं च प्रकृतोदाहरणे स्वरूपान्यत्वेनान्यताध्यवसायः । क्वचित्तत्संबन्धिकारणाद्यन्यत्वेनान्यत्वाध्यवसायः । यथा, 'तस्याः सखे! नियतम्०'–इत्यादौ । न चैवम् 'अस्याः सर्गविधौ०'–इत्यादावतिव्याप्तिः, निश्चयाभावात् । क्वचिद्विषयभेदेनान्यत्वाध्यवसायः । यथा, 'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः, स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता, स्वपित्रोः शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां, तत्त्वं परं योगिनां, वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥'–इति । अविदुषां विराट् विशेषेण राजते इति विराट् । अत्रैक एव भगवान् तेषां तेषां तत्तद्रूपेण नानात्वेन विदित इति विषयभेदेन योग्यतावशादभेदे भेदाध्यवसायः । न चात्र रूपकशङ्का, मल्लादिसंबन्ध्यशन्यादेरप्रसिद्ध्या तत्त्वेन रूपणासंभवात्, मल्लादिनिष्ठाशनित्वादिप्रकारकज्ञानस्वरूपाभिन्नवेदनाविषय इत्यर्थात्, षष्ठ्यन्तानां वेदनक्रियायामेवान्वयस्य विवक्षितत्वात्, घट इति ज्ञानमित्यादौ घटादिपदस्येवात्राशनिरित्यादेर्ज्ञानाकारकथनत्वात्, इतिपदस्य स्वरूपपरस्य क्रियाविशेषणत्वात् । न च भ्रान्तिमत्त्वापत्तिः,

१ मालतीमाधवे प्रथमाङ्के पद्यमिदम् ॥ २ श्रीकृष्णः ॥ ३ संसारः प्रपञ्चः, विस्तार इत्यर्थः ॥

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असंभविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा,–

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥

किंचिदंशे भ्रान्तित्वेन तदभावात् । उल्लेखस्यात्रैवान्तर्भावः । अत एवोल्लेखः खण्डितोऽस्माभिः कुवलयानन्दखण्डने इति ॥

८ तृतीयामतिशयोक्तिं दर्शयन् "यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्"–इति तल्लक्षणं व्याकरोति **यद्यर्थस्येति** । यदिशब्दार्थस्येत्यर्थः । **उक्तौ** कथने सति । **अर्थात्** सामर्थ्यात् । **असंभविन इति** । असंभविनोऽर्थस्य यत् कल्पनमित्यन्वयः । **तृतीयेति** । तृतीया यद्यर्थातिशयोक्तिरित्यर्थः । तत्र यदिशब्देनोक्तौ यथा,–'यदि स्यान्मण्डले शक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् । तदोपमीयेतैतस्या वदनं लोललोचनम् ॥'–इति । यथा वा,–'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ'–इति (१०६ पृष्ठे) उक्ते पद्ये इति बोध्यम् ।

चेच्छब्देनोक्तौ तामतिशयोक्तिमुदाहरति **राकायामिति** । राकायां पूर्णचन्द्रायां पूर्णिमायाम् अमृतांशोश्चन्द्रस्य वपुः शरीरं (मण्डलम्) अकलङ्कं चेत् कलङ्करहितं यदि भवेत्, तदा तस्याः नायिकायाः मुखं (कर्तृ) साम्यं चन्द्रसादृश्यमेव पराभवस्तिरस्कारस्तम् अवाप्नुयात् प्राप्नुयादित्यर्थः । निरुपमस्योपमानसंभव एव तिरस्कार इति भावः ।

अत्र चन्द्रेण सह मुखस्य साम्यं तर्कितमेव, न तु वस्तुसत्, तेन मुखस्यातिशयः प्रतीयते इति यद्यर्थातिशयोक्तिरियमिति चक्रवर्त्यादयः । उद्द्योतकारास्तु, पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलङ्काभावस्यासंबन्धे संबन्धः कल्पितः, उत्तरार्धे साम्यसंबन्धसंभवेऽपि तदसंबन्धः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबन्धे संबन्ध इति द्विविधेयम् । यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणम्, उक्तप्रकारद्वयस्य । एवं च 'सौधाट्टानि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्'–इत्यत्राप्यसंबन्धे संबन्धरूपा इयमेव । यत्त्वत्र 'स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलम्'–इति कृते उत्प्रेक्षायाः प्रतीतेरिवशब्दाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता, अन्यथा 'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्'–इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यादिति, तन्न, 'नूनं मुखं चन्द्रः'–इत्यादौ नूनंपदाभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्तेः, रूपकस्यानापत्तेश्च, त्वत्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गङ्गाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षायाः कीर्तौ स्वर्गङ्गाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनङ्गीकारे भ्रमणश्रान्तत्वरूपविशेषणवैयर्थ्यवत्प्रकृते उत्प्रेक्षासाधकाभावाच्च, स्वर्गसंबन्धित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम्, अन्त्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति दिक् । राकायामित्युदाहरणे व्यतिरेकालंकारगर्भेयम् । एवं 'लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः, क्लेशो

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी। यथा,—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन।
चरमं रमणीवल्लभ! लोचनविषयं त्वया भजता॥

महानर्जितः, स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः। एषाऽपि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता, कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता॥'—इत्यत्रापि (१) 'एषाऽपि स्वगुणानुरूपरमणाभावात्' इत्यत्रासंबन्धे संबन्धस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थ उक्त इत्याहुः॥

चतुर्थीमतिशयोक्तिं दर्शयन् "कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः"—इति तल्लक्षणं व्याकुर्वन् तस्या अलंकारताबीजमाह **कारणस्येत्यादि**। **शीघ्रकारितां वक्तुमिति**। शीघ्रकारित्वप्रतिपादनायेत्यर्थः। **पूर्वं** कार्योत्पत्त्युपयुक्तकालात्पूर्वम्। **उक्तौ** कथने। **चतुर्थीति**। कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा चतुर्थी अतिशयोक्तिरित्यर्थः। विपर्ययश्च द्विविधः, कार्यस्य प्राथम्येन सहभावेन चेति। तत्राद्यमुदाहरति **हृदयमिति**। दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमताख्ये काव्ये ९६ पद्यमिदम्। एतेन 'मालव्याः'—इति पाठं स्थापयित्वा, मालविकाग्निमित्रनाटकस्थं पद्यमिदमिति मत्त्वा 'अग्निमित्रं राजानं प्रति दूत्या उक्तिरियम्'—इति महेश्वरोक्तम्, मालतीमाधवप्रकरणस्थमिदमिति मत्त्वा 'हे रमणीवल्लभ माधव'—इति कमलाकरभट्टकृतं व्याख्यानं च कपोलकल्पितं परास्तम्, मालविकाग्निमित्रे मालतीमाधवे चास्य पद्यस्यानुपलम्भाच्चेति बोध्यम्। हे रमणीवल्लभ कामिनीकान्त कुसुमचापबाणेन, चापश्च बाणाश्च चापबाणाः, कुसुमान्येव चापबाणाः यस्य तेन कन्दर्पेण मालत्याः तन्नामकनायिकायाः हृदयम् अन्तःकरणम् आदौ प्रथमम् अधिष्ठितम् आक्रान्तम्। लोचनविषयं नेत्रगोचरतां भजता प्राप्तवता त्वया चरमं पश्चात् अधिष्ठितमित्यर्थः। केचित्तु, कुसुमचापस्य कन्दर्पस्य बाणेन—इति व्याचख्युः, तन्न रुचिरम्, हृदये बाणकर्तृकाधिष्ठानासंभवात्, किंतु बाणकर्तृकव्यधनवर्णनस्यैव कविसंप्रदायसिद्धत्वात्। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

अत्र कारणस्य रमणीवल्लभाधिष्ठानस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य कन्दर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिरिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा चतुर्थी अतिशयोक्तिरियम्। अन्त्यं यथा,—'सममेव (२) समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना। तेन (३) सिंहासनं पित्र्यं (४) मण्डलं च महीभृताम्॥'—इति। अत्र सममेव, न तु पूर्वापरभा-

---

१ इत्यत्रापीति। इति धर्मकीर्तिकृतपद्येऽपीत्यर्थः॥ २ सममेवेति। रघुकाव्ये चतुर्थसर्गे पद्यमिदम्॥ ३ तेन रघुणा॥ ४ पित्र्यं पितृसंबन्धि, दिलीपसंबन्धीति यावत्॥

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १०१ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च (कथितपदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा,–

वेनेति प्रतीतिः पौर्वापर्यविपर्ययरूपाऽतिशयोक्तिः । अत्र सिंहासनाक्रमणं कारणम्, महीभृन्मण्डलाक्रमणं कार्यमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥ इत्यतिशयोक्तिः ॥ १२ ॥

प्रतिवस्तूपमानामानमलंकारं लक्षयति **प्रतिवस्तूपमेति** । एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोः यत्र यस्यामलंकृतौ सत्यां द्विः द्विवारं स्थितिः अवस्थितिः (उपादानम्) अर्थाच्छब्दभेदेन, कथितस्य पदस्य दुष्टत्वात्, सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेरिति सूत्रार्थः । "अत्र सूत्रे द्विरिति द्वये इति च पदे अनेकोपलक्षके, मालानुरोधादिति प्रदीपे स्पष्टम् । तेन वाक्यार्थयोर्वाक्यार्थानां वा उपमासंपादकस्य एकस्यैव धर्मस्य विभिन्नशब्दोपात्तत्वं प्रतिवस्तूपमेति फलितम् । एकस्येत्यनेन निदर्शना-दृष्टान्तयोर्व्युदासः, तत्र समानधर्मस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितम्, अत्र पुनरुपमानोपमेयभाव इति ततोऽस्याः भेदः । अत एवोपमाघटितेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन् सामान्यपदार्थमाह **साधारणो धर्म इति** । वाक्यद्वये इत्यस्यार्थमाह **उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये चेति** । **अभिहितत्वादिति** । सप्तमोल्लासे (३८४ पृष्ठे)–इति शेषः । **शब्दभेदेनेति** । अर्थाच्छब्दभेदेनेत्यर्थः । तथा च 'शब्दभेदेन'–इति विशेषणमनुक्तमपि अर्थवशलभ्यं बोध्यम् । स्थितिपदार्थमाह **उपादीयते इति** । प्रतिवस्तूपमापदस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति **वस्तुन इति** । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च 'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप' (१)–इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वात्, तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेवेत्यदोषात् । 'निर्मलं वदनं कान्ते! विमलं कमलं मम'–इत्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गवारणाय **वाक्यद्वये इति** । अत एव 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लो-

---

१ दिवि स्थित इतीदमुद्द्योतोक्तं न समीचीनम्, अत्र 'भ्राजसे'–इति एकस्यैव साधारणधर्मस्य सत्वे न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्य साधारणधर्मस्याभावात् । वस्तुतस्तु "दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि"–इति वाक्यमत्रानुसंधेयम् ॥

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

लालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥'—इति स्मरणालंकारे नातिव्याप्तिः, पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतेः । 'आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥'—इत्यत्र आपद्गतत्व-दहनमध्यगतत्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टान्ते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मांशेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति ततो विशेषः । एकस्यैव धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् । विवरणकारास्तु, उपमायां तु पदार्थयोः साम्यम्, तच्च वाच्यम्, अत्र तु (प्रतिवस्तूपमायां तु) वाक्यार्थयोः, तदपि गम्यमेवेति ततो भेदः । साम्यप्रतिपादकानामिवादीनां पदत्वेन तैः पदार्थयोरेव साम्यं बोध्यते, "पदार्थः पदार्थेनान्वेति"—इति नियमात्, एवं च वाक्यार्थयोः साम्यं गम्यमेव नियतमित्याहुः ॥

सा च प्रतिवस्तूपमा द्विधा, अमालारूपा मालारूपा चेति । तत्राद्यामुदाहरति देवीति । राजानं प्रति देवीसख्या उक्तिरियम् । हे राजन् देवीभावं देवीत्वं गमिता प्रापिता, कृताभिषेकेति यावत्, "देवी कृताभिषेकायाम्"—इत्यमरः । एषा राज्ञी परिवारस्य साधारणकलत्रस्य पदं स्थानं कथं भजतु, अनौचित्यादिति भावः । न खलु दैवतरूपेण अङ्कितं चिह्नितं (स्वर्णादिघटितोत्कृष्टदेवताप्रतिमारूपम्) रत्नं श्रेष्ठं वस्तु परिभोगाय भूषणाद्यर्थमुपादानाय योग्यं भवतीत्यर्थः । "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि"—इत्यमरः । 'भजतु'—इत्यत्र भजतीति क्वचित्पाठः, सोऽपि संगत एव । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र, 'कथं भजतु'—इत्यनेन परिवारपदभजनस्यानौचित्यं प्रत्याय्यते, 'न खलु'—इत्यनेन च परिभोगस्येति एकस्यैवानौचित्यरूपसामान्यस्य शब्दभेदेन द्विरुपादानम् । एवं च दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोगयोग्यत्वं यथाऽनुचितम्, तथा देव्याः परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानमिति प्रतिवस्तूपमेयम् । अत एवाहुश्चन्द्रिकाकाराः,—अत्र द्वयोर्वाक्ययोरनौचित्यरूपः एक एव साधारणधर्मः 'कथं' 'न खलु'—इति भिन्नशब्दोपात्त इति प्रतिवस्तूपमाऽलंकार इति । उक्तं चान्यैरपि,—अत्र, एकदा उच्चपदाधिरूढस्यावनतिरनुचितेति उच्चपदाधिरूढस्यावनतेरनौचित्यं साधारणो धर्मः शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति । केचित्तु, अत्र परिवारपदत्व-परिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्याहुः, तन्न रुचिरम्, तयोर्वाक्यार्थगतसादृश्यरूपत्वाभावात् । ननु यथा 'पर्वतः एतद्-

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं, यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥
–इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

ह्निमान् एतद्धूमात्’–इत्यत्र महानसस्य दृष्टान्तताऽनुचिता, एवमेषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वादित्यत्र दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य दृष्टान्तताऽनुचितेति चेन्न, तेन दृष्टान्तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ “यत्सामान्ययोर्व्याप्तिस्तद्विशेषयोः”–इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषराहतकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा, ‘भैरभ्रे भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधैः’–इति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अन्त्याम् (मालारूपां प्रतिवस्तूपमाम्) उदाहरति **यदीति** । व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे (४४९) पृष्ठे) । अत्र स्वाभाविककार्यदर्शनं न विस्मयकरमिति स्वाभाविककार्यदर्शनस्य विस्मयाजनकत्वं साधारणो धर्मः शब्दभेदेन निर्दिष्टः । एवं चानलादेर्दाहकत्वादिकं यथा स्वाभाविकत्वान्नाश्चर्याय, एवं सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्चर्यायेत्यौपम्ये पर्यवसानमिति प्रतिवस्तूपमा । अत्र ‘किमद्भुतम्’ ‘किं ततः’ ‘सदैव’ ‘प्रकृतिरेव’–इति विभिन्नशब्दैः अद्भुताभावरूपस्यैकस्य सामान्यधर्मस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयबोधकम्, सतामविषादित्वस्य वर्णनीयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एव रविभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम्,–अत्र प्रकृतिरेव सतामविषादितेत्युपमेयवाक्यम्, सतामविषादित्वस्योपमेयत्वात्, स्वाभाविकत्वं समानो धर्मः प्रकृतिपदेनोपात्तः, अनलदहनाद्रिगौरवमहोदधिलवणादीन्युपमानानीति तत्तद्वाक्यमुपमानवाक्यम्, ‘किमद्भुतं’ ‘किं ततः’ ‘सदैव’–इत्याद्युक्तिभिः स्वाभाविकस्वरूपसमानधर्मोपादानादेकत्रैव बहूपादानान्मालाप्रतिवस्तूपमात्वमितीति सुधासागरे स्पष्टम् ।

अन्यत्रापीति । वैधर्म्यस्थलेऽपीत्यर्थः । यथा,–‘चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि । विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतकर्मणि ॥’–इति बालरामायणपद्यम् । [अत्रावन्त्य एव सुदृशो रतिकर्मणि निपुणा इत्येवंरूपे वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति प्रतिवस्तूपमा] । अत एवाहुरुद्द्योतकाराः,–वैधर्म्येणाप्येषा दृश्यते, ‘वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥’–इत्यादौ । यद्यप्यत्र पुरुषः पूज्यत्ववान् सङ्गविशेषत्वादित्यर्थे तुम्बीफलवैकल्यप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो वीणादण्डो न दृष्टान्तः, तथाऽप्यनेन दृष्टान्तेन सङ्गविशेषाभावप्रयोज्यपूज्यत्वाभाववानिति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते, तत्र पूर्वोक्तरीत्या

दृष्टान्तः पुनरेतेषा सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १०२ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टान्तः ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥

एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टान्तत्वाभावात्तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते, सिद्धे च तस्मिन्नुपात्तविपरीतदृष्टान्तेन तादृशसामान्यान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नकाव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुम्बीफलराहित्यवद्वीणादण्डसदृशः सङ्गविशेषाभाववान् पुरुष इति बोधः, तुम्बीफलवद्वीणादण्डसदृशः सङ्गविशेषवान् पुरुष इति वा बोध इति ॥ इति प्रतिवस्तूपमा ॥ १३ ॥

14 दृष्टान्तनामानमलंकारं लक्षयति **दृष्टान्त इति** । अत्र 'वाक्यद्वये'—इति पूर्वस्मादनुवर्तते । वाक्यद्वये एतेषाम् उपमानोपमेयसाधारणधर्माणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं बिम्बप्रतिबिम्बभावः, उपमानोपमेयभाव इत्यर्थः, न त्वेकत्वमिति यावत्, दृष्टान्तः दृष्टान्तनामाऽलंकार इत्यर्थः । प्रतिवाक्यं विभिन्नस्यापि साधारणधर्मस्य तुल्यरूपतया वाक्यार्थयोरुपमासंपादकत्वे दृष्टान्तालंकार इति फलितम् । पुनरित्यस्य ग्रहणं पूर्वतो भेदप्रतिपादनाय । सर्वेषामित्यनेन विकल्पपरिहारेण समुच्चयसूचनम् । प्रतिबिम्बनमित्यनेनैकत्वनिरासः, अत एव प्रतिवस्तूपमातोऽस्य भेदः, प्रतिवस्तूपमायां साधारणधर्मस्यैकत्वात्, अत्र तु भिन्नत्वादिति बोध्यम् । न चात्रोपमा, यथेवादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थान्तरन्यासः, सामान्यविशेषभावाभावात् । अत एवोक्तं टीकाकारैः,—अत्र सामान्यं सामान्येन, विशेषो विशेषेण समर्थ्यते; अर्थान्तरन्यासे तु सामान्यं विशेषेण, विशेषो वा सामान्येन समर्थ्यते इति ततो भेद इति । निदर्शनातो भेदस्तूदाहरणे प्रतिपादयिष्यते ।

एतत्पदार्थमाह **साधारणधर्मादीनामिति** । आदिपदेनोपमानोपमेययोर्ग्रहणम् । दृष्टान्तपदयोगमाह **दृष्ट इति** । गृहीतप्रामाण्यक इत्यर्थः । अन्तशब्दार्थमाह **निश्चय इति** । दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थनिश्चय इत्यर्थः, दृष्टान्तवाक्यार्थे गृहीतसहचारेण दार्ष्टान्तिकार्थप्रामाण्यनिश्चयादित्युद्द्योते स्पष्टम् । एवं च, यत्र दृष्टान्तवाक्येन दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थनिश्चयस्य प्रामाण्यग्रहो भवति, स दृष्टान्त इत्यर्थः । व्याख्यातमिदं विवरणकारैरपि,—**निश्चयः** प्रस्तुतस्यार्थस्य निःसंदेहा (निश्चितप्रामाण्या) प्रतीतिः, सोदाहरणवाक्येन प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः हेत्वाकाङ्क्षानिवृत्त्या असंशयमेव प्रतीयते । तदियं संज्ञा योगरूढिरिति । स चायं दृष्टान्तः साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्यां द्विधा भवतीत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

तत्र साधर्म्येण दृष्टान्तमुदाहरति **त्वयीति** । सख्याः नायकं प्रति वचनमिदम् ।

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु,–

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुः, दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥

मनोभवेन कन्दर्पेण ज्वलितं तप्तं तस्याः नायिकायाः मनः त्वयि दृष्ट एव दृष्टमात्रे सति निर्वाति शाम्यति (प्रसन्नं भवति) । तत्र दृष्टान्तमाह आलोके हीति । हिमांशोश्चन्द्रस्य आलोके दर्शने हि कुमुद्वत्याः कुमुदिन्याः कुमुदं कुसुमं विकसतीत्यर्थः । अत्र पद्ये त्वयीत्यत्र सप्तमीनिर्देशात्, हिमांशोरित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्च, मनोभवज्वलितप्रतिनिर्देश्यस्य रविकिरणज्वलितत्वस्यानुक्त्या न्यूनत्वाच्चासंष्ठुलम् (विषमम्=असुन्दरम्) इदं पद्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र, नृपचन्द्रयोः, नायिकाकुमुद्वत्योः, मनःकुसुमयोः, मनोभवज्वलित-सूर्यकिरणज्वलितयोः, निर्वाणविकासयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति दृष्टान्तालंकारः । कुमुद्वत्याः कुसुमस्य हिमांशुदर्शने विकास इव तस्याः मनसस्त्वद्दर्शने उल्लास इति प्रतीयमानोपमायां मनःकुसुमयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शन-मनोभवज्वलितप्रकाशयोः कार्यकारणभावनिश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्'–इति व्याप्त्या दृष्टान्तगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्तया भवतीत्यन्वर्थसंगतिः । न च हिमांशोरालोके यथा कुमुद्वतीकुसुमं विकसति, तथा त्वयि दृष्टे तस्याः मनो हृष्यतीति उपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबन्धान्निदर्शनासंकरः, तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात्; अत्र वाक्यार्थयोः स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात्, निदर्शनायां तत्रापि सापेक्षत्वाच्चेत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र दृष्टान्तो न व्यतिरेकेण दत्त इति साधर्म्योदाहरणमिदम् ॥

एषः दर्शितदृष्टान्तालंकारः । वैधर्म्येण विपर्यये साधर्म्यपर्यवसायिना । वैधर्म्येण दृष्टान्तमुदाहरति तवेति । हे राजन् आहवे युद्धे साहसम् आत्मनिरपेक्षं यत् कर्म व्यापारस्तेन शर्म सुखं यस्य तादृशस्य, करं पाणिं कृपाणान्तिकं खड्गसमीपम् आनिनीषतः आनेतुमिच्छतः (न तु आनीतवतः) तव परेषां शत्रूणां भटाः योद्धारः विशरारुतां विशीर्णतां (पलायमानतां) अगुः प्रापुः, उत्कटभयादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह दधतीति । पांसवो रजांसि हि निश्चयेन अवाते अनिलाभावे स्थिरतां दधतीत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे) ।

अत्र, वाते तु ते स्थिरतां न दधतीत्येवंरूपे वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वं द्रष्टव्यम् । अत्र, पांसुभटयोः, पलायनास्थिरत्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । उक्तं च विवरणकारैः,–अत्र पलायनास्थिरत्वयोर्धर्मयोर्भेदः । परंतु, देशान्तरसंयोगज-

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्॥ १०३॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम्। यथा,—

नकत्वरूपस्य साधारणधर्मस्य सत्त्वादनयोरुपमा, ततश्च प्रकृतवाक्यार्थयोरुपमेति। उद्द्योतकारास्तु, अत्र, आहववातसंबन्धि-भङ्गुरत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इत्याहुः॥ इति दृष्टान्तः॥ १४॥

दीपकनामानमलंकारं द्वेधा लक्षयति **सकृद्वृत्तिरिति**। प्रकृतं प्राकरणिकम्, उपमेयम्, अप्रकृतम् अप्राकरणिकम् उपमानम्, तदात्मनां तद्रूपाणां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादिरूपस्य सकृद्वृत्तिः एकवारमेवोपादानं यत् तत् एकं दीपकम्। बह्वीषु क्रियासु सतीषु कारकस्य "कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकानि षट्॥"—इत्युक्तस्य षड्विधस्य कारकस्य सैव सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम्। इति-शब्दः प्रकारे, तेनोक्तप्रकारद्वयवत् दीपकमिति कारिकार्थः। तथा च दीपकं द्विविधम्, एकस्य धर्मस्य एकवारं प्रस्तुताप्रस्तुतोभयवृत्तित्वे एकम्, अपरं च एकस्य कारकस्य एकवारमेवानेकासु क्रियासु संबन्धे इति। कारिकायाः पूर्वार्धं व्याचष्टे **प्राकरणिकेत्यादि**। अत्र "अल्पाच्तरम्" (२।२।३४)—इति सूत्रेण प्राकरणिकपदस्य पूर्वं प्रयोगः। **अर्थादिति**। प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसंबन्धस्योपमायां पर्यवसानादिति भावः। सा चोपमा व्यङ्ग्यैव, वाचक—(इवादिशब्द)—विरहात्। व्यङ्ग्याया अप्यस्याः वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव, न तु ध्वनित्वम्, अतः (१) अत्र (२) नोपमाशङ्केत्युद्द्योते स्पष्टम्। उक्तं च विवरणकारैरपि,—प्रथमप्रभेदस्थले उपमाप्रतीतिं विना वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् नोपमा प्रथमं बोध्यते, किंतु व्यज्यते इति नात्रोपमा। एकस्यापि धर्मस्य द्विरवृत्तेः वाक्यद्वयस्याभावेन च न प्रतिवस्तूपमादृष्टान्ताविति। **उपमानोपमेयानाम्** उपमेयोपमानानाम्। अत्र "अभ्यर्हितं च"—इति वार्तिकेनोपमानपदस्य पूर्वं प्रयोगः। **क्रियादिरिति**। आदिशब्देन गुणादिसंग्रहः। सकृदित्यस्यार्थमाह **एकवारमेवेति**। वृत्तिशब्दार्थमाह **उपादीयते इति**। **तदिति**। तद्धर्मस्य सकृदुपादानमित्यर्थः। दीपकपदयोगमाह **एकस्थस्यैवेत्यादि**। एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थस्तस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन (३) दीपसाम्यात् दीपकमित्यर्थः। प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः

---

१ अत इति। वाचकविरहादित्यर्थः॥ २ अत्र प्रथमदीपके॥ ३ प्रकाशकत्वेन॥

किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केशराइं सीहाणम् ।
कुलबालिआणं अ त्थणा कुदो च्छिप्पन्ति अमुआणम् ॥
कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा,—

प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति, प्रासादार्थमारोपितो दीपो रथ्यायामिवेति दीपसाम्यमिति भावः । एवं च सकलवाक्योपकारकत्वं दीपकसामान्यलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तमुद्द्योते, दीप इव दीपकम्, संज्ञायां कन् । प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन च सादृश्यमिति ॥

तत्राद्यं (क्रियादीपकम्) उदाहरति **किवणाणमिति** । "कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलबालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥"—इति संस्कृतम् । "कुलपालिकानाम्"—इत्यपि संस्कृतम् । अमृतानामिति विशेष्यचतुष्टयेऽप्यन्वेति । अमृतानां जीवतां कृपणानां लुब्धानां धनम्, नागानां सर्पाणां फणमणिः फणारत्नम्, सिंहानां केसरिणां केसराणि स्कन्धलोमानि, कुलबालिकानां कुलाङ्गनानां (सतीनां) स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते न कथंचित् स्प्रष्टुं शक्यन्ते इत्यर्थः । गाथेयं मुखविपुला । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) ।

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानां कृपणधनादीनां च स्पर्शनक्रियारूपसाधारणधर्मस्य सकृदुपादानमिति दीपकालंकारोऽयम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—अत्र च्छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम्, प्रकृतत्वात् कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः, अन्येषां तूपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्म इति । गुणोदाहरणं तु 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥'—इति । अत्र श्यामलत्वं साधारणो धर्मः । यत्तु 'वर्षत्यम्बुदमालेयं, वर्षत्येषा च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदम्बानि, स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्तृप्ताः, माद्यन्ति च शिखावलाः ।'—इत्यादावावृत्तिदीपकम्, क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति, तन्न, धर्मस्य सकृदुपादानाभावात्, प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तित्वाच्च । एषु च वाचकलुप्तोपमैवेत्याहुः प्रकाशानुसारिण इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

कारिकायाः उत्तरार्धं व्याचष्टे **कारकस्य चेति** । 'सकृद्वृत्तिः'—इत्यनेनान्वयः । **क्रियास्विति** । सतीष्विति शेषः । सैवेति व्याचष्टे **सकृद्वृत्तिरिति** । **दीपकमिति** । कारकदीपकमित्यर्थः । अत्र 'कारकस्य क्रियासु'—इत्युक्त्या क्रिया तिङन्तवाच्याऽसत्त्वभूता (१) गृह्यते, असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभावः सन्सूत्रे (२) भाष्ये "नवै ति-

---

१ अत एवोक्तं भर्तृहरिणा "असत्त्वभूतो भावस्तु तिङ्पदैरभिधीयते"—इति ॥ २ सन्सूत्रे इति । सन्विधायकसूत्रे इत्यर्थः, धातोः कर्मण इति सूत्रे इति यावत् ॥

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने॥

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्।

न्तेनोपमानमस्ति "—इति ग्रन्थेन (१) प्रतिपादित इति अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीतिः, पूर्वस्मिंस्तु तत्प्रतीतिरिति भेदः, एककर्तृकत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च। इदं च (दीपकं) प्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च। अनेकचमत्कारिक्रियावैशिष्ट्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षकतया चमत्कारित्वेनास्यालंकारत्वम्। एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्वं चिन्त्यम्, स्विद्यतीत्युदाहरणे क्रियाणां सादृश्यावगतावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवोचितमिति च परास्तम्। तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भैवेति वक्ष्यते-इत्युद्द्योते स्पष्टम्।

अन्त्यं (बह्वीषु क्रियासु कारकस्य सकृद्वृत्तिरित्येतत्) दीपकमुदाहरति। स्विद्यतीति। नवः परिणयो विवाहो यस्यास्तादृशी नवोढा वधूः नायिका शयने भर्तृपल्यङ्के स्विद्यति स्वेदं प्राप्नोति, (स्वेदः सात्त्विको भावः। सत्वमत्र जीवच्छरीरम्)। दयिते परिरम्भोद्यते सति कूणति संकुचति (संकोचमालम्बते)। ततोऽप्यनिवर्तिनि वेल्लति वृत्तवर्तनं करोति। विचलति परिवृत्य शेते। विवलतीति पाठे विशेषतः चपलायते इत्यर्थः। निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति, आहार्यनिद्रया नेत्रे मुद्रयतीति यावत्। विलोकयति तिर्यक् वक्रतया नेत्रत्रिभागेन मुखमवलोकयति। अन्तः नन्दति हृष्यति, नवोढात्वेन बहिरानन्दाप्रकाशादिति भावः। अत एव चुम्बितुमिच्छति, न तु चुम्बतीत्यर्थः। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

अत्रानेकासु क्रियासु एकस्य वधूरिति कर्तृकारकस्य, शयने इत्यधिकरणकारकस्य च सकृदुपादानमिति दीपकालंकारोऽयम्। केचित्तु, अत्र सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव। प्रकृताप्रकृतानां यथा, 'वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम्। त्रातुं च मादृशान् राजन्! अतीव निपुणो भवान्॥'—इति। अत्र वसुदान-स्वत्राणरूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोः,अरिमर्दन-यशोधानयोश्चाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारकस्यान्वय इत्याहुः, तन्न रुचिरम्, क्रियाशब्देन तिङन्तवाच्याया असत्त्वभूताया एव क्रियायाः ग्रहणस्य (७०० पृष्ठे) उक्तत्वात्॥

मालादीपकं लक्षयति **मालादीपकमिति**। यथोत्तरेत्यस्य वीप्सितत्वात् आद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या। तथा च, आद्यमित्यस्य आद्यमाद्यमित्यर्थः, पूर्वं पूर्वं वस्तु-इति यावत्, यथोत्तरम् उत्तरमुत्तरं वस्तु प्रति गुणावहम् उपकारकं चेत् मालादीपकमित्यर्थः।

---

१ ग्रन्थेनेति। अस्यार्थस्तु "लिम्पतीव०"—इत्युदाहरणे (६४४ पृष्ठे) स्फुटीकृतः॥

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् । यथा,–

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते,
देवाकर्णय, येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं,
तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

नियतानां सकृद्धर्मः, सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १०४ ॥

सूत्रे यथोत्तरमिति वीप्साश्रुतेराद्यमित्यत्रापि वीप्सा वक्तव्येति प्रतिपादयति **पूर्वेण पूर्वेणेति** । **उत्तरमुत्तरं** परं परं वस्तु । गुणावहत्वं विवृणोति **उपक्रियते इति** । उपकारविषयीक्रियते इत्यर्थः । **उपक्रियते** उपरज्यते, विशेष्यते, सविशेषणीक्रियते-इत्यन्ये । **उपक्रियते** प्रकृतोत्कर्षायोन्मुखीक्रियते-इति सारबोधिनीकाराः । **तत्** तदा । **मालादीपकमिति** । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोत्कर्षकत्वे त्वेकावलीति ततोऽस्य भेदः । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धान्नापरो विशेष इति न ते लक्षिताः, इदं तु पृथक् लक्षितम्, उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

मालादीपकमुदाहरति **संग्रामेति** । व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे (३९१ पृष्ठे) । अत्र 'संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम्'–इति द्वितीयपादपाठः प्रदीपादौ दृश्यते, स च सप्तमोल्लासोक्ताभवन्मतयोगदोषपरिहाराय कल्पित इति बोध्यम् । अत्र कोदण्डेन अरिशिरः प्रापयता शरा उपक्रियन्ते, शरैरपि भूमण्डलं प्रापयद्भिररिशिरः उपक्रियते, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वां लम्भयता भूमण्डलम्, भूमण्डलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणापि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिरिति पूर्वपूर्वेभ्यः परपरस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः सर्वत्र संबन्धाद्दीपकता । अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यङ्ग्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र पूर्वोक्तेन कोदण्डेन समासादनक्रियाद्वारा परोक्ताः शराः सविशेषणीक्रियन्ते, तैश्चारिशिरः, एवं परत्रापीत्यन्ये । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेषामासादनक्रियाकर्मीकरणरूपोपकारान्निःसपत्नभूलोकराज्य-लोकत्रयव्यापिकीर्तिलाभान्नृपतेरुत्कर्षः प्रत्याय्यते । यथा मालायां पूर्वपूर्वग्रथितपुष्पाणामुत्तरोत्तरधारणादुपकारकत्वम्, तद्वदत्रापि मालारूपतेति सारबोधिनीकाराः ॥ इति दीपकम् ॥ १९ ॥

16 तुल्ययोगितानामानमलंकारं लक्षयति **नियतानामिति**। "धर्मः"–इत्यनन्तरं 'यदुपादीयते'–इति शेषः । अथ वा, पूर्वसूत्रात् 'वृत्तिः'–इत्यनुवर्तते, तच्च "अर्थवशा-

नियतानां प्राकरणिकानामेव, अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम्,—

पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि! हृदन्तः ॥

द्विभक्तिविपरिणामः ''—इति न्यायेन 'वर्त्यते'—इति विपरिणम्यते, वर्त्यते उपादीयते इत्यर्थः । तथा च नियतानां वर्णनीयत्वेन प्रकृतानामेव, अन्योपमानत्वेन अप्रकृतानामेव वा धर्मः साधारणधर्मः (गुणक्रियान्यतररूपः, गुणक्रियादिरूपो (१) वा) सकृत् एकवारमेव यत् उपादीयते सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा तुल्ययोगितेत्यर्थः । पुनरित्यस्य ग्रहणं प्रथमदीपकतो भेदप्रतिपादनाय । प्रकृताप्रकृतयोरुभयोरपि साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने प्रथमं दीपकम्, तयोरेकस्य (प्रकृतस्यैव, अप्रकृतस्यैव वा) साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने तुल्ययोगितेत्यनयोर्भेदः ।

नियतानामिति व्याचष्टे **प्राकरणिकानामेवेत्यादि** । एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यन्तेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यसाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः, तत्रोपमेयाधिक्यकृत एव चमत्कारो न तु साम्यप्रतीतिकृत इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम्, तत्प्रयोजकसमानधर्मोपादानात् वाचकाभावाच्च; धर्मवाचकपदैस्तत्तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणाभानादित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र सकृत्पदोपादानात् यत्र प्रतिस्वं (प्रत्येकं) भिन्नधर्माः, एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । प्रतिस्वं (प्रत्येकं) यथा,—'मुखं विकसितस्मितम्' (४९ पृष्ठे)—इत्यादौ । एकस्यैव यथा,—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधा तु मधुरैव'—इत्यादाविति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् ॥

तत्र प्राकरणिकानामेव धर्मस्य यत् सकृदुपादानं तद्रूपां तुल्ययोगितामुदाहरति **पाण्ड्विति** । व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे (९०२ पृष्ठे) । अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्मः उपात्तः, नतूपमानरोगधर्मतयेति तुल्ययोगितालंकार इति प्रदीपः । अयंभावः, अत्र विरहानुभावत्वेन प्रकृतानामेव पाण्डुतादीनां धर्मतया आवेदनक्रियारूपः साधारणो धर्मः सकृदुपात्तः, न तूपमानरोगजपाण्डुतादीनां धर्मतयेति तुल्ययोगितेयम् । अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीतिः । वर्ण्यनायिकासंबन्धित्वेन विरहस्य प्राकरणिकत्वम्, विरहोपमानत्वेन रोगस्याप्राकरणिकत्वम् । अचिकित्स्यत्वरूपं क्षेत्रियत्वं साधारणो धर्म इत्यन्ये । अत्र क्रियारूपधर्मैक्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तं च निदर्शनाख्यटीकायामानन्देनापि,—अत्रावेदनक्रियाख्यो धर्मो विरहानुभावत्वेन प्रकृतानामेव पाण्डुत्वादीनां सकृदुपात्तः, न त्वप्रकृतस्योपमानस्य क्षेत्रियरोगस्य संबन्धितयेति ॥

---

१ आदिपदेन एककालिकत्वादिपरिग्रहः । स्पष्टीकृतमिदं चतुर्थोल्लासे "गाढकान्त०"—इत्युदाहरणे (१५२ पृष्ठे) ॥

कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

अप्राकरणिकानामेव धर्मस्य यत् सकृदुपादानं तद्रूपां तुल्ययोगितामुदाहरति कुमुदेति । हे कान्ते ललितविलासजुषोः मनोहरकटाक्षादिचेष्टाभाजोः तव दृशोः नेत्रयोः पुरः अग्रे कुमुदानि श्वेतकमलानि, कमलानि (अर्थात्) रक्तकमलानि, नीलनीरजानि नीलकमलानि च तेषाम् आलिः पङ्क्तिः का कः पदार्थः, न मनागपि शोभते इत्यर्थः । अत्र प्रसादे कुमुदसाम्यम्, माने (१) रक्तकमलसाम्यम्, प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यमिति बोध्यम् । किंच, तव आननस्य पुरः अमृतं पीयूषम्, अमृतरश्मिश्चन्द्रः, अम्बुजन्म पद्मं च एकपदे युगपदेव प्रतिहतं निर्जितमित्यर्थः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे कामिनीनयनोपमानत्वेनाप्रकृतानां कुमुदादीनामेव धर्मतया कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेपः (तिरस्कारः) उपात्तः, उत्तरार्धे आननोपमानत्वेनाप्रकृतानाममृतादीनामेव धर्मतया प्रतिहतत्वं चैको धर्म उपात्त इति उभयत्र तुल्ययोगितेयम् । अधिक्षिप्तत्वेन कुमुदादीनाम्, प्रतिहतत्वेन चामृतादीनां परस्परं साम्यप्रतीतिः । अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतो न चमत्कारः, किं त्वेकधर्मान्वयकृतोऽपि, अतो गम्योपमया न निर्वाहः । 'जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधाराः'—इत्यत्र न तुल्ययोगिता, सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात् । 'चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्'—इत्यत्र च न दीपकम् । एवं 'प्रदीयते परा भूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया'—इत्यत्रापीयमेव, प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य, श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयोः साम्यप्रतीतौ हिताहितविषयकतुल्यकर्तृत्वरूपं व्यङ्ग्यं वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूतं प्रतीयते इत्यन्यदेतत्, नैतावताऽस्य तुल्ययोगितान्तरत्वं वक्तुं युक्तम् । 'लोकपालोपमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि'—इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिगित्युद्द्योतं स्पष्टम् ॥ इति तुल्ययोगिता ॥ १६ ॥

व्यतिरेकनामानमलंकारं लक्षयति **उपमानादिति** । यदित्यव्ययं व्यतिरेकपदान्वयि । उपमानात् उपमानापेक्षया अन्यस्य उपमेयस्य यः व्यतिरेकः विशेषेणातिरेकः आधिक्यम्, गुणविशेषकृत उत्कर्ष इति यावत्, स एव व्यतिरेक एव (आधिक्यमेव) सः व्यतिरेकना-

---

१ "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगिनि प्रिये"—इति लक्षणलक्षिते ॥

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥'

–इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्, अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

माऽलंकार इत्यर्थः । विशेषेणातिरेको व्यतिरेक इति योगेनैव लक्षणलाभादिति भावः । उपमानादित्युक्तेः 'कुमुदादतिरिच्यते मुखम्'–इत्यादौ नायमलंकार इत्युद्द्योते स्पष्टम् (१)। विशेषेणेत्यनेन 'मुखमिव चन्द्रः'–इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिरिति प्रभायां स्पष्टम् । स एवेत्येवकारेणोपमेयादुपमानस्य व्यतिरेको व्यवच्छिद्यते । उपमानस्योपमेयसाकाङ्क्षत्वेनान्यपदेन उपमेयस्यैवाभिधानमित्याह **उपमेयस्येति** ॥

एवकारव्यवच्छेद्यमेव सूचयन् वृत्तिकारः, यत्केनचित् (२) उक्तम्,–"यत्रोपमेयादुपमानस्य, उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेकः"–इति लक्षणम्, तत्रोपमेयादुपमानस्याधिक्ये 'क्षीणः क्षीणः'–इत्याद्युदाहरणमिति, तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति **'क्षीणः क्षीणः'-इत्यादिना 'केनचिदुक्तम्'–इत्यन्तेन।** सत्यं निश्चयेन क्षीणः क्षीणोऽपि अत्यन्तकृशोऽपि शशी चन्द्रः भूयो भूयः पुनः पुनः अभिवर्धते । यातं गतं यौवनं तु अनिवर्ति अपरावृत्तिशीलम्, अतो हेतोः हे सुन्दरि विरम 'मानात्'–इति शेषः, मानं मुञ्चेत्यर्थः । प्रसीद प्रसन्ना भवेत्यर्थः । आर्या छन्दः ।

अत्रोपमानभूतस्य शशिनः क्षैण्येऽपि पुनर्वृद्धिरित्युत्कर्षः, उपमेयभूतस्य यौवनस्य तु पुनरावर्तनमित्यपकर्ष इति व्यतिरेकालंकार इति भावः । तदेवाह **इत्यादाविति । उपमानस्य** शशिनः । **उपमेयात्** यौवनात् । **आधिक्यम्** उत्कर्षः । **केनचित्** अलंकारसर्वस्वकारादिना । **उक्तमिति** । एवं चैतन्मते उपमानात् उपमेयस्य न्यूनतायामपि व्यतिरेकालंकारः । इत्थं तन्मतमुपन्यस्य, इदानीं दूषयति **तदयुक्तमिति** । तदनुचितमित्यर्थः । अनौचित्ये हेतुं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । अत्र 'क्षीणः क्षीणः'–इति श्लोके यौवनगतस्यास्थैर्यस्य क्षयस्याधिक्यं हि यतः विवक्षितं वक्तुरिच्छाविषयीभूतमित्यर्थः । अयं भावः, न ह्यत्र चन्द्रयौवनयोः सादृश्यम्, किंतु तत्क्षययोः, तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम्, यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाऽऽधिक्यम्, मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वादिति । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः, चन्द्रो हि पुनःपुनरागमनेन लोके सुलभः,

---

१ अयमुद्द्योताशयः, कुमुदस्य मुखोपमानत्वमप्रसिद्धम्, किं तु नयनोपमानत्वमेव प्रसिद्धम्, अत एव 'कुमुदकमलनीलनीरजालिः' (७०४ पृष्ठे) इति श्लोके कुमुदस्य नयनोपमानत्वमेवोक्तमिति मम भाति ॥

२ अलंकारसर्वस्वकारेणेति, वामनेनेति च प्राचीननिदर्शनादिग्रन्थेषु स्पष्टम् ॥

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १०५ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत् ।

अतो न तादृशमाहात्म्यशाली, इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरन्तरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न सांप्रतम् (न योग्यम्)—इति । अन्यथा (चन्द्रस्याधिक्ये) किमिति अस्य कदर्यस्य यौवनस्य कृते (अर्थे) मया मानादिरस्यते, यातु (गच्छतु) नाम यौवनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिण्याः दूत्या हीदं वचनम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेकालंकार इति रिक्तं वचः । एतेन 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायान्ति शिलीमुखाः, स्मरधनुर्मुक्ताः सखे ! मामपि । कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे, तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक ! केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥'—इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम्, सशोकत्वेन तद्गम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात् । न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः, स च शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वादस्त्येव, वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षापकर्षयोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम्, प्रकृतवाक्यार्थानुगुणधर्मवत्त्वस्यैवात्राधिक्यपदार्थत्वात्, चरमचेतनत्वमेव सम्यक्, न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादीति पर्यवसानेन तस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात् । अत एव प्रियावियोगाद्यपि तुल्यमित्यर्थकम् 'आवयोः सर्वं तुल्यम्'—इति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकारदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि; रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाद्भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभावह इति ध्वनिकृदुक्तमपास्तम् । एवं 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः'—इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिन्दया लब्धनिर्वेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे दूत्यगतन्यूनताया एवानुगुणत्वेनाधिक्यरूपत्वात् । एवं 'न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः । तथाऽपि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥'—इत्यादावपि कठोरतीक्ष्णास्त्ररहितस्य भुवनत्रयजये उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

एवं व्यतिरेकं चतुर्विंशतिधा विभजते हेत्वोरिति । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू, उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम् उपमानगतमपकर्षनिमित्तं च, तयोर्द्वयोर्हेत्वोरुक्तौ उपादाने सति एको भेदः । उत्कर्षनिमित्तमात्रस्य, अपकर्षनिमित्तमात्रस्य वा, एतयोर्द्वयोर्वा अनुक्तिरिति अनुक्तीनां त्रये सति त्रयो भेदाः । एवं चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकं त्रिविधाः, तथा हि, साम्ये सादृश्ये शब्देन इवादिशब्देन निवेदिते प्रतिपादिते सति,

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः; आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः।

क्रमेणोदाहरणम्,—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥

आर्थेन अर्थसामर्थ्येन (तुल्यादिशब्देन) निवेदिते सति, अथशब्दः समुच्चयार्थकः, साम्ये आक्षिप्ते व्यञ्जिते सति चेति । इवादेः प्रयोगे शब्देन साम्यनिवेदनम्, तुल्यादेश्च प्रयोगे आर्थेन, जयत्यादेश्च प्रयोगे आक्षेपेणेति अग्रे विवेचयिष्यामः । एवं द्वादश भेदाः । एते च द्वादशभेदाः प्रत्येकमश्लिष्टे शब्दे सति, तथा, श्लिष्टे शब्दे सति च भवन्तीति तद्वत् पुनर्द्वादश भेदा इत्यर्थः । तत् तस्मात् त्रिरष्ट चतुर्विंशतिभेदा इति सूत्रार्थः । "त्रिरष्ट सः"—इति पाठे चतुर्विंशतिभेदः स व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः ।

सूत्रं विवृणोति **व्यतिरेकस्येत्यादि । तयोर्द्वयोरिति ।** युगपदिति शेषः । **उक्तिः** उपादानम् । **एकतरस्येति ।** उत्कर्षनिमित्तमात्रस्य, अपकर्षनिमित्तमात्रस्य वेत्यर्थः । **द्वयोर्वा** एतयोर्द्वयोर्वा । साम्ये इत्यस्यार्थमाह **उपमानोपमेयभावे इति । शब्देन** इवादिशब्देन । निवेदिते इत्यस्यार्थमाह **प्रतिपादिते इति । आर्थेन चेति ।** अर्थसामर्थ्येन चेत्यर्थः, तुल्यादिशब्देन चेति यावत् । 'प्रतिपादिते'—इत्यनुषङ्गः । **क्रमेणेति ।** इदं शब्दार्थाभ्यामित्यत्र साहित्यशङ्काव्युदासाय, तथा सति चतुर्विंशतित्वानुपपत्तिः स्यादिति बोध्यम् । केचित्तु, आर्थेन च क्रमेणेत्यन्वयः, तुल्यादिशब्दप्रयोगे आर्थः क्रम इत्याहुः । **आक्षिप्ते** व्यञ्जिते । 'मुखमिन्दुं जयति, स्पर्धते'—इत्यादौ सादृश्यस्य व्यङ्ग्यत्वात्; प्रायशः सदृशे एव जयादिव्यवहारादिति भावः । **तावन्त एव** चत्वार एव भेदाः । **एते द्वादश भेदाः । श्लेषेऽपीति ।** अपिना अश्लेषसमुच्चयः । त्रिरष्टेत्यस्यार्थमाह **चतुर्विंशतिभेदा इति ।** ननु द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तौ कथमुपमेयाधिक्यमिति न शङ्कनीयम्, 'न स्मयः'—इत्यादिना बोधितस्य स्मयाभावस्यैवोत्कर्षपर्यवसायितयाऽऽधिक्यरूपत्वादित्युदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥

तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति **असीति । महाधृतेः** शौर्यातिशयेनाधिकधैर्यस्य, अत एव, असिः खड्ग एवासिमात्रं सहायो यस्य तादृशस्य, मात्रशब्देन सहायान्तरव्यवच्छेदः, अस्य वीरस्य (राज्ञः) प्रभूताः प्रबलाः बहवो वा

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम्; एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र, इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

ये अरयस्तेषां पराभवे पराजये सति, अन्यो यस्तुच्छजनः हीनगुणजनस्तस्यैव स्मयो गर्वो नेत्यर्थः । अत्युत्कृष्टजयलाभेऽपि गर्वो न जायते इति भावः ।

अत्र श्लेषासत्त्वम्, राजा उपमेयः, अन्यजनः उपमानम्, अरिपराभवः समानो धर्मः, उपमेये महाधृतित्वम् उपमाने तुच्छत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, इवशब्दसत्त्वाच्छाब्दमौपम्यमिति प्रथमो व्यतिरेकोऽयम् । उदाहरणगौरवेण ग्रन्थगौरवमाशङ्कमानोऽत्रैव श्लोकेऽनुक्तित्रयनिबन्धनं व्यतिरेकं हेतुवाचकपदावापोद्वापाभ्यां (१) कथयति **अत्रैव तुच्छेत्यादि । पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने इति ।** क्रमशः एककाले वाऽनुक्तावित्यर्थः । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य, माहाधृतित्वमात्रस्य वा, द्वयोरपि वा, क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यमित्याशयः । 'नूनमन्यजनस्यैव न स्मयोऽस्य महाधृतेः'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; 'अन्यतुच्छजनस्यैव न स्मयोऽस्य महीपतेः'–इति पाठे, उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; 'नूनमन्यजनस्यैव न स्मयोऽस्य महीपतेः'–इति पाठे द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिरिति भावः । स्मयाभावोऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाऽऽधिक्यरूप इति बोध्यम् । उत्तरत्राप्येषा रीतिरनुसरणीयेत्याह **एवमन्येष्वपीति ।** एवं पर्यायेण युगपद्वा हेत्वनुपादाने अन्येष्वपि वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि भेदत्रयं द्रष्टव्यमित्यर्थः । चतुर्ष्वपि भेदेषु साम्यस्य शाब्दत्वं प्रतिपादयति **अत्रेवशब्देत्यादि । सद्भावात्** विद्यमानत्वात् । शाब्दं श्रुतिमात्रगम्यम्, प्रतिपादितमिदं प्राक् (६०९ पृष्ठे) । **औपम्यं** साम्यम् ।

अत्र प्रतीयमानमपि (२) सादृश्यं गुणान्तरकृतस्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमत्कारातिशयजनकत्वम्, तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भत्वव्यवहारोऽत्रेति बोध्यम्, आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यं पर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यवहारात् । एतेनैकगुणपुरस्कारेण सादृश्यनिषेधे गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येत्यपास्तम् । किं चान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदृशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावस्यापकर्षस्य वा प्रतिपादनम्, स चाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात्, 'कथं तुलयामः कलयाऽपि पङ्कजम्'–इत्यादौ सर्वथैव सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञदत्तः, किंतु धनमस्याधिकम्'–इत्यादौ उत्कटविद्यादित्वेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विद्यादिकृतसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपकृष्टमिति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

---

१ ग्रहणमावापः, त्याग उद्वापस्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २ व्यङ्ग्यमपीत्यर्थ इति न भ्रमितव्यम्, किंतु प्रतीतिविषयीभूतमपीत्यर्थः ॥

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥

अत्रेवादि–तुल्यादि–पदविरहेण आक्षिप्तैवोपमा ।

अश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ आर्थे साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति असिमात्रसहायोऽपीति। 'महाधृतिः'–इत्यत्र 'धृतेर्निधिः'–इति क्वचित् पाठः । अत्रापि श्लेषासत्त्वम्, राजा उपमेयः, अन्यजनः उपमानम्, महाधृतित्वं तुच्छत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः" इति सूत्रेण तुल्यार्थे विहितस्य वतिप्रत्ययस्य सत्त्वादार्थं साम्यम् । अत्रापि पूर्ववत् उत्कर्षापकर्षहेत्वोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तदा तु 'नूनं नैवान्यजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; 'नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महीपतिः'–इति पाठे उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; 'नूनं नैवान्यजनवत्सगर्वोऽयं महीपतिः'–इति पाठे द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिरिति बोध्यम् ॥

अश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ आक्षिप्ते (व्यङ्ग्ये) साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति इयमिति। इयम् अनुभूयमानोत्कर्षा सुनयना सुन्दराक्षी, दासीकृता परिजनीकृता (निर्जिता) तामरसस्य पद्मस्य ताम्रकाञ्चनस्य वा श्रीः शोभा येन तादृशेन अकलङ्केन निर्दोषेण आननेन मुखेन (करणभूतेन) कलङ्किनम् इन्दुं जयतीत्यर्थः । 'निन्दतीन्दुम्'–इति प्रदीपे पाठः । "स्मृतं तामरसं पद्मताम्रकाञ्चनयोरपि"–इति विश्वः ।

अत्रापि श्लेषासत्वम्, आननमुपमेयम्, इन्दुरुपमानम्, अकलङ्कित्व-कलङ्कित्वे उत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, इवादीनां तुल्यादीनां वा पदानामभावेऽपि जयतिपदेनाक्षिप्तं (व्यङ्ग्यं) साम्यम् । अत्रैव पूर्ववत् उत्कर्षापकर्षहेत्वोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तदा तु 'आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दुं कलङ्किनम्'–इति पाठे उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; 'आननेनाकलङ्केन जयत्यमृतदीधितिम्'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; 'आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिम्'–इति पाठे द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिरिति बोध्यम् । साम्यस्याक्षिप्तत्वं प्रतिपादयति अत्रेवादीत्यादि । इवाद्यप्रयोगाच्छाब्दत्वाभावे, तुल्याद्यप्रयोगादार्थत्वाभावे च मुखचन्द्रयोरौपम्यं जयतीतिपदाक्षिप्तमेवेत्यर्थः । न चाक्षिप्तभेदः उपमायां शङ्कनीयः, जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहारादिति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः श्लिष्टः, शाब्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये (औपम्ये) व्यतिरेकमुदाहरति जितेन्द्रियेति । जितम् इन्द्रियं मनो येन तस्य भावस्तत्ता तया सम्यक् विद्यावृद्धाः पण्डिताः, विद्या च वृद्धाश्चेति वा, तान् निषेवते तच्छीलस्य, अतिगाढो विरोधिसहस्रैरप्यनुच्छेद्यः गुणो धैर्यादिर्यस्य तादृशस्य अस्य राज्ञः गुणाः पाण्डित्यादयस्तन्तवश्च अब्जवत् कमलस्येव भङ्गुराः नश्वराः न, किंतु दृढा इत्यर्थः ।

अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः, तदर्थस्यातिगाढत्व-भङ्गुरत्वे उत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, "तत्र तस्येव"–इति सूत्रेण षष्ठ्यन्तादिवार्थे विहितस्य वतिप्रत्ययस्य सत्त्वात् शाब्दं साम्यम् । अत्रापि पूर्ववत् उत्कर्षापकर्षहेत्वोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तदा तु 'सत्कर्मनिरतस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः'–इति पाठे उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; 'अतिगाढगुणस्यास्य न तामरसवद्गुणाः'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; 'सत्कर्मनिरतस्यास्य न तामरसवद्गुणाः'–इति पाठे द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिरिति बोध्यम् ॥

श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ आर्थे साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति अखण्डेति । अखण्डं समृद्धं पूर्णं च मण्डलं राजचक्रं बिम्बं च यस्य सः; श्रीः संपत्तिः शोभा चास्यास्तीति श्रीमान् एषः पृथिवीपतिः राजा जातु कदाचिदपि निशाकरेण तुल्यं निशाकरवत् चन्द्रवत् कलानां चित्रादिकौशलानां षोडशभागानां च वैकल्यं विकलत्वं (नाशं) नागतः न प्राप्तः,–इति पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् ।

अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः, पृथ्वीपतिरुपमेयः, निशाकरः उपमानम्, अखण्डमण्डलत्व-कलावैकल्ये उत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः"–इति सूत्रेण तुल्यार्थे विहितस्य वतिप्रत्ययस्य सत्त्वादार्थं साम्यम् । अत्रापि पूर्ववत् उत्कर्षापकर्षहेत्वोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तदा तु 'बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः । न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥'–इति पाठे उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; एवंपाठे कलाशब्दः श्लिष्टः; 'अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः, दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा,–

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो! विधूतविततवृषः।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः।

न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; एवंपाठे अखण्डमण्डलशब्दः श्लिष्टः; 'बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः। न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः॥'–इति पाठे अखण्डमण्डलत्व–कलावैकल्ययोर्द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिः; एवंपाठे बहुलशब्दः श्लिष्टः। बहुलः कृष्णपक्षः विपुलश्चेत्युद्द्योते स्पष्टम्। यद्यपि प्रदीपे उक्तम् "अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः, कलावैकल्य–तदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ, तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम्। अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् (१)"–इति, तथाऽपि प्रागुक्तोद्द्योतरीत्या प्रदर्शितपाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखण्डमण्डलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादानेऽपि अनुपादानत्रयस्य संभवात्काव्यप्रकाशोऽपि सूपपाद एवेति बोध्यम्॥

मालाव्यतिरेकमाह **मालाप्रतिवस्तूपमावदिति। एवमूह्या इति।** इयं च पाठप्रणाली माणिक्यचन्द्र-चक्रवर्ति-प्रदीपकृत्-महेश्वर-कमलाकरादिबहुवादिसम्मततयाऽङ्गीकृता। निदर्शनकृतस्तु क्रमप्राप्ततया श्लेषे आक्षिप्तौपम्यप्रदर्शनमेव प्रथममुचितमिति मन्यमानाः, 'माला प्रतिवस्तूपमावत्'–इत्यादिं 'विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः'–इत्यन्तं संदर्भं 'श्लिष्टविशेषणाक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते'–इत्यनन्तरं साधु पठन्ति। अन्ये चात्रान्यविधं पाठमङ्गीचक्रुरिति बोध्यम्। **दिङ्मात्रं** मार्गमात्रम्। श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ आर्थे साम्ये मालारूपं व्यतिरेकमुदाहरति **हरवदिति**। हे विभो राजन् त्वं कदाचिदपि हरवत् विषमदृष्टिः त्रिलोचनः असमदृष्टिश्च नासि, किंतु समदृष्टिरेवेति भावः। हरिवत् विधूतः कम्पितो विततो महान् वृषो वृषासुरो धर्मश्च येन एवं नासि, किंतु सदा धर्मशील एवेति भावः। सत्यभामापरिणयने श्रीकृष्णेन सप्तवृषास्कन्दनादित्युद्द्योतकृत्। रविवत् अतिदुःसहाः ये कराः किरणाः राजग्राह्यभागाश्च तैः तापिता दाहं प्रापिता उद्वेजिता च भूः भूमिः भूमिस्थजनश्च येन एवं नासीत्यर्थः। आर्या छन्दः।

अत्र राजा उपमेयः, हरादिरुपमानम्, विषमादयः शब्दाः श्लिष्टाः, राज्ञि विषमदृष्टित्वाभावकथनेन समदृष्टित्वमाक्षिप्यते इति समदृष्टित्व-विषमदृष्टित्वे उत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, हरवदित्यादौ तुल्यार्थे विहितस्य वतिप्रत्ययस्य सत्त्वादार्थं साम्यम्, एकस्यै-

---

१ चिन्त्यमिति। कलावैकल्य-तदभावयोर्हेतुत्वेन तदनुपादाने श्लेषः किमाश्रयः स्यात्, हेतुभूतधर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा श्लिष्टत्वे श्लिष्टभेद इति भाव इत्युद्द्योतः॥

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा,–

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र तृष्णां जहार मधु, नाननमङ्गनानाम् ॥

वोपमेयस्य बहूपमानेभ्य आधिक्यवर्णनान्मालारूपता, न चात्र चातुर्विध्यं विवक्षितमिति विस्तारिका-सारबोधिनी-सुधासागरकारादयः । अत्र विषमदृष्टित्वमपकर्षहेतुरुपात्तः, समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्त इत्युद्द्योतकाराः ॥

श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ आक्षिप्ते साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति **नित्योदितेति** । नित्योदितः निरन्तरमुदितः प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च यस्य तादृशेन भास्वता कान्तिमता रविणा च [रविरूपेण च] अनेन भूपेन त्रियामा रात्रिस्तत्र मीलिता गता प्रभा यस्य तादृक् एष भास्वान् सूर्यः विनिर्जित इत्यर्थः ।

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टम्, भूपः उपमेयः, सूर्यः उपमानम्, नित्योदितत्वं रात्रौ गतप्रभत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ, इवादि-तुल्यादि-शब्दाभावेपि निर्जितपदेनाक्षिप्तं साम्यम् । अत्रैव पूर्ववत् उत्कर्षापकर्षहेत्वोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तदा तु 'समरासक्तमनसा त्रियामामीलितप्रभः'–इति पाठे उपमेयगतोत्कर्षहेतोरनुक्तिः; 'नित्योदितप्रतापेन पङ्कजावलिनन्दनः'–इति पाठे उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिः; 'समरासक्तमनसा पङ्कजावलिनन्दनः'–इति पाठे द्वयोरपि हेत्वोरनुक्तिरिति बोध्यम् । अत्रोद्द्योतकाराः, अत्रेदं चिन्त्यम्, उपात्तवैधर्म्यांशे श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम्, नतु यत्र कुत्रापि श्लेषेण, एवं चोभयानुपादाने श्लेषकृतभेदत्रयं चिन्त्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपपादम्, तत्र स्वशब्दवेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य संभवादिति-इत्याहुः ॥

निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेन सादृश्याक्षेपादयमपि भेदः संभवतीत्युदाहरति **स्वच्छात्मतेति** । यत्र वसन्ते रजनीषु रात्रिषु अतीव अतिशयेन पिबतां पानकर्तॄणां चुम्बतां च यूनां तरुणानां तृष्णां पानेच्छां (मधुपानेच्छाम् अधरपानेच्छां च) मधु मद्यं (कर्तृ) जहार, अङ्गनानां नायिकानाम् आननं तु (कर्तृ) न जहारेत्यन्वयः । अधरपाने तृष्णा स्थितैवेति भावः । मधु आननं च कीदृशमित्याकाङ्क्षायामुभयविशेषणान्याह स्वच्छात्मतेत्यादि । स्वच्छात्मता निर्मलस्वरूपत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिम्बितम् इन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवंजातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः ॥

यत्र तादृशम्, आननपक्षेऽप्येवमेव, आननेऽपि कपोलयोश्चन्द्रप्रतिविम्बात् । यद्वा, आननपक्षे समुल्लसितेन्दुविम्बमिति रूपकम्, समुल्लसितत्वं पूर्णत्वम् । केचित्तु, स्वच्छात्मता चिक्कणता सैवोत्कर्षकत्वेन गुणस्तेन समुल्लसितं स्वच्छदर्पणे इव प्रतिविम्बितम् इन्दुविम्बं यत्र तथाविधम्, आननपक्षे स्वच्छात्मतया गुणैः सौन्दर्याह्लादकत्वोद्दीपकत्वरूपैः सम्यगुल्लसितेन्दुबिम्बमिवेत्याहुः । विम्बं पक्वं कन्दुरूफलं तस्य प्रभां धरति बिभर्तीति विम्बप्रभाधरम्, जीर्णमधुनो रक्तत्वादिति भावः, आननपक्षे विम्बप्रभः विम्बफलप्रभोऽधरो दशनवासो यत्र तादृशम् । अकृत्रिमो गन्धान्तरयोगं विना मुखवासनादिकं विना च हृद्यो हृदयंगमो गन्धो यस्य यत्र वा तथाविधमित्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्राङ्गनानामाननं मधुसदृशं हृद्यगन्धादिमत्त्वादित्येवं श्लिष्टविशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि मधु तृष्णां जहार, नाननमित्यतो वैलक्षण्याद्व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्व-पुण्यैकलभ्यत्व-रूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्कर्षापकर्षहेतू उक्तौ । निर्जितजयत्यादिपदाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्मधुमुखयोरौपम्यं प्रतीयते । तदेवाह **अत्रेवादीनामित्यादि । श्लिष्टविशेषणैरिति** । स्वच्छात्मेत्यादिभिरित्यर्थः । श्लिष्टत्वमुभयान्वितत्वात् । **पृथगिति** । स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः, उपमानविशेषणतया उपमेयविशेषणतया चेति यावत् । यथा, 'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा'—इत्यादौ सप्तमोल्लासे (३७७ पृष्ठे) उदाहृते । तत्रोपमानभूतेष्वमृतादिषु उपमेयेऽधरे चातिमधुरत्वं पृथगुपात्तम्, प्रियादशनच्छदादन्यत् यत् स्वादु स्यादिति भङ्ग्या तस्यातिस्वादुत्वप्रत्ययादिति प्रभायां स्पष्टम् । उक्तं च माणिक्यचन्द्र-सरस्वतीतीर्थादिभिरपि,—यथोद्भटकुमारसंभवे गौरीस्तुतौ, 'या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता । तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ '—इति । अत्र तपसेति श्लिष्टोक्तियोग्यं पदं पृथगुपात्तम् । एकत्र तपो माघमासः, अन्यत्र कृच्छ्रादि । आक्षिप्तमत्र साम्यमिति ।

उक्तेषूदाहरणेषु 'अयमस्मादधिकः'—इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । 'इन्दोः पद्माच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैर्हृद्यगन्धैश्च'—इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभवपर्यवसायीत्युच्यते । 'प्रियाया वदनेनेदं पङ्कजं सदृशं नहि । विलासैः शोभमानत्वाद्विकासित्वाद्विधूदये ॥'—इति पद्ये प्रतीपालंकारतिरस्कारको व्यतिरेकः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ १०६ ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः, स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्,—

'निष्कलङ्क ! निरातङ्कचतुःषष्टिकलाधर ! । सदा पूर्ण ! महीप ! त्वं चन्द्रोऽसीति मृषा वचः ॥'—इत्यत्र रूपकतिरस्कारकोऽयम् । 'दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥'—इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयोः केवलम् आकारवत्पदवाच्यत्व-तदभाववत्पदवाच्यत्वाभ्याम् आकृतेश्च भेदः, गुणैस्तु साम्यमेव, दृढतरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीतेर्गम्योपमैवालंकारो न त्वयम्, आधिक्यस्याचमत्कारित्वात्, कृपणस्योपमेयत्वे तद्गतत्वाभावाच्च, औपम्यतिरस्काराभावाच्चेति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति व्यतिरेकः ॥ १७ ॥

आक्षेपनामानमलंकारं लक्षयति । **निषेध इति** । 'वक्तुमिष्टस्य निषेधः'—इति सामान्यलक्षणम्, वक्ष्यमाणेत्यादि विशेषद्वयम् । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वात् वचनार्हस्य, अवचनानर्हस्य वा यो निषेधः अभिधाननिषेधः स आक्षेपः । **निषेधो** निषेध इवेत्यर्थः, निषेधाभास इति यावत्, शब्दगत्या निषेधेऽपि अर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । अयं भावः, तस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातुं पतितस्य क्रियमाणो निषेधो बाधितः सन् आभासत्वे पर्यवस्यन् विधेराक्षेपक इति । निषेधप्रयोजनमाह **विशेषाभिधित्सयेति** । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वम्, उक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषस्तस्याभिधानेच्छयेत्यर्थः । एवं चावश्यवक्तव्यस्यार्थस्य विधितात्पर्यकं विशेषप्रतिपत्तये निषेधाभिधानमाक्षेपालंकार इति फलितम् । विभजते **वक्ष्यमाणेति** । वक्ष्यमाणश्चोक्तश्च वक्ष्यमाणोक्तौ, तौ विषयौ यस्य निषेधस्य तादृश इत्यर्थः । तथा सति फलितमाह **स आक्षेपो द्विधा मत इति** ।

सूत्रं व्याकुर्वन्नादौ वक्तुमिष्टस्येत्यस्यार्थमाह **विवक्षितस्येति** । तस्याप्यर्थमाह **अनुपेति** । **प्राकरणिकत्वात्** प्रकृतत्वात् । **अनुपसर्जनीकार्यस्य** अनुपेक्षणीयस्येत्यर्थः । विशेषाभिधित्सयेति व्याचष्टे **अशक्येत्यादि** । **अशक्यवक्तव्यत्वमिति** । दुःखातिशयहेतुत्वेन यत्कथयितुं न शक्यते इत्यर्थः । **अतिप्रसिद्धत्वं वेति** । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्, वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वं विशेषः, उक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं विशेष इति बोध्यम् । **वक्तुं** बोधयितुम् । ननु वक्तुमिष्टस्य कथं निषेध इत्यत आह **निषेध इवेति** ।

ए एहि किं वि कीए वि कए णिक्किव ! भणामि, अलमह वा ।
अ-विआरिअ-कज्जारम्भ-आरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति, हन्त, किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥

द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणस्य विषयपदस्य प्रत्येकं संबन्धं दर्शयति **वक्ष्यमाणविषय उक्त-विषयश्चेति** । **द्विधा** द्विप्रकारः । अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य 'न पद्मं मुखमेवैतत्'—इत्यादेश्च वारणाय सूत्रे षष्ठचन्ततृतीयान्ते । स्पष्टमिदं सर्वमंशतः प्रदीपोद्द्योतवि-स्तारिकादिषु । केचित्तु वक्तुमित्युपलक्षणम्, करिष्यमाणस्यापि निषेध आक्षेपः । यथा,—'तां सुन्दरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते'—इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्ण-नीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुरित्युद्द्योतकृत् । अनिष्टस्यार्थस्य विधितात्पर्यकं वि-शेषप्रतिपत्तये विधानमपर आक्षेपः । यथा,—'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥'—इति दर्पणकृत् ॥

तत्र वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति **ए एहीति** । "ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप ! भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्या-मि ॥"—इति संस्कृतम् । नायकं प्रति नायिकासख्युक्तिरियम् । ए इति सामर्षसंबोध-नम् । ए अरे निष्कृप ! त्वम् एहि आगच्छ, कस्या अपि कृते अर्थे किमपि तत्पीडा-तिशयरूपं भणामि वदामि, अलमथवेति पूर्वाक्षेपे, अलं न भणिष्यामीत्यर्थः । अविचा-रितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्यैव प्रवृत्ता-इत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषे-धलाभे 'न भणिष्यामि'—इति पुनः कथनं खेदातिशयद्योतकम् । जघनविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) ।

अत्र विरहजनितो नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्ध इत्याक्षेपालंकारः । अत एवाहुः सारबोधिनीकाराः, अत्रो-द्देश्यस्य नायिकादुरवस्थानिवेदनस्य मर्मपीडकं वक्ष्यमाणायाः मरणावस्थाया अभिधानस्या-लमित्यादिना निषेधोऽशक्यवक्तव्यत्वं व्यञ्जयतीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्ध इति प्रदीपकारा अपि ॥

उक्तविषयमुदाहरति **ज्योत्स्नेति** । नायकं प्रति दूत्युक्तिरियम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका, मौक्तिकदाम मुक्ताहारः, चन्दनरसः मलयजद्रवः, शीतांशुकान्तद्रवः चन्द्रकान्तमणिज-

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ १६७ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा,–

लम्, कर्पूरं घनसारः, कदली रम्भा, मृणालस्य बिसस्य वलयानि कङ्कणानि, अम्भोजिनीपल्लवाः कमलिनीकिसलयानि च एतानि (कर्तॄणि) अन्तर्मानसं मानसमध्ये प्रभवता प्रकर्षेण स्थितवता दाहकारणसमर्थेन वा, 'प्रवसता'–इति वा पाठः, त्वया (करणभूतेन) तस्याः नायिकायाः स्फुलिङ्गोत्करस्य अग्निकणसमूहस्य यो व्यापारो दाहोत्पादनं तस्मै तदर्थं भवन्ति । आः–इति कोपेऽव्ययम् । हन्तेति विषादे । अनेन उक्तेन किम्, न ब्रूमहे, अतिप्रसिद्धत्वादित्याशयः । प्रभवतेत्यनेन प्रभोरनभियोज्यत्वं सूचितम् । प्रवसतेति पाठे दुःसमाधानत्वम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिङ्गायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यञ्जयितुं ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा तत्कथनं प्रतिषिद्धमित्याक्षेपोऽयम् । अत्र व्यङ्ग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यञ्जकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यत्तु वामनेन 'उपमेये सति किमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः'–इत्युक्तम्, तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र न ब्रूमहे इत्युक्तनिषेधो विरहे शीतलानां दाहकत्वस्यातिप्रसिद्धत्वं व्यञ्जयतीति सारबोधिनी ॥ इत्याक्षेपः ॥ १८ ॥

विभावनानामानमलंकारं लक्षयति **क्रियाया इति** । क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्दः प्रसिद्धकारणपरः । विभावयति कारणान्तरम् (अप्रसिद्धकारणं) कल्पयतीति व्युत्पत्त्या विभावनाशब्दोऽप्यन्वर्थः । प्रसिद्धकारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्हि कार्यस्य कारणान्तरं कल्पयति । एवं च प्रसिद्धकारणनिषेधेऽपि तत्कार्यरूपफलस्याभिव्यक्तिर्विभावनाऽलंकार इत्यर्थः । व्याख्यातमिदमुद्द्योतेऽपि, एवं च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः । 'न कठोरं न वा तीक्ष्णम्' (७०६ पृष्ठे)–इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव, अतिशयोक्तिस्तु तदङ्गम्, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति चेन्न, समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात्, इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते, न तु कारणविरह इति विशेषादिति । अयं भावः, विरोधाभासे उभयमेव परस्परं बाध्यतया प्रतीयते, इह तु कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यतया प्रतीयते, न तु कार्येण प्रमाणनिश्चितः कारणाभावोऽपि बाध्यतया प्रतीयते इति । कारणाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात् क्वचिच्च कारणाभावविरोधिनः उक्त्या

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म, नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥

परम्परया प्रतिपाद्यते, यथा, 'यः कौमारहरः' (१० पृष्ठे)—इत्यादौ उत्कण्ठाकारणविरोधिनामुक्तिरिति विवरणे स्पष्टम् ।

वैयाकरणाः क्रियाया एव हेतुतां स्वीकुर्वन्ति, तन्मतेन व्याकरोति हेतुरूपेति । अन्यथा धात्वर्थरूपक्रियानिषेधस्याकिंचित्करत्वेनासंगतिः स्यात् । यत्तु क्रियापदं कारकव्यापारपरमित्युक्तम्, तदपि भङ्ग्या हेतुपर्यवसन्नमिति सुधासागर—सारबोधिन्यादिषु स्पष्टम् । विभावनेति । कारणान्तरकल्पनात्माऽलंकार इत्यर्थः ॥

विभावनामुदाहरति कुसुमितेति । विरहिणीवर्णनमिदम् । सा नायिका कुसुमानि संजातानि यासां ताः कुसुमिताः ताभिर्लताभिः अहताऽपि अताडिताऽपि रुजं पीडाम् अधत्त धृतवती, विरहवशादिति भावः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अलिकुलैः भ्रमरसमूहैः अदष्टाऽपि परिवर्तते स्म परावृत्त्य वर्तते स्म । नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिः नलिनीपरम्पराभिर्वा अलोलिताऽपि अचालितापि अघूर्णत भ्रमिमवापेत्यर्थः । सा नलिनीति रूपकमिति केचित् । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

लताहननं पीडाहेतुः, भ्रमरदंशः परिवर्तनहेतुः, तरङ्गसंबन्धो घूर्णनहेतुः, अत्र तेषां हेतूनामभावेऽपि तत्कार्यस्य पीडादिरूपस्य प्रकाशनमिति विभावनाऽलंकारः । अत एवाहुर्निदर्शनकाराः, अत्र कुसुमितलतादीनां व्यापारस्य हननादेर्निषेधेऽपि तत्कार्यस्य पीडोत्पत्त्यादेरुक्तिर्विरहातिशयं द्योतयतीति । सुधासागरे तु, कठोरताडनेन पीडोत्पत्तिः संभवति, सा तु कोमलतरकुसुमितलतयाऽप्यहता प्रसिद्धकारणं विनैव पीडिताऽभूत्, विरहवशादिति भावः । एवं वृश्चिकादिदंशने परावृत्त्य पलायते, सा तु अलिकुलैर्गन्धग्राहकमिलिन्दैरप्यदष्टा परिवर्तते स्म रमणीयस्थानात्पलायति स्म । तथा महदालोडने जन्तुर्घूर्णते, सा तु नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिर्ललिततमतरङ्गैरपि अलोलिता सती अघूर्णतेति व्याख्यातम् । केचित्तु, कुसुमितलताहननं विरहिण्याः रोगहेतुः, एवमग्रेऽपि, अत्र घातादिरूपकारणाभावेऽपि रोगादिरूपतत्कार्यकथनाद्विभावनालंकारः, सौकुमार्यातिशयस्याप्रसिद्धहेतोर्विभावनादित्याहुः ।

अत्राहुरुद्द्योतकाराः,—अत्र विरहरूपहेत्वन्तरजनितानां रुजादीनामन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्यः । 'निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥'—इत्यत्राहार्यो रूपककृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । 'अप्यलक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम्'—इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबन्धकसत्ताया अप्युपलक्षणम्, तेन 'सातपत्रं दहत्याशु प्रतापत-

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्,–

पनस्तव '–इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्ववादिनां तु यथाश्रुतमेव सम्यक्, परंतु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । 'शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्'–इत्यत्र वीणां विनेति प्रतीतेरार्थी कारणाभावप्रतीतिरस्त्येव । अत्र शङ्खत्वेन कान्ताकण्ठः, तन्त्रीनिनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसितम् । 'शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त संतापयन्ति ताम्'–इत्यत्रापि दाहकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थ्यस्त्येव, विरहकालिकदाहकारणतावच्छेदकत्वं शीतांशुत्वेऽपीति विभावनाद्विरोधपरिहारः । वस्तुतः 'शङ्खाद्वीणानिनादोऽयम्'–इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव, परस्परबाध्यत्वावगमात् । 'यशः पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव'–इत्यत्रापि विरोधाभास एव, परस्परं विरोधावगतेः । एतेन 'कार्यात्कारणजन्माऽपि विभावना'–इत्यपास्तम्, कारणान्तरं विभावयतीत्यन्वर्थाभावेन तस्य विभावनात्वाभावात् । एवं 'निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् । अदर्शि संगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥'–इत्यत्राप्येषा, अक्षियुगात् हृदोऽपि संगोप्य, अत एव महत् रहस्यं यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि, निमीलितत्वेनाक्षिसन्निकर्षराहित्येन गोपनम्, बाह्येन्द्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येन्द्रियव्यापाररहितात्ततोऽगोपने पर्यवस्यति, सविशेषणे हीति न्यायात् । कालान्तरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतभानं स्यादत आह कदाऽप्यवीक्षित इति । एवं च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनयं नलत्वेन भानमभिमतम्, 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्'–इत्युक्तेः । अत्र दृशधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनाभेदलाभात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा, यथा, 'यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥'–इति, अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यतीति दिगिति ॥ इति विभावना ॥ १९ ॥

विशेषोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति **विशेषोक्तिरिति** । अखण्डेषु मिलितेषु कारणेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु सत्सु फलावचः कार्याभाववचनं विशेषोक्तिरित्यर्थः । अखण्डेष्विति व्याचष्टे **मिलितेष्वपीति** । **कारणेषु** प्रसिद्धहेतुषु । अत्र बहुत्वमविवक्षितम्, "सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्"–इति न्यायात् । फलावच इति व्याचष्टे **कार्यस्याकथनमिति** ।

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥

अकथनम् अभावप्रतिपादनम्, तच्च क्वचित् नञादिना साक्षात्, क्वचिच्च कार्यविरोधिन उक्त्या परम्परया, यथा, द्वितीयोदाहरणे शक्तिध्वंसरूपकार्यस्य विरोधिनी शक्तिरभिहिता । साक्षादुक्तौ स्फुटत्वम्, परम्परयोक्तौ अस्फुटत्वमिति विशेषः । यथा, 'यः कौमारहरः'—इत्यादौ अनुत्कण्ठाविरोधिन्या उत्कण्ठाया उक्तिः । कारणप्रतिषेध—फलावचनयोः साक्षादुक्तौ यथाक्रमं विभावनाविशेषोक्ती स्फुटे भवतः, परम्परया उक्तिस्थले तु ते अस्फुटे । अत एव 'यः कौमारहरः'—इत्यादौ उभयोरेवास्फुटत्वम् । अत एव ग्रन्थकृतैवोक्तम् (८ पृष्ठे) "अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः" इतीति विवरणे स्पष्टम् । **विशेषोक्तिरिति** । रागातिशयादेर्विशेषस्योक्तिर्यत्र सेत्यर्थ इति चक्रवर्ती, विशेषं कंचित्प्रतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थ इत्युद्द्योतकृत् । अत्रापि अप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभाव इति प्रदीपे स्पष्टम् । कार्यस्याकथनं निमित्तमपेक्षते, तथा च निमित्तस्य त्रैविध्यात् त्रिधा विशेषोक्तिरित्याह **अनुक्तनिमित्तेत्यादि** । प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्याकथने अनुक्तनिमित्ता, निमित्तस्य कथने उक्तनिमित्ता, दुरधिगमस्य तस्याकथने अचिन्त्यनिमित्ता चेत्यर्थः ॥

अनुक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति **निद्रेति** । निद्रायाः निवृत्तौ सत्यामपि, द्युरत्ने सूर्ये उदिते सत्यपि, सखीजने द्वारपदं द्वारस्थानं पराप्ते प्राप्ते सत्यपि, भुजंगे उपपतौ श्लथीकृतः शिथिलीकृत आश्लेषरस आलिङ्गनरसो येन तादृशेऽपि, सा प्रसिद्धा, कल्याणानि अङ्गानि यस्याः सा अङ्गना आलिङ्गनत आलिङ्गनात् न चचाल न चलति स्मेत्यर्थः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र निद्रानिवृत्ति—सूर्योदयादिरूपकारणसत्त्वेऽपि आलिङ्गनपरित्यागरूपकार्याभावोक्तिरिति विशेषोक्तिः । सा च निमित्तस्यानुरागातिशयस्यानुक्तेरनुक्तनिमित्ता । अत एवाहुः प्रदीपकाराः,—अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयमिति । चक्रवर्तिनस्तु 'श्लथीकृताशेषरसे'—इति पाठं मन्यमानाः श्लथीकृतः अशेषरसो येनेति बहुव्रीहिः । अशेषरसः चुम्बनपरिरम्भोत्सवादिः । दृढतरतदुपभोगतया नायिकायास्तदुत्कण्ठापनोदनं श्लथीकरणम् । भुजंगः उपपतिः, अत एव निर्दयोपभोगः । तेनात्र सुरतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुक्तं चिन्तनीयमिति व्याचख्युः । सारबोधिनीकारास्तु, श्लथीकृताश्लेषरस इति, तेन सर्वाङ्गसंपन्नः संभोगो जातः, तथा च रतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुक्तमित्याहुः । अत्र निमित्तं व्यङ्ग्यमपि न चार्विति गुणीभूतव्यङ्ग्यतेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न बलं हृतम् ॥

उक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति **कर्पूर इति**। बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमिदम् । यः कामः कर्पूर इव दग्धः छुष्टोऽपि जने जने शक्तिमान्, शक्तिर्घ्राणस्य मनसश्चाकर्षकता । अवार्यवीर्याय अकुण्ठितशक्तये तस्मै मकरकेतवे कामाय नमः अस्त्वित्यर्थः । 'नमः शृङ्गारबीजाय'—इति बालरामायणपुस्तके पाठः । अत्र शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणम्, सत्यपि तस्मिन् कारणे शक्तिध्वंसरूपकार्याभावकथनमिति विशेषोक्तिः । सा च निमित्तस्यावार्यवीर्यत्वस्य कथनादुक्तनिमित्ता । उक्तं च प्रदीपे,—अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्त इति ।

"अत्र कर्पूरो दाहमात्रे उपमानम्, न तु शक्तिमत्त्वेऽपीति भास्करः। शक्तिमत्त्वे—इति परमार्थः, ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् । 'भ्रूभ्यां (१) प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः । निजां यदश्लेषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽर्जि॥'—इत्यादिनैषधदर्शनात्"—इति काव्यप्रदीपकाराः, तद्भ्रान्तिविलसितम्, तथाहि, कर्पूर इवेषद्दग्धोऽपि शक्तिमानिति विवक्षायामन्यस्यापि ईषद्दग्धस्य शक्तिमत्त्वसंभावनया विशेषोक्तिर्भज्येत । तस्मान्निःशेषदाहे कर्पूरः उपमानम्, यथा कर्पूरदाहे भस्माऽपि नावशिष्यते, तथा निःशेषं दग्धोऽपि जने जने यः शक्तिमानित्यर्थः । एवं शक्तिध्वंसे निःशेषदाहस्य नियतकारणत्वाद्विशेषोक्तिरुपपद्यते इति सहृदयैराकलनीयमिति सुधासागरे स्पष्टम् । कर्पूरो रसकर्पूरः पारद इत्यपरे ॥

अचिन्त्यनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति **स एक इति**। एकोऽसहायः स कुसुमायुधः कामः, कुसुमेत्यनेन आयुधस्य निःसारता सूचिता । त्रीणि जगन्ति भुवनानि जयति ।

१ भ्रूभ्यामिति । मनोभूचापेन कामधनुषा प्रियायाः भैम्याः भ्रूभ्यां भ्रूयुगलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो दृढः सारो बलं यस्य तस्य भावोऽतिदृढत्वं च आपे प्राप्यतेस्म । आप्नोतेः कर्मणि लिट् । न केवलं भ्रूत्वं प्राप्तम्, किंतु अतिदृढत्वमपि प्राप्तमिति चकारार्थः, पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथमेवं ज्ञातमित्यत आह निजामित्यादि । यत् यस्मात् निजां स्वीयाम् अश्लेषदशाम् अदाहावस्थाम् अपेक्ष्य संप्रति दग्धदशायाम् अनेन कामधनुषा अधिकवीर्यता अतिशयितबलवत्त्वम् अर्जि अर्जिता (संपादिता) । कर्मणि लुङ् । पुष्पमयत्वावस्थापेक्षया भ्रूत्वावस्थायां तस्यैव धनुषो जगद्वशीकरणेऽधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इत्यर्थः । अथ च घनसारत्वं कर्पूरत्वम् आपे, कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायाम् अधिकवीर्यतां प्राप्नोति । "अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः"—इत्यमरः ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ १०८ ॥

यथा,—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव ! द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

यस्य कामस्य तनुं शरीरं हरता दहता शंभुना बलं सामर्थ्यं न हृतमित्यर्थः । "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥"—इति कोशः ।

अत्र, तनुहरणं बलहरणे कारणम्, सत्यपि तस्मिन् कारणे बलहरणरूपकार्यस्याभावकथनमिति विशेषोक्तिः। सा च, तनुं हरता हरेण कथं बलं न हृतमित्यत्र हेतुर्विशिष्य वक्तुं (सहसा चिन्तयितुं) न शक्यते, शास्त्रैकगम्यत्वादित्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेषाऽप्यनुक्तनिमित्तैव, तथाऽपि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचनेऽनुक्तनिमित्ता, अज्ञातस्य निमित्तस्यावचने एषेति भेद इत्युक्तं प्राक् (७१९ पृष्ठे) । यत्तु "एकगुणहानिकल्पनया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः", यथा, 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्'—इति, तन्न, अत्र द्यूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहितराज्यतादात्म्यं कथं सिद्ध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एवं गुणाधिक्यकल्पनायामप्येतदेव, यथा, 'धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्तवीर्यः'—इत्यादावित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति विशेषोक्तिः ॥ २० ॥

यथासंख्यनामानमलंकारं लक्षयति **यथासंख्यमिति** । क्रमिकाणां क्रमवतां पदार्थानां क्रमेण उपदेशक्रमेण, प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेनेत्येवमित्यर्थः, समन्वयः संबन्धो यथासंख्यमित्यर्थः । येन क्रमेण यावत्संख्याकाः ये प्रथममुद्दिष्टास्तेनैव क्रमेण पश्चादपि तेषां तावत्संख्याकेषु पदार्थेषु संबन्धो यथासंख्यनामाऽलंकार इति भावः । यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालंकारत्वम्, तथापि एकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकारत्वेनोक्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तं च चक्रवर्त्यादिभिरपि, यद्यपि 'अकलिततपस्तेजोवीर्य०' (४२४ पृष्ठे) इत्यादावक्रमस्य दोषत्वाभिधानात्तदभावरूपो नायमलंकारो भवितुमर्हति, तथाऽप्येकत्रानेकेषां तथात्वे वैचित्र्यानुभवादलंकारतेत्ययं गणित इति ॥

उदाहरति **एक इति** । सम्मदरसमित्यत्र सम्मदभरमिति क्वचित्पाठः । हे देव राजन् एकः त्वं द्विषां शत्रूणां विदुषां पण्डितानां मृगीदृशां रमणीनां च चेतसि त्रिधा

तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन् शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु, सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ १०९ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्,–

त्रिभिः प्रकारैः वससि, अत्र अस्मिन्विषये चित्रम् आश्चर्यमित्यन्वयः । किं कुर्वन् ? शौर्यस्य प्रतापस्य ऊष्मणा उष्णेन विनयेन नम्रतया च लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं च सम्मदस्य हर्षस्य रसं च रतिं प्रीतिं च पुष्णन्-इति प्रकारत्रयप्रदर्शनं सोऽयं यथासंख्यनामालंकारः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ॥ इति यथासंख्यम् ॥ २१ ॥

अर्थान्तरन्यासनामानमलंकारं लक्षयति सामान्यमिति । तदन्येन विशेषेण सामान्येन वा । समर्थ्यते सोपपत्तीक्रियते (निःसंदेहं प्रत्याय्यते) । 'यत्तु'–इत्यत्र 'यत्र' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । सामान्यं यत् विशेषेण समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन समर्थ्यते, सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तरं न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन, विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षाद्वाच्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च । कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिङ्गस्य विषय इति बोध्यम् । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसंबन्धेऽयम्, तदितरसंबन्धे काव्यलिङ्गमित्यभ्युपगमादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेद इति प्रभाकृतः । प्रतिवस्तूपमायामुपमानोपमेयभावो विवक्षितः, अत्र तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितमिति ततोऽस्य भेद इति सारबोधिनी । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानयोः सामान्यविशेषयोरुपपादनार्थं तयोरन्यतररूपोदाहरणोपन्यासः अर्थान्तरन्यासः । कार्यकारणयोः परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावविरहात् नैव तयोः समर्थ्यसमर्थकभावः संभवतीति न तत्कृतप्रभेदः स्वीकृत इति विवरणकाराः ॥

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतम् ॥

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का, क्व नासि शुभप्रदः ॥

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥

तत्र विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं साधर्म्येणोदाहरति **निजेति** । निजदोषेण स्वदोषेण आवृतम् आक्रान्तं मनो येषां तादृशानां पुरुषाणाम्, एवकारोऽप्यर्थे, अतिसुन्दरमपि वस्तु विपरीतम् असुन्दरं भाति । तत्रार्थान्तरं न्यस्यति पश्यतीत्यादि । पित्तेन मायुना (रोगेण) उपहतः पुरुषः शशिवत् शुभ्रमपि शंखं पीतं पीतवर्णं पश्यतीत्यर्थः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र निजदोषेत्यादि सामान्यं शंखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितमिति विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्यापि नानुपपत्तिसंभावना, तथाऽपि आहार्या सा बोध्येत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

सामान्येन विशेषस्य समर्थनं साधर्म्येणोदाहरति **सुसितेति** । सप्तमोल्लासे (४४१ पृष्ठे) व्याख्यातमिदम् । अत्र सुसितेत्यादिनाऽभिहितो विशेषः क्व नासीत्यादिना सामान्येन समर्थित इत्यर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥

विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं वैधर्म्येणोदाहरति **गुणानामिति** । धुरं कार्यभारं वहतीति धुर्यः धूर्वहनक्षमः (श्रेष्ठो जनः) गुणानां दौरात्म्यात् गुणरूपदोषादेव धुरि कार्यभारे नियुज्यते आज्ञाप्यते । तत्रार्थान्तरं न्यस्यति असंजातेत्यादि । गलिः गौः वृषभः, असंजातः अनुत्पन्नः किणो व्रणः घर्षणचिह्नं वा प्ररूढव्रणग्रन्थिर्वा यस्य तादृशः स्कन्धः अंसो यस्य तथाविधः सन् सुखं यथा स्यात्तथा स्वपिति निद्राति, न तु युगं वहतीत्यर्थः । यः आसञ्जितं युगं बलात्पातयति स गौर्गलिरित्युद्द्योतः । धूःस्पर्शमात्रेण यः स्वयमेव पतति स गौर्गलिनामा वृषभ इति सुधासागरः । गलिः कुत्सितगल इति चन्द्रिका । कुत्सितो गलोऽस्यास्तीति गलिरिति सरस्वतीतीर्थः । गलिः कार्याकुशलो वृष इति माणिक्यचन्द्रः । समर्थोऽप्यधूर्वहो दुष्ट इति महेश्वरः । अलस इति विवरणकारः ।

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा, यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥

२३ **विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।**

अत्र, धुर्य इत्यादिनाऽभिहितं सामान्यं गौर्गलिरिति विशेषेण समर्थितमिति अर्थान्तरन्यासोऽयम् । गुणाभावात् गलिर्गौर्न धुरि नियुज्यते इति वैधर्म्यम् । अत एवाहुः प्रदीपकाराः,–अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम्, गौर्गलिरिति विशेषः, वैधर्म्यं च स्पष्टमिति ॥

सामान्येन विशेषस्य समर्थनं वैधर्म्येणोदाहरति अहो इति । सुहृदं प्रत्यप्रियं वदत उक्तिरियम् । अभिमन्युमरणवार्तामर्जुने कथयिष्यतो युधिष्ठिरस्य विषादोक्तिरियमिति महेश्वरः । हीति विषादे इति केचित्, निश्चये इत्यन्ये । मे मम आयुषा दीर्घकालजीवनेन बहु अपराद्धम्, यत् यस्मात् ईदृशं सुहृद्व्यसनरूपम् अप्रियं मया वाच्यम् । सुहृदप्रियोक्तिरेव आयुषोऽपराध इति भावः । एवंविधस्याप्रियस्य कदाऽप्यनुक्तत्वात् अहो इत्याश्चर्यम् । ये सुहृदः मित्रस्य पराभवम् आपत्तिम् अदृष्ट्वैव क्षयं नाशं गताः प्राप्ताः, ते एव जगति धन्याः सुकृतिन इत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे) ।

अत्र, ते इत्यनेन सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम्, ते धन्या इति सामान्येन 'अहमधन्यः'–इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते इत्यर्थान्तरन्यासोऽयमित्युद्द्योते स्पष्टम् । पूर्वार्धप्रदर्शितस्य सुहृत्क्षयदर्शनस्य विपरीतं सुहृत्क्षयादर्शनमिति वैधर्म्यमिति विवरणम् ।

अत्र, हि यत् यतः–इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः, तत्सत्त्वे शाब्दः । ननु 'उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् । मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥'–इत्यत्र कोऽलंकार इति चेत्, अयमेव, निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालंकार इति कश्चित् । एतेनोदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥'–इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्यासयोः संसृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः" । यथा, अनन्तेति । –इति विकस्वरालंकारोऽयं पृथगित्यपास्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

२३ — विरोधनामानम् (विरोधाभासनामानम्) अलंकारं लक्षयति **विरोध इति** । अविरोधेऽपि वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि द्वयोर्वस्तुनोर्विरुद्धत्वेन विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यत्

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ ११० ॥

क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

वचः वचनम् (अभिधानं) स विरोध इत्यर्थः । विरुद्धार्थप्रतिपादकस्य पदादेरर्थान्तरपरत्वादिना वस्तुतो विरोधाभावेऽपि आपाततो विरोधप्रतीतिर्विरोधनामा अलंकारः, अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते इति भावः । वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम्, तद्व्याचष्टे **वस्तुवृत्तेनेति** । वस्तुगत्येत्यर्थः, याथार्थ्येनेति यावत् । **अविरोधेऽपि** विरोधाभावेऽपि । **विरुद्धयोरिवेत्यादि** । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यत् अभिधानमित्यर्थः, यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते इति भाव इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । विरोधश्च भिन्नदेशतया प्रसिद्धयोरेकदेशसंबन्धादिरूपः पर्यवस्यति, यथोदाहरणे, नलिनीकिसलयादि दवदहनराशिरिति कथनात् नलिनीकिसलयत्वादिजात्या दवदहनत्वजातेर्विरोधः । एकदेशस्थयोर्भिन्नदेशतायाम् असंगतिरलंकारो वक्ष्यते । अतएवाहुरुद्द्योतकाराः, विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वम्, एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा, स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोषस्य विषयः, तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यमिति । प्रकृतस्य वाक्यार्थस्य विरोधे एव विरोधालंकारः, व्यङ्ग्यार्थस्य विरोधे तु नायमलंकारः किंतु विरोधालंकारध्वनिः, यथा, 'तिग्मरुचिरप्रतापः' (१४० पृष्ठे)–इत्यादौ । विरोधश्च तत्रैव स्फुटं प्रतीयते, यत्र विरोधसूचकोऽपिशब्दः, यथा द्वितीयादिषु उदाहरणेषु; यत्र वा क्रिययोर्विरोधे तयोः समुच्चयबोधकश्चकारः, यथा अष्टमे उदाहरणे; यत्र वा 'अभूत् भवति भविष्यति'–इत्यादिभिः क्रियापदैः विरुद्धयोरैक्यं साध्यतया प्रतीयते, यथा प्रथम-पञ्चम-सप्तमेषूदाहरणेषु । सप्तमे अभूदिति क्रियापदमस्ति, अन्ययोस्तु वाक्यसमाप्त्यर्थं कयोश्चिदपि क्रियापदयोरूह्यत्वम् । अतएव प्रथमसप्तमयोरुदाहरणयोर्न रूपकम्, आरोपस्य साध्यत्वात्, तस्य सिद्धत्वे एव रूपकातिशयोक्त्योः स्वीकारात्, मुखचन्द्रमित्याद्युदाहरणेषु तथैव दर्शनात् । अतएव दर्पणकृता " सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते "–इत्युक्तम् । अपिशब्दादेरभावे विरोधस्यास्फुटत्वम्, यथा नवमोदाहरणे इतीति विवरणे स्पष्टम् ॥

एवं विरोधं दशधा विभजते **जातिरिति** । जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकानां पदार्थानां दशधा परस्परं विरोधाः संभवन्तीत्यर्थः । तथाहि, जातेः जात्याद्यैः जातिगुणक्रियाद्र-

क्रमेणोदाहरणम्,-

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग ! कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते [१] ॥

व्यैश्चतुर्भिर्विरुद्धा स्यादिति चत्वारो विरोधाः । गुणः गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिः विरुद्धः स्यादिति त्रयो विरोधाः । गुणेन जातेर्विरोध एव जात्या गुणस्य विरोध इति न पृथगुक्तिः । परत्राप्येवम् । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां द्वाभ्यां विरुद्धा स्यादिति द्वौ विरोधौ । द्रव्यं द्रव्येण विरुद्धं स्यादिति एको विरोधः । इति एवंप्रकारेण ते विरोधाः दश संभवन्तीत्यर्थः । क्रियाशब्देनात्र धातुवाच्योऽर्थः । द्रव्यशब्देन डित्थादिरूपोऽर्थः । जात्यादयो द्वितीयोल्लासे " संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिः "-इति सूत्रे महाभाष्यकारमतव्याख्यानावसरे (२९ पृष्ठे) दर्शिताः ।

जातिरनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम्, द्रव्यादित्रयवृत्ति, नित्यमेकमनेकानुगतम्, तच्च द्विविधम्, परमपरं च, तत्र परं सत्ता बहुविषयत्वात्, सा चानुवृत्तिमात्रहेतुत्वात्सामान्यमात्रम्; अपरं द्रव्यत्वादि अल्पविषयत्वात्, तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामान्यविशेषः । गुणत्वसामान्यवान् असमवायिकारणमस्पन्दात्मा गुणः, स च रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारभेदाच्चतुर्विंशतिधा, द्रव्याश्रित एव । क्रिया चलनात्मकं कर्म, गुणवद्द्रव्यमात्रवृत्ति अविभु, द्रव्यपरिमाणेन मूर्तत्वापरनाम्ना सहैकार्थसमवेतम्, विभागद्वारा पूर्वसंयोगनाशे सत्युत्तरसंयोगहेतुश्च, तच्च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्पञ्चधा भिद्यते । समवायिकारणं गुणाश्रयो वा द्रव्यम्, तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदान्नवधा भिद्यते इति नैयायिका इति सुधासागरे उक्तम् ॥

तत्र जातेर्जात्या सह विरोधमुदाहरति अभिनवेति । हे सुभग सुन्दर ! अस्याः कुरङ्गदृशः मृगाक्ष्याः विधिवशतो दैववशात् त्वद्वियोग एव पविर्वज्रं तस्य पाते पतने सति अभिनवा नूतना या नलिनी कमलिनी किसलयं पल्लवं मृणालस्य वलयं कङ्कणं च, आदिपदाच्चन्दनचन्द्रादि च, दवदहनस्य दावाग्नेः राशिर्भवतीत्यर्थः । गीतिश्छन्दः ।

अत्रापाततो नलिनीत्वादिजातीनां दवदहनत्वजात्या सह विरोधः, स च नलिन्यादिषु विरहोद्दीपकतया दवदहनत्वोपचारेण परिहृत इत्याभासरूप इति विरोधाभासालंकारः । नलिनीत्वादेर्दवदहनत्वस्य च जातित्वम्, एकत्वान्नित्यत्वादनेकानुगतत्वाच्चेति बोध्यम् । तदुक्तं प्रदीपे " अत्र नलिनीत्व-किसलयत्वादिजातीनां दवदहनत्वजात्या विरोधः, वि-

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ ! तवान्तिके नियतम् [२] ॥

योगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता "–इति । गौणत्वादिति । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थ इत्युद्द्योतः । नन्वेवमत्रारोपमूलकं रूपकमेव न तु विरोधः, अन्यथा 'मुखं चन्द्रः'–इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न, अत्र विरोधोत्थापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्यात्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयाऽन्तर्गर्भिताप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुल्लसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चन्द्रः–इत्यादौ तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चन्द्राभेद एव चमत्कारी, न तु सन्नपि विरोधः, विवक्षितार्थाननुगुणत्वात्,–इति रूपकमेव, न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वं न विवक्षितम्, अप्यर्थश्च न गर्भीकृतः, किंतु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रम्, तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा, नगरविशेषस्थितेरत्यद्भुतत्वविवक्षया अप्यर्थगर्भीकरणेन च यत्र 'नारीणां मुखं चन्द्रः'–इत्युच्यते, तदा विरोध एवेति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

२ जातेर्गुणेन सह विरोधमुदाहरति गिरय इति । हे नरनाथ राजन् तव अन्तिके समीपे इदं नियतम् । तदेवाह गिरय इत्यादि । गिरयोऽपि अनुन्नतियुजः अल्पोन्नतिभाजः । मरुदपि अचलः अल्पवेगः । अब्धयोऽपि अगम्भीराः अल्पगम्भीराः । विश्वंभरा भूरपि अतिलघुः अपकृष्टगुरुत्ववतीत्यर्थः । अत्र विश्वंभराऽप्यतिलघुरित्यनेन साहचर्यात् अनुन्नत्यचलागम्भीरपदेषु नञ् अल्पार्थकः, न त्वभावार्थकः, अन्यथा गुणविरोधोदाहरणविरोधापत्तेरिति चक्रवर्तिभट्टाचार्यप्रभृतयः प्राहुः । वस्तुतस्तु नञ् अभावार्थक एव; अनुन्नतिरुच्चत्वाभावः, अचलः वेगशून्यः, अबल इति पाठे बलशून्यः, अगम्भीराः गाम्भीर्यशून्या इत्यर्थः । "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" (२८ पृष्ठे)–इति वदतां महाभाष्यकाराणां मतेन जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव गुणत्वाङ्गीकारादिदमुदाहृतम् । अन्यथा अभावादिविरोधस्यासंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति चन्द्रिकासुधासागरयोः स्पष्टम् । आर्या छन्दः ।

अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादि–(१)–गुणैरापाततो विरोधः, स च वर्णनीयौन्नत्याद्यतिशय–(२)–विवक्षया परिहृत इति विरोधाभासः । आद्योदाहरणे शुद्धः, अत्र तु श्लेषमूलकः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम्, व्यक्त्यभेदेन विश्वंभरात्वस्य जातित्वाभावात् । किंतु द्रव्यगुणयोर्विरोधस्योदाहरणमिति प्रकृते तस्य नोदा-

१ उन्नतत्वमत्र आरोहपरिणाहवत्त्वरूपम् ॥ २ औन्नत्यमत्र प्रभावादिमत्त्वम् ॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां सङ्गरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते !
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् [३] ॥
सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् [४] ॥

हरणत्वमिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । कमलाकरभट्टास्तु भूमेरेकत्वाज्जातित्वाभावेऽपि सृष्टिभेदेन तद्भेदान्मण्डलभेदाद्वा जातित्वं ज्ञेयमित्याहुः । मरुत्त्वं तु जातिरेव, मरुतामेकोनपञ्चाशत्त्वस्योक्तत्वेन मरुत्त्वस्यानेकव्यक्त्यनुगतत्वादिति मम भाति ॥

३ जातेः क्रियया सह विरोधमुदाहरति येषामिति । हे भूपते धाराधरः खड्गः तीक्ष्णो दारुणोऽस्ति । सोऽपि खड्गः सङ्गरसङ्गे युद्धप्राप्तौ संग्रामसंबन्धे वा, सङ्गररङ्गेति पाठे सङ्गररूपे रङ्गे सक्तम् आसक्तं मनो येषां ते तथाभूतानां येषां राज्ञां प्रतिनृपाणां कण्ठग्रहप्रणयितां गलमीलनप्रीतिमत्तां (आलिङ्गनप्रेमवत्तां) संप्राप्य अनुरज्यते प्रीतिमान् रक्तवर्णश्च भवति । किंच कमपि अनिर्वचनीयं स्नेहं सौहार्दं चिक्कणतां च पराप्नोति प्राप्नोति च । तेषां तादृशमनसां राज्ञां त्वया सर्वभूतानुकम्पकेन पांसूनां धूलीनां पटलैः समूहैः प्रसाधनविधिः अलंकरणविधिः निर्वर्त्यते क्रियते, कण्ठं छित्त्वा संग्रामधूलिधूसराः क्रियन्ते,—इति कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र धाराधरत्व-(खड्गत्व)-जातेरनुराग-स्नेहपराप्ति-क्रियाभ्यामापाततो विरोधः, स च रुधिरसंपर्ककृतलौहित्य-चैक्कण्यार्थकत्वात्परिहृत इति विरोधाभासः । एवं पांसुत्वजातेरलंकरणक्रियया विरोधः, सोऽपि प्रागुक्तरीत्या परिहृत इति बोध्यम् । चक्रवर्त्यादयस्तु प्रसाधनपदस्य प्रकृष्टसाधनपरत्वविवक्षया परिहृत इत्याहुः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम्, अनुदाहरणत्वप्रसङ्गादिति प्रदीपः । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः, तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यमित्युद्द्योतः । उक्तं च सुधासागरेऽपि, अनुदाहरणत्वेति । तथा हि, तीक्ष्णत्वं क्रूरत्वम्, तच्च क्रूरसंसर्गेण सरलेऽप्युत्पद्यते-इति गुण एव न जातिरिति विरोधासंभवादिति इति ॥

४ जातेर्द्रव्येण सह विरोधमुदाहरति सृजतीति । यः इदं जगत् हेलया लीलयैव नियतं यथा स्यात्तथा सृजति, अवति रक्षति, संहरति नाशयति च, सोऽपि जनार्दनः अवसरवशतः कालवशात् शफरो मत्स्यो 'जातः'—इति शेषः । इदं चित्रम् आश्चर्यम् । आर्या छन्दः ।

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः [५] ॥
पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति [६] ॥
क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः, स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः [७] ॥

अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः, स च लीलया सर्वसंभवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्य आगमसिद्धत्वात्परिहृतः । आत्मपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । उक्तं च चक्रवर्तिना, जनार्दनपदं चाशरीरेश्वरात्मपरम्, अन्यथा शरीरभेदेन जनार्दनत्वजातिसंभवेन जातिद्वयोदाहरणतापत्तेरिति ॥

५ गुणस्य गुणेन सह विरोधमुदाहरति सततमिति । हे नृपते सततं निरन्तरं मुसलेषु अयोग्रेषु आसक्ताः, बहुतरं यत् गृहकर्म तस्य घटनया संपादनेन कठिनाः द्विजपत्नीनां ब्राह्मणीनां कराः पाणयो भवति त्वयि दातरि विद्यमाने सति सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कोमलाः 'जाताः'—इति शेषः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

अत्र कठिनत्व-सुकुमारत्वयोर्गुणयोर्विरोधः, स च भवद्दानवशात्स्वयं गृहव्यापारनिवृत्त्या कालभेदेन परिहृत इति विरोधाभासोऽयम् ॥

६ गुणस्य क्रियया सह विरोधमुदाहरति पेशलमिति । पेशलं कोमलमपि, पेलवमिति पाठे स एवार्थः, खलानां दुर्जनानां वचनं (कर्तृ), तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ, सुतत्त्वेति पाठस्तु प्राचीनबहुषु पुस्तकेषु नास्त्येव । सतत्त्वविदां तत्त्वज्ञानां मानसम् अन्तःकरणं (कर्म) दहतितराम् अतिशयेन दहति । परुषं कठोरमपि सुजनस्य सज्जनस्य वाक्यं मलयजरसवत् चन्दनद्रववत् प्रमोदयति आनन्दयतीत्यर्थः । आर्या छन्दः ।

अत्र पेशलत्व-परुषत्वयोर्गुणयोर्दाह-प्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः, स च खलत्वदुर्जनत्वाभ्यां परिहृत इति सारबोधिनी । पेशलपरुषपदयोः सुश्रवत्वदुःश्रवत्वार्थकतया, दहतिपदस्य संतापार्थकतया च विरोधपरिहार इत्युद्द्योतः । पेशलत्वपरुषत्वयोस्तात्कालिकत्वम्, परिणामे तु दाहकत्वं प्रमोदकरणं चेति विरोधपरिहार इति प्रभा ॥

७ गुणस्य द्रव्येण सह विरोधमुदाहरति क्रौञ्चेति । असौ क्रौञ्चाद्रिः उद्दामाः महत्यो याः दृषदः शिलास्ताभिः दृढोऽपि, "कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्"—इत्यमरः । यस्य भार्गवस्य मार्गणानां बाणानाम् अनर्गलोऽप्रतिहतः शातस्तीक्ष्णो यः पातः पतनं तद्विषये, यद्वा, अनर्गलम् अप्रतिबन्धं यथा स्यात्तथा शातवत् वज्रवत् पाते सति

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते [८] ॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः [९] ॥

नवाम्भोजदलवत् नूतनपद्मपत्रवत् अभिजातः कोमलः अभूत् । स भार्गवः परशुरामः अपूर्वः सर्गः सृष्टिर्यस्य तादृश इति सत्यमित्यर्थः, यद्वा, सत्यम् अपूर्वसर्गः अलौकिकोऽवतार इत्यर्थः । इन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४९९ पृष्ठे) ।

अत्र कोमलत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिद्रव्येण विरोधः, स च भार्गवमहिम्नाऽभिजातपदस्य सुखवेद्यत्वपरतया परिहृतः । यद्यपि "कुमारः क्रौञ्चदारणः" इत्यमरकोशात् स्कन्दे तत्त्वं प्रसिद्धम्, तथाऽपि स्कन्दसाहाय्यार्थं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

क्रियायाः क्रियया सह विरोधमुदाहरति परिच्छेदेति । व्याख्यातमिदं प्राक् चतुर्थोल्लासे (२०४ पृष्ठे) । ड-लयोरैक्यात् जडयति जलयति, शीतलयतीति केचित् । अत्र 'जडयति च तापं च कुरुते'–इति जडीकरण-तापकरणक्रिययोर्विरोधः, विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहारः ॥

क्रियायाः द्रव्येण सह विरोधमुदाहरति अयमिति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके पद्यमिदम् । एतेन "मालवरुद्रकवेः पद्यमिदम्"–इति शार्ङ्गधरपद्धतावुक्तमपास्तम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानाम् एको मुख्यो निलयः स्थानम्–इति हेतोः, रत्नानाम् आकरः खनिः–इति हेतोश्च, तृष्णया तरलितम् आक्रान्तं (व्याप्तं) मनो येषां तादृशैः अस्माभिः श्रित आश्रितः । तृष्णा च वारिषु पिपासा, रत्नेषु च लिप्सा । मुनिः अगस्त्यः एनं जलनिधिं क्षणात् क्षणमात्रेण आ-समन्तात् पास्यति-इत्येवं को जानीते इत्यन्वयः । कीदृशम् ? निजा स्वीया (मुनिसंबन्धिनी) या करपुटी करसंपुटं सैव कोटरो गर्तस्तद्गतम् । ताम्यन्तो ग्लायन्तः तिमयो मत्स्याः मकराः नक्राश्च यस्मिंस्तादृशं चेत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) ।

अत्र पानक्रियायाः अगस्त्येन कर्त्रा, समुद्रेण कर्मणा च द्रव्येण विरोधः, नरविशे-

समद-मतङ्गज-मदजल-निस्यन्द-तरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक ! त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी [१०] ॥

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ १११ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्,–

षस्य अगस्त्यस्य समुद्रपानासंभवात्; स चागस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहृत इति विरोधाभासः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न तदंशे द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितम्, किंतु जात्युदाहरणत्वमेव, तथाऽप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । एतेन "असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्"–इत्यसंभवालंकारोऽत्रेति परास्तम्, तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधमुदाहरति समदेति । हे क्षितितिलक राजन् त्वयि तटजुषि तीरगते सति, शंकरस्य शिवस्य चूडा शिखा (जटासमूहः) तत्संबन्धिनी आपगा नदी (गङ्गा) साऽपि कालिन्दी यमुना भवति । कुतस्तत्राह समदेति । समदाः मत्ताः ये मतङ्गजाः करिणस्तेषां मदजलस्य निस्यन्दः प्रवाहः स एव तरङ्गिणी नदी तस्याः परिष्वङ्गात् संबन्धादित्यर्थः । अपां समूह आपम्, आपेन गच्छतीत्यापगा । मतङ्गे मतङ्गाख्यपर्वते जायन्ते इति मतङ्गजाः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र गङ्गायमुनयोर्द्रव्ययोर्विरोधः, स च कालिन्दीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहृत इति विरोधाभासः । मदजलस्य श्यामवर्णत्वं प्रसिद्धम्, मदजलनीलिम्ना गङ्गाया नीलता ॥ इति विरोधः ॥ २३ ॥

स्वभावोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति **स्वभावोक्तिरिति** । वस्तुनः स्वभावस्य तन्मात्रगतस्य प्रकृतिसिद्धस्य धर्मस्य उक्तिः स्वभावोक्तिरित्यन्वर्थेयं संज्ञा । **डिम्भः** शिशुः, आदिपदेन युवति-मुग्ध-कातर-तिर्यग्-भ्रान्त-हीनपात्रादिसंग्रहः । डिम्भादेरित्यनेनैव संबन्धावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । तथा च, डिम्भादेर्वस्तुनः स्वयोः स्वमात्राश्रयकयोः (स्वमात्रगतयोः) क्रियारूपयोर्वर्णनम् अभिधानं स्वभावोक्तिरित्यर्थः । एश्रयकयोः (स्वमात्रगतयोः) ...

नामेव जातिरिति केचिद्व्यवहरन्ति । डिम्भादेरिति षष्ठ्यैव क्रियारूपयोस्तत्संबन्धित्वावगमात् किं स्वशब्दोपादानेनेत्यत आह **स्वयोरिति** । तदेकाश्रययोः स्वमात्राश्रयकयोः । रूपशब्देनाजहत्स्वार्थलक्षणयोभयं गृह्यते इत्याह **रूपमिति** । **वर्णः** नीलपीतादिः । **संस्थानमिति** । अवयवसन्निवेशः, अङ्गप्रत्यङ्गविन्यासो वा, आकारो वेत्यर्थः । एवं च यस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽसाधारणधर्मवर्णनं स्वभावोक्तिरिति फलितम् । अत्रापि चमत्कृतिहेतुत्वमलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तमस्त्येव, तेन 'गोरपत्यं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन तु ।

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः,
आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम् ,–

मूत्रं मुञ्चति शिश्नेन अपानेन तु गोमयम् ॥'–इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वान्नालंकारत्वम्, असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्भातीत्यलंकार इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

स्वभावोक्तिमुदाहरति पश्चादिति । शयनात् उत्थितः तुरङ्गोऽश्वः पश्चादङ्घ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य प्रसरणं कृत्वा त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं पृष्ठवंशः "पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्"–इत्यमरः । तस्य नतिर्नम्रता तया विततं विस्तृतम् अङ्गं शरीरम् उच्चैः अतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा, यद्वा, त्रिकस्य कोटिप्रदेशस्य नतिर्नमनम्, विततं विस्तारं यथा स्यात्तथा अङ्गम् उच्चैः द्राघयित्वा आभुग्नो वक्रः कण्ठो ग्रीवा यस्य तादृशः सन् उरसि मुखम् आसज्य-संयोज्य धूल्या धूम्रां धूसरां सटां स्कन्धकेशावलिं विधूय विशेषेण कम्पयित्वा घासग्रासाभिलाषात् तृणग्रासवाञ्छया अनवरतं निरन्तरं चलन्तौ चञ्चलौ प्रोथतुण्डौ ओष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य तादृशः, यद्वा, अनवरतं चलन् प्रोथो नासिका यत्र तादृशं तुण्डं मुखं यस्य तादृशः, "प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः"–इति हैमः । मन्दं शनैः शब्दायमानः हेषां कुर्वाणः सन्, फुर्फुरिति शब्दं कुर्वन्निति यावत्, खुरेण अग्रपादशफेन क्ष्मां भूमिं विलिखति उत्किरतीत्यर्थः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११२ पृष्ठे) ।

अत्र, अश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनमिति प्रदीपः । पश्चादित्यादिना संस्थानस्य, घासग्रासेत्यादिना क्रियाया इत्यर्थ इत्युद्द्योतः । वर्णस्वभावोक्तिस्तु 'प्रथममरुणच्छायः' (२९० पृष्ठे)–इत्यादौ बोध्येति प्रभा ॥ इति स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥

25 — व्याजस्तुतिनामानमलंकारं लक्षयति व्याजस्तुतिरिति । मुखे प्रारम्भे, प्रथमत इत्यर्थः । "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि"–इति विश्वः । रूढिः पर्यवसानम् । अन्यथा (यथाक्रमं) स्तुतौ निन्दायां वा । यत्र मुखे निन्दा तत्र स्तुतौ पर्यवसानम्, यत्र मुखे स्तुतिस्तत्र निन्दायां पर्यवसानमित्यर्थ इति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् । परे तु, मुखे आपाततः ।

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परः,
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः,
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः॥
हे हेलाजितबोधिसत्त्व! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे!
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः।

रूढिः पर्यवसाने प्रतीतिः। अन्यथा (यथाक्रमं) स्तुत्या निन्दया वा। स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्यवसायिनी वा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति फलितमित्याहुः। व्याजस्तुतिपदलभ्यमेतदर्थद्वयमाह व्याजरूपा व्याजेन वेत्यादि। व्याजः कपटः। ननु 'व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः'—इति व्याख्येयं सूत्रक्रमानुरोधाद्वक्ष्यमाणोदाहरणक्रमानुरोधाच्चेति चेन्न, निषादस्थपतिन्यायेन कर्मधारयस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन यथोक्तव्याख्यानस्यैवोचितत्वात्। अत्र, मुखे इत्यनेन पर्यवसानाभावं वदन् बाधितत्वमभिप्रैति, अत एव नास्याः ध्वनित्वम्; तत्र हि निर्बाधेन वाच्येन व्यञ्जनयाऽर्थान्तरावगतिः, न चैवं प्रकृते, बाधेन लक्षणाप्रसरात्, 'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते' (८२ पृष्ठे)—इत्यादिवदिति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। क्रमेणेति। सूत्रोक्तक्रमेणेत्यर्थः॥

तत्र, स्तुतिपर्यवसायिनीं निन्दामुदाहरति हित्वेति। हे राजन् त्वां हित्वा विहाय, त्वां विनेत्यर्थः, उपरोधोऽनुरोधः (आश्रितस्वीकाररूपः) तेन वन्ध्यं शून्यं मनो येषाम् अनुरोधहीनमनसां मौलिः शिरोमणिः (मूर्धन्यः) परः अन्यो नास्ति। तथा, लज्जावर्जनं लज्जाशून्यत्वं (निर्लज्जत्वं) रमामन्तरेण लक्ष्मीं विना अन्यत्र न संदृश्यते—इति अहं मन्ये। क्रमेणोभयत्र हेतुमाह यस्त्यागमित्यादि। यो भवान् मुखशतैः उपायशतैः (युद्धाद्यनेकोपायैः) एत्य आगत्य आश्रितायाः सादरं स्थितायाः श्रियो लक्ष्म्याः त्यागं परित्यागं (दानं) तनुतेतराम् अतिशयेन विस्तारयति। तथा, त्यागकृतावमाननं परित्यागजन्यापमानं प्राप्यापि यस्याः श्रियः त्वय्येव भवत्येव स्थितिः स्थिरतेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

अत्र राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिन्दाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीवत्त्वाभिधानात्स्तुतिरिति व्याजस्तुतिरियम्॥

निन्दापर्यवसायिनीं स्तुतिमुदाहरति हे इति। हे हेलाजितबोधिसत्त्व हेलया लीलया (अनायासेन) जिताः बोधिसत्त्वाः बौद्धाः येन तथाविध, अतिकारुणिकानामपि जेतरित्यर्थः, बौद्धानां दयाशीलत्वादिति भावः, हे तोयधे लवणाकर वचसां विस्तरैः

तृष्यत्पान्थजनोपकार-घटना-वैमुख्य-लब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः । यथा,–

किम्, परहिताधाने परोपकारकरणे गृहीतं व्रतं येन स गृहीतव्रतः त्वत्सदृशः परः द्वितीयः नास्ति । यत् यस्मात्कारणात् तृष्यन्तः तृषार्ताः ये पान्थजना अध्वगजनास्तेषाम् (जलदानेन) यः उपकारस्तस्य घटनायां संपादनविषये वैमुख्येन पराङ्मुखत्वेन लब्धं प्राप्तं यत् अयशः अकीर्तिः तस्य यो भारो महदाधिक्यं तस्य प्रोद्वहने प्रकर्षेण निर्वहणविषये मरोः मरुदेशस्य (निर्जलदेशस्य) साहायकं सहायत्वं कृपया करोषीत्यर्थः। साहायकमित्यत्र "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" (५।१।१३२) इति सूत्रेण भावे वुञ् । एतेन 'साहाय्यकम्'–इति पाठं परिकल्प्य भावष्यञन्तात्स्वार्थे कन्प्रत्यय इति व्याकुर्वन्तः परास्ताः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र मरुदेशेन एकाकिना निर्जलत्वात् तृषितपान्थोपकाराभावजन्यायशोभारो गृहीतः, त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् तं भारं गृह्णता तस्य साहायकेनोपकारः कृतः–इति स्तुत्या, तृषितपान्थानुपकारेण निन्दायां पर्यवसानमिति व्याजस्तुतिरियम् । न चात्राप्रस्तुतप्रशंसैवास्त्विति वाच्यम्, स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्ति–(चमत्कार)–विशेषात्, कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च, शुद्धव्यञ्जनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलंकारत्वं वाच्यानुत्कर्षकत्वादिति चेन्न, बीभत्स–हास्यान्यतररसालम्बनत्वान्निन्द्यस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वादित्याहुः । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिः[तेः], अन्यनिन्दयाऽन्यनिन्दा[न्दायाः], अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेः [तेश्च] गम्यत्वेऽप्येषा, स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीनां व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकारत्वमप्रस्तुतप्रशंसावद्बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति व्याजस्तुतिः ॥ २९ ॥

सहोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति सेति । एकं पदं यत् सहार्थस्य सह-समं-साकं-सार्धमित्यादिशब्दार्थान्वयस्य बलात् सामर्थ्यात् द्विवाचकम् अनेकार्थाभिधायकं (यथाकथंचित्तद्बोधकं) सा सहोक्तिरित्यर्थः । तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्यार्थस्याक्षेपकमिति बोध्यम् । सूत्रं व्याचष्टे एकार्थेत्यादि । शब्दशक्त्या (१) एकार्थाभिधाय-

---

१ शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन, क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः इति प्रभायां स्पष्टम् ॥

सह दिअसणिसाहिं दीहरा सासदण्डा,
सह मणिवलयेहिं बाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ! विओए तीअ उव्वेअणीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ॥

कम् एकान्वय्यर्थाभिधायकमपि पदं सहार्थबलात् सहशब्दार्थान्वयबलात् यत् उभयस्य उभयान्वय्यर्थस्यापि अवगमकं बोधकं सा सहोक्तिर्नामालंकार इत्यर्थः । अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम्, तच्चैकजातीयैककालिकाक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता'-इति । अत्र 'आगतः'-इति पदमुभयान्वय्यागमनबोधकम् । पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवान् पिता आगत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम्, प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । तथा च प्रथमान्ते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः, तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थः । एवं च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्यादया एकधर्मसंबन्धस्तत्रायमलंकारः । वक्ष्यमाणे समुच्चये तूभयत्र प्राधान्यं शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छतः'-इत्यादावपि तथैवेति नायमलंकारः । चैत्रमैत्रौ गच्छतः'-इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानमिति तत्रापि नायमलंकारः । अत्र हृद्यत्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तमस्त्येव, तेन 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ 'अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः (१)'-इत्यादौ च नेयम् । हृद्यत्वं चास्याः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानात्मकेन केवलाभेदाध्यवसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तं चान्यैरपि,-'पुत्रेण सह पिता गच्छति'-इत्यादौ अलंकाराभावात् अतिशयोक्तिमूलिकैव चमत्कारजनिका सहोक्तिरलंकार इति ॥

सहोक्तिमुदाहरति सहेति । कर्पूरमञ्जरीनामकसट्टके (२) द्वितीयजवनिकान्तरे कर्पूरमञ्जरीनाम्न्याः नायिकाया अवस्थावर्णनमिदम् । "सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः, सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग! वियोगे तस्या उद्वेगिन्याः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥"-इति संस्कृतम् । हे सुभग सुन्दर तव वियोगे विरहे सति उद्वेगिन्याः उद्वेगशीलायाः (विमनस्कायाः) तस्याः कर्पूरमञ्जर्याः

---

१ 'तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः'-इति रघुकाव्ये षष्ठसर्गे पद्यमिदम् ॥ २ सट्टकलक्षणं प्राक् (१५७ पृष्ठे) उक्तम् ॥

विनोक्तिः सा, विनाऽन्येन, यत्रान्यः सन्न, नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्,—

दण्डाकाराः श्वासाः श्वासदण्डाः, श्वासानां घनप्रचुरतया दण्डाकारत्वम्, दिवसनिशाभिः सह दीर्घाः जाताः, अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम् । तथा बाष्पो नेत्राम्बु तस्य धाराः मणिवलयैः रत्नकङ्कणैः सह गलन्ति पन्तति, कार्श्यान्मणिवलयगलनम् । तथा, जीविताशा जीवनाशा च तनुलतया शरीरयष्टया सह दुर्बला जातेत्यर्थः । आशायां दुर्बलत्वं कादाचित्कम् । अत्र सर्वत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" (२।३।१९)— इति सूत्रेण तृतीया । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९८ पृष्ठे) ।

अत्र श्वासदण्डादिषु प्रथमान्तेषु दीर्घत्वादीनामन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसनिशादिषु तु तृतीयान्तेषु सहशब्दार्थान्वयबलादार्थ इति सहोक्तिरलंकारः । उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोः, अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसनिशादिभिस्तु सहार्थान्वयबलात् । इयं च धर्मयोरभेदाध्यवसायमूलेति । सहोक्तौ द्वयोरपि प्रकृतयोरप्रकृतयोर्वा ग्रहणात्काल्पनिकमौपम्यम्; तत्र तृतीयान्तस्य गुणभावादुपमानत्वम्, शेषस्य प्राधान्यादुपमेयत्वमिति माणिक्यचन्द्रः । सरस्वतीतीर्थादयस्तु, इयं मालारूपाऽपि संभवति, यथा,—'उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः, सार्धं मुखैर्नामितं भूपानां, जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् । वैदेह्या मनसा समं तदधुना कृष्टं, ततो भार्गवप्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः ॥'—इत्याहुः ॥ इति सहोक्तिः ॥ २६ ॥

विनोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति विनोक्तिरिति । यत्र यस्मिन् अलंकारे सति अन्येन विना अन्यः सन् न शोभनो न, किंत्वशोभनः; नेतरः नाशोभनः किंतु शोभनः, सा प्रकारद्वयवती विनोक्तिरित्यर्थः । केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते स विनोक्तिनामाऽलंकार इति भावः । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः, तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपीयमेवेत्युद्द्योते स्पष्टम् । तेन 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन'—इत्यादौ विनोक्तिरेव, तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनोऽशोभनत्वप्रतीतेरित्याहुः । अत्र, शोभन इति वक्तव्येऽपि 'अशोभनो न'— इत्यभावमुखेनाभिधानस्यायमभिप्रायः, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परसन्निधिदोषविजृम्भितमेव, वर्णनीयस्य वस्तुनः पुनः स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्राय इति विवरणकाराः । सन् नेत्यस्य व्याख्यानमाह **अशोभन इति** । नेतर इत्यस्य व्याख्यानमाह **शोभन इति** ॥

अरुचिर्निशया विना शशी, शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोऽभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥
मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ ११३ ॥

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्,—

तत्राशोभनत्वमुदाहरति **अरुचिरिति** । निशया रात्र्या विना ऋते शशी चन्द्रः अरुचिः दीप्तिशून्यः, अशोभन इत्यर्थः । शशिना विना साऽपि निशाऽपि महत् उत्कटं तमः अन्धकार इति रूपकम्, अशोभनेत्यर्थः । उभयेन शशिनिशाभ्यां विना कामिनोः कामिनी च कामी च कामिनौ तयोः मनोभवस्फुरितं कामविलसितम्, भावे क्तः, कामविलास इत्यर्थः, नैव चकास्ति नैव शोभते, अशोभनं भवतीत्यर्थः । अपरवक्त्रं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३३९ पृष्ठे) ।

अत्रान्येन निशादिना विना अन्यस्य चन्द्रादेरशोभनत्वं प्रतिपाद्यते इति विनोक्तिरियम् । न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः, तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

शोभनत्वमुदाहरति **मृगेति** । अयं नरेन्द्रसूनुः राजपुत्रः मृगलोचनया अङ्गनया विना विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः झटितिस्फूर्तेः प्रभा प्रकाशस्तया प्रगल्भः चतुरः, शोभन इत्यर्थः । तेन दुष्टप्रकृतिना सुहृदा मित्रेण विना अमृतद्युतिश्चन्द्रस्तद्वत् सुन्दरः स्वच्छ आशयोऽन्तःकरणं यस्य तादृशो भवतीत्यर्थः । य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः, स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः; य एव दुष्टसुहृदाऽऽलिङ्गितो विषमहृदयः, स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इति भावः । मालभारिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३५१ पृष्ठे) । अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना राजसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्व-चन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वं प्रतिपादितमिति विनोक्तिरियम् ॥

इति विनोक्तिः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिनामानमलंकारं लक्षयति **परिवृत्तिरिति** । यः अर्थानां पदार्थानां (वस्तूनां) विनिमयः सा परिवृत्तिरित्यर्थः । पौनरुक्त्यं लक्ष्यलक्षणसंदेहं वा परिहरति **परिवृत्तिरलंकार इति** । व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोः,—परिवृत्तिरिति लक्ष्यालंकारनिर्देशः, पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः ।

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र, प्रथमेऽर्धे समेन समस्य; द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप ! संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन परकीयस्य कस्यचिदादानम्, विनिमयपदस्य तत्रैव शक्तेः । एवमादाय दानमपि सः । समासमैर्वस्तुभिः यः अर्थानां पदार्थानां विनिमयः, सा परिवृत्तिरित्यन्वयः । बहुवचनमतन्त्रम् (१) । एवं च क्वचित् समेन समस्य विनिमयः, क्वचिदसमेनासमस्येति द्विविधः । अन्त्योऽपि द्विविधः,–क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयं परिवृत्तिरित्यर्थः । अत्र समत्वासमत्वे उपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्यां बोध्ये । दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न वास्तवः, तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः'–इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् (२)'–इत्यत्र नेयम्, विनिमयाभावादिति ॥

तत्र समेन समस्य, उत्तमेन न्यूनस्य च विनिमयमुदाहरति **लतानामिति** । अयं मरुत् वायुः उदितकुसुमानां संजातपुष्पाणाम् एतासां लतानां वल्लीनाम् असमम् अनुपमम् आमोदं परिमलं भृशम् अत्यर्थं श्रयति स्वीकरोति । किं कृत्वा ?–मतं सम्मतं मनोरमं वा लास्यं नृत्यं दत्वा, अर्थाल्लताभ्य इत्यर्थः । लतास्तु अध्वन्यानां पान्थानां दृशं दृष्टिं सहसा झटिति आदाय हृत्वा आधिर्मनःपीडा, व्याधिः कायपीडा, भ्रमिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितं रोदनम्, मोहो निश्चेष्टता,–एतेषां व्यतिकरं संपर्कं समूहं वा ददति–इत्यनौचित्यात् अहहेति खेद इत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक्(७० पृष्ठे) ।

अत्र प्रकारद्वयं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । अत्र पूर्वार्धे लास्येनोपादेयतया समस्य आमोदस्य विनिमयः, उत्तरार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामताद्दशतया न्यूनानां विनिमयः । मरुत्संबन्धेन लतानां लास्यदर्शनात्, लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादिदर्शनाद्दातृत्वं कविकल्पितमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

न्यूनेनोत्तमस्य विनिमयमुदाहरति **नानेति** । हे नृप दृप्तो दर्पयुक्तो योऽरिवीरवि-

---

१ अविवक्षितम् ॥ २ कुमारसंभवे पञ्चमसर्गे तपस्यन्तीं पार्वतीं प्रति बटुवेषधारिणो महादेवस्योक्तिरियम् ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ॥

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः।
तद्भाविकम्,

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः। भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम्। उदाहरणम्,–

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने।

सरः शत्रुवीरसमूहस्तेन (कर्त्रा) संप्रहारे युद्धे नानाविधैः अनेकप्रकारकैः प्रहरणैः आयुधैः दारुणनिनादवतः भयंकरशब्दयुक्तान् प्रहारान् स्वीकृत्य, निर्गतो विप्रलम्भो वियोगो यस्मात्तादृशः (वियोगशून्यः) परिरम्भस्य आलिङ्गनस्य (स्वस्वामिभावसंबन्धस्य) विधिः स्वीकारो यस्यां तादृशी इयं वसुंधरा वसुमती (भूः) वितीर्णा दत्ता, अर्थात्तुभ्यमित्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे)।

अत्र न्यूनेनेति। अत्र न्यूनैः प्रहारैः उत्तमायाः वसुंधरायाः विनिमयोक्तेः परिवृत्तिरलंकार इत्यर्थः। अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमय इति तु प्रदीपः। इति परिवृत्तिः॥ २८॥

२९ – भाविकनामानमलंकारं द्विधा लक्षयति **प्रत्यक्षा इति**। भूताः पूर्वकालिकाः भाविनः उत्तरकालिकाश्च भावाः पदार्थाः (वस्तूनि) कविना यत् प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाभिधीयन्ते, अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयाऽभिधीयन्ते इत्यर्थः, तत् प्रकारद्वयवत् भाविकमित्यर्थः। व्याख्यातं च निदर्शनाख्यटीकायाम्,–यथा योगिभिर्भावनायाः बलात् अतीतानागतं वस्तु प्रत्यक्षीक्रियते, तथैव काव्यार्थविद्भिरपि तस्या एवं बलात् भूताः भाविनश्च भावाः पदार्थाः अप्रत्यक्षा अपि प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते, तद्भाविकमिति। **भूताश्चेत्यादि**। भूतभाविन इति द्वन्द्वः समासः, न तु कर्मधारयः, भूतानां भावित्वस्याप्रतीतेरिति भावः। भाविकपदस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति **भाव इत्यादि**। **अभिप्रायः** भूतभाविनोरपि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा। न चेयं भ्रान्तिः, भूतभावित्वेनैव निर्देशात्, अञ्जनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च। न चैवं स्वभावोक्तिः, तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः, इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषादित्युद्द्योते स्पष्टम्॥

भूतभाविनोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षतयाऽभिधानमेकेनैव पद्येनोदाहरति **आसीदिति**। हे कान्ते अत्र अनयोर्लोचनयोः यत् अञ्जनं कज्जलं दत्तम् आसीत्,–इति तद्युक्ते (अती-

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ॥

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ ११४॥

ताञ्जनयुक्ते) तव लोचने लोचनद्वयं पश्यामीत्यर्थः । यथाश्रुते 'आसीदिति पश्यामि'—इत्याद्यन्वये भूतादेर्लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं नोपपादितं स्यादिति बोध्यम् । भावी भूषणानाम् आभरणानां संभारः समूहो यत्र तथाभूताम्, यद्वा, भाविभूषणैः संभ्रियते सा तद्युक्तां तव आकृतिं साक्षात्कुर्वे पश्यामीत्यर्थः । अत्राञ्जनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं ध्वन्यते ।

अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य, उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य च प्रत्यक्षतयाऽभिधानमिति भाविकनामाऽलंकारः । तदेवाह **आद्ये इत्यादि** । **भूतस्य** अञ्जनस्य । **भाविनः** भूषणसंभारस्य । **दर्शनमिति** । 'साक्षात्'—इत्यादिः । क्वचित् भूतत्वादिनिर्देशं विनाऽप्येष दृश्यते, 'अहं विलोकये साक्षाद्युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः'—इत्यादौ । अत्रेदं चिन्त्यम्,—असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम्, प्रत्यक्षासंबन्धेऽपि तत्संबन्धवर्णनात्, भूतादिवस्त्वसंबन्धेऽपि तत्संबन्धवर्णनाच्चेति । साऽनुप्राणिकाऽत्रेति कश्चिदित्युद्द्योते स्पष्टम् । व्याख्यातमिदं विवरणेऽपि,—**कवेरभिप्राय इति** । **अभिप्रायः** भूतभाविनोरपि प्रत्यक्षतयेव प्रतिपादनेच्छा । यथोदाहरणे,—'अत्र अञ्जनम् आसीत्'—इति पश्यामि, 'भाविभूषणसंभारां तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे'—इत्यनेन भूतस्यापि अञ्जनस्य भविष्यतोऽपि च भूषणसंभारस्य दर्शनक्रिययाऽन्वयात् वर्तमानतया प्रतिपादनम्, वर्तमानस्यैव दर्शनयोग्यत्वात् । भूतभविष्यतोरप्यनयोः कोऽपि संदेहो नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थं वर्तमानतयेव प्रतिपादनमिति ॥ इति भाविकम् ॥ २९ ॥

काव्यलिङ्गनामानमलंकारं लक्षयति **काव्यलिङ्गमिति** । हेत्वभिधानं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अभिधानं च वाक्यार्थत्वेन पदार्थत्वेन चेति विभागः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम्, स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । वाक्यपदार्थतेति विभागः, वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । पदमप्येकमनेकं चेति बोध्यमिति । एवं च हेतोर्वाक्यार्थता, अनेकपदार्थता, एकपदार्थता चेति त्रिविधं काव्यलिङ्गमिति फलितम् । वाक्यार्थरूपस्यानेकपदार्थरूपस्यैकपदार्थरूपस्य च हेतोरभिधानं काव्यलिङ्गमिति तु निष्कर्षः । अत्र कारकहेतोरुक्तिः, अनुमानालंकारे तु ज्ञापकहेतोरुक्तिरिति भेद इति बहवः । उद्द्योतकारास्तु व्याप्त्याद्यनिर्देशान्नानुमानसंकरः । श्रोतुर्यल्लिङ्गकानुमितिबुबोधयिषया कवेर्व्याप्त्यादिवि-

वाक्यार्थता यथा,-

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं, जन्मनि पुरा
पुरारे! न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्।
नमन् मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्,
महेश! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

शिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः, काव्यलिङ्गजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्बोधयिपिता, किंतु श्रोतर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये इत्याहुः। ननु साभिप्राय-पदार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिङ्गस्य किं भेदकमिति चेत्, उच्यते, परिकरे पदा-र्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपकारकतां भजते, काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्था-वेव हेतुभावं भजत इतीति सुधासागरकारः। अर्थान्तरन्यासाद्भेदस्तु प्राक् (७२२ पृष्ठे) निरूपित एवेति बोध्यम्। 'अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना (१) हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः'–इति प्रदीपः। **तटस्थतयेति**। परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थः। **पर्यवसानमिति**। सामान्याद्यर्थस्यो-क्तस्य प्रामाण्यग्रहहेतुत्वमित्यर्थः। **इह तु साक्षादेवेति**। तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयो-पनिबद्ध इत्यर्थः। हेतुविभक्त्यादिनेति क्वाचित्कोऽपपाठः, गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेन प्राचीनैः काव्यलिङ्गताऽभ्युपगमात्। अत एव 'वपुःप्रादुर्भावादनुमितम्'–इत्यंशे (२) नायमलंकार इत्याहुः। सामान्यविशेषभावसंबन्धानालिङ्गितत्वेन ततो भे-द इत्यन्ये। केचित्तु निर्हेतुरूपदोषाभावः काव्यलिङ्गम्, हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाभावात्तत्प्रयुक्तचमत्काराभावेनास्यालंकारताया दुरुपपादत्वाच्च श्लेषा-दिसम्मिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतत्कृत इत्याहुरित्युद्द्योतः॥

हेतोर्वाक्यार्थतामुदाहरति **वपुरिति**। हे पुरारे त्रिपुरशत्रो (शिव) अहं पुरा पूर्व-स्मिन् क्वचित् कस्मिन्नपि जन्मनि प्रायः भवन्तं त्वां न प्रणतवान् नमस्कारं न कृतवान्। कथं ज्ञातमित्यत आह वपुरित्यादि। इदं मया वपुःप्रादुर्भावात् शरीरोत्पत्तिरूपाल्लिङ्गात् अनुमितं ज्ञातमित्यर्थः, त्वत्प्रणामे सति मुक्तिलाभेन शरीरोत्पत्तेरभावादिति भावः। सं-प्रति इदानीं नमन् मुक्तः अहम् अतनुः शरीरशून्यः (देहाभिमानरहितः)–इति अग्रे उत्तरकालेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः, मुक्तस्य पुनर्देहप्राप्त्यभावेनाग्रेऽपि प्रणामाभाव इति भावः। हे महेश महाप्रभो तदिदम् अपराधद्वयमपि (भवता) क्षन्तव्यमित्यर्थः। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे)।

---

१ आदिपदेन तच्छब्दादिग्रहणमिति प्रभायाम्॥ २ अंशे इति। वक्ष्यमाणे इति शेषः॥

अनेकपदार्थता यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र 'पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान्' 'अग्रेऽप्यहमनतिभाक्'—इत्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनम् अपराधे हेतुः । यद्यप्यनमनमेवापराधः, तयोश्च न हेतुहेतुमद्भावः, तथाऽपि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः, क्षन्तव्यमित्यस्य लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोष इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । एवं चात्र भूतभाविजन्मनोरनमनरूपहेत्वोः 'न प्रणतवान्'—इति 'अनतिभाक्'—इति च क्रियाद्वयेन समाप्तयोर्वाक्ययोरर्थतेति काव्यलिङ्गमलंकारः । उक्तं च 'अनमनमपराधे हेतुः'—इति प्रदीपप्रतीकमुपादाय प्रभायाम्, अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम्, तत्रानमनस्य हेतुत्वम्, अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तन्नाशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिति चानमनद्वयजन्यं दुरितद्वयपरामर्शकम्, न त्वनमनद्वयस्य, हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वादिति । एतेन "तत् तस्मात् पूर्वापरकालीनानमनात् इदम् अपराधद्वयं प्रत्यवायरूपं क्षन्तव्यम्"—इति चन्द्रिकोक्तं श्लोकव्याख्यानमपास्तम्, उक्तप्रभास्थस्वोक्तिविरुद्धत्वात् ॥

हेतोरनेकपदार्थतामुदाहरति **प्रणयीति** । मालतीमाधवप्रकरणे पञ्चमाङ्के मालतीवधोद्यतमघोरघण्टं प्रति माधवस्योक्तिरियम् । रे पाप प्रणयिनीनां प्रीतिमतीनां सखीनां सलीलो यः परिहासरसः हास्यरसस्तेन अधिगतैः प्राप्तैः ललितशिरीषपुष्पहननैः मनोहरशिरीषकुसुमपातनैरपि यत् वपुः ताम्यति ग्लायति (क्लेशं प्राप्नोति) तत्र तस्मिन् वपुषि मालतीशरीरे वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः उद्यच्छतः चालयतो वा तव शिरसि ते मूर्ध्नि एषः करालो भुजो मद्बाहुदण्डः अकाण्डेऽकाले यमदण्ड इव पतत्वित्यर्थः । नर्कुटकं छन्दः, "यदि भवतो नजौ भजजलागुरु नर्कुटकम्" इति लक्षणात् ।

अत्र 'वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतः'—इति प्रातिपदिकानां क्रियासाकाङ्क्षतया वाक्यभावमनापन्नानामनेकपदानामर्थः शस्त्रोपक्षेपरूपो भुजपाते हेतुरिति काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः, शस्त्रमुपक्षिपतः एतावन्मात्रस्य साकाङ्क्षत्वेनावाक्यार्थत्वात्; 'तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः'—इत्यस्यापि न वाक्यत्वम्, विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन [तवेति षष्ठ्यन्तरूप] विशेष्यसाकाङ्क्षत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वेन न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमितीति ॥

एकपदार्थता यथा,—

भस्मोद्धूलन ! भद्रमस्तु भवते, रुद्राक्षमाले ! शुभं,
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

एषु, अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ॥

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

हेतोरेकपदार्थतामुदाहरति भस्मेति । शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्योक्तिरियम् । हे भस्मोद्धूलन भूत्यालेपन भवते भद्रमस्तु तुभ्यं कल्याणमास्ताम्, "चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः"–(२।३।७३)–इति सूत्रेण चतुर्थी । हे रुद्राक्षमाले भवते शुभमस्तु । गिरिसुताकान्तालयस्य महेश्वरमन्दिरस्यालंकृतिं शोभाधायिकां सोपानपरम्पराम् आरोहणपङ्क्तिं हा तस्याः शोच्यतेत्यर्थः, तत्संस्कारकर्त्रभावादिति भावः । "अभितः-परितः-समया-निकषा-हा-प्रति-योगेऽपि"—इति वार्तिकेन हाशब्दयोगे षष्ठचर्थे द्वितीया । "आरोहणं स्यात्सोपानम्"—इत्यमरः । अद्य अस्मिन्नहनि आराधनतोषितेन विभुना शिवेन (कर्त्रा) युष्माकं भवतां या सपर्या सेवा तत्सुखस्य तदानन्दस्य आलोकः प्रकाशोऽनुभवो वा तस्य उच्छेदिनि नाशकारिणि मोक्षनामनि मुक्तिसंज्ञके महामोहे महान्धकारे निधीयामहे निपात्यामहे 'वयम्'—इति शेषः । केचित्तु, मोक्षनामनि अखण्डानन्दैकरसे महामोहे नानात्वज्ञानवर्जिते निधीयामहे । नेदानीं किंचिदभिलषितमुर्वरितमस्तीति भाव इति व्याचख्युः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र मुक्तेर्महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वं हेतुः, तच्च समासादेकपदार्थ एव । मोक्षे महामोहत्वाध्यवसायः । उक्तोदाहरणेषु प्रकृतालंकारं योजयति एष्वित्यादि । एषु उक्तोदाहरणेषु । उक्तरूप इति । वाक्यार्थरूपः, अनेकपदार्थरूपः, एकपदार्थरूप इत्यर्थः । यत्तु, यद्यपि पूर्वापरजन्मनोरनमनमेवापराधः, न च तस्यैव तद्धेतुता संभवति, तथाऽप्यपराधद्वयेऽपराधद्वित्वे इत्यर्थः, तत्र पूर्वापरजन्मानमनं हेतुर्भवत्येव, तद्गोचरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वात्, प्रयोजकसाधारणस्यैव हेतुत्वस्याभिधानादिति, तन्न, द्वित्वस्य द्रव्येतरावृत्तित्वादिति विस्तारिकादौ स्पष्टम् ॥ इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

पर्यायोक्तनामानमलंकारं लक्षयति पर्यायोक्तमिति । वाच्यस्यार्थस्य प्रतिपादनं

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् (पर्या-येण भङ्ग्यन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्,—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र, ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपिशब्देनोच्यते, तेन, यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते; यथा, गत्रि शुक्के च-

---

शक्त्यैवेति भ्रमं निराकर्तुमाह विनेत्यादि । वाच्यवाचकत्वेन विना वाच्यवाचकभाव-भिन्नेन व्यञ्जनारूपव्यापारेण अर्थात् (१) वाच्यस्यैवार्थस्य यत् वचः प्रतिपादनम्, तत् पर्यायोक्तम्, पर्यायेण प्रकारान्तरेण कथनादित्यर्थः । यत्र शक्यार्थ एव प्रकारा-न्तरेण व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते तत् पर्यायोक्तमिति भावः । तदेवाह वाच्यवाचकेत्यादि । व्यतिरिक्तेन भिन्नेन । 'विविक्तेन'—इति पाठेऽपि 'भिन्नेन' इत्येवार्थः । अवगमन-व्यापरेण व्यञ्जनारूपव्यापारेण । वच इति व्याचष्टे प्रतिपादनमिति । बोधनमित्यर्थः, अर्थाद्वाच्यस्यार्थस्येति भावः । पर्यायोक्तमित्यन्वर्थेयं संज्ञेति ध्वनयन् पर्यायोक्तपदस्याव-यवार्थमाह पर्यायेणेत्यादि । पर्यायः प्रकारः । "पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निमानेऽवसरे क्रमे"—इति विश्वः । पर्यायेणेत्यस्य पर्यवसितमर्थमाह भङ्ग्यन्तरेणेति । प्रकारान्तरेणे-त्यर्थः, प्रकारभेदेनेति यावत् । कथनात् प्रतिपादनात् । पर्यायोक्तमिति । ध्वनेस्तु (२) न वाच्य एवार्थो विषय इति ततोऽस्य भेद इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ।

व्याख्यातमिदं विवरणेऽपि,—विवक्षितमर्थं साक्षात् (स्ववाचकपदेन) अकथयित्वा (वैचित्र्यविशेषाय) प्रकारान्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । तदुक्तं दण्डिना,—"अर्थ-मिष्टमनाख्याय साक्षात्, तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्य-ते ॥"—इति । यत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः पर्यवसाने ऐक्यम्, केवलमुक्तिप्रतीत्योः प्र-कारभेदः, तत्र पर्यायोक्तमिति फलितोऽर्थ इति ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति यमिति । यं रावणं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा मदेन (कर्त्रा) ऐरावणस्य इन्द्रगजस्य मुखे, मानेन अभिमानेन च (कर्त्रा) हरेः इन्द्रस्य हृदये चिररूढा वृद्धिं गताऽपि निवासप्रीतिः उज्झिता त्यक्तेत्यर्थः ।

अत्र, एक एवार्थः 'ऐरावणशक्रौ मदमानविमुक्तौ जातौ'—इति व्यञ्जनया, 'मद-मानाभ्यां तयोः (मुखहृदयरूपयोः) अधिकरणयोः निवासप्रीतिरुज्झिता'—इत्यभिधया

---

१ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थ इति प्रभा ॥ २ ध्वनेस्त्विति । व्यङ्ग्यस्यागूढत्वादिति भाव इत्युद्द्योतः ॥

लति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति'–इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा, यतोऽभिन्नासंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ॥

च प्रतिपाद्यते इति पर्यायोक्तमलंकारः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **शब्देनोच्यते इति** । शब्देनाभिधया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । **तेनेति** । तेन चेत्यर्थः । **यदेवेति** । उच्यते अभिधया प्रतिपाद्यते । **तदेव व्यङ्ग्यमिति** । तथा च लक्षणसंगतिरिति भावः । न च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम्, यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते प्रकारयोर्भेदात् । तदेवाह **यथा त्वित्यादि** । येन प्रकारेण तु व्यङ्ग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यते इत्यर्थः; एकस्यैवार्थस्य प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधः, यथा यावककुसुम्भजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । उक्तं च विवरणकारैरपि,–अत्र, 'ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातौ'–इति व्यङ्ग्यार्थ एव "यं प्रेक्ष्य"–इत्यादिना शब्देन प्रकारभेदेन उच्यते; यथा 'जनो गच्छति' 'जनेन गम्यते'–इति, 'अत्रागम्यताम्' 'आगमनेनालंक्रियतामिदम्'–इत्यादि । ततश्च य एवार्थः अभिधातुमभिप्रेयते स एवार्थः व्यञ्जनया प्रतीयते, परंतु येन प्रकारेणार्थो व्यज्यते न तेन प्रकारेणोच्यते इति प्रकारभेदः । वैचित्र्यविशेषाय साक्षादनुक्त्वा प्रकारान्तरेण कथनं न दोषाय । अत्र सन्नपि व्यङ्ग्योऽर्थः अतिस्फुटतया न तथा अतिशेते यथा उक्तेर्वैचित्र्यमिति न ध्वनित्वम्, नापि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, किं तु चित्रकाव्यत्वमिति विभावनीयमिति । एकेन प्रकारेण अवगतस्याऽप्यर्थस्य प्रकारान्तरेण प्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह **यथा गवीति** । गवि गोत्वे तदाश्रये च, शुक्ले शुक्लत्वगुणे तदाश्रये च चलति चलने तदाश्रये च, दृष्टे निर्विकल्पकज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः । **विकल्पः** विशिष्टज्ञानम् । 'जायते'–इति शेषः । **यदेवेति** । यदेव गोत्वादि दृष्टं निर्विकल्पकज्ञानविषयीकृतं तदेव गोत्वादि विकल्पयति सविकल्पकज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थः । 'चैत्रादिः प्रमाता'–इति शेषः । **न त्विति** । न तु यथा येन प्रकारेण दृष्टं निर्विकल्पकज्ञानविषयीकृतं तथा तेनैव रूपेणेत्यर्थः । **अभिन्नेति** । भिन्नत्वेन संसृष्टत्वेन चादृष्टमित्यन्वयः, भिन्नत्वं भेदः, संसृष्टत्वं संसर्गः, भेदेन संसर्गेण चादृष्टं वस्तु भेदसंसर्गाभ्यां भेदेन संसर्गेण च विकल्पयति विशिष्टीकरोतीत्यर्थः । तदपि मतभेदेन, भेदोऽतद्व्यावृत्तिः, सा च अपोह इत्युक्तं प्राक् (३० पृष्ठे) । अतद्व्यावृत्तिरेव विशेषणत्वेन भासते-इति बौद्धमते भिन्नत्वेनेति । तदन्यमते संसृष्टत्वेनेति-इति चक्रवर्त्यादयः । वस्तुतस्तु, अभिन्नत्वेन असंसृष्टत्वेन च दृष्टमित्यन्वयः, भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्ग-

राहित्येन च दृष्टमित्यर्थः। अत एवाग्रे दर्शयिष्यमाणौ प्रदीपोद्द्योतौ संगच्छेते। तदपि मतभेदेनेति प्राग्वत्। अयं भावः, ज्ञानमिह द्विविधम्, निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति। तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्, सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्। विशेषणविशेष्यभावसंबन्धानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकं, तदवगाहि ज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः। तत्र निर्विकल्पके गोत्व-तदाश्रय-शुक्ल-तदाश्रय-चलन-तदाश्रयाः विशकलिता (असंबद्धाः) भासन्ते, सविकल्पके तु संसृष्टतया भासन्ते, निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वात्। तथा च, यथा पूर्वं दृष्टानामपि गवादीनां सविकल्पकज्ञाने प्रकारान्तरेण पुनः प्रतीतिः, तथा प्रकृते वाच्यस्यापि प्रकारभेदेन व्यञ्जनया पुनः प्रतीतिरिति दृष्टान्तसंगतिरिति। न च निर्विकल्पकस्य निष्प्रकारकतया 'यथातथा'—इति थाल्प्रत्ययार्थानन्वय इति वाच्यम्, प्रकारपर्यन्तस्याविवक्षितत्वात्, अपि तु निर्विकल्पकसविकल्पकयोः समानविषयत्वेऽपि अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रे तात्पर्यात्। यद्वा, निर्विकल्पकेऽपि सम्मुग्धं किंचित्त्वं प्रकारतया भासते—इति मतेनाभिधानम्। तदुक्तम्, "सम्मुग्धं वस्तुमात्रं तु प्रवदन्त्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः॥"—इतीति चक्रवर्तिकृतविस्तारिकायां स्पष्टम्।

तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोरपि, 'यथा गवि शुक्ले चलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेक एवार्थस्ताभ्यां (निर्विकल्पकसविकल्पकाभ्यां) विषयीक्रियते, न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते, भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकम्, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं सविकल्पकम्'—इति प्रदीपः। **भिन्नत्वेति**। भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता। भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परनये, तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्याः (बौद्धाः) मन्यन्ते। अन्यमते संसृष्टत्वेति। प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः। एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमानमुक्तत्वरूपव्यङ्ग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः। यद्वा, निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्तन्नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा'—इत्यादेरर्थः। इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यमित्युद्द्योतः।

अत्र व्यङ्ग्यमगूढं वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम्। 'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ'—इत्यत्रापि भगवान् वासुदेवो राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यङ्ग्यस्ततोऽपि चारुतरेण राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहितः, केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र वाच्यतेति लक्षणतात्पर्यात्। यद्यपि भगवतः पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्यच्छब्देनाभिधानाच्च न व्यङ्ग्यत्वम्, तथाऽपि व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव। एवं च प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधाविषयत्वं युक्तम्।

उदात्तं वस्तुनः संपत्,

संपत् समृद्धियोगः । यथा,—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु, भोजनृपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ॥

न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन धर्मांशे एव व्यङ्ग्यत्वं न धर्म्यंशे इति वाच्यम्, धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात्, यदि धर्मी स्वरूपतः कस्यचिद्वाच्यः स्यात् स्यादपि तथा औपाधिकभेदेन घटाकाशादिषु भेदप्रतीतिवत् तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मिणोऽपि व्यङ्ग्यत्वाच्च । एतेन व्यङ्ग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासंभवात् कार्यमुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम्, उदाहरणे राहुवधूकुचनैष्फल्यरूपेण कार्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम्, प्रकाशोदाहरणविरोधाच्च । यत्तु "पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् । शुकं भोजयितुं यामि युवाभ्यामास्यतामिह ॥"—अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य शुकभोजनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तमिति । तत्तु ध्वनिमर्यादां नातिशेते इति दिक् । एवं च 'आनायि देशः कतमस्त्वयाऽद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य'—इत्यत्राप्ययमेव, अयं देशोऽलंकर्तव्य इत्यादौ चेत्यलमित्यपि उद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति पर्यायोक्तम् ॥३१॥

उदात्तनामानमलंकारं लक्षयति उदात्तमिति । वस्तुनः धनशौर्यादेः । एतेन शौर्यादेस्तदुक्तौ अत्युक्तिनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरनुप्राणिकेत्युद्द्योते स्पष्टम् । समृद्धियोग इति । न तु तस्यैवातिशय इत्यर्थः । 'बदरामलकाम्रदाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण । अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ! ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥'—इत्यादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भाव इति प्रभायाम् । यस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽसंभाव्यमानायाः संपत्तेर्वर्णनमुदात्तालंकार इत्यर्थ इति निदर्शनकृत्॥

उदात्तमुदाहरति मुक्ता इति । विदुषां पण्डितानां भवनेषु गृहेषु केलौ रतिक्रीडायां विसूत्रात् छिन्नसूत्रात् हारात् मौक्तिकदाम्नो गलिताः पतिताः, सम्मार्जनीभिः शोधनीभिः हृताः अपसारिताः, प्रातः प्रभातकाले प्राङ्गणसीम्नि अङ्गणप्रान्ते मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा चलन्त्यो याः बालाः षोडशवर्षाः वनिताः तासाम् अङ्घ्रिलाक्षया चरणालक्तकेन अरुणाः आरक्ताः मुक्ताः (कर्मभूताः) दूरात् दाडिमबीजेषु (दाडिमबीजविषये) शङ्किता धीर्येषां ते तादृशाः केलीशुकाः (कर्तृभूताः) कर्षन्ति यत्, तत् भोजनृपतेः भोजराजस्य त्यागो

महतां चोपलक्षणम् ॥ ११५ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्,–

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥

दानं तस्य लीलेवाचरितं लीलायितमित्यर्थः । "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश"–इत्यभिधानम् । "आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्ड इति शब्द्यते"–इति तृतीयाध्याये नारदस्मृतिश्चेति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । (अनेनोदाहरणेन सरस्वतीकण्ठाभरणकृत् भोजराजो मम्मटभट्टापेक्षया प्राचीन इति ध्वनितम् । स्पष्टीकृतमस्माभिरुपोद्घातप्रकरणे) ।

अत्र विद्वद्भवनस्थोत्कटसमृद्धिवर्णनादुदात्तालंकारोऽयम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः, अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः, तेन वर्णनीयनृपतेः समृद्ध्यतिशयः । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्'–इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यङ्ग्येति व्यङ्ग्योऽयमिति । अत्रासंभाव्यमानविभूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितमनुभूयते इति सरस्वतीतीर्थः ॥

अन्यविधमुदात्तं लक्षयति **महतामिति** । अङ्गिनि (वर्णनीयेऽर्थे) महताम् उदारचरितानां (रामादिवीराणां) यत् उपलक्षणम् अङ्गत्वम् उपनिबध्यते तच्चोदात्तसंज्ञमित्यर्थः । वर्णनीयस्यार्थस्य विशेषणतया महतः उपादानेऽपरमुदात्तमिति भावः । सूत्रे उपलक्षणम् इति भावप्रधानम्, "स्त्रियाम्" (४।१।३)– इति पाणिनिसूत्रवदित्याशयेनाह **अङ्गभाव इति** । अङ्गत्वमित्यर्थः । कुत्राङ्गत्वमित्याशङ्कायामाह **अर्थादुपलक्षणीये इति** । अङ्गिनीत्यर्थः, वर्णनीये इति यावत् । अत एवाहुः प्रदीपकाराः, महतां यत् उपलक्षणमङ्गभावोऽर्थाद्वर्णनीये तदप्युदात्तमित्यर्थ इति ॥

उदाहरति **तदिदमिति** । पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्याङ्गदं प्रत्युक्तिरियमित्युद्द्योतकृत् । दशरथस्य वचनम् आज्ञा तस्य अनुपालने रक्षणे व्यसनम् आग्रहो यस्य तादृशो रामः श्रीरामचन्द्रः यस्मिन् अरण्ये निवसन् बाहुसहायः बाहुमात्रसहायः (एकाकी) रक्षसां खरदूषणादिराक्षसानां क्षयं नाशं चकार कृतवान्, तत् इदम् अरण्यं दण्डकारण्यमित्यर्थः । आर्या छन्दः ।

अत्र, वर्णनीये दण्डकारण्ये तदुत्कर्षाय महतो रामस्याङ्गत्वं उपनिबद्धमिति अपरः उदात्तभेदः । तदुक्तं निदर्शनकृता,–अत्र वर्णनीयत्वादङ्गिनि (प्रधाने) दण्डकारण्ये महतो रामस्य चरितमङ्गतयोपनिबद्धमिति । महत्त्वं च रामस्य दशरथाज्ञावशात्साम्राज्य-

न चात्र वीरो रसः, तस्येहाङ्गत्वात् ॥

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत्।
समुच्चयोऽसौ,

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः। उदाहरणम्,—

त्यागपूर्वकवनवासात्, बाहुमात्रसाहाय्येन सकलरक्षःक्षयकरणाच्च। अत्र दण्डकारण्यस्याङ्गित्वम्, रामस्याङ्गत्वम्। ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याधिक्यम्। नन्वत्र वीररसध्वनिरेव स्यात्, बाहुमात्रसाहाय्यात् रक्षःक्षयकरणरूपेणानुभावेनाभिव्यक्तस्योत्साहस्यैव चमत्कारित्वादित्याशङ्कायामाह **न चात्र वीरो रस** इति। तत्र हेतुमाह **तस्येति**। वीररसस्येत्यर्थः। **अङ्गत्वादिति**। परम्परया उत्कर्षकत्वेनोपकारकत्वादित्यर्थः, उत्साहेनोत्कर्षितो हि रामो वर्णनीयमरण्यमुत्कर्षयतीति भावः। अयमत्र सिद्धान्तः, नात्र वीरो रसो वर्णनीयः, किं तु अरण्यम्, तथा च "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायेन चित्रव्यवहार एवात्र न रसध्वन्यादिव्यवहार इति। निरूपितमिदं पञ्चमोल्लासेऽपि (२२० पृष्ठे)। रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्टत्वान्न भावध्वनित्वमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥ इत्युदात्तम् ॥ ३२ ॥

समुच्चयनामानमलंकारं लक्षयति **तत्सिद्धीति**। अन्यदित्येकवचनमविवक्षितम्, "साधकान्तराणि"—इत्येतद्वृत्तिदर्शनात्। तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य सिद्धिरुत्पत्तिस्तस्याः हेतौ साधके एकस्मिन् 'स्थिते सति'—इति शेषः, यत्र यस्मिन्नलंकारे अन्यत् तत्करं कार्यसिद्धिकरं भवेत्, स समुच्चय इत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन् हेतोः कार्यसाकाङ्क्षत्वात् तत्पदेन कार्यस्याभिधानमित्याह **तस्येत्यादि**। **साधके** हेतौ। **संभवन्तीति**। अभिधीयन्ते इत्यर्थः। **समुच्चय इति**। काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रं विवक्षितम्, वक्ष्यमाणसमाध्यलंकारे एकेन हेतुना कार्ये निष्पाद्यमाने आगन्तुकेनापरेण कार्यस्य सौकर्यकरणं विवक्षितम्, अत्र तु बहूनां कार्यकरणक्षमाणां साहित्यं विवक्षितमिति परस्परमेषां भेदः। तदुक्तमुद्द्योते,—समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम्, एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशयः। काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रं विवक्षितम्, न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता; अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेष इति ॥

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः, प्रियतमो दूरे, मनोऽत्युत्सुकं,
गाढं प्रेम, नवं वयो, ऽतिकठिनाः प्राणाः, कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि, मन्मथसुहृत् कालः, कृतान्तोऽक्षमो,
नो सख्यश्चतुराः, कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम् ।

एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि,—

कुलममलिनं, भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी,
भुजबलमलं, स्फीता लक्ष्मीः, प्रभुत्वमखण्डितम् ।

समुच्चयमुदाहरति दुर्वारा इति । मयूरसूनोः शङ्कुकर्णस्य पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् । स्वं प्रति विधिं प्रति वा विरहिण्या उक्तिरियम् । स्मरमार्गणाः कामबाणाः दुर्वाराः, प्रियतमः कान्तः दूरे 'प्रवासात्'—इति शेषः, मनः अत्युत्सुकम् इष्टार्थोद्युक्तम्, प्रेम स्नेहः गाढम् अतिशयितम्, वयः नवं नूतनं यौवनमित्यर्थः, प्राणाः अतिकठिनाः अनश्वराः, कुलं निर्मलम्, कुलनैर्मल्यात्स्वाच्छन्द्याद्यभावः । न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह स्त्रीत्वं धैर्यविरोधीति । कालो वसन्तरूपः समयः मन्मथस्य (विरहिणीपीडकत्वाच्छत्रुभूतस्य) मदनस्य सुहृत् मित्रम्, कृतान्तो यमः अक्षमः अकाले प्राणानपहर्तुमसमर्थः, सख्यः नो चतुराः नायकादिघटनेऽकुशलाः, इत्थं सति शठो मर्मभेदी (पीडादायी) विरहः कथं नु सोढव्यः सहनीय इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्रेत्यादि । अत्र विरहासहत्वरूपं कार्यं स्मरमार्गणा एव कर्तुं समर्थाः, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादीनि कारणान्तराणि उपात्तानीति समुच्चयालंकार इत्यर्थः ॥

रुद्रटादिभिः सद्योगसमुच्चयः, असद्योगसमुच्चयः, सदसद्योगसमुच्चय इति ते पृथग्लक्षिताः; तदयुक्तम्, उक्तलक्षणसमुच्चयस्यैव तथापर्यवसानादित्याह एष एवेत्यादि । एष एव उक्तलक्षण एव । पृथगिति । सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । लक्ष्यते इति । अस्माभिरिति शेषः । तथा हि तदेवोपपादयामि । तत्र सद्योगे समुच्चयं दर्शयति कुलमिति । हे राजन् अमलिनं निर्मलं कुलम्, भद्रा शोभना मूर्तिराकृतिः, श्रुत्या वेदेन शालते शोभते इति श्रुतिशालिनी मतिः, 'श्रुतशालिनी'—इति पाठे श्रुतेन वेदशास्त्रादिश्रवणेन शालिनीत्यर्थः । अलं पर्याप्तम् (अतिशयितं) भुजबलम्, स्फीता अभिवृद्धा लक्ष्मीः संपत्, अखण्डितम् अकुण्ठं प्रभुत्वम्,—एते हि भावाः पदार्थाः प्रकृत्या स्वभा-

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावाः, अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं, राजन्! त एव तवाङ्कुशाः ॥

अत्र, सतां योगः। उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः।

शशी दिवसधूसरो, गलितयौवना कामिनी,
सरो विगतवारिजं, मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः सज्जनो,
नृपाङ्गणगतः खलो, मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र, शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति, शोभनाशोभनयोगः ॥

वेन सुभगाः सुन्दराः,—अमीभिः भावैः अयं दृश्यमानो जनः सुतराम् अत्यन्तं दर्पं गर्वं व्रजति प्राप्नोति, तव तु ते एव भावाः अङ्कुशाः दर्पप्रतिबन्धकाः भवन्तीत्यर्थः। अङ्कुशाः विनयहेतव इति केचित्। दर्पोऽहंकारोऽपथप्रवर्तकः, अङ्कुशाः अपथप्रवृत्तिरोधका इत्यपरे। अङ्कुशाः संकोचहेतव इति भीमसेनः। हरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (११२ पृष्ठे)।

अत्र निर्मलकुलरूपे दर्पतदभावहेतौ सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि दर्पतदभावहेतुत्वेनोपात्तमिति समुच्चयालंकारः। अयमेव हि सद्योगे पर्यवस्यतीत्याह **अत्र सतामिति।** अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योग इत्यर्थः, कुलादीनां प्रकृतिसुभगत्वेन समीचीनत्वं बोध्यम्। **उक्तोदाहरणे इति।** 'दुर्वाराः स्मरमार्गणाः'—इत्युदाहरणे इत्यर्थः। **असतां योग इति।** स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानामेव योग इत्यर्थः, स्मरमार्गणादीनां विरहिणीदुःखदत्वादसमीचीनत्वं बोध्यम्। अत एवाहुश्चन्द्रिकाकाराः,—अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां स्मरमार्गणानां तादृशैरेव प्रियतमदूरस्थित्यादिभिर्विरहासहत्वरूपे कार्ये समुच्चय इति स एवालंकारः। नववयःप्रभृतीनां शोभनत्वेऽपि विरहोद्दीपकत्वेनात्राशोभनत्वं बोध्यमिति ॥

सदसद्योगे समुच्चयं दर्शयति शशीति। भर्तृहरिकृते नीतिशतके पद्यमिदम्। शशी चन्द्रो दिवसे धूसरो निस्तेजाः, कमिनी कान्ता गलितयौवना नष्टतारुण्या, सरः कासारः विगतवारिजं पद्महीनम्, स्वाकृतेः शोभनाकृतेः मुखं वदनम् अनक्षरं विद्याहीनम्, प्रभुः धनपरायणः धनलुब्धः, सज्जनः सततं निरन्तरं दुर्गतः दरिद्रः, खलः पिशुनः नृपाङ्गणगतः राजप्रासादप्रसिद्धः,—एतानि सप्त मे मम मनसि शल्यानि बाणाग्राणि (मर्मभेदकानि)—इत्यर्थः। पृथ्वी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (४९ पृष्ठे)।

अत्र, धूसरशशिरूपशल्यमेव मर्मभेदं करोति, तदुपरि गलितयौवनादीनि उपात्तानीति समुच्चयस्य सामान्यलक्षणसमन्वयः। तदेवाह अत्रेत्यादि। सदसद्योगं दर्शयति इति

शोभनाशोभनयोग इति । शोभनाश्चतेऽशोभनाश्चेति कर्मधारयः समासो न तु द्वन्द्वः, शोभनाशोभनात्मनामनेकेषां योग इत्यर्थः; शशी स्वरूपेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनासन्, एवमग्रेऽपि, एवमत्र सदसतां शश्यादीनां योगः । एवं च शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वाद् अशोभनत्वेन शोभनाशोभनरूपस्य, तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः स्वतः शोभनैः गलितयौवनात्वादिना अशोभनैः समुच्चय इति भावः । 'नृपाङ्गणगतः खलः'–इत्यत्र तु नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वम्, खलत्वेन तु अशोभनत्वमिति रीत्या सदसद्रूपतासमर्थनेऽपि अस्मिन्नंशे नायमलंकारः, किं तु स्वतःशोभनस्य धर्मविशेषसंपर्कात् अशोभनरूपस्य सदसतः प्रकरणे स्वतोऽशोभनस्य खलस्य पाठात् सहचरभिन्नत्वं दोष एवास्ति, एवं सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनत्वं च प्रक्रान्तमिति भग्नप्रक्रमत्वं दोष एवास्ति । तस्मात् "नृपाङ्गणमसद्द्युतम्"–इति पाठो युक्तः । इह सदसत्त्वम् उपादेयानुपादेयतया वक्तुरभिप्रेतत्वम्, 'दुर्वाराः'–इत्यत्र प्रियतमादयः स्वतःशोभना अपि वक्र्याः विरहिण्याः दुःखहेतुतया तदानीमनुपादेयतयैव विवक्षिता इत्यसत्त्वम् । इह तु शशिप्रभृतयः उभयरूपतयैव विवक्षिता इति सदसत्त्वम् । उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्यासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्वस्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विषमस्य वाऽलंकारस्यात्र प्रसङ्ग इति चन्द्रिकोद्द्योतादिषु बह्वीषु टीकासु स्पष्टम् ।

यत्तु काव्यप्रदीपकारैरुक्तम्, "अत्र सदसतोर्योगः, दुर्जनस्यासत्त्वात्, शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम्, पूर्वं (१) दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्यत्रासम्यक्त्वमिति"–इति । तत्तु भ्रामादिकमेव, न खलु दूरस्थित्यादिविशेषणेन विरूपता प्रतिपाद्यते, किं तु सत्यपि रमणीयत्वे विरहासहतया तदवस्थायामसम्यक्त्वम्, धूसरत्वादीनां वैरूप्यम्, शश्यादीनां रमणीयत्वं साहजिकं धूसरत्वादीनां निन्द्यत्वं साहजिकमित्युक्तमेव । इदं तु बोध्यम्, 'शशी दिवसधूसरः'–इत्यादौ विशेष्यं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमित्यसत् । 'नृपाङ्गणगतः खलः'–इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत्, विशेष्यं निन्द्यमित्यसत् । नैतावता विशिष्टेषु शल्येषु भेदोऽस्ति । तथा च दुर्जनस्यासत्त्वादित्याद्युक्तिः प्रदीपकाराणां भ्रामादिकीति वाग्देवतावतारोक्तं (मम्मटोक्तं) तत्त्वमेवेति मन्तव्यमिति सुधासागरे स्पष्टम् । अत एवाहुरुद्द्योतकाराः, **अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति** । इदं चिन्त्यम्, एवं हि सहचरभिन्नता भग्नप्रक्रमता वा स्यादिति ॥

१ चिन्त्यत्वे हेतुमाह पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरणे इत्यर्थः । विशेषणेनासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव, दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनात्वादिपरिग्रह इति प्रभा ॥ पूर्वमिति । प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थितत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिन्ताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसन्तानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति आद्योदाहरणमेव तदिति इत्युद्द्योतः ॥

स त्वन्यो, युगपद् या गुणक्रियाः ॥ ११६ ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च, गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्,—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप! मलिनानि च तानि जातानि ॥

अन्यविधं समुच्चयालंकारं लक्षयति **स त्वन्य इति** । याः गुणक्रियाः युगपत् एककाले भवन्ति, स तु अन्योऽपरः समुच्चय इत्यन्वयः । गुणक्रियायौगपद्यं (गुणक्रियासाहित्यम्) अपरः समुच्चय इत्यर्थः । गुणक्रिया इत्यत्र गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः , गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये,—इति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये च गुणक्रियाः—इत्येकशेषः । तदेवाह **गुणौ चेत्यादि** । तथा च गुणयोर्यौगपद्यम्, क्रिययोर्यौगपद्यम्, गुणक्रिययोर्यौगपद्यं चेति त्रिविधोऽयं समुच्चय इति भावः । **युगपदिति** क्रमव्यावृत्त्यर्थम्, तेन दीपके नातिव्याप्तिः, दीपके सतीष्वपि बह्वीषु क्रियासु यौगपद्यं न विवक्षितं किं तु क्रम एवेति बोध्यमिति प्रभोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ।

प्रदीपे तु, अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणाद्विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः स त्रिरूपः समुच्चय इति व्याख्यातम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे बहूनां गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते, एवं बह्वीनां क्रियाणामेव तल्लभ्यते, न तु द्वयोर्गुणयोर्द्वयोश्च क्रिययोः , तथा द्वयोर्गुणक्रिययोरतस्तल्लाभोपायमाह **अत्रेति** । सत्यं बहुत्वविवक्षायामुक्तदोषः स्यात्, न चेह संख्याविशेषविवक्षा, एवं सजातीययौगपद्यस्यापि, एवं च गुणयोः क्रिययोश्च यौगपद्यस्येव गुणक्रिययोर्यौगपद्यस्यापि लाभादुक्तार्थलाभो निरवद्य इत्यर्थ इति प्रभा । **विशेषविवक्षाविरहेणेति** । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेत्यर्थ इत्युद्द्योतः ।

प्रभाकृतस्तु द्वयोरेव समुच्चय इत्ययुक्तम्, 'प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः । रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली (१) मृगीदृशः पाण्डुः ॥'—इत्यादौ बहूनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा, 'उदितं मण्डलमिन्दोः, रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥'—इत्यादौ बह्वीनां क्रियाणां समुच्चस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतो यथोक्त एव प्रकारः समीचीन इत्याहुः ॥

तत्र गुणयोर्यौगपद्यमुदाहरति **विदलितेति** । हे नराधिप विदलितं खण्डितं सक-

---

१ पाली कोटिः स्थली वा ॥

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥
कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'–इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'–इत्यादेश्च दर्शनात् 'व्यधिकरणे'–इति, 'एकस्मिन् देशे'–इति च न वाच्यम् ॥

लानामरीणां कुलं येन तथाविधम् इदं तव बलं सैन्यम् आशु शीघ्रं विमलं चाभवत् । तानि प्रखलानां प्रकृष्टखलानां (दुष्टानां) मुखानि मलिनानि च जातानीत्यर्थः । आर्या छन्दः । अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोर्यौगपद्यं चकारद्वयगम्यमिति समुच्चयालंकारः । तदुक्तमुद्द्योते, अत्र विमलत्वमलिनत्वयोराश्रयभेदेन चाभ्यां समुच्चय इति ॥

क्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति अयमिति । विक्रमोर्वशीये चतुर्थाङ्के पुरूरवस उक्तिरियम् । तया प्रियया उर्वश्या सह मे मम एकपदे एककाले अकस्माद्वा अयं सुतरां दुःसहो वियोगश्च उपनतः उपस्थितः (प्राप्तः) । नववारिधरोदयात् नूतनमेघोदयात् निरातपत्वेन आतपरहितत्वेन रम्यैः अहोभिः दिवसैः (कर्तृभिः) भवितव्यं भूतं चेत्यर्थः । अत्र भवितव्यमिति भूतमित्यर्थे अवाचकं चिन्त्यम् । मालभारिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३९१ पृष्ठे) । अत्र, उपनतो भवितव्यं चेति क्रिययोर्यौगपद्यं चकारद्वयगम्यमिति समुच्चयालंकारः । अत्राप्याश्रयभेदः ॥

गुणक्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति कलुषमिति । हे महीपतीन्द्र सितपङ्केरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्रीः शोभा यस्य तादृशं तव चक्षुः अक्षि अहितेषु शत्रुषु (शत्रुविषये) अकस्मात् कलुषं कषायं च (कोपादीषद्रक्तं च), यद्वा, कलुषं क्रूरतामुपगतं च । तेषां शत्रूणां वपुषि आपदां विपत्तीनां कटाक्षैः (कर्तृभिः) प्रस्फुटं यथा स्यात्तथा पतितं चेत्यर्थः । छन्दः पूर्वोक्तमेव । अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोर्यौगपद्यं चकारद्वयगम्यमिति समुच्चयालंकारः ॥

परमतं दूषयति धुनोतीत्यादि । राजा असिं खड्गं धुनोति कम्पयति च, कीर्तिं तनुते करोति चेत्यर्थः । कृपाणपाणिरिति । रणक्षितौ युद्धभूमौ भवान् कृपाणपाणिः खड्गहस्तश्च, सुरालये स्वर्गे सुराः देवाः ससाधुवादाः साधुवादसहिताश्चेत्यर्थः । अयमाशयः, अत्र कश्चित् (रुद्रटः) वैयधिकरण्ये एव (आश्रयभेदे एव) समुच्चय इत्याह, तन्न युक्तम्, 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'–इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि समुच्चयस्य

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः,

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः। क्रमेणोदाहरणम्,

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट! केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा।
प्रागर्णवस्य हृदये, वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम्॥

दर्शनात्। केचित्तु सामानाधिकरण्ये एव समुच्चय इत्याहुः, तदपि न सम्यक्, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'—इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि समुच्चयस्य दर्शनादितीति प्रदीपादौ स्पष्टम्। एवं च सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये च समुच्चयदर्शनात् 'वैयधिकरण्ये एव'—इति, 'सामानाधिकरण्ये एव'—इति च नियमो नास्तीति भावः। एषु कार्यकारणयोरेककालात्मकविपर्ययरूपाऽतिशयोक्तिर्मूलम्, न तु स एवालंकारः, तस्येहाङ्गत्वादिति बोध्यम्। व्याख्यातं च विवरणकारैः, न वाच्यं लक्षणे न निवेश्यम्। तथा निवेशे एषामसंग्रहः स्यात्, यतः 'धुनोति, तनुते'—इत्येतयोरेक एव कर्ता-इति न क्रिययोः व्यधिकरणता, तथा 'रणक्षितौ भवान्, देवाः सुरालये'—इति कथनात्, न पाणौ-कृपाणकरणसाधुवादकरणयोः क्रिययोरेकदेशता इति। तथा च गुणक्रियासाहित्यमात्रं समुच्चय इत्यङ्गीकार्यमिति॥ इति समुच्चयः॥ ३३॥

पर्यायनामानमलंकारं लक्षयति **एकमिति**। सूत्रार्थमाह **एकं वस्त्वित्यादि**। एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेण कालभेदेन अनेकस्मिन् आधारे भवति क्रियते वा, स एकः पर्याय इत्यर्थः। अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय, वक्ष्यमाणविशेषालंकारद्वितीयभेदवारणाय च, तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति बोध्यम्। प्रयोजकानिर्देश-तन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ, न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे, वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः। एवं च स्वतः संभवित्वं कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं च कल्पयन्तो भ्रान्ता एवेति बोध्यम्। **पर्याय इति**। अत्र क्रमाश्रयणात् "पर्यायोऽवसरे क्रमे"—इत्यन्वर्थतेति निदर्शनकृत्॥

तत्र, एकमनेकत्र भवतीत्यस्योदाहरणमाह **नन्विति**। भल्लटकविकृते भल्लटशतके ४ पद्यमिदम्। नन्विति प्रश्ने, "नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्ताववधारणे। वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि॥"—इति हैमः। रे कालकूट उत्कटविष उत्तरोत्तरं विशिष्टम् उत्कृष्टम् उच्चं वा पदं स्थानं (अधिकरणं) यस्यां तादृशी इयम् आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः तव केन उपदिष्टेत्यन्वयः। तदेव दर्शयति **प्रागिति**। प्राक् प्रथमम् अर्णवस्य हृदये अभ्यन्तरे 'अवसः'—इति शेषः। अथ अनन्तरं वृषलक्ष्मणः वृषो वृषभो लक्ष्म (वाहनतया) चिह्नं यस्य तस्य शंभोः कण्ठे। पुनःशब्दस्त्वर्थे, अधुना इदानीं

यथा वा,-

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि ! लक्ष्यते ॥

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तत्ताणं सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥

तु खलानां दुर्जनानां वाचि वचसि मुखे इति यावत्, वससीत्यर्थः । प्रथमं हृदि, ततः कण्ठे, ततो मुखे इति स्थितेर्विशिष्टपदत्वम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक (६४ पृष्ठे)।

अत्र, कालकूटस्य वस्तुन एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तमिति भवतीत्यस्योदाहरणमिदम् । अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यवसित इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

नकेवलमयं वास्तविके एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपीत्युदाहरणान्तरमाह **बिम्बोष्ठ एवेति**। हे तन्वि पूर्वं ते तव बिम्बसदृश ओष्ठो बिम्बोष्ठस्तस्मिन्नेव रागः अदृश्यत । हे मृगशावाक्षि कुरङ्गनयने अधुना एप रागः तव हृदयेऽपि लक्ष्यते दृश्यते इत्यर्थः । ओष्ठे रागो लौहित्यम्, हृदये तु स्नेहः । बिम्बोष्ठ इत्यत्र "ओत्वोष्ठयोः समासे वा"—इति वार्तिकेन पररूपम् ।

अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । एवं चैक एव रागः क्रमेणानेकत्र भवतीति पर्यायालंकारः । ननु रागशब्दे लौहित्यप्रीत्योरर्थयोर्भेदात्कथमेकस्यैवानेकत्र स्थितिरत आह **रागस्येत्यादि** । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया, हृदये तु स्नेहाद्यात्मकत्वेन भेदेऽपि एकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोध इत्यर्थः । तथा च श्लेषमूलकातिशयोक्तिरेवात्रास्य मूलं बोध्यम्। न चैकसंबन्धनाशोत्तरमपरसंबन्धे सत्येव लोके पर्यायप्रसिद्धेः कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम्, एकमनेकस्मिन् क्रमेणेत्येव लक्षणात् शब्दसाम्यमात्रेण लौकिकार्थाविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालंकारः पृथगित्यपास्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

एकमनेकत्र क्रियते इत्युदाहरति **तत्ताणमिति** । "तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥"—इति संस्कृतम् । श्रीसहोदररत्नं कौस्तुभः आभरणं यस्य तस्मिन् श्रीविष्णौ एकरसम् एकतानं तत्परमिति यावत्, एतादृशं तत् तेषाम् असुराणां हृदयं (कर्म) कुसुमबाणेन कामेन (कर्त्रा) प्रियाणां प्रियायाः मोहिन्याः बिम्बसदृशे अधरोष्ठे निवेशितमित्यर्थः । श्रीहरावासक्तं

दैत्यानां हृदयं कामेन प्रियाबिम्बाधरचुम्बनाद्यासक्तं कृतमिति भावः । प्राकृते लिङ्गव-चनानियम इति एकस्यां मोहिन्यां प्रियाणामिति बहुवचनमिति सुधासागरे स्पष्टम् । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र, एकस्य हृदयस्यानेकत्र स्थितौ कुसुमबाणेनेति प्रयोजकनिर्देश इति 'क्रियते'—इत्यस्योदाहरणमिदम् । केचित्तु 'रअणाहरणम्मि'—इत्यस्य 'रत्नाहरणे'—इति संस्कृतं पठन्तः, यत् असुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररत्नानामासमन्ता-द्धरणे तत्परमासीत्, तत् सुकुमारतरोपकरणेनापि कामेन प्रियाबिम्बाधरे निवेशितम्, स-कलरत्नसारतुल्यो बिम्बाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः, एवं च व्यङ्ग्योपमाऽत्रेत्याहुः, त-न्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात् पर्यायाक्षतिरेवेत्युद्द्योते स्पष्टम् ।

'श्रोणीभागस्त्यजति तनुतां, सेवते मध्यभागः,
पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रम्,
तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥'

—इति पद्यं प्रदीपकृद्भिर्नोदाहृतम्, एवं चक्रवर्ति-श्रीवत्सलाञ्छनप्रभृतिभिरपि न धृ-तम्, उद्द्योतकृन्निदर्शनकृत्प्रभृतिभिस्तु 'नन्वाश्रयस्थितिः'—इति पद्यस्यानन्तरं व्या-ख्यातम्, क्रमभङ्गभीरुणा महेश्वरेण च 'बिम्बोष्ठ एव'—इति पद्यस्यानन्तरं 'क्रियते'—इ-त्यस्योदाहरणतयाऽधारि, माणिक्यचन्द्र—सरस्वतीतीर्थ—कमलाकर—वैद्यनाथादिभिस्तु प्र-थममेवोदाहरणतया व्याख्यातम्, कुवलयानन्दे तु 'श्रोणीभागः'—इति पद्यं काव्यप्र-काशे उदाहृतमित्युक्तम्, प्रयोजनाभावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेय इति मत्वा नास्माभि-रिदमुद्धृतम् । अत एव 'श्रोणी'—इत्युदाहरणं तु प्रक्षिप्तमिति बोध्यमिति सुधासागरे उक्तमिति दिक् ।

तथाऽपीदं व्याख्यायते श्रोणीभाग इति । राजशेखरकृते बालभारते प्रचण्डपाण्डवा-परनाम्नि नाटके प्रथमाङ्के स्वयंवरसमये द्रुपदसभायां द्रौपदीं दृष्ट्वा भीमसेनस्योक्तिरियम् । 'श्रोणीभारः' इति 'श्रोणीबन्धः'—इति च पाठान्तरम् । तद्गात्राणामित्यत्र 'त्वद्गात्रा-णाम्'—इति क्वचित्पाठः । तस्याः द्रौपद्याः गात्राणां गुणविनिमयः गुणव्यत्ययः यौवनेन (कर्त्रा) कल्पित इत्यन्वयः । तदेव दर्शयति श्रोणीति । श्रोणीभागो जघनं तनुतां कृ-शतां त्यजति, यौवने श्रोणीस्थौल्यादिति भावः । मध्यभागः कटिभागः तनुतां सेवते, यौ-वने कटिकार्श्यादिति भावः । पद्भ्यां तरलगतयः चञ्चलगतयो मुक्ताः त्यक्ताः, यौवने हं-सकुञ्जरगमनावलम्बादिति भावः । लोचनाभ्यां तरलगतयः चञ्चलदर्शनानि संश्रिता आ-

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्,—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥

तद्गेहं नतभित्ति, मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः,
सा धेनुर्जरती, नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

श्रिताः, यौवने लोचनतारल्येन दर्शनतारल्यादिति भावः । वक्षः उरःस्थलं कुचसचिवतां कुचसहिततां (सद्वितीयतां) धत्ते, वक्रम् अद्वितीयं द्वितीयरहितं (निरुपमम्) —इत्यर्थः । श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाधारत्वमार्थम्, सेवते इत्यनेन मध्यभागे पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता, एवमग्रेऽपि, अत एव विनिमयः संगच्छते । धत्ते इत्यनेन वक्षसि प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्रेण गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निरुपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तयोश्चाभेदाध्यवसायः । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरुपमत्वम् । अत्र तनुत्वत्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यञ्जनया बोध्यते इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

पर्यायान्तरं लक्षयति **अन्य** इति । "पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा"—इति संधेः सत्त्वात् नात्र छन्दोभङ्गः । ततः पूर्वस्मात्पर्यायात् अन्यथा वैपरीत्यम् अन्योऽपरः पर्याय इत्यर्थः । तदेवाह **अनेकमित्यादि** । अनेकं वस्तु एकस्मिन्नाधारे क्रमेण कालभेदेन यत् भवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्यायालंकार इत्यर्थः । अनेकस्य आधेयस्यैकस्मिन्नाधारे क्रमेण संबन्धे द्वितीयः पर्याय इति भावः । अत्रापि पूर्ववत् भवतिकरोत्यर्थौ बोध्यौ । अत्रापि क्रमेणेति समुच्चयवारणायेति बोध्यम् ॥

तत्र भवत्यर्थे उदाहरति **मधुरिमेति** । अहो महदाश्चर्यम्, मधुरिम्णा माधुर्येण रुचिरं मनोहरं खलानां दुर्जनानां वचो वाक्यं (कर्तृ) प्रथमं पूर्वं पृथु बहुलं संपन्नं वा अमृतं व्यनक्ति प्रकाशयति । अथ अनन्तरं (विचारदशायां) तदेव वचः अन्तर्गतम् उदरप्राप्तं हालहलं विषमिव उग्रगरलमिव मोहहेतुं कथयतीत्यर्थः । "हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्"—इति द्विरूपकोशः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) । अत्रैकस्मिन् खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देश इति 'भवति'—इत्यस्योदाहरणमिदम् । उक्तं च चन्द्रिकायाम्,—अत्रैकस्मिन् खलवचने क्रमेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्याय इति ॥

करोत्यर्थे उदाहरति **तद्गेहमिति** । सुदाम्नो मन्दिरमवलोक्य कस्यचिदुक्तिरियम् । अयं द्विजः सुदामा दिवसैः (कर्तृभिः) दिवसैरेव, न तु मासैर्वर्षैर्वेति भावः । इयती

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः, कलमिदं संगीतकं योषिताम्,
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥

अत्र, एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ॥

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ११७ ॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य, साध्यत्वम् । यथा,–

भूमिं समृद्धिसीमां समारोपितः । प्रापित इत्याश्चर्यम् । तदेव दर्शयति तद्गेहमित्यादि । तत् पूर्वदृष्टं गेहं गृहं नता भित्तिर्यस्यैवंविधं खर्वमित्यर्थः, इदानीं तु दिवः स्वर्गात् लब्धः प्राप्तः अवकाशो यस्य तादृशम् इदं मन्दिरं राजयोग्यं गृहं जातमित्यर्थः । सा पूर्वदृष्टा जरती जरठा धेनुः दोग्ध्री (गौः), इदानीं तु घनाभाः मेघतुल्याः करिणां घटाः श्रेणयः नदन्ति । स क्षुद्रः निकृष्टोऽल्पो वा मुसलध्वनिः अयोग्रशब्दः, इदानीं तु कलं मधुरस्वरं योषिताम् अङ्गनानां संगीतकं जातमित्यर्थः । "क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः"–इति हैमः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्रैकस्मिन् द्विजे तद्गेह-तन्मन्दिराद्यैरनेकैः संबन्धे (स्वस्वामिभावसंबन्धे) दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश इति 'क्रियते'–इत्यस्योदाहरणमिदम् । तदुक्तं चन्द्रिकायाम्,–अत्रैकस्मिन् द्विजे तद्गेहमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश इति । अत्र परिवृत्तिशङ्कां वारयति अत्रेति । एकस्यैवेति । एकस्यैव कर्तुरित्यर्थः । हानं स्वीयवस्तुसमर्पणम् उपादानं परकीयवस्तुग्रहणम् । एककर्तृकहानोपादानयोरुक्तौ हि परिवृत्तिः, न त्वत्र तथेति भावः । उक्तं च प्रदीपे,–न चेयं परिवृत्तिः, हानोपादानयोरविवक्षितत्वादिति ॥ इति पर्यायः ॥ ३४ ॥

अनुमानालंकारं लक्षयति अनुमानमिति । साध्यसाधनयोः साधयितुं योग्यं साध्यं वह्न्यादिः, साध्यते वह्न्यादिरनेनेति साधनं हेतुर्धूमादिः, तयोः यत् वचः वचनं (कथनं) तत् अनुमानम् उक्तम् अनुमानालंकार इत्युच्यते इत्यर्थः । ननु पक्ष-साध्य-हेतु-दृष्टान्ताद्यनुमानम्, अत्र तु साध्यसाधनयोर्वचनमात्रं तदित्युच्यते इत्यतः साधनपदार्थमाह पक्षधर्मेत्यादि । अत्र द्वन्द्वात्परस्य त्वप्रत्ययस्य त्रिष्वन्वयः, इन्प्रत्ययस्य तु द्वयोरेवान्वयः, तथा च पक्षधर्मत्वेनान्वयित्वेन व्यतिरेकित्वेन च त्रिरूपो हेतुः साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः । तदुक्तं सारबोधिन्याम्, त्रिरूप इति । पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वानीति त्रीणि रूपाणि-इति । यत्रानुमिनोति स पक्षः, 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्'–इत्यादौ पर्व-

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं,
यत् तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृत-चापमञ्चितशर-प्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदाऽऽसां स्मरः ॥

तादिः, तत्र हेतोर्वृत्तित्वं पक्षधर्मत्वम्, सपक्षे (निश्चितसाध्यवति महानसादौ) हेतोर्वृत्तित्वम् अन्वयित्वम्, विपक्षे (निश्चितसाध्यवद्भिन्ने ह्रदादौ) हेतोरवृत्तित्वं व्यतिरेकित्वमित्यर्थः । एवं च साध्यसाधनग्रहणादेव सर्वं संगृहीतमिति भावः । एवं साधनपदार्थमुक्त्वा साध्यपदार्थमाह **धर्मिणीत्यादि** । धर्मिणि हेतुमति (पक्षे=पर्वतादौ), व्यापकस्य हेत्वपेक्षयाऽन्यूनदेशस्थितस्य (वह्न्यादेः), अयोगव्यवच्छेदो नियतः संबन्धः साध्यत्वमित्यर्थः । यथा 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्'-इत्यादौ पर्वते पक्षे धूमस्य हेतोर्वृत्तित्वमस्ति, एवं वह्निरूपसाध्यनिश्चयवति महानसेऽपि धूमस्य हेतोर्वृत्तित्वमस्ति, तथा वह्निरूपस्य साध्यस्याभावनिश्चयवति ह्रदे धूमस्य हेतोर्वृत्तित्वं नास्तीति त्रिरूपेण धूमेन हेतुना पर्वते पक्षे साध्यस्य वह्नेरनुमानं भवति । परं तु 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्'-इत्यादौ चमत्काराभावान्नायमलंकार इति कविप्रतिभाकल्पितं यत् एकस्मिन् धर्मिणि साधनेन साध्यस्य उन्नयनं तत् अनुमानम् (अलंकारः)-इति तु निष्कर्ष इति विवरणे स्पष्टम् ।

अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमितिरत्रालंकारः । सा च मन्ये-शङ्के-अवैमि-जाने-इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या, यत्र लिङ्गलिङ्गिनोः सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्र तेषामुत्प्रेक्षाबोधकत्वम् । वक्ति-कथयति-इत्यादिलक्षकशब्दोपादाने लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अनुमानालंकारमुदाहरति **यत्रेति** । एताः पुरो दृश्यमानाः लहरीचलाचलदृशः तरङ्गवदत्यन्तचञ्चलाक्ष्यः कामिन्यः 'चलाञ्चलदृशः'-इति पाठे चञ्चलप्रान्तचक्षुष इत्यर्थः, यत्र यस्मिन् विषये (तरुणविशेषे) भ्रुवं दृगूर्ध्वभागं व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति (कटाक्षं कुर्वन्ति), तत्रैव तस्मिन्नेव (तरुणविशेषे) अमी अनुभूतप्रकर्षाः मर्मस्पृशः सर्वमर्मभिदो मार्गणाः कामबाणाः संततम् अविरतं पतन्ति-इति यत्, तत् तस्माद्धेतोः शासनधरो योषिदाज्ञानुवर्ती, अत एव क्रोधनः क्रोधशीलः (तरुणमर्मभेदनोद्युक्तः), अत एव चक्रीकृतः कर्षणेन वर्तुलीकृतश्चापो धनुर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, अञ्चितशरेषु (धनुषि) अनुसंधीयमानबाणेषु प्रेङ्खत्करः अनवरतचलद्धस्तः स्मरः कामः आसां कामिनीनाम् अग्रतः पुर एव सत्यं निश्चयेन सदा सर्वकाले धावतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम् ॥

अत्र पूर्वार्धे संततनिपतन्मर्ममेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वं साधनं पक्षवृत्तित्वेनोक्तम्, परार्धे साध्यमुक्तम्। यत्तद्भ्यां व्याप्तिः सूचिता। तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्या तथाऽभिधानम्। प्रयोगश्चैवम्, "एताः (१) चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संततनिपतन्मर्ममेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वात्"—इति-इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। उक्तं च चक्रवर्त्यादिभिरपि,—अत्र 'यत्र तत्र'—इति पदाभ्यां यद्योगप्राथम्याभ्यां भ्रूव्यापार-मदनशरपातयोर्व्याप्तिः प्रतीयते। एवं द्वितीयचरणप्रथमस्थितयत्पद—तृतीयचरणप्रथमस्थिततत्पदाभ्यां मार्गणपाताग्रतोवर्तिमदनयोर्व्याप्तिः प्रतीयते। तदयं प्रयोगः, "एताः पुरोगामिमदनाः मार्गणपातनियतभ्रूव्यापारवत्त्वात्"—इति। अत्र वस्तुगत्या व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्यैव तथाऽभिधानमित्यलंकारत्वम्, अन्यथा 'वह्निमान् धूमात्'—इत्यत्रापि तथात्वापत्तेरिति ॥

नन्वत्र पूर्वं साधनवत् साध्यस्यापि वचनं संभवति, यथा, 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्। अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते॥'—इति भर्तृहरिकृते शृङ्गारशतके पद्यम्, तथा चातिशयोक्तौ (६९३ पृष्ठे) कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययवत् अत्रापि साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविपर्ययोऽपि वक्तव्यः, उक्तश्च रुद्रटेन, एवं चानया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुचितम्, अतः कथं विभागो न कृत इत्यत आह साध्यसाधनयोरित्यादि। विकल्पे विपर्यये। न किंचिद्वैचित्र्यमिति। कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये कारणस्य झटिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवत् इह न किंचिदपि वैचित्र्यमिति न विभागो दर्शित इति भावः।

यत्तु, केनचिदर्थेनोक्तेन तुल्यकारणत्वादर्थान्तरस्य आपादनमर्थापत्त्यलंकारः, यथा, 'स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः, का वार्ता सरसीरुहाम्।' 'तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप! द्विजन्मनाम्। शनैः सवितुरग्रेऽपि तमः स्थास्यत्यसंशयम् ॥' नेयं वाक्यवित्सम्मतार्थापत्तिः, आपादकस्यार्थस्य आपतितमर्थं विनाऽनुपपत्तेरभावात्, अस्यां चार्थान्तरं लोके अविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा यद्यापयाद्यते [यद्यापाद्यते] तदाऽलंकारत्वम्, तेन 'उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा। सर्वगर्वापहः कालस्त-

१ एता इति स्त्रियः पक्षभूता निर्दिष्टाः। चक्रीकृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरोधावन् अञ्चितेषु धनुषि योजितेषु शरेषु प्रेङ्खत्करः क्रोधनः शासनधरः मनोभवो यासां तथाभूता इति साध्यम्। संततं निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणाः यत्र तादृशं लसन् भ्रूव्यापारो यत्र तादृशं स्थानं युवजनरूपं यासां तत्त्वादिति हेतुः। स्वस्थाननियतनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापाराश्रयत्वादिति यावदिति प्रभायां स्पष्टम् ॥

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्,—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥

स्य के मशका वयम् ॥'—इत्यादौ नायमलंकारः,—इति तन्न, आद्योदाहरणेऽनुमानस्य संभवात्, द्वितीये यद्यर्थातिशयोक्तेः सत्त्वात् । सा च द्विविधा, आपाद्यापादकयोरुभयोरपि असंभवित्वेन कविकल्प्यतया आपाद्यमानस्यैवेत्यस्यापि सुवचत्वात् । 'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! । अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥'—इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इत्यनुमानम् ॥ ३१ ॥

परिकरनामानमलंकारं लक्षयति **विशेषणैरिति** । यदित्यव्ययम् उक्तिरित्यनेनान्वेति । यद्वा, यत् यस्मिन्नलंकारे सतीत्यर्थः । साकूतैः साभिप्रायैः विशेषणैः भेदकैः या उक्तिः (विशेष्यस्य) परिपुष्टिः, स परिकर इत्यर्थः । परिकरः परिकरणमुपस्करणम्, विशेषणव्यङ्ग्यार्थेन वाक्यार्थस्योपस्करणात्परिकर इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । **अर्थाद्विशेष्यस्येति** । विशेषणानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यङ्ग्यकत्वम् । तथा च सार्थकबहुविशेषणैरर्थस्य परिपोषणं परिकर इति भावः । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम्, यथा, 'चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः'—इति । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुलकलभ्यकर्मल्युडन्तकरणल्युडन्तविशेषणशब्दयोरेकशेषो वा । उक्तिरित्यस्यार्थकथनमित्येवार्थः, एतेन साभिप्राये विशेष्ये परिकराङ्कुरनामा भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् । सुधासागरकारास्तु, विशेष्यांशस्य साभिप्रायत्वे परिकराङ्कुरः स्वीकृतो जयदेवादिभिः, न चासौ प्रामाणिकः, तत्रापि विशेषणांशस्यैव साभिप्रायत्वात्, निर्धर्मकस्य विशेष्यांशमात्रस्य स्वप्नेऽपि साभिप्रायत्वासंभवात् । अत एव खण्डितोऽस्माभिः कुवलयानन्दखण्डने इत्याहुः ॥

परिकरमुदाहरति **महौजस इति** । किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति चारवाक्यमिदम् । धनुर्भृतः धानुष्काः (भटाः) तस्य दुर्योधनस्य प्रियाणि अभिलषितानि असुभिः प्राणैरपि समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति इच्छन्तीत्यन्वयः । किंभूताः ?—महौजसः महान्ति ओजांसि येषां तथाभूताः, तेजस्विन इत्यर्थः, एतेन परानभिभवनीयत्वं व्यज्यते । मानधनाः मानिनः, एतेन मानभङ्गभीरुत्वम् । धनार्चिताः धनैः पूजिताः, एतेनोपकृतत्वम् ।

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः।

संयति रणे लब्धकीर्तयः प्राप्तकीर्तयः, एतेन युद्धोत्सुकत्वम् । न संहताः न परैरुपजप्ताः (१); एतेन कार्यकरणापेक्षित्वम् । न भेदवृत्तयः परस्परमैकमत्यमाप्ताः, एतेन तदेकप्रयोजनापेक्षित्वम् । तेनायं दुर्योधनो रूढमूलो दुर्जय इति व्यङ्ग्यम् । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे)।

अत्र महौजसः-इत्यादिविशेषणानां परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकत्वात् धनुभृतइतिविशेष्यस्य परिपुष्टिः, तेन च प्रधानस्य (दुर्योधनस्य) अतिशयः प्रतीयते, इति परिकरालंकारः । तदेतत्सर्वमुक्तं चक्रवर्तिभिरपि,—'अत्रान्यविशेषणत्वेनोपात्तान्यपि महौजस्त्वादीनि वाक्यार्थमहिम्ना प्रधानमेवोपकुर्वन्ति'—इति । अत्रत्यव्यङ्ग्यं च क्वचिद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, क्वचिदपराङ्गव्यङ्ग्यमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अस्यालंकारत्वाभावमाशङ्कते **यद्यपीत्यादिना 'कृतः'**—इत्यन्तेन । **अपुष्टार्थस्येति** । अपुष्टार्थत्वस्येत्यर्थः । **दोषताभिधानादिति** । सप्तमोल्लासे (४२९ पृष्ठे)—इति भावः । **पुष्टार्थेति** । पुष्टार्थत्वेत्यर्थः । **कृत इति** । अयं भावः, अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । समाधत्ते **तथाऽपीति** । **बहूनामिति** । सूत्रे विशेषणैरिति बहुत्वं विवक्षितमिति भावः । **एवमुपन्यासे** उक्तोदाहरणवदुपादाने । **वैचित्र्यमिति** । अनुभवसिद्धमिति शेषः । **गणितः** पठितः । एवं च साभिप्रायबहुविशेषणोपादानेऽयमलंकार इति भावः । प्रदीपोद्द्योतयोस्तु, साभिप्रायैकविशेषणोपन्यासेऽपि अलंकारत्वमुचितम्, अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरनुभवसिद्धत्वात् वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा, 'अयि लावण्यजलाशय ! तस्या हा हन्त मीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥'—इत्यादौ (२)—इत्युक्तम् । अत्र निदर्शनकाराः, 'एतत्पर्यन्तं मम्मटाचार्याणां कृतिः । "कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥" अतःपरमल्लटाचार्यस्य कृतिः'—इत्याहुः ॥ इति परिकरः ॥ ३६ ॥

---

१ उपजप्ताः 'फितुर'—इति महाराष्ट्रादिभाषायां प्रसिद्धाः ॥ २ अत्र 'लावण्यजलाशय'—इति 'मीननयनायाः'—इति च विशेषणं साभिप्रायम् ॥

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ११८ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासंभवात् । उदाहरणम्,—

व्याजोक्तिनामानमलंकारं लक्षयति **व्याजोक्तिरिति** । उद्भिन्नस्य स्फुटस्य वस्तुरूपस्य वस्तुस्वरूपस्य छद्मना कपटेन यत् निगूहनं गोपनं सा व्याजोक्तिरित्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन् उद्भिन्नपदसामर्थ्यलभ्यमाह **निगूढमपीति** । अस्फुटमपीत्यर्थः । **रूपं** स्वरूपम् । **कथमपि** लिङ्गादिना (चिह्नविशेषादिना) । **प्रभिन्नम्** **उद्भिन्नं** (स्फुटम्) । छद्मनेत्यस्य व्याख्यानमाह **केनापि व्यपदेशेनेति** । येन केनचित् अतात्त्विककारणाद्युपन्यासेनेत्यर्थः । निगूहनपदार्थमाह **अपह्नूयते इति** । गोप्यते इत्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपे,—उद्भिन्नत्वम् अस्फुटस्य प्रकाशः, तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तम्, अथ केनापि छद्मना (कपटेन) यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिरित्यर्थ इति । अस्या अपह्नुतावन्तर्भावमाशङ्क्य परिहरति **न चैषेत्यादि** । साम्यमूलकापह्नवोऽपह्नुतिः, अत्र तु न साम्यविवक्षेति भेद इति भावः । इदमुपलक्षणम्, तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम्, अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव लिङ्गादिना उद्भिन्नस्य वस्तुनो निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि बोध्यमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ।

न च प्रथमं गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादपह्नुतिभेद इति वाच्यम्, एवंविधे विषये साम्यसंभवेऽपह्नुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवोपक्षेपः साऽपह्नुतिरिति चेत्, न, तत्रोभयत्राप्यपह्नुतेरेवोपगमात् । यदाहुः, "साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुतिः । अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपह्नुतिः ॥"—इति—प्रदीपः । **साम्यसंभवे इति** । यथा, 'सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि ! हैमनः पवनः ॥'—इत्यादौ गुप्तस्य नायकस्य सीत्काराद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनाऽपह्नवेऽप्यपह्नुतिरेवेत्यर्थः । **नन्विति** । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापह्नवप्राधान्याभावाद्व्याजोक्तिरेव, अपह्नवप्राधान्ये त्वपह्नुतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । **यदाहुरिति** । उद्भटादिमतानुसारिण इत्यर्थः । **उभयत्रेति** । अपह्नवस्य प्राधान्ये गम्यत्वे च सति साम्ये इत्यर्थः । तथा च सीत्कारमित्यादावप्यपह्नुतिरेव, प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति व्यवस्थेत्यर्थ इति प्रभा ॥

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजा-हस्तोपगूढोल्लसद्-
रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्, सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ॥

व्याजोक्तिमुदाहरति शैलेन्द्रेति । शिवः शंभुः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु । कीदृशः ? शैलेन्द्रेण हिमाद्रिणा प्रतिपाद्यमाना दीयमाना या गिरिजा पार्वती तस्याः हस्तस्य उपगूढं संबन्धः (भावे क्तः) तेन उल्लसत् आविर्भवत् यत् रोमाञ्चादि (आदिना कम्पः) तेन विसंष्ठुलो व्यग्रहस्तः स चासौ अखिलविधिव्यासङ्गस्य सकलवैवाहिकेतिकर्तव्यतारूपव्यापारस्य भङ्गेन आकुलः (मद्वृत्तिः प्रकटीभूतेति) चकितः । अतएव शैलान्तःपुरैः हिमाद्रिस्त्रीजनैः मातृमण्डलेन ब्राह्म्यादिसमूहेन (१) गणैः नन्द्यादिभिश्च सस्मितं यथा स्यात्तथा दृष्टः सन् हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोः हिमवद्धस्तयोर्महच्छैत्यमित्यूचिवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र पार्वतीकरस्पर्शजन्यस्य सात्त्विकभावस्य रोमाञ्चादेर्हिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वेन गोपनाद्व्याजोक्तिरलंकारः । तदेवाह अत्र पुलकेत्यादि । पुलकवेपथू रोमाञ्चकम्पौ । सात्त्विकरूपतयेति । सात्त्विकानुभावरूपतयेत्यर्थः, पार्वतीविषयकरतिभावानुभावतयेति यावत् । सात्त्विकानुभावाश्चाष्टाविति स्पष्टीकृतं चतुर्थोल्लासे (८६ पृष्ठे) । प्रसृतौ उद्भिन्नौ (अभिव्यक्तौ) । शैत्यकारणतया शैलेन्द्रशैत्यकारणकतया । अपलपितस्वरूपौ गोपितस्वरूपौ । एवं चात्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणकतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः—इति वृत्त्यर्थः । एवमेवाहुश्चक्रवर्त्यादयः,— अत्र पार्वतीविषयकरतिभावजन्यरोमाञ्चकम्पादेर्हिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वप्रतिपादनाद्व्याजोक्तिरिति । वस्तुतस्तु (२) पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकाभ्यां (रतिभावानुभावाभ्यां) प्रकाशिता पार्वतीविषया गूढा च रतिः (३) तयोः (पुलककम्पयोः) शैलेन्द्रशैत्यकारणकताप्रकाशनेनापह्नुतेति व्याजोक्तिरियमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

---

१ यदाहुः "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा, सप्त मातरः ॥ "—इति ॥ २ अत्र कम्परोमाञ्चयोः पूर्वं गूढत्वाभावादुद्भिन्नस्येत्यस्यासंगतेरुदाहरणं संगमयति । वस्तुतस्त्विति ॥ ३ गूढा च रतिरित्येव पाठः, 'गूढावगतिः'—इत्यपपाठः । एवं च पूर्वं गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य -रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापह्नुतिरिति लक्षणसंगतिरिति प्रभायां स्पष्टम् ॥

अत एवाहुः सुधासागरकारा अपि,–पार्वतीविषयकस्नेहस्य (रतिभावस्य) प्रच्छन्नतयाऽनुवर्तमानस्य तत्करस्पर्श(पार्वतीकरस्पर्श)जन्यरोमाञ्चकम्पाभ्यामुद्भिन्नस्य तद्रोमाञ्चादौ हिमालयकरस्पर्शजन्यत्वं प्रतिपादयता शिवेन पुनर्निगूहनादपलापितस्वरूपावेव पुलकवेपथू व्याजोक्तिं प्रयोजयत इति वृत्त्याशय इति।

अत्र गोपनपदेन गोपकव्यापारमात्रम्, न तूक्तिरेव, तेन 'आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका। रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमन्त्यथैनम् ॥'–इत्यादावप्ययमेव (१)। अत्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वे एवायमलंकारः, तेन 'सखि! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा'–इत्यादौ ध्वनित्वमेव (२)। एतेन "गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते। वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥"–इति गूढोक्त्यलंकारः परास्तः, तस्य ध्वनित्वाक्रान्तत्वात्, क्वचिद्गुणीभूतत्वात्। अलंकारत्वं तु (३) नोचितम्, उपस्कारकत्वाभावात्। प्रकृते (४) शिवविषयकभावोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव। एतेन 'गच्छाम्यच्युत०'–इत्यादौ (२३९ पृष्ठे उक्ते) विवृतोक्तिर्गुप्ताविष्करणरूपेत्यपास्तम्, गुणीभूतव्यङ्ग्यमात्रत्वात् वाच्यरसाद्युत्कर्षकत्वाभावाच्च। एतेन "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति गण्यते। सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने ॥"–इत्यपास्तम्, उपस्कारकत्वाभावात्। नन्वत्र कोऽलंकार इति चेत्, न कोऽपि। एतेन "छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भता। भुजंग एव जानीते भुजंगचरणं सखे! ॥"–इति छेकोक्त्यलंकारोऽपि परास्तः, उपस्कारकत्वाभावात्। क्वचित् ध्वनित्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वा न निवारयामः। 'त्वामालिखन्ती दृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौष्पं करे लिखत्'–अत्रापि व्याजोक्तिरेव, उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात्। एतेन "युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये"–इति युक्तिनामात्रालंकार इत्यपास्तम्। एवम् उत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वकल्पनारूपा प्रौढोक्तिरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्या गतार्था। "संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये। यदि शेषो भवेद्वक्ता, कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥"–इति संभावनालंकारो "यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्"–इत्यतिशयोक्त्या गतार्थः। "किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थान्तरकल्पनम्। मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं (५) वहन् ॥"–इति मिथ्याध्यवसितिरसंबन्धे संबन्धातिशयोक्त्या गतार्थेति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति व्याजोक्तिः ॥ ३७ ॥

---

१ अयमेवेति। अनुरागकृतस्य रोमाञ्चाद्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेन प्रणामेन गोपनं कृतमिति व्याजोक्त्यलंकार एवेत्यर्थः ॥ २ ध्वनित्वमेवेति। एतेन 'अत्र चौर्यरतकृतसंकेतभूपृष्ठलुठनलग्नधूलिजालस्य गोपनमिति व्याजोक्तिरिति कुवलयानन्दोक्तमपास्तम् ॥ ३ अलंकारत्वं त्विति। कुवलयानन्दोक्तमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि कुवलयानन्दोक्तस्यैव खण्डनमिति बोध्यम् ॥ ४ शैलेन्द्रेत्युदाहरणे ॥ ५ गगनकुसुममालाम् ॥

किंचित् पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ११९ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभावात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या । अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,

---

परिसंख्यानामानमलंकारं लक्षयति किंचिदिति । अत्र 'पृष्टमपृष्टं वा'–इति विभागः, अन्यत्सर्वं लक्षणम् । किंचित् वस्तु [illegible]ष्टमपृष्टं वा कथितं शब्देन प्रतिपादितं सत् तादृगन्यव्यपोहाय तुल्यान्यवस्तुव्यवच्छेदाय यत् प्रकल्पते पर्यवस्यति, सा तु परिसंख्या स्मृतेत्यर्थः । तथा च तदन्यस्य [illegible] परिसंख्येति फलितम् । ननु अन्यस्य कथनमन्यव्यवच्छेदाय कथं कल्पते इत्यत आह प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तरेण मानान्तरेणावगतं ज्ञातमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितमनूदितं सदित्यर्थः । प्रयोजनान्तराभावादिति । सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदरूपं यत्प्रयोजनं तद्विहाय यत्प्रयोजनान्तरं तदभावादित्यर्थः । सदृशेति । स्वसदृशेत्यर्थः । व्यवच्छेदाय व्यावृत्तये । पर्यवस्यति फलति । मानान्तरप्राप्तस्यानुवादो व्यर्थः सन् परिशेषादन्यव्यावृत्तिं फलतीति भावः । तदुक्तमुद्द्योतेऽपि, प्रयोजनान्तराभावादिति । अनुवादस्य प्रयोजनसाकाङ्क्षतयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थ इति । परिसंख्येति । परिशब्दोऽत्र वर्जनार्थकः "परेर्वर्जने" (८।१।५)–इति पाणिनिस्मृतेः । संख्या बुद्धिः, "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते"–इति श्रीमद्गीतावचनात् । तेन वर्जनबुद्धिः परिसंख्येत्यन्वर्थेयं संज्ञा । नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैवेत्युद्द्योते स्पष्टम् । पृष्टमपृष्टं वेति व्याचष्टे अत्र चेति । अस्यां परिसंख्यायां चेत्यर्थः । तदन्यथा अप्रश्नपूर्वकम् । परिदृष्टमिति । तथाचेयं परिसंख्या द्विविधेति भावः । उदाहरणेषु दृष्टत्वात् सूत्रानुक्तमपि पुनः प्रभेदद्वयमाह तथेत्यादि । उभयत्र प्रश्नपूर्वकाप्रश्नपूर्वककथनस्थले । व्यपोह्यमानस्य व्यवच्छेद्यस्य । प्रतीयमानता व्यङ्ग्यता । वाच्यत्वं सान्दत्वम् । चत्वार इति । प्रश्नपूर्विका अप्रश्नपूर्विकेति द्विविधा परिसंख्या, साऽपि प्रतीयमानव्यवच्छेद्या वाच्यव्यवच्छेद्या चेति चत्वारो भेदा इत्यर्थः । यत्र कविप्रति-

किमासेव्यं पुंसां ? सविधमनवद्यं द्युसरितः,
किमेकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं ? पुण्यं, किमभिलषणीयं च ? करुणा,
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥

भाकल्पिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रैवालंकारता तेन " पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः (१) "–इत्यादिशास्त्रीयपरिसंख्यायां नालंकारत्वम् ॥

तत्र प्रश्नपूर्विकां प्रतीयमानव्यवच्छेद्यां परिसंख्यामुदाहरति किमासेव्यमिति । अत्र किमित्यादिः प्रश्नः, सविधमित्यादि उत्तरम्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र । पुंसां नराणाम् आसेव्यं सेवनीयं किम् ?, द्युसरितो गङ्गायाः [illegible]वद्यं अनिन्द्यम् (उत्तमं) सविधं समीपं (तटम्), नान्यनदीसविधं नापि कान्तानितम्बादि । एकान्ते ध्येयं किम् ? कौस्तुभभृतः श्रीविष्णोः चरणयुगलं पादयुगम्, नान्यदेव[illegible]ादि । आराध्यं किम् ? पुण्यम्, [illegible]णीय किम् ? करुणा दया, न हिंसादि । तत्र हेतुमाह यदासक्त्येत्यादि । येषु द्युसरित्सविधादिषु आसक्त्या प्रीत्या चेतः चित्तं निरवधिरवधिशून्या या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं प्रभवति समर्थं भवतीत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) ।

अत्र गङ्गातटादेः सेव्यत्वादिकं शास्त्रपुराणादिना सर्वावगतमेवेति न तदवगमायेदं पद्यमुक्तम्, किं तु गङ्गाभिन्ननदीतटादेरसेव्यत्वादिप्रतिपादनाय गङ्गातीरादेः सेव्यत्वादिकमुक्तमिति परिसंख्येयम् । अत्र च कथनं ' किमासेव्यम् '–इत्यादिप्रश्नपूर्वकमिति, अन्यनदीतटादिकं व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानमिति च प्रश्नपूर्विका प्रतीयमानव्यवच्छेद्या चेयम् ॥

---

१ पञ्च पञ्चनखाश्च " पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः । गोधा कूर्मः शशः खड्गी शल्यकश्चेति ते स्मृताः ॥"–इति देवलेनोक्ताः, " पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव । शशकः शल्यको गोधा खड्गी कूर्मोऽथ पञ्चमः ॥ "–इति वचनान्तरेणाऽप्युक्ता ज्ञेयाः । इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरम्, पञ्चनखभक्षणस्य रागतः प्राप्तत्वात् । अतो नायमपूर्वो विधिः, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः, यथा " यजेत स्वर्गकामः "–इत्यादिरित्युक्तत्वात् । अत एव " यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥"–इति मनूक्तो मांसभक्षणनिषेधः संगच्छते । नाप्ययं नियमविधिः, पञ्चनखापञ्चनखभक्षणयोरुभयोरपि युगपत्प्राप्त्या पक्षे प्राप्त्यभावात् । पक्षे प्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः, यथा " व्रीहीनवहन्ति "–इत्यादिरित्युक्तत्वात् । अत इदं वाक्यमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति परिसंख्याविधिरेव, उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिरित्युक्तत्वात् । तदेतत्सर्वमुक्तं पूर्वमीमांसकैः " विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ "–इतीति दिक् ॥

किं भूषणं सुदृढमत्र ? यशो, न रत्नं, किं कार्यम् ? आर्यचरितं सुकृतं, न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं ? धिषणा, न नेत्रं, जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

कौटिल्यं कचनिचये, करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले, तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

प्रश्नपूर्विकां वाच्यव्यवच्छेद्यां परिसंख्यामुदाहरति किं भूषणमिति । अत्र लोके सुदृढम् अविनाशि भूषणं किम् ?, यश एव, न रत्नम् । कार्यं कर्तव्यं किम् ?, आर्यचरितं शिष्टसेवितं सुकृतं पुण्यम्, न दोषः । अप्रतिहतं व्यवधानेऽपि ग्राहकं चक्षुः किम् ?, धिषणा बुद्धिः, न नेत्रम् । अभिमतोत्तरदानादाह जानातीत्यादि । उत्तरपरितुष्टस्य प्रष्टुरुत्तरयितृप्रशंसावाक्यमिदम् । त्वदपरः त्वदन्यः कः सदसद्विवेकम् उत्कृष्टनिकृष्टविभागं जानाति, न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र यशःप्रभृतेर्भूषणत्वादिकमागमादितः सर्वावगतमेवेति न तदवगमायेदमुक्तम्, किं तु यशोभिन्नरत्नादेरभूषणत्वादिप्रतिपादनायेति परिसंख्येयम् । अत्र च कथनं 'किं भूषणम्'—इत्यादिप्रश्नपूर्वकमिति, रत्नादेर्भूषणत्वादिकं व्यवच्छेद्यं वाच्यं (शाब्दम्)—इति च प्रश्नपूर्विका वाच्यव्यवच्छेद्या चेयम् ॥

अप्रश्नपूर्विकां प्रतीयमानव्यवच्छेद्यां परिसंख्यामुदाहरति कौटिल्यमिति । हे प्रेयसि ते तव कचनिचये केशसमूहे एव कौटिल्यं वसति, न तु हृदये, कौटिल्यमत्र वक्रता कपटं च । करचरणाधरदलेषु हस्तपादोष्ठपल्लवेष्वेव रागः, न परपुरुषे, रागोऽत्र रक्तिमा प्रीतिश्च । कुचयुगले एव काठिन्यम्, न हृदये, काठिन्यमत्र दृढता निर्दयत्वं च । नयनयोरेव तरलत्वम्, न मनसि, तरलत्वमत्र चञ्चलता अविचार्यकारित्वं च । आर्या छन्दः ।

अत्र कथनमप्रश्नपूर्वकमिति, कौटिल्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्यं व्यङ्ग्यमिति चाप्रश्नपूर्विका प्रतीयमानव्यवच्छेद्या चेयम् । अत्र श्लेषमूलेयम् ॥

अप्रश्नपूर्विकां वाच्यव्यवच्छेद्यां परिसंख्यामुदाहरति भक्तिरिति । प्रायः बहुधा महतां भक्तिः आसक्तिः भवे शिवे एव, न विभवे ऐश्वर्ये । व्यसनं रुचिः शास्त्रे एव, न युवतिरूपे कामास्त्रे मदनायुधे । चिन्ता यशस्येव, न वपुषि परिदृश्यते इत्यर्थः । आर्या छन्दः । अत्र कथनमप्रश्नपूर्वकमिति, भक्त्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्यं वाच्यं (शाब्दम्)—इति चाप्रश्नपूर्विका वाच्यव्यवच्छेद्या चेयम् ॥ इति परिसंख्या ॥३८॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य–पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्,

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्,–

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते, जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥

" हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः "

–इति हेत्वलंकारो न लक्षितः, आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

कारणमालानामानमलंकारं लक्षयति **यथोत्तरमिति** । अत्र यथाशब्दो वीप्सायाम्, तथा च यथोत्तरम् उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता चेत् पूर्वः पूर्वोऽर्थो हेतुश्चेत् तदा कारणमाला स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे–इत्यपि बोध्यम् । यथा, 'भवन्ति नरकाः पापात्, पापं दारिद्र्यसंभवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन, तस्माद्दानपरो भव ॥ '–इत्युद्द्योतः । मालादीपके उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्यार्थस्य हेतुत्वेऽपि सर्वेषामेकक्रियान्वयः, अत्र तु न तथेति ततो भेदः ॥

उदाहरति **जितेन्द्रियत्वमिति** । व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे (४८४ पृष्ठे) । अत्र जितेन्द्रियत्वाद्विनयः, तस्माद्गुणप्रकर्षः, तस्माज्जनानुरागः, तस्मात्संपद इति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात्कारणमाला । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वम्, कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिन्त्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदन्तीत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

नन्वत्र कार्यकारणभावालंकारप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः, लक्षितश्चायं भट्टोद्भटेनेत्याह **हेतुमतेति** । हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य अभेदतः अभेदेन अभिधानं कथनं हेतुः हेत्वलंकार इत्यर्थः । गौणसारोपसाध्यवसानयोः रूपकप्रथमातिशयोक्तिप्रयोजकत्ववत् कार्यकारणभावसंबन्धनिबन्धनशुद्धसारोपसाध्यवसानयोर्हेत्वलंकारप्रयोजकत्वमिति कार्यकारणभावसंबन्धनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यवसानामूलोऽयमलंकार इति भट्टोद्भटाशयः । इत्थं भट्टोद्भटोक्तमनूद्य संप्रति तन्मतं दूषयति **न लक्षित इति** । अस्माभिरिति शेषः । कुतो न लक्षित इत्यत्र हेतुमाह **आयुरित्यादि** । घृतं हेतुः, आयुर्हेतुमत्, लक्षणया तयोरभेदः । **एषः** उद्भटप्रदर्शितो हेत्वलंकारः । **भूषणताम्** अलंकारताम् । **वैचित्र्याभावात्** चमत्कारित्वाभावात् । अयं भावः, गौणत्वे एव वैचि-

'अविरलकमलविलासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः॥

—इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलंकारकल्पनयेति, पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः॥

त्र्यादलंकारत्वम्, आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभाव इति। सारबोधिन्यां तु 'वस्तुतस्तु 'अविरलकमलविलासः'—इत्यादिषु वैचित्र्यमनुभवसिद्धमेवेति उद्भटादिमतं समीचीनमेवेति नवीनाः'—इत्युक्तम्॥

ननु हेतोरनलंकारत्वे 'अविरलकमलविलासः'—इत्यादौ प्राचां भामहादीनां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्यतेऽलंकारत्वाभावादित्यत आह **अविरलेत्यादिना 'कल्पनयेति'—इत्यन्तेन**। अविरलं निरन्तरं कमलानां विकासरूपः, सकलाः संपूर्णाः येऽलयो भ्रमरास्तेषां मदरूपः, कोकिलानामानन्दरूपः, लोकानामुत्कण्ठा कान्तेच्छा तत्करः, रम्यो रमणीयः अयं वसन्तरूपः कालः संप्रति एति आगच्छतीत्यर्थः। विकासयतीति विकासः, मदयति आनन्दयतीति मदः, आनन्दयतीत्यानन्द इति व्युत्पत्तिस्तु न, हेतुहेतुमतोरभेदाभावप्रसङ्गात्। आर्या छन्दः।

अत्र वसन्तकालो हेतुः, शेषाः हेतुमन्तः। तथा चात्र कमलविकासादिभिः कार्यैः सह कारणस्य वसन्तकालस्याभेदेनाभिधानात् 'आयुर्घृतम्'—इतिवत् सारोपा लक्षणा। उक्तं चोद्द्योतेऽपि, अत्र विकासमदानन्दपदेषु तद्धेतौ लक्षणेति। एवं चात्र यद्यपि कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावेनालंकारत्वं नास्ति, तथाऽपि काव्यरूपताभिधानं न विरुध्यते, अनुप्रासादिनैव तत्संभवादित्याह **इत्यत्रेति। कोमलानुप्रासेति।** कामोद्दीपकोऽयं काल इति भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्तेः सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। **महिम्नैवेति।** एवकारेण हेत्वलंकारव्यवच्छेदः। **समाम्नासिषुः** समाम्नातवन्तः, ऊचुरिति यावत्, 'भामहादयः'—इति शेषः। एवकारव्यवच्छेद्यमेवाह **न पुनरित्यादि**। पुनःशब्दस्त्वर्थे। तर्हि किं हेत्वलंकारो नास्त्येवेत्याशङ्क्याह **पूर्वोक्तेति।** पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः हेत्वलंकार इत्यर्थः। तदेतत्सर्वं विवरणकारैरपि विवृतम्,—अयं भावः, प्राचीना अस्य श्लोकस्य सालंकारतया यत् काव्यत्वमूचुः, तत् न उक्तहेत्वलंकारवत्तया, येन एतत्स्वीकार आवश्यकः, किंतु अनुप्रासादिमत्तयेति। हेतुरिति नाम च काव्यलिङ्गस्यैवेति—इति॥ इति कारणमाला॥ ३९॥

क्रियया तु परस्परम् ॥ १२० ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्,

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योऽन्यनामा अलंकारः । उदाहरणम्,–

हंसाणं सरोहिं सिरी सारिज्जइ, अह सराणं हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥

अत्रोभयेषामपि परस्परजनकता मिथः-श्रीसारतासंपादनद्वारेण ॥

अन्योऽन्यनामानमलंकारं लक्षयति क्रिययेति । क्रियया क्रियाद्वारेण वस्तुनोः पदार्थयोः परस्परं मिथः जनने उत्पादने (१) सति अन्योऽन्यमित्यर्थः । वस्तुनोरिति व्याचष्टे अर्थयोरिति । पदार्थयोरित्यर्थः । क्रिययेति व्याचष्टे एकक्रियामुखेनेति । एकजातीयक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । परस्परं मिथः । कारणत्वे कारणत्वकल्पने । तस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावाभावेऽपि परस्परगतक्रियाजननमादाय परस्परं जन्यजनकभावः कल्प्यते इत्यर्थः । परस्परं परस्परगतयोरेकजातीयक्रिययोर्जननेऽन्योन्यालंकार इति फलितोऽर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपे,–वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी, तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यतः उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं (२) वस्तु तावदजातकल्पम्, तेन वैशिष्टयप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च (३) मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योऽन्यालंकार इति । अत्र क्रिययेति गुणस्यापि उपलक्षणमित्युद्द्योते स्पष्टम् । उदाहरणं यथा, 'सुदृशो जितरत्नजालया सुरतान्तश्रमबिन्दुमालया । अलिकेन च हेमकान्तिना विदधे काऽपि रुचिः परस्परम् ॥'–इति.। अत्र ललाटबिन्दुमालयोः परस्परजनकता रुचिरूपगुणजननद्वारेण । न चेहापि विधानरूपक्रियाजननद्वारेणैव परस्परजनकतेति शङ्कयम्, भावनासामान्यरूपस्य विधानस्याचमत्कारित्वेनाविशेषत्वादिति रसगङ्गाधरे स्पष्टम् ॥

अन्योऽन्यमुदाहरति हंसाणमिति । "हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते, अथ सरसां हंसैः । अन्योऽन्यमेव एते आत्मानं केवलं गरयन्ति ॥"–इति संस्कृतम् । श्रीः शोभा । सार्यते सारीक्रियते, उत्कृष्टा क्रियते इति यावत् । गरयन्ति गुरूकुर्वन्ति । आर्या छन्दः । अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभासारीकरणरूपोपकारजनकत्वादन्योऽन्यनामा-

---

१ जनने इति णिजन्तम् ॥ २ अविशिष्टं शोभारहितम् ॥ ३ निष्कृष्टं लक्षणमाह तथाचेति । परस्परवैशिष्टयजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थं इति प्रभायां स्पष्टम् ॥

उत्तरश्रुतिमात्रतः।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते, तत्र वा सति ॥ १२१ ॥

असकृद् यद् असंभाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम्।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम्। उदाहरणम्,–

ऽलंकारः। तदुक्तमुद्द्योते,–प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान् हंसान् प्रति सरसां कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसानां कारणत्वं परस्परशोभाजननद्वारेणैव। परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कार इति। चक्रवर्त्यादयोऽप्याहुः, ननु पूर्वसतोर्हंससरसोर्न मिथो जन्यजनकभाव इत्यत आह अत्रेति। तथा च पूर्वोत्पन्नयोरेवान्योऽन्योपकारोपरागेणान्योऽन्यजनकत्वाभिधानमिति लक्षणार्थ इति भाव इति॥ इत्यन्योऽन्यम् ॥ ४० ॥

द्विविधमुत्तरनामानमलंकारं लक्षयति उत्तरेति। (प्रश्नेऽसति) उत्तरस्य प्रतिवचनस्य श्रुतिमात्रतः श्रवणमात्रेण प्रश्नस्य पूर्ववाक्यस्य यत्र यस्मिन् अलंकारे सति उन्नयनं कल्पनं क्रियते, तत् एकमुत्तरम्। असकृदिति प्रश्नोत्तरयोरुभयोरप्यन्वेति, तथा च, असकृत् अनेकवारं तत्र सति प्रश्ने सति असंभाव्यं सर्वैरपि संभावयितुमशक्यं (दुर्ज्ञेयम्) असकृत् यत् उत्तरं प्रतिवचनं स्यात्, तत् पुनरपरमुत्तरमित्यर्थः। उत्तरश्रुतिमात्रत इति व्याचष्टे **प्रतिवचनोपलम्भादेवेति**। प्रश्नपदार्थमाह **पूर्ववाक्यमिति**। प्रश्नवाक्यमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रे प्रश्नोत्तरपदं पूर्वापरवाक्योपलक्षकमिति भावः। अतएव 'माए घरोवअरणम्'–इति गाथायां (१९ पृष्ठे) उत्तरालंकारः संगच्छते। **कल्प्यते** उन्नीयते। **उत्तरम्** उत्तरालंकारः। उत्तरश्रुतिमात्रत इत्यत्र उत्तरं नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिवर्तकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ इत्युद्द्योतकाराः।

अत्र (द्वितीयभेदे) प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तमिति प्रदीपे स्पष्टम्। अतएव "अनयोश्च सकृदुपादाने"–इति (७७९ पृष्ठे) वक्ष्यमाणा वृत्तिरपि। प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्य आकूतगर्भत्वे (अभिप्रायगर्भत्वे) सकृदुपादानेऽपि चमत्कारोऽस्त्येव, यथा, 'किमिति कृशाऽसि कृशोदरि! किं तव परकीयवृत्तान्तैः'–इति। अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्यङ्ग्यम्, उत्तरेण स्वस्य पातिव्रत्यं व्यङ्ग्यम्, ततश्चात्रापि उत्तरालंकार इत्युद्द्योतकृत् ॥

वाणिअंअ ! हत्थिदन्ता कुतो अह्माणं वग्घकत्तीअ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कइ सोण्हा ॥

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनम् अमुना वाक्येन समुन्नीयते ।

नचैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः, नहि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः; नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादिदमलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

तत्राद्यमुत्तरमुदाहरति वाणिअएति । "वाणिजक ! हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावत् लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा ॥"—इति संस्कृतम् । परिसक्कइ परिसंक्रामति-इत्युद्द्योतः । क्रेतारं वणिजं प्रति जरद्व्याधस्योक्तिरियम् । हे वाणिजक हस्तिदन्ताः व्याघ्रकृत्तयः व्याघ्रचर्माणि च अस्माकं कुतः । यावत् लुलिताश्चलिता अलकाश्चूर्णकुन्तलाः यत्र तादृशं मुखं यस्याः एवंविधा स्नुषा पुत्रभार्या गृहे परिष्वक्कते परिभ्रमतीत्यर्थः । वधूसमासक्तो मत्सुतो मृगयार्थं न गच्छतीति व्यज्यते। गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्रोक्तरूपेणोत्तरेण 'त्वद्गृहे हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयः किं सन्ति'—इति क्रेतुः प्रश्नस्य उन्नयनादुत्तरालंकारः । तदेवाह हस्तिदन्तेत्यादि । क्रेतुर्वचनमिति । वणिग्वाक्यमित्यर्थः । अस्य प्रश्नरूपत्वाभावेऽपि सूत्रे प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमित्यदोषः । यद्वा, 'हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयः किं तव सन्ति'—इति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयमिति प्रदीपे स्पष्टम् । अमुना 'वाणिअअ'—इत्यादिना । समुन्नीयते कल्प्यते ॥

ननु उत्तरस्य (प्रतिवचनस्य) प्रश्नवाक्यं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेवैतदित्याशङ्क्याह नचैतदिति । उत्तरस्य उत्तरालंकारस्य । ताद्रूप्यानुपपत्तेः काव्यलिङ्गरूपतानुपपत्तेः । अनुपपत्तिमेवोपपादयति नहीत्यादि । हेतुर्द्विधा भवति, जनको ज्ञापकश्च, तत्र प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जनको हेतुः, किंतु ज्ञापकः, ज्ञापकहेतोश्च न काव्यलिङ्गविषयतेति भावः । ननु तर्हि अनुमानालंकारः स्यादित्याशङ्क्याह नापीदमनुमानमिति । नाप्ययमनुमानालंकार इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह एकधर्मीत्यादि । एको यो धर्मी पक्षस्तन्निष्ठतया तद्वृत्तितया (एकव्यक्तिगतत्वेन) साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देशाभावादित्यर्थः, अयं भावः, एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशो हि अनुमानालंकारः, न चात्र तथा, अत्र तु साध्यं प्रश्नः क्रेतृवणिग्गततया उन्नीयते, साधनमुत्तरं तु विक्रेतृजरद्व्याधगतमिति नानयोरेकधर्मिनिष्ठतया निर्देश इति । न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्ति-

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्,—

का विसमा ? देव्वगई, किं दुलहं ? जं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं ? सुकलत्तं, किं दुक्खं ? जं खलो लोओ ॥

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः ॥

दन्ताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्त्विति वाच्यम्, तत्संभवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारेणैव चमत्कारादित्याशय इत्युद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

"तत्र वा सति"—इत्यादिसूत्रभागं व्याचष्टे **प्रश्नादनन्तरमिति** । एतत् 'तत्र वा सति'—इति प्रतीकार्थः । असंभाव्यतायां हेतुमाह **लोकातिक्रान्तगोचरतयेति** । प्रमाणान्तरागोचरतयेत्यर्थः । **असंभाव्येति** । संभावयितुमशक्येत्यर्थः । अप्रसिद्धेति (दुर्ज्ञेयेति) यावत् । अत एव वक्ष्यमाणः प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः संगच्छते । सूत्रे 'असकृत्'—इत्यस्य प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरप्यन्वयमभिप्रेत्याह **अनयोश्चेति** । प्रश्नप्रतिवचनयोश्चेत्यर्थः । **न चारुतेति** । तत्प्रयोजकस्यैवालंकारत्वादिति भावः ॥

द्वितीयमुत्तरालंकारमुदाहरति **का विसमेति** । "का विषमा ? दैवगतिः, किं दुर्लभं ? यत् जनो गुणग्राही । किं सौख्यं ? सुकलत्रं, किं दुःखं ? यत् खलो लोकः ॥"—इति संस्कृतम् । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) । अत्र 'का विषमा'—इत्यादिरूपे असकृत्प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यरूपं 'दैवगतिः'—इत्यादि असकृत्प्रतिवचनमिति द्वितीयः उत्तरालंकारः । उक्तं च प्रदीपे 'अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते'—इति । प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययमलंकारः । यथा, 'किं स्वर्गादधिकसुखं ? बन्धुसुहृत्पण्डितैः समं गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वादु ॥"—इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम् । यथा, 'केदारपोषणरताः, काशीतलवाहिनी गङ्गा । कंसंजघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥'—इति । एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा, 'के खेटाः ? किं चलं ? वयः'—इत्यादावित्युद्द्योतकाराः ॥

नन्वत्र प्रश्नोत्तरयोर्नियमात्प्रश्नपरिसंख्यैवेयं स्यादित्याशङ्क्याह **प्रश्नपरिसंख्यायामिति** । प्रश्नपूर्विकायां परिसंख्यायामित्यर्थः । **व्यपोहे** व्यवच्छेदे । **तात्पर्यमिति** । वाच्यस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादिति भावः । **इहतु** अत्र तु । **विश्रान्तिः** पर्यवसानम्,

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ १२२ ॥
धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा, सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । उदाहरणम्,–

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥

तात्पर्यम् । अनयोः प्रश्नपरिसंख्योत्तरयोः । विवेको भेदः । दैवगत्यादीनां दुर्ज्ञेयत्वात्तत्कथने एव तात्पर्यमिति द्वयोर्भेद इति भावः । लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्ये एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भाव इत्युद्द्योतेऽपि स्पष्टम् । तदिदमुक्तम् "असंभाव्यम्"–इति । अत एवाहुर्निदर्शनकाराः, 'किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम् (७६९ पृष्ठे)–इत्यत्र प्रश्नपूर्विकायां परिसंख्यायां रत्नादिवर्जने तात्पर्यम्, इह तु दैवगत्यादीनां वाच्यस्यैव वैषम्यादेरतिशयप्रतिपादने इत्यनयोर्महान् भेद इत्यर्थ इति ॥ इत्युत्तरम् ॥ ४१ ॥

सूक्ष्मनामानमलंकारं लक्षयति **कुतोऽपीति** । यत्र यस्मिन्नलंकारे सति सूक्ष्मः सहृदयैकवेद्योऽप्यर्थः कुतोऽपि कस्मादपि ज्ञापकात् लक्षितः वितर्कितः (स्वयमुन्नीतः) केनचित् स्मारकेण धर्मेण अन्यस्मै स्वभिन्नाय प्रकाश्यते अभिव्यक्तिमुपनीयते, तत् सूक्ष्मं सूक्ष्मनामानमलंकारं परिचक्षते कथयन्तीत्यर्थः । कुतोऽपीति व्याचष्टे **आकारादिङ्गिताद्वेति** । रूपादेरन्यथात्वमाकारः, चेष्टाविशेष इङ्गितमिति प्रदीपे स्पष्टम् । आकारः संस्थानविशेषः, इङ्गितं नेत्रभङ्ग्यादिरूपक्रियाविशेष इति चक्रवर्त्यादयः । सूक्ष्मइत्यस्यार्थमाह **तीक्ष्णमतिसंवेद्य इति** । कुशाग्रबुद्धिभिर्वेद्य इत्यर्थः, सहृदयैकवेद्य इति यावत् ॥

तत्राकाराल्लक्षितस्य प्रकाशनमुदाहरति **वक्त्रेति** । काऽपि विदग्धा वयस्या सखी वक्त्रात् नायिकामुखात् स्यन्दिनः स्नुतस्य स्वेदस्य घर्मस्य बिन्दूनां प्रबन्धैः ततिभिः, अथवा, स्यन्दिभिः प्रस्राविभिः (गलद्भिः) स्वेदबिन्दूनां प्रबन्धैः कण्ठे गले कुङ्कुमं काश्मीरदेशोत्पन्नसुगन्धिद्रव्यं भिन्नं संभिन्नं दृष्ट्वा, स्मित्वा विहस्य, तन्व्याः तन्नायिकायाः पुंस्त्वं पुरुषायितं (रात्रौ विपरीतसुरते) उपर्यारोहणम्) व्यञ्जयन्ती सूचयन्ती सती पाणौ नायिकाहस्ते खड्गलेखां खड्गाकारां रेखां लिलेख लिखितवतीत्यर्थः । स्त्रीणां हस्तेऽलंकारार्थं चन्दनादिभिर्लतापत्रावल्यादिलिखनं संप्रदायसिद्धमपि तद्विहाय तस्याः पुरुषायितं सूचयितुं पुरुषहस्ते लेखनीयां खड्गलेखां लिलेखेति भावः । वक्त्रस्यन्दीत्यादिना पुरुषायिते श्रमाधिक्यात्स्वेदाधिक्यं ध्वनितम् । प्रसिद्धरतौ उत्तानायाः नायिकायाः वक्त्राद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम्, कण्ठे तद्गमनं तु विप-

अत्र, आकृतिमवलोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम्, पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ।

यथा वा,—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

रीतरतावेवेति वक्त्रस्यन्तीत्यादेरभिप्राय इति महेश्वरः । शालिनी छन्दः । "शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः"—इति लक्षणात् ।

अत्र विपरीतसुरतप्रसक्तायाः वक्त्रस्यन्दिस्वेदात् कण्ठस्य कुङ्कुमभेदः परं भवतीति कण्ठे कुङ्कुमभेदलक्षणेन आकारेण लक्षितं (सख्या स्वयमुन्नीतं) तीक्ष्णमतिवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं सख्या नायिकाहस्ते खड्गलेखालिखनेन धर्मेण वैदग्ध्यात् नायिकायै वयस्यान्तरेभ्यो वा प्रकाशितम् (अभिव्यञ्जितम्)—इति सूक्ष्मालंकारोऽयम् । अत्र स्वेदलिङ्गकत्वानुमितिविषयस्य पुरुषायितत्वस्य खड्गलेखालिखनेनाभिव्यञ्जनम् । अत्र विद्यमानमप्यनुमानं सूक्ष्माङ्गम्, स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् । अतएवाहुश्चक्रवर्तिनोऽपि,—यद्यप्यत्र स्वेदविशेषपुरुषायितयोः साध्यसाधनयोरेकधर्मिगतत्वेनोपादानादनुमानमेवालंकारो भवितुमर्हति, तथाऽपि स्ववैदग्ध्यप्रतिपिपादयिषयाऽन्यस्मै सूक्ष्मार्थप्रकाशनमुखेनैव चमत्कार इति स एवालंकारः, अनुमानं तु तदनुग्राहकमित्यन्यदेतदिति । तदेतत्सर्वं वृत्तिकार आह अत्रेत्यादि । आकृतिं स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपाम् । ननु कथं खड्गलेखालिखनेन पुरुषायिताभिव्यक्तिरित्यत आह पुंसामेवेत्यादि ॥

इङ्गिताल्लक्षितस्य प्रकाशनमुदाहरति संकेतेति । विदग्धया चतुरया कयाचिदुपनायिकया ईषत् स्वल्पं यथा स्यात्तथा नेत्राभ्याम् अर्पितं सूचितम् आकूतं रहस्यं येन तादृशं विटं जारम् (उपपतिं) संकेतकाले मनो यस्य तं (संकेतकालजिज्ञासुं) ज्ञात्वा लीलापद्मं क्रीडासंबन्धि पद्मं निमीलितं संकोचितमित्यर्थः । हसन्नेत्रार्पितेति पाठे हसद्भ्यां विकसद्भ्यां नेत्राभ्यामित्यर्थः । सुधासागरकारास्तु 'हस्ते नेत्रार्पिताकूतम्'—इति पाठं मन्यमानाः नेत्रेऽर्पितः एकस्मिन्नयने किंचिन्निमीलने कृतः आकूतः अभिप्रायसूचको व्यापारविशेषो येन तादृशं विटं संकेतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापद्मं हस्ते निमीलितम् अपरहस्तेन आच्छादितमित्याहुः । "संभोगक्षीणसंपत्तिर्धूर्तैः सहचरो विटः"—इति विटलक्षणम् ।

अत्र, जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ १२३ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः। उदाहरणम्,—

राज्ये सारं वसुधा, वसुधायां पुरं, पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं, तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र नेत्रेङ्गितेन लक्षितः तीक्ष्णमतिवेद्यतया सूक्ष्मः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या निशासूचकेन कमलनिमीलनेन विटाय लीलया प्रकाशित इति सूक्ष्मालंकारः। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। **शंसिना** सूचकेन। **प्रतिपादितः** बोधितः। अमुं भावालंकारमाह रुद्रटः। नव्योक्तपिहितालंकारोऽप्यत्रैवान्तर्भूत इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति सूक्ष्मम्॥ ४२॥

सारनामानमलंकारं लक्षयति **उत्तरोत्तरमिति**। उत्तरोत्तरं परावधिः परः काव्यपर्यन्तभागो अवधिश्चरमसीमा यस्य तथाविधः उत्कर्षः यत्र प्रतीयते, स सारनामाऽलंकार इत्यर्थः। **पर्यन्तभागः** (अर्थात् वाक्यानां) शेषांशः। **अवधिः** चरमसीमा। **धाराधिरोहितया** प्रवाहरूपेण। **तत्रैव** पर्यन्तभागे एव। **विश्रान्तेः** पर्यवसानात्। उत्तरोत्तरम् अधिकतया वर्णनीयस्य उत्कर्षस्य वाक्यशेषांशे चरमसीमागामित्वे सार इति भावः। 'जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ। नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥'—इत्यत्रापि सार एव। एतेनेदृशे विषये वर्धमानालंकारोऽतिरिक्त इत्यपास्तम्। 'मधुरविकासितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम्। मदनजननविभ्रमा च रामा सुखमिदमर्थवतां विभाति रम्यम् ॥'—इत्यादौ तु नायम्, काव्यपर्यन्तभागस्योत्कृष्टत्वाभावात्। उत्कर्षश्च श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च संभवति। तत्राद्यो मूले एव उदाहृतः। अन्त्यो यथा, 'तृणाल्लघुतरस्तूलः, तूलादपि च याचकः। वायुना किं न नीतोऽसौ? मामयं याचयिष्यति (१) ॥'—इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

राज्ये इति। राज्ये वसुधा पृथ्वी सारमित्यन्वयः। एवमेव सारमित्यस्य परपरत्राप्यन्वयः। सारमिति सामान्ये नपुंसकम्, 'वरं हुतवहज्वाला'—इति वत्। पुरं नगरम्। सौधं सुधागृहम्। तल्पं शय्या। अनङ्गसर्वस्वमिति रूपकम्, अनङ्गस्य मन्मथस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वराङ्गना सारमित्यर्थः। तद्व्यतिरेकेणाङ्गहीनस्य किंचिदपि कार्येऽक्षम-

---

१ 'प्रार्थयिष्यते'—इति, 'याचयेदिति'—इति च पाठान्तरम् ॥

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ १२४ ॥

इह यद्देशं कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि, यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा (तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः । उदाहरणम्,–

त्वादिति भावः । अत्र कथितपदत्वं न दोषः, प्रत्युत तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतेः स्थगनं स्यादित्यवधेयम् । यत्तु कमलाकरेण व्याख्यातम्, अनङ्गस्य सर्वस्वं भगरूपं यस्यां सा, तस्यास्तेनैवोत्कर्षात्, "भसद्वीर्या हि पत्नयः"–इति श्रुतेः । तदुक्तम्, "निर्लोमा योनिराप्राप्ता सैव मुक्तिर्न संशयः । हसन्त्या गोपयन्त्यास्तां, तर्जयन्त्याः कुचोद्गमे ॥"–इति, तत्तु अत्यन्तमश्लीलतादिदोषग्रस्तमिति हेयमेव । आर्या छन्दः ।

अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षश्चरमस्य सर्वोत्कृष्टत्वपर्यवसन्न इति सारालंकारः । उक्तं च सरस्वतीतीर्थेन, अत्र राज्यापेक्षया भूमेः सारत्वम्, तदपेक्षया पुरस्येत्यादिपरिपाट्या वराङ्गनायामुत्कर्षो विश्राम्यतीति । अत्रान्यव्यपोहकृतचारुत्वमित्ययं परिसंख्यैवेत्येके, तदसत्, सारत्वे ह्यत्र विश्रान्तिर्नान्यव्यपोहे इति माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते स्पष्टम् ॥ इति सारः ॥ ४३ ॥

असंगतिनामानमलंकारं लक्षयति **भिन्नेति** । यत्र यस्मिन्नलंकारे सति कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोरत्यन्तं भिन्नदेशतया युगपत् एककाले ख्यातिः कथनं सा असंगतिरित्यर्थः । एतद्व्याचष्टे **इहेत्यादि** । इह लोके । **यद्देशमिति** । बहुव्रीहिः । एवं तद्देशमित्यपि । **यथा धूमादीति** । यथा शैलस्थो वह्निः शैलस्थमेव धूमं जनयति, न तु महानसीयो वह्निः पर्वतदेशे धूमं जनयतीति भावः । **हेतुफलेति** । हेतुः कारणम्, फलं कार्यम् । **अतिशयेनेति** । विशेषेणेत्यर्थः, उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोः, कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात्-इति प्रदीपः, कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थ इत्युद्द्योतः । **नानादेशतया** भिन्नस्थानकतया । **युगपत्** एकदा । ख्यातिरित्यस्यार्थमाह **अवभासनमिति** । संप्रतिपादनमित्यर्थः । संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति **तयोरिति** । कार्यकारणयोरित्यर्थः । **स्वभावोत्पन्ना** स्वाभाविकी । **संगतिः** एकदेशत्वलक्षणः संबन्धः । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकम्, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम्, तच्च, एकत्रैव देशेऽवच्छेदभेदेन (अंशभेदेन) भिन्नदेशताव्यावर्तनाय, तेन 'दष्टो भुजंगेन पदे,ऽक्षिण घूर्णते'–इत्यत्र नातिव्याप्तिः, देशस्यात्यन्तभिन्नत्वाभावात् । युगपदिति स्वरूपानुवादमात्रम्, न तु लक्षणोपयोगि,

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ जणो तं अलीअं ।
दन्तक्खअं कवोले वहूए, वेअणा सवत्तीणं ॥

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्, विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः, तथा चैवं निदर्शितम् ॥

'उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् । भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः ॥'—इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् । एवं च विशेषप्रतिपत्तये कार्यकारणयोर्भिन्नस्थानस्थितत्वेनाभिधाने असंगतिरलंकार इति भावः । अतिशयोक्तेः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो लक्षणम्, अस्यास्तु कार्यकारणवैयधिकरण्यमिति भेद इति विस्तारिकायां स्पष्टम् ।

केचित्तु कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम्, समानाधिकरणत्वेन (एकदेशस्थितत्वेन) प्रसिद्धयोः ययोः—कयोश्चिदपीति बोध्यम्, तेन 'नेत्रे निरञ्जने तन्व्याः, शून्यास्तु वयमद्भुतम् ।'—इत्यादौ निरञ्जनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुरित्युद्द्योतः ॥

असंगतिमुदाहरति जस्सेति । "यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वाः, वेदना सपत्नीनाम् ॥"—इति संस्कृतम् । तस्यैव वेदनेति यत् जनो भणति वदति तदलीकम् अनृतमित्यन्वयः । अत्र, क्षतस्य एकत्र व्रणपदेन, अपरत्र क्षतपदेनोपादानात्प्रक्रमभङ्गश्चिन्त्यः । गाथा छन्दः । अत्र वध्वाः कपोले स्वामिकृतदन्तक्षतादिः सपत्नीनामतीव क्लेशदायकः—इत्यर्थविशेषप्रतिपत्तये वेदनादन्तक्षतयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशताभिधानमिति वैयधिकरण्यरूपाऽसंगतिरलंकारः । अत्र शारीरमानसयोर्वेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम् । तदुक्तमुद्द्योते, अत्र येनकेनाऽपि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकमिति ॥

नन्वत्र विरोधाभास एवास्तु, अनुपपत्तिर्हि विरोधः, सा च भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वे इव, एकदेशकयोर्भिन्नदेशकत्वेऽपि समानेति पूर्वपक्षं निराकरोति **एषा चेति** । **विरोधबाधिनी** विरोधाभासबाधिका । **न विरोधः** न विरोधाभासः । तत्र हेतुमाह भिन्नेत्यादि । **भिन्नाधारतयैव** भिन्नदेशकत्वेनैव । **द्वयोः** कार्यकारणयोः । **इह** असंगत्यलंकारे । **विरोधितायाः** अनुपपत्तिरूपविरोधस्य । **प्रतिभासात्** स्फूर्तेः । **विरोधे तु** विरोधाभासे तु । **एकाश्रयनिष्ठं** भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वप्रयुक्तम् । **अनुक्तमपीति** विरोधाभासलक्षणे इति शेषः । **पर्यवसितं** फलितम् । पर्यवसाने हेतुमाह **अपवादे-**

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धं समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्,—

त्यादि । अपवादो विशेषस्तस्य विषयः स्थलं तत्परिहारेण तत्त्यागेनैव उत्सर्गस्य सामान्यस्य (प्रकृते विरोधाभासस्य) व्यवस्थितेः व्यवस्थितत्वादित्यर्थः, "प्रकल्प्य (१) चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते"—इति न्यायादिति भावः । **एवमिति** । भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वप्रयुक्त्या विरोध इत्यर्थः । **निदर्शितमिति** । विरोधाभासोदाहरणतयाऽस्माभिरिति शेषः ।

इदमत्र निराकरणम्, एकदेशकयोर्भिन्नदेशकत्वे एव असंगतिः संभवति, विरोधाभासस्तु अन्यत्रापीति, चमत्कारान्तरविधायिनी विशेषरूपा असंगतिः सामान्यविशेषन्यायेन विरोधाभासं बाधते, सुतरां विरोधाभासो भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वे एव पर्यवस्यति, अत एव विरोधाभासोदाहरणानि पूर्वं तथैव दत्तानीतीति विवरणे स्पष्टम् । व्याख्यातं च चक्रवर्तिभट्टाचार्यप्रभृतिभिरपि, ननु विरोध एवायं स्यादित्यत आह **एषा चेति** । अत्र हेतुमाह **भिन्नेति** । एवं च व्याधिकरणयोर्यत्रैकाधिकरण्येन विरोधप्रतिसंधानं स विरोधाभासः, यत्र तु समानाधिकरणयोर्वैयधिकरण्येन विरोधप्रतिसंधानं साऽसंगतिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं विषयभेदान्नोत्सर्गापवादभावः, विषयैक्ये एव तत्संभवादिति चेत्, न, विरोधाभासस्य हि विरोधसामान्यं विषयः, असंगतेश्च कार्यकारणवैयधिकरण्यमात्रप्रयुक्तो विरोधविशेष इति समानविषयत्वस्योत्सर्गापवादभावस्य च संभवादिति । 'विरोधबाधिनी'—इत्यत्र विरोधबोधिनीति पाठः प्रदीपसम्मतः, सोऽपि संगत एवेति बोध्यम् ॥ इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥

समाधिनामानमलंकारं लक्षयति **समाधिरिति** । यत्र कारणान्तरयोगतः हेत्वन्तरयोगात् कार्यं सुकरं सुकरत्वेन विवक्षितं स समाधिरित्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः, इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिरिति प्रदीपः । एककारणजन्यकार्यस्य आकस्मिककारणान्तरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः । सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या, साङ्गसिद्ध्या च बोध्यमित्युद्द्योतः । सूत्रं व्याचष्टे **साधनान्तरेति** । आरब्धं कार्यं साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा अक्लेशेन यत् समाधीयते सम्यक् सुकरत्वेन आधीयते क्रियते इत्यर्थः । **समाधिरिति** । सम्यक् आधिः

---

१ अपवादविषयम् अपवादस्थलं प्रकल्प्य परित्यज्य ततः अपवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपि उत्सर्गः सामान्यम् अभिनिविशते बुद्ध्यारूढो भवतीत्यर्थः ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ १२५ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्,—

आधानं (करणं) समाधिरित्यन्वर्थेयं संज्ञा । 'साधनान्तरोपकृतेन'—इत्यनेनेदं सूचितम्, यत्रैकमेव कारणं प्रधानतया विवक्षितम्, अपरं च सहकारितया, तत्रैवायमलंकारः । उभयोः प्राधान्ये विवक्षिते समुच्चय इति । अत एवाहुः, इह काकतालीयन्यायेन कारणान्तरयोगः, समुच्चये तु खलेकपोतिकान्यायेन समकक्षतयेति भेद इति ।

अत्र 'कारणान्तरयोगतः'—इत्युपलक्षणम्, तेनाकस्मादीप्सितार्थलाभस्य, वाञ्छितसिद्ध्यर्थयत्नात्तदधिकलाभस्य, उपायसिद्ध्यर्थयत्नात्साक्षात्फललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव, सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येवाकस्मिकत्वादिरूपस्यापि ग्रहात् । एतेन ईदृशे विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् । अन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपः, अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपो वा उल्लासः काव्यलिङ्गेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवेत्यन्ये । एवं कार्यसहवर्तितया निर्णीतकारणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्यम् । यथा 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः'—इति । एतेनात्र पूर्वरूपं नाम पृथगलंकारः, विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वावस्थानुवृत्तिः पूर्वरूपमितीत्यपास्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

समाधिमुदाहरति मानमिति । अस्याः नायिकायाः "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये"—इत्युक्तलक्षणं मानं निराकर्तुम् अपगमयितुं पादयोः (नायिकायाः) चरणयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय दिष्ट्या भाग्येन इदं घनगर्जितं मेघगर्जनम् उदीर्णम् उद्गतम् (उद्भूतम्)—इत्यर्थः ।

अत्र पादपतनरूपकारणेन आरब्धस्य मानापगमरूपकार्यस्य आकस्मिकघनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन सुकरत्वात्समाधिरलंकारः । घनगर्जितस्य कामोद्दीपकत्वेन मानापगमहेतुत्वं बोध्यम् ॥ इति समाधिः ॥ ४९ ॥

समनामानमलंकारं लक्षयति सममिति । क्वचित् वस्तुविशेषयोः योगः संबन्धः यदि योग्यतया औचित्येन संभावितः लोकसम्मतस्तदा समं समनामालंकार इत्यर्थः । व्याचष्टे इदमनयोरिति । श्लाघ्यं श्लाघनीयम् । योग्यतया औचित्येन । अस्य 'अध्यवसानम्'—इत्यनेनान्वयः । योगपदार्थमाह संबन्धस्येति । (अनुरूपयोः) मेलनस्ये-

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी,
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्, तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥

त्यर्थः। **नियतविषयमिति**। नियतौ विषयौ यस्य तादृशं निश्चयरूपमित्यर्थः। **अध्यवसानं** प्रतीतिः। विश्वनाथेनतु,—नियतं वर्णनीयं विषयीकृत्य यदध्यवसानमित्यर्थः, अयं भावः, वर्णनीयद्वयं विषयीकृत्यानयोरिदं श्लाघ्यमिति ज्ञानं चेत् जायते तदा समाख्यमलंकरणमिति व्याख्यातम्। अनुरूपयोर्योगो हि श्लाघ्यः, स च सतोरिव असतोरपि संभवतीत्याह **तदिति**। सममित्यर्थः। **सद्योगे इति**। सतोर्योगेऽसतोर्योगे चेत्यर्थः।

"योग्यता आनुरूप्यम्। संभावितः सर्वसम्मतः। तेन इदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः। योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम्"—इति प्रदीपः। **योगः** संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च। **आनुरूप्यमिति**। तेन सता सतो योगः, असता चासतो योग इति लब्धम्। तेन सदसतोर्योगे नायम्, अनौचित्यात्। समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः। **नियतविषयमध्यवसानं** निश्चयः। कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या। यथा, 'मन्त्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवा। शिखास्पर्शेन पाञ्चाल्याः स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥'—इति। यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम्। [यथा], 'वडवानलकालकूटलक्ष्मीगरलव्यालगणैः सहैधितः। रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥'—इति। क्वचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात्कारणात्तत्प्राप्त्या च। यथा, 'उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन्। उच्चाटनं त्वमपि लम्भयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥'—इत्यत्र। यद्यपि स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तौ तदुपस्कारको विषमोऽप्यत्रास्ति, तथाऽपि वाच्यस्तुतिकक्षायां समालंकारो न वार्यते। लम्भयतेर्ण्यन्तस्य द्विकर्मकत्वम्। न च लोकसिद्धायाः कारणानुरूपकार्योत्पत्तेर्निबन्धनं न चारुतावहम्, वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने, वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टाभेदसंपादनेनेष्टप्राप्तिवर्णने चारुताया अनुभवसिद्धत्वादित्युद्द्योतः ॥

सद्योगे सममुदाहरति **धातुरिति**। एषा मृगाक्षी नायिका धातुः ब्रह्मणः यत् शिल्पं कौशलं तदतिशयस्य तदुत्कर्षस्य निकषस्थानं परीक्ष्योपलरूपा। अनुपमोऽयं तस्याः

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं,
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया,
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ १२६ ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्, स एष विषमो मतः ॥ १२७ ॥

भर्ता देवो राजाऽपि रूपे रूपविषये 'स्मरस्य'—इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, स्मरायेत्यर्थः, दत्तं पत्रं पत्रावलम्बनं येन तादृशः, स्मराधिकरूप इत्यर्थः । यत् अनयोः मृगाक्षीदेवयोः सदृशं संगतं योगः (मेलनं) दैवाद्धेतोः जातम्, तदेतत् शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य एकातपत्रम् एकच्छत्रं राज्यम् अधुना उपनतं प्राप्तमित्यर्थः । स्मरस्य रूपे दत्तपत्रः कृतपत्रावलम्बन इत्युद्द्योतः । स्मरस्य दत्तपत्रः उत्कृष्टतरनायकतया कामपदे स्थापित इति सुधासागरः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७३ पृष्ठे) । अत्र मृगाक्षीदेवयोः सतोर्योगस्यौचित्यवर्णनात्समालंकारोऽयम् ॥

असद्योगे सममुदाहरति चित्रमिति । चित्रबतशब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय । विधाता ब्रह्मा दैवात् अदृष्टयोगात् उचितायाः रचनायाः संविधाता कर्ता जातः । यत् निम्बानां पारिभद्राणां परिणतानि पक्वानि यानि फलानि तेषां स्फीतिः संपत् (समृद्धिः) आस्वादनीया, इदं चित्रं चित्रम् । यच्च एतस्याः फलसंपदः कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पण्डितः काकरूपो लोकः, एतन्महच्चित्रमित्यर्थः । छन्दः पूर्वोक्तमेव । अत्र निम्बकाकयोर्द्वयोरपि निकृष्टतयोचितयोग इति समालंकारोयम् ॥ इति समम् ॥ ४६ ॥

विषमनामानमलंकारं कारिकाद्वयेन चतुर्धा लक्षयति क्वचिदिति । यत् (संबन्धिनोः) अतिवैधर्म्यात् अतिवैलक्षण्यात् (अत्यन्तवैसादृश्यात्) श्लेषः संबन्धः क्वचिदपि घटनां श्लाघ्यत्वरूपामुपपद्यमानतां न इयात् न प्राप्नुयात् (नोपैति), किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते, स एको विषमः । यच्च कर्तुः क्रियायाः व्यापारस्य यत् फलं तस्य अवाप्तिः प्राप्तिः नैव भवेत्, प्रत्युत, अनर्थश्च भवेत्, स द्वितीयो वि-

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४], स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्,—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥

षमः । कार्यस्य गुणक्रियाभ्यां कारणस्य गुणक्रिये विरुद्धे इत्यन्वयः । क्रमेणेति । यत् कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विरुद्धो भवेत्, स तृतीयो विषमः । यत् कार्यस्य क्रियया कारणस्य क्रिया विरुद्धा भवेत्, स चतुर्थो विषम इत्यर्थः । सर्वत्र समतायाः विपर्ययाद्विषमः । द्वितीयभेदद्वये च कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणक्रियायोग एव चमत्कारी, विरोधालंकारे तु भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वम्, असंगत्यलंकारे एकदेशकयोर्भिन्नदेशकत्वमेव चमत्कारीति भेदः ॥

क्वचिदित्यादि व्याचष्टे द्वयोरिति । संबन्धिनोरित्यर्थः । अतिवैधर्म्यादित्यस्यार्थमाह अत्यन्तविलक्षणतयेति । योगः संबन्धः । प्रतीयते इति । स एको विषम इति भावः । कर्तुरित्यादि व्याचष्टे यच्च किंचिदित्यादि । क्रियायाः व्यापारस्य । प्रणाशात् उद्देश्यफलजननासामर्थ्यात् । यावत् किंतु । अप्रार्थितमपि मनसाऽनासादितमपि । अनर्थम् अनिष्टम् । आसादयेत् प्राप्नुयात् । स द्वितीयो विषम इति भावः । द्वौ विषमभेदावेकदैव दर्शयन् गुणेत्यादि व्याचष्टे तथेति । किंचेत्यर्थः । कारणरूपानुकारे इति । कारणरूपस्यानुकारेऽनुकरणे (सादृश्ये) । 'औत्सर्गिके'—इति शेषः । जनकानुरूपमेव जन्यमिति नियमात्, न हि कदाचिदपि भेकसुतो गगनोड्डनाय प्रभवति, काकशिशुर्वा शुक्लीभवितुम् । तयोः कार्यकारणयोः । परस्परेति । क्रमेणेति शेषः । व्रजतः प्राप्नुतः । समविपर्ययात्मा समालंकारविपर्यासस्वरूपः । चतूरूपः चतुर्विधः । विषमः विषमालंकारः ॥

तत्र प्रथमं विषममुदाहरति शिरीषादिति । शिरीषात् शिरीषपुष्पादपि मृद्वङ्गी कोमलाङ्गी इयम् आयतलोचना विशालनेत्रा नायिका क्व । कुकूलाग्निरिव कर्कशो दुःसहः अयं मदनानलः मन्मथाग्निः क्वेत्यर्थः । कुकूलाग्निः करीषाग्निरित्युद्द्योतः, कुम्भकारपचनाग्निरिति चक्रवर्त्यादयः, "कुकूलं शङ्कुभिः पूर्णे श्वभ्रे, ना तु तुषानले"—इत्यमरात् तुषाग्निरित्यपरे । अत्र नायिकामदनानलयोरत्यन्तवैलक्षण्यात्तयोः संवन्धोऽनुपपद्यमानत-

८) सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

९) सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥

यैव क्वशब्दद्वयेन प्रतीयते इति विषमालंकारः । "अत्रायतलोचनामदनानलयोरुक्तविशेषणवत्त्वेनातिवैधर्म्याद्योगस्यानुपपद्यमानता"—इति निदर्शनकृत् । अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यञ्जनया प्रतीयते इति चक्रवर्त्यादयः । मृदङ्गीस्मरानलयोरननुरूपत्वाद्वैषम्यमिति माणिक्यचन्द्रः । अत्रान्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यमित्युद्द्योतकृत् ॥

द्वितीयं विषममुदाहरति सिंहिकेति । सिंहिका सिंही तत्सुतः सिंहशावः तस्मात् संत्रस्तो भीतः शशः (स्वरक्षार्थं) शीतांशुं चन्द्रम् आश्रितः । तत्र अन्यः सिंहिका सिंहिकानाम्नी राहुमाता तस्याः सुतो राहुः साश्रयं सचन्द्रं तं शशं जग्रसे भक्षयामासेत्यर्थः । अत्रेष्टसाधने प्रवृत्तस्य शशस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमालंकारः । अत्र शशः कर्ता, शीतांश्वाश्रयणं क्रिया, सिंहिकासुतात्राणं फलम्, अन्येन साश्रयग्रासोऽनर्थ इति बोध्यम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः । अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यङ्ग्यमिति । अत्र न केवलमात्मरक्षारूपेष्टानाप्तिः, प्रत्युताश्रयविनाशाख्यस्याधिकानर्थस्य प्राप्तिश्चेति वैषम्यमिति निदर्शनकृत् ॥

तृतीयं विषममुदाहराति सद्य इति । तमालस्तापिच्छस्तद्वत् नीला कृपाणलेखा खड्गरेखा (लेखाऽऽकारत्वाल्लेखेत्युच्यते खड्गलतेत्यादिवत्), यस्य राज्ञः करस्पर्शम् अवाप्य प्राप्य, करस्पर्शमात्रेणैव नतु युद्धापेक्षेति भावः, सद्यः तत्कालं रणे रणे प्रतिसङ्ग्रामं शरदिन्दुवत्पाण्डु शुभ्रं त्रिलोक्याः आभरणभूतं यशः प्रसूते जनयति, एतच्चित्रमित्यर्थः । इन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४९९ पृष्ठे) ।

अत्र कार्यकारणयोर्यशःकृपाणयोः पाण्डुरनीलाख्यौ गुणौ विरुद्धाविति विषमालंकारः । तदुक्तं निदर्शनकारैः, "कारणगुणाः कार्यगुणान् आरम्भन्ते"—इति स्थितेऽपि खड्गलतायाः कृष्णायाः शुक्लस्य यशस उत्पत्तिरिति श्वेतकृष्णगुणयोर्वैषम्यमिति । अत्राहुरुद्द्योतकारा अपि,—अत्र जन्यजनकनिष्ठयोः पाण्डुरनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यम् । अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात् कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशस उत्पत्तिः । अभेदाध्यवसानलक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयांशमवलम्ब्य भातो विरोधो विषय्यंशविमर्शनान्निवर्तते इति । अत्राभेदाध्यवसायोऽनुप्राणकः, तदुत्थापितविरोधश्च परिपोषकः, इदमेवात्रालंकारत्वबीजम् । द्वितीयभेदे इष्टानवाप्त्यनिष्टाप्ती मिलि-

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते ।

एवम्,–

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥

ते, प्रत्येकं च विषमपदार्थश्चकारात् । इष्टं च स्वस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधाननिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनप्राप्तिः सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिः, परस्य सुखसाधनप्राप्तिः, दुःखसाधननाशश्चेति त्रिविधम् । तत्राद्योदाहरणं सिंहिकेत्युक्तम्, अन्येषां तु कुवलयानन्दादौ द्रष्टव्यमिति ॥

चतुर्थं विषममुदाहरति **आनन्दमिति** । हे कुवलयदललोचने त्वम् इमम् अमन्दम् अनल्पम् आनन्दं ददासि । त्वयैव जनितो विरहः मे शरीरम् अत्यन्तं तापयतीत्यर्थः । आर्या छन्दः । अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोः (जनकजन्ययोः) आनन्ददानतापनक्रिये विरुद्धे–इति चतुर्थो विषमालंकारः ॥

सूत्रे विभागः उपलक्षणपरः, तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदाः संभवन्ति, संबन्धिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वात्, तदेवाह **एवमिति** । एवमन्यालंकारसूत्रेष्वपि विभाग उपलक्षणमिति ध्वनितमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तत्रावयवावयविनोर्योगवैषम्यमुदाहरति **विपुलेनेति** । माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यमिदम् । सागरे शेते इति सागरशयस्ताद्दृशस्य यस्य विष्णोः (श्रीकृष्णस्य) विपुलेन विस्तृतेन कुक्षिणा उदरेण (कर्त्रा) युगक्षये प्रलयकाले भुवनानि चतुर्दश जगन्ति (कर्माणि) पपिरे पीतानि (जग्रसिरे) । स पुनः सोऽपि (श्रीकृष्णः) एकतमया कयाचित् पुरस्त्रिया नगरकामिन्या (कर्त्र्या) मदेन विभ्रमो विलासो यस्यां सा चासावसकला असंपूर्णा च तथाभूतया, यद्वा, मदविभ्रमेण असकलया असंपूर्णया दृशा (करणभूतया) चक्षुःकोणमात्रेणेत्यर्थः, पपे पीतः (सादरमवलोकितः)–इत्यर्थः । मञ्जुभाषिणी छन्दः । "सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी"–इति लक्षणात् ।

अत्र जगत्पानकर्तुरवयवस्य कुक्षिणः असकलस्त्रीदृष्टिपीतेन अवयविना (श्रीकृष्णेन) अवयवावयविभावः संबन्धोऽनुपपद्यमान इति प्रथमप्रकारोऽत्र विषम इति प्रदीपाभिप्रायः । उपादानकारणरूपस्य कुक्षिणः जगत्पानक्रिया उपादेयस्य (श्रीकृष्णशरीरस्य) एकतमस्त्रीकर्तृकपानक्रियया विरुद्धेति चतुर्थप्रकारो विषम इति तु महेश्वरः ।

—इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ॥

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥

पपे इत्यत्र सादरमवलोकनं पानम्, पानपदार्थयोर्भेदेऽपि अभेदवर्णनात् (अभेदाध्यवसानात्) उदाहरणमिदम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तदेवाह **इत्यादावपीति । यथायोगं** यथासंभवम् । **अवगन्तव्यम्** ऊह्यम् ।

अत्रोद्द्योतकाराः, अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासश्चेत्येकं विषमम्, एवं यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्यावयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम्, योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाशङ्का । एवं कस्यचिद्गुणेन कस्यचिद्दोषवर्णनम्, कस्यचिद्दोषेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोल्लासोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणविरुद्धार्थप्राप्तिरपि विषममेव, तादृशेच्छया तादृशार्थलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विषादनामाऽलंकार इत्यपास्तम् । एवमन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणाभावस्य, अन्यदोषेणान्यत्र दोषाभावस्य वर्णनेऽपि विषमम् । क्वचिद्वक्ष्यमाणोऽतद्गुणो वा । एतेनैवंविधे विषयेऽवज्ञाऽलंकारान्तरमित्यपास्तम् । कारणे सति कार्यानुत्पत्तिरूपविशेषोक्त्यैव गतार्थोऽयमिति तत्त्वम् । उदाहरणम्, 'चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाको नैति मार्दवम्'—इत्यादि । एममिष्टसिध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीतयत्नाचरणमपि विषममेव । यथा, 'नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम्' । वाच्यप्रतीतिवेलायां योगवैषम्यप्रतीतेः । एतेनात्र विचित्रालंकारः पृथगित्यपास्तमित्याहुः ॥ इति विषमम् ॥४७॥

४८ द्विविधमधिकनामानमलंकारं लक्षयति **महतोरिति ।** महतोः बृहतोः (महत्त्वेन विवक्षितयोः) आश्रिताश्रययोः आधेयाधारयोः सतोः आश्रयाश्रयिणौ आधाराधेयौ तनुत्वेऽपि अल्पत्वे सत्यपि क्रमात् क्रमेण यत् महीयांसौ स्याताम् महीयस्तया वर्ण्येते, तत् द्विविधम् अधिकमित्यर्थः । अयं भावः, महति (महत्त्वेन विवक्षिते) आश्रिते (आधेये) सति तदपेक्षया तनुरपि (अल्पोऽपि) आश्रयः (आधारः) [वर्णनीयोत्कर्षं बोधयितुम्] महीयान् स्यात् (महीयस्तया वर्ण्यते), तत् एकमधिकम् । महति (महत्त्वेन विवक्षिते) आश्रये (आधारे) सति तदपेक्षया तनुरपि (अल्पोऽपि) आश्रितः (आधेयः) [वर्णनीयोत्कर्षं बोधयितुम्] महीयान् स्यात् (महीयस्तया वर्ण्यते), तत् अपरमधिकमिति । एवं चामहानपि महतः आश्रितस्याश्रयत्वेन महत्तया वर्णितः आश्रय इत्येकोऽधिकालंकारः, अमहानपि महदाश्रयाश्रितत्वेन महत्तया वर्णितः आश्रित इत्य-

आश्रितम् आधेयम् आश्रयस्तदाधारः तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्,–

अहो विशालं भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥

परोऽधिकालंकार इति निष्कर्षः । यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वाधिकत्वे कविकल्पिते तत्रैवायमलंकार इत्युद्द्योते स्पष्टम् ।

आश्रिताश्रययोरिति व्याचष्टे **आश्रितमित्यादि** । **महतोरपि** महत्त्वेन विवक्षितयोरपि । **विषये** संबन्धे सति (१) । अस्य 'अधिकतरतां व्रजतः'–इत्यनेनान्वयः । **तदपेक्षया** आश्रिताश्रयापेक्षया । **तनू अपि** अल्पावपि । **आश्रयाश्रयिणौ** आधाराधेयौ । **प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षयेति** । वर्णनीयवस्तूत्कर्षं बोधयितुमित्यर्थः । **अधिकतरतां व्रजतः** महीयस्तया वर्ण्येते । **द्विविधं** द्विप्रकारम् । **अधिकम्** अधिकनामालंकारः ॥

तत्र, आद्यमधिकमुदाहरति **अहो इति** । हे भूपाल भुवनत्रितयोदरं भुवनत्रयाभ्यन्तरं विशालं विस्तृतम्, अहो आश्चर्यम्, यत् यस्मात् अत्र भुवनत्रितयोदरे मातुमशक्योऽपि ते तव यशोराशिः माति अवकाशं लभते इत्यर्थः । अत्र आश्रयस्य भुवनत्रयस्य महत्तया वर्णनम् । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेराश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमानं वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यतीति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । उक्तं च चन्द्रिकायामपि, अत्र कविविवक्षावशेन महतो यशोराशेराधेयात्तनुरपि त्रिभुवनरूपः आधारो महत्त्वेनोक्त इत्यधिकालंकार इति ॥

द्वितीयमधिकमुदाहरति **युगान्तेति** । माघकाव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनमिदम् । युगान्तकाले युगक्षयकाले प्रतिसंहृताः आत्मन्युपसंहृताः आत्मानो जीवाः येन, अथवा, प्रतिसंहृतः स्वोदरे प्रवेशितः आत्मा स्वात्मभूतः प्रपञ्चो (जगत्) येन, यद्वा, प्रतिसंहृतः सूक्ष्मीकृतः आत्मा शरीरं येन तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि सविकाशं सावकाशं यथा स्यात्तथा आसत उपविशन्ति स्म (स्थितानि),

---

१ विषये संबन्धे सतीति शेष इति विवरणकाराः । विषये संबद्धे इत्युद्द्योतकृत् । विषये प्रतिपाद्ये इति प्रभाकृत् । विषये स्थलविशेषे इति कमलाकरभट्टः ॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ १२९ ॥

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत्, तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् (अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः । उदाहरणम्,-

---

तत्र तस्यां तनौ तपोधनो नारदस्तस्याभ्यागमः आगमनं तत्संभवास्तज्जन्याः मुदः प्रीतयः न ममुः नावकाशं प्रापुरित्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे) ।

अत्र, आधेयभूतायाः मुदो महीयस्त्वं वर्णितम् । अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसंबन्धात्ततोऽल्पस्यापि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । अत्राधेयानां मुदां महत्त्वोक्तिरित्यपरो भेद इति चन्द्रिकायामपि स्पष्टम् । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाणम् अतिशयश्च, तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयवतः आधारात् आधेयाद्वा तदन्यतरस्यातिसूक्ष्मत्वं वर्ण्यते, तत्राप्ययमलंकारः । यथा, 'मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते'— इति, अत्र मणिमालामयी ऊर्मिका अङ्गुलीमितत्वादतिसूक्ष्मा, साऽपि विरहिण्याः करे कङ्कणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावत् लम्बते इत्युक्त्या ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसूक्ष्मता दर्शिता । एतेनेदृशे विषयेऽल्पं नाम पृथगलंकार इत्यपास्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इत्याधिकम् ॥ ४८ ॥

प्रत्यनीकनामानमलंकारं लक्षयति **प्रतिपक्षमिति** । प्रतिपक्षं शत्रुं प्रतिकर्तुम् अपकर्तुम् अशक्तेन अक्षमेण (कर्त्रा) तत्स्तुत्यै तस्य प्रतिपक्षस्य स्तुत्यै उत्कर्षाय (प्रतिपक्षोत्कर्षफलिका) या तदीयस्य प्रतिपक्षसंबन्धिनोऽन्यस्य तिरस्क्रिया तिरस्करणम्, तत् प्रत्यनीकं प्रत्यनीकालंकार इत्युच्यते इत्यर्थः ॥

व्याचष्टे **न्यक्कृतीति** । पराभवपरमपीत्यर्थः, अपकारिणमपीति यावत् । **विपक्षं** शत्रुम् । **निरसितुं** जेतुम् (अपकर्तुम्) । **अशक्तेन** अक्षमेण । **केनापि** केनचित्कर्त्रा । तत्स्तुत्यै इति व्याचष्टे **तमेवेत्यादि** । प्रतिपक्षोत्कर्षफलकमित्यर्थः । यथाश्रुते प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोत्कर्षेच्छायाः बाधितत्वेन तुमर्थस्यासंगत्यापत्तेः । प्रतिक्षोत्कर्षफलकत्वं च साक्षात्तन्निरसनासामर्थ्यसूचकत्वेन बोध्यम् । तदीयस्येति व्याचष्टे **तदाश्रितस्येति** । **तिरस्करणं** तिरस्क्रिया । कथं तत्प्रत्यनीकमित्यभिधीयते तत्राह **अनीकप्रतिनिधीति** । अनीकं

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः, सा च सुन्दर! भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥

यथा वा,—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥

सैन्यम्, प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते, तत्साम्याच्च प्रकृतार्थे प्रयोग इत्यर्थः । **अभिधीयते** उच्यते । अनीकेत्यादि स्वोक्तमेव विवृणोति **यथेत्यादि** । **अनीके** सैन्ये । **अभियोज्ये** पीडनीये सति । 'अशक्तेन'—इति शेषः । **तत्प्रतिनिधीभूतं** तन्मित्रादिभूतम् । **मूढतयेति** । मूर्खतयेत्यर्थः । 'निगूढम्'—इति प्रदीपे पाठः, सैन्यभयान्निगूढमिति तदर्थः । **अभियुज्यते** पीड्यते । **प्रतियोगिनि** शत्रौ । **विजेये** जेतव्ये सति । 'अशक्तेन'—इति शेषः । **तदीयोऽन्य इति** । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् ॥

तत्र, साक्षात्संबन्धेन तदीयत्वे प्रत्यनीकमुदाहरति **त्वमिति** । हे सुन्दर त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः जितकामसौन्दर्यः, सा च कामिनी भवति त्वय्येव अनुरक्ता आसक्ता, अतः कामो मन्मथः अनुशयात् द्वेषादिव पञ्चभिरपि शरैः बाणैः युगपदेव तां कामिनीं तापयतीत्यर्थः । "भवेदनुशयो द्वेषः"—इति विश्वः । "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥"—इत्यमरः । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२९ पृष्ठे) । अत्र, स्वरूपनिर्जयेन स्वशत्रुभूतं नायकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रतिनिधीभूतायाः तदीयकामिन्याः पीडनात् प्रत्यनीकालंकारः । अत्र, कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव संबन्धः । अत्र तदीयकामिन्याः पीडनात्तद्गुत्कर्षावगतिः ॥

परम्परासंबन्धेन तदीयत्वे प्रत्यनीकमुदाहरति **यस्येति** । माघकाव्ये चतुर्दशे सर्गे पद्यमिदम् । कायस्य कायावयवस्य शिरसः निग्रहेण छेदनेन गृहीतः अङ्गीकृतः विग्रहो वैरं (विरोधो) येन तथाविधः कृती विचक्षणः (वैरनिर्यातने कुशलः) राहुः यस्य श्रीकृष्णस्य किंचित् स्वल्पमपि अपकर्तुम् अपकारं कर्तुम् अक्षमोऽसमर्थः सन् कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कान्तं कमनीयं यत् वक्त्रम् (अर्थात् श्रीकृष्णस्य) तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तथाभूतम् इन्दुम् अधुनाऽपि बाधते इदानीमपि ग्रसतीत्यर्थः । कृतीत्युपहासयुक्तं वचनम् । अमृतहरणे विष्णुः राहुशिरश्चिच्छेदेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया । छन्दः पूर्वोक्तमेव ।

अत्र स्वकायनिग्रहेण शत्रुभूतं श्रीकृष्णं जेतुमसमर्थेन राहुणा श्रीकृष्णसंबन्धिनः इन्दोः पीडनात्प्रत्यनीकालंकारः । नन्वत्र इन्दोः कथं तदीयत्वं (कृष्णसंबन्धित्वम्),

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिसंबन्धात् ॥

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ १३० ॥

सहजम् आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत्, किंचित् केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्,–

अतदीयत्वे च कथं प्रत्यनीकत्वमित्यत आह इन्दोरत्रेति । तदीयता कृष्णसंबन्धिता । संबन्धीति । संबन्धिनः श्रीकृष्णसंबन्धिनो मुखस्य संबन्धात् सादृश्यात्मकसंबन्धादित्यर्थः । तथा च साक्षात्संबन्धेन तदीयत्वविरहेऽपि यत्पदार्थस्य श्रीकृष्णस्य वक्त्रेणावयवावयविभावः संबन्धः, वक्त्रस्येन्दुनोपमानोपमेयभावः संबन्ध इति परम्परासंबन्धेन तदीयत्वमिति भावः । अत्र श्रीकृष्णसंबन्धिनः इन्दोः पीडनात् श्रीकृष्णोत्कर्षावगतिः । न च भगवद्वैरानुबन्धादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिन्दुं राहुर्बाधते-इति प्रतीतेर्गम्योत्प्रेक्षैवात्रास्तु, आद्योदाहरणे तु शाब्द्यपि उत्प्रेक्षेति किमनेनालंकारेणेति वाच्यम्, तदपकारासमर्थस्तदीयं पीडयतीति प्रतीत्यैवात्र चमत्कारादित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ इति प्रत्यनीकम् ॥ ४९ ॥

मीलितनामानमलंकारं लक्षयति समेनेति । निजेन वस्तुस्वभावसिद्धेन आगन्तुना निमित्तविशेषसंपर्कजनितेन वा समेन साधारणेन (तिरोधीयमानतिरोधायकयोरुभयोरप्यनुगतेन) लक्ष्मणा चिह्नेन (तद्द्वारेण) 'केनचिद्वस्तुना'–इति शेषः, वस्तु यत्किंचिद्वस्तु वस्तुना वस्तुगत्या (स्वभावतः) यत् निगूह्यते तिरोधीयते (अन्तर्धीयते), तत् मीलितं स्मृतमित्यर्थः । निजपदार्थमाह सहजमिति । स्वाभाविकमित्यर्थः, वस्तुस्वभावसिद्धमिति यावत् । आगन्तुपदार्थमाह आगन्तुकमिति । औपाधिकमित्यर्थः, निमित्तविशेषसंपर्कजनितमिति यावत् । समपदार्थमाह साधारणमिति । तिरोधीयमानतिरोधायकयोरुभयोरप्यनुगतमित्यर्थः । लक्ष्मपदार्थमाह लक्षणमिति । चिह्नमित्यर्थः । किंचित्केनचिद्वस्त्विति । केनचिद्वस्तुना किंचिद्वस्त्वित्यन्वयः । वस्तुनेति व्याचष्टे वस्तुस्थित्यैवेति । वस्तुगत्यैवेत्यर्थः, स्वभावत एवेति यावत् । बलीयस्तया प्रबलतया । निगूह्यते इत्यस्यार्थमाह तिरोधीयते इति । द्विधेति । लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्, क्वचिदागन्तुकत्वाच्च द्विविधं मीलितमित्यर्थः । एवं च समानलक्षणयोरपि वस्तुनोरेकस्य स्वभावतः प्रबलतया, तेन यदि अपरस्य तिरोधानम् (अन्तर्धानम्=अनुद्बोधः=अप्रकाशः) भवेत्,

अपाङ्गतरले दृशौ, मधुरवक्रवर्णा गिरो,
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदोदयेन, तन्नाप्येतस्य दर्शनात् ।

तदा मीलितमिति फलितम् । व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुस्वभावजनितं किंतु कथंचिदुद्भिन्नं वस्तु कश्चित् तिरोधातुं यतते इति विवक्षितम्, इह तु वस्तु नोद्भिन्नम्, तस्यापि च तिरोधानं वास्तविकतया विवक्षितमिति भेद इति विवरणे स्पष्टम् । न चापह्नुत्यतिव्याप्तिः, उपमानोपमेयभावाभावादिति विस्तारिका ।

अत्राहुरुद्द्योतकाराः, स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्यात् भिन्नत्वेनागृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणानुमापकत्वं मीलितम् । एवं च 'हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते'—इत्यादावपि इदमेव, शीतेन तज्ज्ञानेऽपि यशःसाधारणलिङ्गैः श्वैत्यादिभिस्तदनुमानाभावात्, शीतेन जानते इत्यनेनापि मीलनस्यैव दार्ढ्यं न त्वन्येनेति प्रतीतेः । एतेनात्रोन्मीलितं पृथगलंकार इति [कुवलयानन्दोक्तम्] अपास्तमिति ॥

तत्र, स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितमुदाहरति अपाङ्गेति । अपाङ्गयोः प्रान्तयोः तरले चञ्चले दृशौ नेत्रे । मधुराः कोमलाः वक्राः गूढार्थाश्च, यद्वा, वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः अक्षराणि यासां तथाभूताः गिरः उक्तयः । विलासभरेण मन्थरा मन्दा गतिर्गमनम् । अतीव कान्तम् अत्यन्तमनोहरं मुखम् । इत्येवं सर्वं मृगदृशः कामिन्याः ('मृगदृशाम्'—इत्यपि पाठः) लीलया अङ्गके कोमलाङ्गे स्वतः स्फुरितं स्वभावादेवोल्लसितम्, तत् तस्मात् अत्र अङ्गके कृतं पदं स्थानं येन तादृशोऽपि मदस्य मधुपानजन्यस्योदयः न संलक्ष्यते न ज्ञायते इत्यर्थः । भीमसेनास्तु, मदोदयः निरूढोऽपि गर्वप्रकाशः कृतपदोऽपि कृतस्पर्शोऽपि न संलक्ष्यते । वस्तुतस्तु 'न मदः क्वचित्कृतपदोऽपि'—इति पाठो युक्तः, अयमर्थः, मदो मदिरादिजन्यो धनादिजन्यो वा गर्वः कृतपदोऽपि निरूढोऽपि क्वचित् काप्यवयवे न संलक्ष्यते इतीति व्याचख्युः । पृथ्वी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४९ पृष्ठे) ।

अत्र सहजलीलाजन्यत्वात् स्वाभाविकं दृक्तरलताद्यङ्गनिष्ठं लिङ्गम्, तच्च लीलामदसाधारणचिह्नम्, मदेनाऽपि जन्यत्वात्, एवं च प्रसिद्धतया बलिष्ठेन लीलारूपवस्तुना स्वाभाविकसाधारणलक्ष्मद्वारा मदरूपं वस्तु तिरोहितमिति मीलितालंकारः । तदेवाह अ-

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रेस्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु, सैकावली द्विधा ॥ १३१ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्,–

त्रेत्यादि । अङ्गस्य लिङ्गम् अङ्गनिष्ठं लिङ्गम् । तत्रापि मदोदयेऽपि । एतस्य दक्करलतादिकस्य । "अत्र दक्करलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गम्, समानं च तिरोधेयेन मदेन, तत्राप्येतदुपलम्भात्"–इति प्रदीपः । अत्र स्वाभाविकेन दक्कारल्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते इत्युद्द्योतः ॥

आगन्तुकेन लक्ष्मणा मीलितमुदाहरति ये इति । हे राजन् ये त्वत्पाते त्वदागमने त्वत्पातेन त्वदाक्रमणेन वा शङ्किता धीर्येषां तथाभूताः ते तव द्विषः शत्रवः विवशाः विह्वलाः सन्तः हिमाद्रेः कन्दरासु सदा निवसन्ति । उत्पुलकम् उद्गतरोमाञ्चं सकम्पं कम्पसहितं च अङ्गम् उद्वहतामपि तेषां शत्रूणां भियां तन्निष्ठभयानाम्, अहोबतेति खेदातिशये, बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यर्थः । हिमसंबन्धेनापि पुलकादिसंभवादिति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्यादधिगतशीतरूपकारणस्य आगन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोः कम्पपुलकयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च, भयेष्वपि कम्पपुलकयोरुपलम्भात् । एवं च हिमाद्रिसन्निधानतया बलिष्ठेन शीतरूपवस्तुना आगन्तुकसाधारणकम्पादिचिह्नद्वारा भयरूपं वस्तु तिरोहितमिति मीलितालंकारः । तदेवाह अत्रत्वित्यादि । सामर्थ्यात् हिमाद्रिकन्दरनिवासबलात् । अवसितस्य अधिगतस्य । तत्प्रभवयोरपि शैत्यजन्ययोरपि । ताद्रूप्यम् आगन्तुकत्वम् । समानता शैत्यभयोभयसाधारणता । तयोः कम्पपुलकयोः । उपलक्षितत्वात् उपलम्भात्, दृष्टत्वात्, अनुभवात् ॥ इति मीलितम् ॥ ९० ॥

एकावलीनामानमलंकारं लक्षयति स्थाप्यते इति । स्थापनं विधिः, अपोहो निषेधः, यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधा एकावली । विशेषण-

१ पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि, वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासम्, अस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥

तया (१) विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपीति प्रदीपे स्पष्टम् । सूत्रं व्याचष्टे पूर्वं पूर्वमिति । वीप्सयेति । बाहुल्येनेत्यर्थः, सकृत्तयोक्तौ चमत्काराभावात्, तत्रैव चमत्कारश्चेति भावः । विशेषणतयेति व्याचष्टे विशेषणभावेनेति । स्थापनं विधानम् । अपोहपदार्थमाह निषेध इति । एकावलीति । ग्रन्थनान्यायसाम्यादिति भावः । भण्यते कथ्यते ।

उद्द्योतकारास्तु, स्थापनमिति । स्थापकत्वं च स्वसंबन्धेन विशेष्यतावच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्वं च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकबुद्धिजनकत्वम् । विशेषणतयेत्युपलक्षणम्, विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम्, यथा, 'धर्मेण बुद्धिस्तव देव ! शुद्धा, बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोकाः, लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ ''—इति । अत्रोत्तरोत्तरविशेषणं पूर्वपूर्वं प्रति विशेष्यम् । अत्रैव पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्तं प्राक् (७०१ पृष्ठे)—इत्याहुः ।

केचित्तु पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परम् (अनन्तरम्) विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽर्थाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यते, अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियते वा, सा एकावलीति सूत्रार्थः । अत्रोदाहरणम्, 'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी, हितं च तद्यत्र परानपक्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः, सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ॥'—इति । अत्र तच्छब्दार्थविशेषणं पण्डितः पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यः । तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्योदाहरणं तु 'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्'—इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरित्याहुः । तत्तु "पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनः"—इत्यादिवृत्तिविरोधात्, 'पुराणि यस्याम्'—इत्याद्युदाहरणाव्याप्तेश्च, सूत्राक्षराननुसाराच्चोपेक्ष्यमिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् ॥

१ तत्र, विधावुदाहरति पुराणीति । यस्यां नगर्यां पुराणि गृहाणि, यद्वा, अन्तःपुराणि "नामैकदेशे नामग्रहणम्"—इति न्यायात्, सवराङ्गनानि वराङ्गनासहितानि सन्ति । वराङ्गनाः कान्ताः रूपेण पुरस्कृतं भूषितम् अङ्गं यासां तथाभूताः । रूपं समुन्मीलिताः उत्फुल्लाः सद्विलासाः यस्मिंस्तादृशम् । विलासाः कुसुमायुधस्य कामस्य अ-

१ विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः संबन्धबोधनम्, तथा निषेधोऽभावबोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशय इति प्रभा ॥

न तज्जलं, यन्न सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तत्, यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ, कलगुञ्जितो न यः, न गुञ्जितं तत्, न जहार यन्मनः ॥

पूर्वत्र, पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते। उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ॥

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।
स्मरणम्,

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा-कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत्, तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्,—

स्त्रम् अस्त्रभूता इत्यर्थः । उपेन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४१७ पृष्ठे) । अत्र पूर्वपूर्वस्मिन् उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया बाहुल्येन विधानमिति एकावल्यलंकारः । तदुक्तं प्रदीपे,—अत्र पुराणामङ्गनाः तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामस्त्रमिति क्रमेण विशेषणतया विधिरिति ॥

निषेधे उदाहरति न तदिति । भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनमिदम् । यत् सुचारुपङ्कजं न, तत् जलं प्रशस्तजलं नेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । यत् न विद्यते लीनः स्थिरः षट्पदो भ्रमरो यत्र तादृशम्, तत् पङ्कजं न । यः कलं मञ्जुलं गुञ्जितं गुञ्जारवो यस्य तादृशो न, असौ षट्पदो न । यत् मनः न जहार, तत् गुञ्जितं नेत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९ पृष्ठे) ।

अत्र, जले पङ्कजस्य, तत्र षट्पदानाम्, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारितायाः विशेषणतया निषेध इत्येकावल्यलंकारः । पूर्वोदाहरणे विधिम्, उत्तरोदाहरणे निषेधं च दर्शयति पूर्वत्रेत्यादि । अङ्गविशेषणमुखेन अङ्गस्य विशेषणभावद्वारा ॥ इत्येकावली॥९१॥

स्मरणनामानमलंकारं लक्षयति यथेति। दृष्टे इति श्रवणादेरप्युपलक्षणमिति निदर्शने स्पष्टम् । उक्तं च माणिक्यचन्द्रेणाऽपि, उपलब्धिमात्रेऽत्र दृशिरिति। तथा च तत्सदृशे तत्समाने वस्तुनि दृष्टे (केनचिदिन्द्रियेण) अवगते सति अर्थस्य वस्तुनः यथानुभवं पूर्वानुभूतप्रकारेण या स्मृतिः तत् स्मरणमित्यर्थः। सदृशदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्या स्मृतिः स्मरणनामाऽलंकार इति भावः । सूत्रं व्याचष्टे यः पदार्थ इत्यादि । नियतः निर्धारितः (विशेषितः) । अनुभूतः केनचित्प्रमाणेनानुभूतः । सः पदार्थः । स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि स्मृतेः स्मरणस्य अनुगुणः यः प्रतिबोधः संस्कारोद्बोधः तदाधायिनि तज्जनके । तत्समाने तत्सदृशे । दृष्टे अवगते । तथैव अनुभूतेन प्रकारेण। स्मरणं स्मरणालंकारः ।

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥

अत्रायं सारः, यादृशं वस्तु एकदा अनुभूयते, तादृशमेव तत् अन्यदा स्मर्यते इति नियमात् स्मृतौ अनुभवः कारणम् । अनुभवोऽपि न साक्षादेव कारणम्, (अन्यमनस्कस्य पथि दृष्टतृणादेरस्मरणात्), किं तु संस्कारद्वारा, (ततश्च तत्रोपेक्षया तृणादेर्दर्शनात् न संस्कारः, अनुपेक्षात्मक एव अनुभवः संस्कारं जनयतीति न स्मृतिः) संस्कारश्च उद्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति, न त्वनुद्बुद्धः, (अत एव संस्कारस्य सर्वदा सत्त्वेऽपि न सर्वदा स्मृतिप्रसङ्गः) । उद्बोधकाश्च संबन्धिज्ञानादिरूपा नाना, यथा, हस्तिदर्शनात् संस्कारोद्बोधद्वारा हस्तिपकस्य स्मरणमिति स्मृतिप्रणाली । एवं च सादृश्यसंबन्धमूलकमेव संबन्धिनः स्मरणं स्मरणालंकार इति प्रकाशाभिप्रायः । वस्तुतः वैचित्र्यजनकं स्मरणमात्रमेव स्मरणालंकार इति युक्तमिति विवरणे स्पष्टम् ।

अत्र, अर्थस्य स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम्, यथानुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम्, दृष्टे तत्सदृशे इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधहेतुनिर्देशः, अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यद्वा, अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावेनालंकारत्वाभावाद्व्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थः, केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचित् केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यत् अनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत् स्मरणालंकारः—इति प्रदीपः । अन्यादृशस्मृतेरिति । अदृष्टोद्बुद्धजन्मान्तरीणसंस्कारजन्यस्मृतेः, चिन्ताद्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृतेः, 'तावद्भिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजः' (२२२ पृष्ठे)—इत्यादि भूधारणसंबन्धज्ञानजन्यस्मृतेश्चेत्यर्थः । अन्त्याया अपि स्मृतेः संचारितया भूभृद्विषयकरतिभावाङ्गतया प्रेयोऽलंकारत्वेनैव चमत्कारित्वेनैतदलंकारत्वाभावात्, सादृश्यमूलकस्मृतेरेव चमत्कारितयाऽलंकारत्वमिति भाव इत्युद्द्योतः । अन्यादृशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । 'स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् । ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥'—इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति नालंकारत्वमिति तु प्रभा ॥

सा हि स्मृतिर्द्विविधा, एतज्जन्मानुभूतार्थस्य जन्मान्तरानुभूतार्थस्य चेति । तत्राद्यामुदाहरति निम्नेति । अप्सरसां जलक्रीडावर्णनमिदम् । चलदृशाम् अप्सरोरूपनायिकानां निम्ननाभिकुहरेषु गम्भीरनाभिविलेषु लहरीभिः तरङ्गैः (जलक्रीडासमये) यत् अम्भः जलं प्लावितम् उत्फालितं (संचारितं) तद्भवैः तज्जन्यैः कुहरुतैः (कुहेत्यनुकरणम्) कुहकुहेति ध्वनिविशेषैः (सुरतकालिककण्ठध्वनिसदृशैः कर्तृभिः) सुरनार्यः अप्सरोरूपसुराङ्गनाः सुरतकण्ठरुतानां सुरतसंबन्धिकण्ठध्वनीनां रतिकूजितानामिति यावत्,

यथा वा,–

करजुअगहिअ–जसोआ–त्थणमुह–विणिवेसिआहरपुडस्स ।
समरिअ–पञ्चजण्णस्स णमह कण्हस्स रोमाञ्चम् ॥

The Error

भ्रान्तिमान् अन्य–संवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ १३२ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत्, अप्राकरणिकतया

स्मारिता इत्यर्थः । " कण्ठो योनिरूपो गर्तः, कण्ठावटश्वभ्रगर्ताः "–इति कोशात् । रुतानामिति कर्मणि षष्ठी, " अधीगर्थदयेशां कर्मणि " (२।३।५२)–इति पाणिनिसूत्रात् । स्वागता छन्दः, " स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् "–इति लक्षणात् । अत्र सुरतकालिककण्ठध्वनिसदृशेषु कुहरुतेषु श्रुतेषु सुरतकालिककण्ठरुतानामनुभूतानामर्थानां स्मृतिरिति स्मरणालंकारः ॥

अन्त्यामुदाहरति करेति । " करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । स्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥ "–इति संस्कृतम् । करयुगेन हस्तद्वयेन गृहीतस्य यशोदायाः स्वमातुः स्तनस्य मुखेऽग्रे (चूचके) विनिवेशितः स्थापितोऽधरपुटो येन तस्य, अतएव स्मृतः पाञ्चजन्यः शङ्खविशेषो येन तादृशस्य श्रीकृष्णस्य रोमाञ्चं यूयं नमतेत्यर्थः । रोमाञ्चकारणं तु युद्धारम्भे नादितस्य शङ्खस्य स्मरणाद्वीररसाविर्भावः । " शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः "–इत्यमरः । आर्येयं जघनविपुला । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) । अत्र शङ्खसदृशे स्तने दृष्टे जन्मान्तरेऽनुभूतस्य पाञ्चजन्यस्य स्मृतिरिति स्मरणालंकारोऽयम् । अत्र जन्मान्तरेऽनुभूतस्य स्मरणम्, पूर्वत्र त्वेतज्जन्मन्यनुभूतस्य स्मरणमिति भेदः ॥ इति स्मरणम् ॥ ९२ ॥

भ्रान्तिमन्नामानमलंकारं लक्षयति भ्रान्तिमानिति । अत्रान्यसंविदिति लक्षणम्, तत्तुल्यदर्शने इति हेतुनिर्देशः । ' तत्तुल्यदर्शने '–इत्यत्र तत्पदेन पूर्वोक्तम् अन्यपदबोध्यम् अप्राकरणिकं परामृश्यते । तेन तुल्यं तत्तुल्यमिति समासः । तथा च तत्तुल्यस्य अप्राकरणिकसदृशस्य (अर्थात्) प्राकरणिकस्य दर्शने सति या अन्यसंवित् अन्यत्वेनाप्राकरणिकत्वेन संवित् ज्ञानं स भ्रान्तिमान् अलंकार इति सूत्रार्थः । प्राकरणिकार्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृत्युपनीताप्राकरणिकात्मतया प्राकरणिकज्ञानं भ्रान्तिमानिति भावः । ' तत्तुल्यदर्शने '–इति व्याचष्टे तदित्यादिना ' सत्याम् '–इत्यन्तेन । तदितीति । ' तत्तुल्यदर्शने '–इत्यत्र तत्पदेन पूर्वोक्तम् अन्यपदबोध्यम् अप्राकरणिकमेव परामृश्यते इत्यर्थः । तेन अप्राकरणिकेन । समानं तुल्यम् । प्राकरणिकं प्रस्तुतम् । तस्य प्राकरणिकस्य । तथाविधस्य अप्राकरणिकसमानस्य । दृष्टौ

संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह च (अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । उदाहरणम्,—

> कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिनः;
> तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति ।
> रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति,
> प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥

सत्यां दर्शने सति । अप्राकरणिकतया अप्राकरणिकस्वरूपेण, अप्राकरणिकतादात्म्येनेति यावत् । संवित् निश्चयात्मकं ज्ञानम् । तथा च सादृश्यमूलकः प्रकृतेऽर्थेऽप्रकृतार्थस्य भ्रमो भ्रान्तिमानिति फलितम् । निश्चयात्मकज्ञानस्य ग्रहणेन 'कान्ते ! तव मुखं, पद्मं चन्द्रो वेति न निर्णयः'—इति संदेहे नातिव्याप्तिः । तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलित-सामान्य-तद्गुण-वारणम् । भ्रान्तिमात्रमत्रालंकारः, सा च कविप्रतिभानिर्मितैव, तेन रङ्गे रजतमिति बुद्धेर्नालंकारत्वम् । मर्मप्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालंकारत्वम्, सादृश्यप्रयोज्यत्वाभावादित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत एव 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्थलम् ॥' इत्यत्र नायमलंकारः । रूपकादावतिप्रसङ्गशङ्कां निवारयति न चेत्यादि । प्रथमातिशयोक्तिः निगीर्याध्यवसानरूपा । वस्तुतो भ्रमस्याभावादिति । स्वारसिकस्य भ्रमस्याभावादित्यर्थः, अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिकः (अनाहार्यः) भ्रमो विवक्षितः, तयोस्तु शब्दाधीनो व्याञ्जनिको (आहार्यः) भ्रम इति भावः । वस्तुतः, यत्र 'इति'—इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यङ्ग्यो वा तत्रायमलंकार इति नातिप्रसङ्गशङ्केति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । इह च अस्मिन्नलंकारे तु । अर्थेति । अर्थस्य भ्रान्तिमदितिशब्दार्थस्य भ्रमसंबन्धस्य अनुगमनेन अन्वयेन संज्ञायाः भ्रान्तिमदिति नाम्नः प्रवृत्तेरित्यर्थः । तस्य भ्रमस्य । प्रतिपन्नत्वात् प्रतिपत्तेः ॥

कपाले इति । भासकवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् । अहो महदाश्चर्यम्, प्रभया मत्तः कान्तिगर्वोन्मत्तः चन्द्रः इदं जगत् विप्लवयति विभ्रमयति, सर्वस्यापि भ्रममुत्पादयति । मत्ताः खलु भ्रमन्ति, न तु परान् भ्रमयन्तीत्याश्चर्यम् । तथा हि, मार्जारः बिडालः कपाले खर्परे शिरोस्थिनि वा 'स्थितान्'—इति शेषः, शशिनः करान् किरणान् पय इति पयोभ्रान्त्या लेढि आस्वादयति, दुग्धस्वादानुपलम्भेऽपि अयथार्थप्र-

The Converse

आक्षेप उपमानस्य, प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥ १३३ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन, यत्, उपमानमाक्षिप्यते, यदपि, तस्यैवौपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्,–

मावशाज्जिह्वया कपालं घर्षतीत्यर्थः । करी हस्ती तरूणां छिद्रेषु प्रोतान् प्रविष्टान्, यद्वा, वृक्षपल्लवाभ्यन्तरेण भूमिं प्राप्तान् (शशिकरान्) बिसमिति मृणालभ्रान्त्या संकलयति गृह्णाति, स्पर्शानुपलम्भेऽपि शुण्डादण्डेन आददातीत्यर्थः । वनिताऽपि रतान्ते सुरतावसाने तल्पस्थान् शय्यास्थान् (शशिकरान्) अंशुकमिति वस्त्रभ्रान्त्या हरति, रतिकलहच्युतवस्त्रबुद्ध्या गृह्णातीत्यर्थः । पशूनां किं वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे) । अत्र शुभ्रतया अप्रकृतदुग्धादितुल्यानां प्रकृतानां चन्द्रकिरणानां दर्शने सति मार्जारादीनामप्रकृतदुग्धादित्वेन ज्ञानमिति सदृशदर्शनजन्या भ्रान्तिरलंकारः ॥ इति भ्रान्तिमान् ॥ ९३ ॥

प्रतीपनामानमलंकारं लक्षयति आक्षेप इति । उपमानस्य आक्षेपः निन्दा एकं प्रतीपम् । यदिवा अथवा तस्यैव उपमानस्यैव तिरस्कारनिबन्धनमनादरहेतुः उपमेयता कल्प्या कल्पनीया, तत् अपरं प्रतीपमित्यर्थः । आक्षेपशरीरमाह अस्येति । उपमानस्येत्यर्थः । धुरं प्रयोजनम् । सुतराम् अत्यन्तम् । वोढुं निर्वाहयितुम् । प्रौढं समर्थम् । कैमर्थ्येन किमर्थमिदमिति न्यायेन, प्रयोजनविरहेण वा । आक्षिप्यते निन्द्यते । उपमेयसत्त्वे उपमानस्य वैफल्येन निन्दा एकं प्रतीपमिति भावः । द्वितीयं प्रतीपं दर्शयति यदपीत्यादि । तस्यैव उपमानस्यैव (चन्द्रादेरेव) । उपमानान्तरेति । अन्यत् उपमानमुपमानान्तरम्, उपमानान्तरमत्र वर्णनीयं मुखादिरूपमुपमेयमेव, उपमानत्वेन लोकप्रसिद्धस्य चन्द्रादेर्मुखादिरूपोपमानान्तरविवक्षयेत्यर्थः । कल्प्यते इति । उपमानतिरस्कारार्थम् उपमानस्य उपमेयेन उपमाकल्पनमपरं प्रतीपमिति भावः । द्वितीये उपमानतिरस्कारश्च क्वचित् कल्पिताया उपमाया अनिष्पत्तिद्वारा, क्वचिच्च निष्पन्नया उपमयैवेति उदाहरणेनैतत् स्फुटीभविष्यति । प्रतीपपदयोगार्थमाह उपमेयस्येति । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्तित्वात् विरुद्धवर्तित्वादित्यर्थः । तथा चोपमानापकर्षबोधानुकूलो व्यापारः प्रतीपमिति सामान्यलक्षणं बोध्यमिति विस्तारिकायां स्पष्टम् । व्यतिरेकतो भेदस्तु उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां,
देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः, किमेष विहितः पूषा, किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमदो, मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥

ए एहि दाव सुन्दरि! कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चंदो उअमिज्जइ जणेण ॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात् उपमितिनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्'–इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

तत्राद्यं प्रतीपमुदाहरति लावण्येति । हे देव राजन् लावण्यौकसि लावण्याश्रये, प्रतापस्य गरिम्णा गौरवेण सहिते, त्यागिनां दातॄणाम् अग्रेसरे मुख्ये, अवनीभरे भूभरणविषये क्षमौ समर्थौ भुजौ यस्यैवंभूते, त्वयि वेधसा विधात्रा निष्पादिते सृष्टे सति, इन्दुः किं किमर्थं घटितः रचितः, एष पूषा सूर्यः किं कुतः विहितः, अदः चिन्तारत्नं चिन्तितार्थदायकं रत्नं (चिन्तामणिः) किमर्थमुत्पादितम्, अमी कुलक्ष्माभृतः कुलपर्वताः मुधैव वृथैव किमर्थं सृष्टा इत्यर्थः । "महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥"–इत्युक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र लावण्यादिगुणविशिष्टस्य राजरूपोपमेयस्य सत्त्वे इन्द्वादीनामुपमानानां वैफल्येन आक्षेप इति प्रतीपालंकारः । "अत्र, आक्षेपप्रयुक्तः उपमानस्यापकर्षताबोधः"–इति चक्रवर्तिनः । अत्र, निषिध्यमानवस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यङ्ग्या प्रयोजनमित्युद्द्योतः । अत्र, लावण्यौकसीत्यादीनामिन्द्वादीनां च क्रमिकाणां क्रमेणान्वयात् यथासंख्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीति आक्षेपोदाहरणतेति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनरूपे द्वितीयभेदे तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तिरस्कारहेतुरित्युक्तं प्राक् (८०० पृष्ठे) । तत्राद्यमुदाहरति,– ए एहीति । "अयि एहि तावत् सुन्दरि ! कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि ! चन्द्र उपमीयते जनेन ॥"–इति संस्कृतम् । वचनीयं निन्दाम् । तवेति वचनीयमित्यत्र मुखेनेत्यत्र चान्वेति । उपमीयते उपमेयः क्रियते, मुखेन तुल्यश्चन्द्र इति जनो वदतीत्यर्थः । आर्या छन्दः ।

अत्रोपमानत्वेन लोकप्रसिद्धस्य चन्द्रस्य तिरस्कारार्थमुपमेयत्वकल्पनमपरं प्रतीपम् । "अत्र मुखोपमान[क]स्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिः 'वअणिज्जम्'–इति पदेन द्योत्यते, सैव तिरस्कारहेतुः"–इति प्रदीपे स्पष्टम् । उपमितिनिष्पत्तिरिति । अत एव व्य-

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा,—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ! ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या, यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि-तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा,—

तिरेकाद्भेदः, तत्रोपमितिनिष्पत्तावपि उपमेयाधिक्यप्रतीतेः । अत्र वर्ण्यमुखस्याधिक्यं व्यङ्ग्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । तदेवाह अत्र मुखेनेत्यादि । वअणिज्जमित्यनेन उपमित्यनिष्पत्तिः, तया च शशिनः स्वल्पगुणत्वरूपस्तिरस्कार इति तात्पर्यार्थ इति विवरणे स्पष्टम् ॥

क्वचिदुपमितिनिष्पत्त्याऽनादरमाह **क्वचिदिति । अनादरनिबन्धनं** तिरस्कारहेतुः । **गर्वमिति** । हे मुग्धे मूढे असंवाह्यं संवहनायोग्यम्, अपरिमितमिति यावत्, इमं गर्वं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन किं वहसि, ननु निश्चयेन दिशि दिशि सरःसु ईदृशानि त्वल्लोचनतुल्यानि नीलनलिनानि नीलोत्पलानि सन्तीत्यर्थः "मुग्धः सुन्दरमूढयोः"—इति कोशः । आर्या छन्दः ।

अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धानां नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः, उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलति । अत्रोपमितिनिष्पत्तावपि उपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । 'त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः'—इत्यप्यत्रोदाहरणमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तदेवाह **इहेत्यादि । अनादर इति** । न्यूनगुणस्यैवोपमेयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु उपमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽनूद्यते, उपमेये तु विधीयते । तेन प्रसिद्धसादृश्यतयोपमानस्याधिक्यम्, साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यमिति प्रभाकृतः । पूर्वोदाहरणे वचनीयत्वोक्त्या उपमितेरपर्यवसानम्, इह तु निष्पन्ना सा तिरस्कारहेतुरिति भेदः ॥

सूत्रे भेदद्वयकथनमुपलक्षणम्, भेदान्तरस्यापि संभवादित्यभिप्रेत्याह **अनयैवेति । रीत्या** प्रकारेण । **यत्** वस्तु । **असामान्यगुणयोगात्** असाधारणगुणसंबन्धात् । **उपमानभावमपि** उपमानत्वमपि । **अनुभूतपूर्वीति** । अनुभूतं पूर्वमनेनेत्यनुभूतपूर्वि,—इति इन्नन्तं पदम्, 'कृतपूर्वी कटम्'—इतिवत् (१)—इति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । **तस्य** वस्तुनः । त-

---

१ इतिवदिति । तथाहि, "कर्तृकर्मणोः कृति" (२ । ३ । ६५)—इति पाणिनिसूत्रम् । कृत्प्रत्ययोगे सति कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादिति तदर्थः । 'कृष्णस्य कृतिः' 'जगतः कर्ता कृष्णः'—इति यथाक्रममुदाहरणम् । कृतीति किम् ? तद्धिते मा भूत्, कृतपूर्वी कटं देवदत्तः, अत्र कटमित्यत्र तद्धितयोगे कर्मणि षष्ठी न ।

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल! तात! मा स्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्॥

त्कल्पनायामपि उपमानभावकल्पनायामपि। प्रतीपं प्रतीपालंकारः। प्रत्येतव्यं ज्ञातव्यम्। अयं भावः, येन वस्तुना असाधारणगुणसंबन्धादुपमानत्वमपि पूर्वं नानुभूतं तस्य वस्तुनः उपमानत्वकल्पनायामपि प्रतीपालंकारो भवतीति।

व्याख्यातमिदं प्रदीपप्रभोद्द्योतेषु,—अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यम्, यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽपि अर्थस्योपमानत्वकल्पना। कथमिति चेन्न, उपमानतिरस्कारस्यालंकारताबीजत्वात्। तच्च द्विधा संभवति, उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्य उपमानत्वकल्पनया वा। सूत्रं चोपलक्षणतया योज्यमिति प्रदीपः। **सामान्यगुणयोगाभावेनेति**। 'स्वभिन्ने'—इति शेष इति प्रभा। **असदृशत्वेनेति**। उपमेयासंभावितस्वनिष्ठासाधारणधर्मयोगादसंभावितोपमानभावस्योपमानत्वकल्पनयेत्यर्थ इत्युद्द्योतः।

विवरणकारास्तु, "नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वं सहते"—इति पाठं मन्यमानाः, अनुभूतपूर्वमपि उपमानभावं, यत्, असामान्यगुणयोगात् असाधारणगुणसंबन्धात् (अर्थात् अभिहिताद्) न सहते इत्यन्वयः। उपमानत्वेन प्रसिद्धस्यापि (अद्वितीयत्वप्रतीतिबीजम्) असाधारणगुणसंबन्धमभिधाय उपमानत्वकल्पनम् (उपमेयस्यापि तादृशगुणसंबन्धं ख्यापयत् तस्यासाधारण्यं व्याहन्तीति) उपमानप्रतिकूलतया प्रतीपमिति तात्पर्यम्। तथा च कारिकायाम् 'उपमेयता'—इत्युपलक्षणम्, उपमानताऽपि बोध्येति व्याचख्युः॥

उदाहरति **अहमेवेति**। तातेत्युपहाससंबोधनम्, यद्वा, सानुकम्पसंबोधनम्। "तातोऽनुकम्पे जनके"—इति विश्वः। हे तात हे हालाहल उत्कटविष सुदारुणानां मध्ये अहमेव गुरुः श्रेष्ठः—इति त्वं मा स्म दृप्यः गर्वं मा कृथाः। तत्र हेतुमाह नन्वित्यादि। ननु निश्चयेन अस्मिन् भुवने लोके दुर्जनानां खलानां वचनानि भवानिव दृश्यन्ते इति भवादृशानि भवदुपमेयानि भूयः पुनः, यद्वा, बहु यथा स्यात्तथा सन्तीत्यर्थः। मालभारिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३९१ पृष्ठे)।

कृतपूर्वीत्यत्र पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहः, पूर्वं कृतवानित्यर्थः। अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्तप्रत्यये "पूर्वादिनिः" "सपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्"—इति कर्तरि तद्धितः इनिप्रत्ययः, पूर्वादिनिरित्यत्र "श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ"—इति सूत्रात् अनेनेत्यनुवृत्तेः। तद्धितानन्तरं विशेषरूपेण कर्मयोगः, तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावेऽनभिहितत्वाद् द्वितीया। एवंरीत्या साधुत्वेऽत्रत्यमहाभाष्यमेव मानम्। वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावाच्च "सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यात्"—इति न शङ्क्यमिति प्रौढमनोरमायां शब्देन्दुशेखरे च स्पष्टम्॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ॥

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अताद्दशमपि ताद्दशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिवन्धनात्) सामान्यम् । उदाहरणम्,—

अत्रात्युत्कटदुःखहेतोः हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वम् असंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । उक्तं च चन्द्रिकायामपि, अत्र निरुपमत्वेन गर्वायमाणस्योपमानताकल्पनरूपं प्रतीपमिति । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **असंभाव्यं** पूर्वम् अहमेवेत्यादिना असाधारण्याभिधानेन संभावनाऽनर्हमिति विवरणम् ॥ इति प्रतीपम् ॥ ९४ ॥

सामान्यनामानमलंकारं लक्षयति **प्रस्तुतस्येति** । प्रस्तुतस्य प्राधान्येन वर्णनीयस्य पदार्थस्य अन्येन अप्रस्तुतपदार्थेन योगात् संबन्धात् गुणसाम्यविवक्षया गुणसाम्यं प्रतिपादयितुं यत् ऐकात्म्यम् ऐकरूप्यम् (पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम्) बध्यते निबध्यते (प्रतिपाद्यते), तत् सामान्यं स्मृतमित्यर्थः । तुल्यतया विवक्षितयोर्वस्तुनोर्मेलनात् तयोरुभयोरपि एकतया प्रतीतौ सामान्यमिति फलितोऽर्थः । विवक्षापदस्वरसलब्धं व्याचष्टे **अताद्दशमपीति** । वस्तुतोऽप्रस्तुतार्थासमानमपीत्यर्थः । अन्येनेत्यस्यार्थमाह **अप्रस्तुतार्थेनेति** । योगादित्यस्य विवरणं **संपृक्तमिति** । संबद्धमित्यर्थः । प्रस्तुतस्येत्यस्य ‘अपरित्यक्तनिजगुणस्य’—इत्यपि विशेषणं विवक्षितमित्याह **अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति** । तेन वक्ष्यमाणात्तद्गुणालंकाराद्भेदः, तत्र निजगुणपरित्यागात् । **तदेकात्मतया** अप्रकृतेनैकरूपतया । तेन मीलिताद्भेदः, मीलिते तु एकस्यैव प्रतीतिः, अन्यस्य तिरोधानमिति विशेषात् । उक्तं चोद्द्योते, ऐकात्म्यमित्यनेन मीलिताद्भेदः, तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषादिति । बध्यते इत्यस्यार्थमाह **निबध्यते इति** । निबध्यते इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो नतु शाब्दं प्रतिपादनम्, उदाहरणे ‘अविभाव्यतां गताः’—इत्यादौ ऐकात्म्यस्याशाब्दत्वादिति प्रदीपे स्पष्टम् । सामान्यपदयोगार्थमाह **समानेति** । समानगुणयोगादित्यर्थः । **सामान्यं** तन्नामाऽलंकारः । न च भ्रान्तिमता संकरः, तत्र स्मर्यमाणस्य आरोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । रूपकप्रथमातिशयोक्त्योश्च उपमेयस्य उपमानतया प्रतीतिः, अत्र तु न तथेति ततो भेद इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

मलयज–रस–विलिप्ततनवो नव–हार–लता–विभूषिताः
सिततर–दन्तपत्र–कृत–वक्त्र–रुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा,–

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥

मलयजेति । विततं विस्तृतं धाम तेजो यस्य तादृशे शशभृति चन्द्रे धरां पृथ्वीं धवलयति सति अभिसारिकाः अविभाव्यताम् अलक्ष्यतां (चन्द्रिकयैकरूपतां) गताः प्राप्ताः, अत एव निरस्ताभियः अपगतलोकलक्ष्यत्वभीतयः सत्यः प्रियवसतिं भर्तृगृहं सुखमेव प्रयान्ति गच्छन्तीत्यन्वयः । अविभाव्यतायां हेतुगर्भविशेषणान्याह मलयजेत्यादि । मलयजं चन्दनं तस्य रसो द्रवः तेन विलिप्ततनवः लिप्ताङ्गाः । नवहारलताभिः नूतनमौक्तिकमालाभिः विभूषिता अलंकृताः । सिततरं शुभ्रतरं दन्तपत्रं हस्तिदन्तनिर्मितं ताटङ्काख्यं कर्णाभरणं तेन कृता जनिता वक्त्ररुक् मुखदीप्तिर्यासां ताः । रुचिराणि रम्याणि अमलानि (शुभ्रतया) निर्मलानि अंशुकानि वस्त्राणि यासां तथाभूता इत्यर्थः । “ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ”–इत्यमरः । उक्तंच, “ या दूतिकागमनकालमपारयन्ती सोढुं, स्मरज्वरभयार्तिपिपासितेव । निर्याति वल्लभजनाधरपानलोभात्, सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति ॥”–इति । पादाकुलकं छन्दः, “ यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥”–इति लक्षणात् ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिसारिकाचन्द्रिकयोर्वैवक्षिकगुणसाम्येनैकात्मतावर्णनात्सामान्यालंकारः । अत्राविभाव्यतां गता इत्यैकात्म्यं निबद्धम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **प्रस्तुततदन्ययोः** प्रस्तुताप्रस्तुतयोः (अभिसारिकाचन्द्रिकयोः) । **पृथग्भावेन** पृथक्त्वेन । **तयोः** अभिसारिकाचन्द्रिकयोः । **उपलक्षणं** प्रतीतिः । अपृथग्भावेन तु तयोरुपलक्षणमस्त्येवेति भावः । अत्र नारीचन्द्रिकयोश्चन्दनादेश्च शौक्ल्यादभेद इति कमलाकरभट्टः ॥

क्वचित्तु प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालं भेदप्रतीत्या पूर्वकालिकाया ऐक्यप्रतीतेरुन्नीयमानत्वेऽपि सामान्यं संभवतीत्याह **यथा वेति** । **वेत्रेति** । यदि भृङ्गाः भ्रमराः सहेलं सलीलं यथा स्यात्तथा नापतिष्यन् न पतेयुः तदा नवचम्पकानि कः अवेदयिष्यत् (च-

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ॥

The Extra-ordinary

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ १३५ ॥
अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ १३६ ॥

म्पकत्वेन) अज्ञास्यत् । कीदृशानि चम्पकानि ? वेत्रस्य त्वचा तुल्यरुचां समानकान्तीनां वधूनां (वेत्रत्वचो गौरवर्णतयोपमानता), कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् गण्डतले कपोलप्रदेशे आगतानि (अवतंसरूपाणि)– इत्यर्थः । गण्डचम्पकयोर्गौरवर्णत्वान्न कोऽप्यवेदयिष्यत्, भृङ्गपाते तु वेदितानीति भावः । इन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४९९ पृष्ठे) ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्गण्डचम्पकयोर्भ्रमरपातानन्तरं भेदप्रतीत्या पूर्वकालिकाया ऐक्यप्रतीतेरुन्नयनात्सामान्यालंकारः । अत्र गण्डचम्पकयोर्गौरत्वाद्भेदाप्रतीतिः । उक्तंच निदर्शनकृद्भिः, अत्र गण्डतलनवचम्पकयोः पीतत्वमेकताहेतुरिति । नन्वत्र भृङ्गपातस्य विशेषस्य दर्शनात्कथमैकात्म्यमित्याशङ्क्याह अत्रेत्यादि । निमित्तान्तरं भृङ्गपतनम् । नानात्वप्रतीतिः भेदप्रतीतिः । प्रथमं भ्रमरपतनात् पूर्वम् । प्रतिपन्नं भातम् । व्युदसितुं निरसितुम् । उत्सहते समर्था भवति । तस्य अभेदस्य । 'प्रतीतेः'–इत्यस्य 'उत्पन्नायाः'–इति आदिः । अयं भावः, बाधोऽनुत्पादः, उत्पन्नायाश्च नानुत्पादः संभवतीति पूर्वमुत्पन्नया ऐक्यप्रतीत्यैव सामान्यालंकारस्य संभव इति । अतएवाहुरुद्द्योतकाराः, एवंचाग्रेतनविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पन्नतद्ग्रहं निरसितुमुत्सहते, उत्पन्नत्वात्तस्येत्यर्थः, तत्फलीभूतस्य गण्डचम्पकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तमिति ॥ इति समान्यम् ॥९९॥

त्रिविधं विशेषनामानमलंकारं लक्षयति विनेति । प्रसिद्धम् आधारं विना आधेयस्य व्यवस्थितिः विशिष्टा (निराधारैव) अवस्थितिः अवस्थानं यत् अभिधीयते, स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तम्, यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किंतु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणमिति प्रदीपे स्पष्टम् । एवमाधारान्तरगतत्वेनाधेयवर्णनेऽप्ययम्, यथा,–'गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः'–इत्युद्द्योतकाराः ।एकस्य वस्तुनः युगपत् एककाले या एकात्मा एक आत्मा स्वभावो यस्यां सा, अने-

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत्, आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः। उदाहरणम्,–

> **दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।**
> **रमयन्ति जगन्ति गिरः, कथमिह कवयो न ते वन्द्याः॥**

एकमपि वस्तु, यत्, एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः। उदाहरणम्,–

कगोचरा अनेकविषया वृत्तिर्वर्तनं सा द्वितीयो विशेषः। एकात्मेति विशेषणं यथासंख्यव्यावर्तनाय। युगपदिति पर्यायनिवारणाय। तत्र क्रमेणैकस्यानेकसंबन्धः, अत्र तु एकदैवैकस्यानेकसंबन्धस्य विवक्षितत्वम्। (रभसेन) अन्यत् कार्यं प्रकुर्वतः कर्तुः यत् अशक्यस्य अन्यस्यापि वस्तुनः कार्यस्य तथैव तेनैव प्रकारेण करणं स तृतीयो विशेषः। अत्र तथैवेति 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'–इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनायेति प्रदीपे स्पष्टम्। इति एवंरीत्या विशेषः विशेषालंकारः त्रिविधः त्रिप्रकारः स्मृत इति सूत्रार्थः।

त्रिविध इत्युपलक्षणम्, दोषेऽपि गुणं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययमलंकारः। यथा, 'विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः'–इति। एतेनानुज्ञानामाऽत्र पृथगलंकार इत्यपास्तम्। एवं गुणे दोषं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम्। एवं किंचित्सौकर्यं दृष्ट्वा दोषस्य गुणत्वकल्पनम्, गुणस्य वा दोषत्वकल्पनमपि सः। यथा, 'नैर्गुण्यमेव साधीयो, धिगस्तु गुणगौरवम्। शाखिनोऽन्ये विराजन्ते, खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः॥'–इति। एतेनेदृशे विषये लेशनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम्। एवं, "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः"। यथा नाटकादौ,–इत्युक्तमुद्रायास्त्वलंकारत्वमेव न, प्रकृतोपस्कारकत्वाभावात्। यत्तु "क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः। चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते!"–इति, तन्न, रूपकेणैवात्र वर्ण्यस्योपस्कारो न तु क्रमकृतोऽपीति तस्यालंकारत्वाभावादित्युद्द्योते स्पष्टम्॥

तत्र प्रथमं विशेषमाह **प्रसिद्धेति**। कविप्रसिद्धेत्यर्थः। **परिहारेण** त्यागेन, प्रसिद्धाधारं परित्यज्येति यावत्। **विशिष्टा** निराधारैव। **दिवमिति**। दिवं स्वर्गम् उपयातानां गतानामपि येषां कवीनाम् अनल्पाः बहवो गुणगणाः यासु तथाभूताः गिरः काव्यरूपाः वाण्यः आकल्पं कल्पपर्यन्तं जगन्ति (कर्म) रमयन्ति, ते कवयः इह लोके कथं न वन्द्या इत्यर्थः। आर्या छन्दः। अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना आधेयभूतानां गिरामवस्थितिवर्णनादेको विशेषालंकारः। गिरां वास्तविक आधारस्तु आकाश इति बोध्यम्॥

द्वितीयं विशेषमाह **एकमपीति**। एकात्मेत्यस्य विवरणम् **एकेनैव स्वभावेनेति**।

सा वसइ तुम्ह हिअए, सा चेअ अच्छीसु, सा अ वअणेसु ।
अम्हारिसाणं सुन्दर ! ओआसो कत्थ पावाणम् ॥

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्,—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रताप-ज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥

"आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च"—इत्यमरः । सा वसइ इति । "सा वसति तव हृदये, सा चैवाक्षिषु, सा च वचनेषु । अस्मादृशां सुन्दर ! अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥"—इति संस्कृतम् । "णत्थि पावाणम्"—इति पाठे 'नास्ति पापानाम्'—इति संस्कृतम् । सपत्नीसक्तं कान्तं प्रति तत्पत्न्या उक्तिरियम् । हे सुन्दर सा सपत्न्येव तव हृदये चित्ते वसति । एवमग्रेऽप्यन्वयः । चकारोऽवधारणार्थः, सैवेत्यर्थः । प्राकृते द्विवचनाभावात् 'अक्षिषु'—इति बहुवचनम्, अक्ष्णोरित्यर्थः । पापमस्ति आसामिति पापाः, अर्शआदित्वान्मत्वर्थेऽच्प्रत्ययः । तासाम् अस्मादृशामित्यन्वयः । आर्या छन्दः । अत्रैकस्याः सपत्नीरूपकामिन्याः एकरूपेण युगपदनेकत्र (हृदयादौ) स्थितिवर्णनादपरो विशेषालंकारः ॥

तृतीयं विशेषमाह यदपीति । रभसेन वेगेन । "रभसो हर्षवेगयोः"—इति विश्वः । एतच्च एकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्त्यर्थमिति प्रभायां स्पष्टम् । आरभमाणः कर्ता । तथैवेति व्याचष्टे तेनैव यत्नेनेति । आरभते जनयति । अपरः तृतीयः । स्फुरदिति । हे राजन् त्वां सृजता विधिना विधात्रा भुवि नवो नूतनः मनोभूः कामः सविता सूर्यः बृहस्पतिः गुरुश्च ससृजे-इति सत्यमित्यन्वयः । एतदेवोपपादयितुं यथाक्रमं विशिनष्टि स्फुरदित्यादि । स्फुरत् प्रकाशमानम् अद्भुतं रूपं यस्य तादृशम् । उत्प्रतापज्वलनम् उद्गतप्रतापानलम् । अनवद्यविद्यं शुद्धविद्यमित्यर्थः । ईदृशं त्वां सृजता ब्रह्मणा त्वत्सर्जनयत्नेन आनुषङ्गिकास्ते सृष्टा इति भावः । मालभारिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३९१ पृष्ठे) ।

अत्र राजसर्जनरूपमेकं कार्यं कुर्वता विधिना तेनैव यत्नेन, अशक्यस्य मनोभूप्रभृतिसर्जनरूपककार्यान्तरस्य करणात्तृतीयो विशेषालंकारः । उक्तं च माणिक्यचन्द्रेण, अत्र येनैव यत्नेन स्फुरदद्भुतरूपेत्यादिविशेषणवान् त्वं सृष्टस्तेनैवाशक्यं कामार्कगुरुरूपं कार्यान्तरमपि कृतम् । 'प्रच्यवति वृषो गच्छन्'—इत्यादौ नायमलंकारः, अशक्यत्वाभावादिति । अत्र स्फुरदित्यादिविशेषणानां मनोभूप्रभृतीनां च क्रमिकाणां

यथा वा,—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ॥

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालंकारत्वायोगात्; अतएवोक्तम्,—

क्रमेणान्वयात् यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशेषालंकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वमिति प्रभायां स्पष्टम् ॥

पूर्वं शाब्दं कार्यान्तरकरणमुदाहृत्य, संप्रति व्यङ्ग्यं कार्यान्तरकरणमुदाहरति **गृहिणीति** । केचित्तु, सर्जने उदाहृत्य, संहारेऽप्युदाहरतीत्याहुः । पूर्वत्र यथासंख्यसत्त्वेन सालंकारमुदाहृत्य, संप्रति निरलंकारमुदाहरतीति माणिक्यचन्द्रः । रघुकाव्येऽष्टमसर्गे इन्दुमतीमरणे तां शोचतो राज्ञोऽजस्योक्तिरियम् । हे इन्दुमति त्वं मे मम गृहिणी पत्नी, सचिवः (हितोपदेशात्) मन्त्री, मिथः रहसि सखी, " मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि "—इत्यमरः । ललिते मनोहरे कलाविधौ कामकलाविधिविषये प्रियभूता शिष्या, बतेति खेदे । एतादृशीं त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्युना मे किं न हृतम्, अपितु एकेन यत्नेन सर्वमनेकं हृतमित्यर्थः । बतेत्यत्र ' वद '—इति पाठे तत् वदेत्यर्थः । अपरवक्त्रं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३३९ पृष्ठे) ।

अत्र, इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं कुर्वता मृत्युना तेनैव यत्नेन, अशक्यस्य सचिवादिहरणरूपकार्यान्तरस्य करणात्तृतीयो विशेषालंकारः । अत्रान्यस्य करणं व्यङ्ग्यम् । अत एवाहुः प्रदीपकाराः, अत्र ' किं न मे हृतम् '—इति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते इति । उक्तं च चन्द्रिकायामपि, अत्र सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यान्तरकरणं व्यङ्ग्यमिति [पूर्वतो] भेद इति ॥

ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्य एकदा अनेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं च वस्तुतो नोपपन्नमिति कथमेतेषामलंकारत्वमिति पूर्वपक्षे उत्तरमाह **सर्वत्रेति । एवंविधविषये** एतादृशस्थले । **अतिशयोक्तिरिति** । अतिशयेन (वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये) लोकसीमातिक्रमेण उक्तिः कथनमित्यर्थः, नत्वतिशयोक्त्यलंकारोऽत्र विवक्षितः, तस्यात्रासंभवात् । अत एव " सैषा सर्वत्र "—इत्यादावस्याः वक्रोक्तिपदेनैवाभिधानमिति बोध्यम् । **प्राणत्वेन** जीवत्वेन । **प्रायेणेति** । स्वभावोक्त्यादौ अस्या असंभवात् प्रायेणेत्युक्तम् । अयमत्रोत्तराभिप्रायः, वास्तविकानामेतेषामनुपपद्यमानत्वमस्तु, वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये प्रतिभाकल्पितानामेतेषामलंकारत्वे का हानिः, कविर्हि गिरां वा-

"सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः, अनयाऽर्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः, कोऽलंकारोऽनया विना ॥"–इति ॥

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति, भण्यते स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः, (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति)। उदाहरणम्,–

स्तविको नाधारः, किंतु आधारतया कविसमयसिद्ध इति तादृशाधारं विना आधेयानां गिरामवस्थितिर्नानुपपन्ना । एवम्, एकस्य एकदाऽनेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं च नानुपपन्नमिति ।

स्वोक्तेऽर्थे वृद्धसम्मतिमाह **अतएवेत्यादि** । **उक्तमिति** । भामहादिभिरिति शेष इति माणिक्यचन्द्रसरस्वतीतीर्थग्रन्थयोराशयः । काव्यादर्शकृद्भिर्दण्डचुपाध्यायैरिति शेष इति प्रभाग्रन्थाशयः । **वक्रोक्तिः** वक्रा वैचित्र्याधायिका लोकातिशायिनी उक्तिः कथनम् । **अनया** वक्रोक्त्या । **विभाव्यते** अलंक्रियते । **अस्यां** वक्रोक्तौ । **अनया विनेति** । सर्वालंकारबीजमेषेति भावः ॥ इति विशेषः ॥ ९६ ॥

तद्गुणनामानमलंकारं लक्षयति **स्वमिति** । यत् (न्यूनगुणं प्रस्तुतं) वस्तु, अत्युज्ज्वलगुणस्य अत्युत्कृष्टगुणस्य (अप्रस्तुतस्य) वस्तुनः योगात् संबन्धात् स्वं गुणं स्वकीयं रूपम् उत्सृज्य त्यक्त्वा तद्गुणतां तद्रूपताम् (अप्रस्तुतवस्तुरूपताम्) एति प्राप्नोति, स तु तद्गुणः तद्गुणनामाऽलंकारो भण्यते कथ्यते इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे **वस्त्वित्यादि** । प्रस्तुतं वस्त्वित्यर्थः । प्रस्तुताप्रस्तुतत्वमत्र विवक्षितम्, "तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्ति"–इतिव्युत्पत्तिकथनात् । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणस्य त्यागाभावादन्यथा व्याचष्टे **तिरस्कृतनिजरूपमिति** । (प्रस्तुतं) वस्तु उपरक्तम् (अर्थात् अत्युज्ज्वलगुणेन वस्तुना) संबद्धं सत् केनापि समीपगतेन (कर्त्रा) प्रगुणया प्रकृष्टगुणया स्वगुणसंपदा (करणभूतया) तिरस्कृतनिजरूपमित्यन्वयः । प्रगुणयेत्यत्र 'प्रगुणतया'–इत्यपि पाठः । स्वगुणसंपदेत्यत्र स्वशब्देन समीपगतं वस्तु परामृश्यते । **तत्प्रतिभासमेव** समीपगतवस्तुरूपतामेव । **समासादयति** प्राप्नोति । तद्गुणपदस्य व्युत्पत्तिमाह **तस्येत्यादि** । **अत्र** अस्मिन्नलंकारे । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेद इति प्रदीपः । मीलिते धर्मिणोऽपि तिरस्कारः, सामान्ये अपरित्यक्तनिजगुणस्यापृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैव तिरस्कारः, धर्मिणश्च पृथ-

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः, परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ॥

गवभास इति भेदः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपः, अत्र गृह्यमाणस्येति भेदः, भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्चेत्युद्द्योतः । गुणभेदादेव भेद इति तु विवरणम् ॥

विभिन्नेति । माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतकगिरिवर्णनप्रस्तावे सूर्याश्ववर्णनमिदम् । यत्तु, माघे द्वारकावर्णनमिदमिति सुधासागरे उक्तम्, तद्भ्रान्तिविलसितम् । 'परितः स्फुरन्त्या रुचा'—इति सर्वान्वयि । गरुडाग्रजेनारुणेन परितः आसमन्तात् स्फुरन्त्या रुचा कान्त्या (करणभूतया) विभिन्नो भेदप्रापितो वर्णो येषां ते तादृशाः (स्वतो हरिद्वर्णा अपि रक्तीकृताः) सूर्यस्य रथ्याः रथं वहन्ति ते रथ्याः तुरगाः यत्र रैवतकगिरौ वंशकरीरवत् वेण्वङ्कुरवत् नीलैः हरिद्वर्णैः रत्नैः मरकतमणिभिः (हरिन्मणिभिः) परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वकान्त्या पुनः स्वां रुचं स्वकीयां हरिद्वर्णताम् आनिन्यिरे प्रापिता इत्यर्थः । "वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री"—इत्यमरः । उपेन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (४१७ पृष्ठे) ।

अत्र गरुडाग्रजवर्णस्याप्तिः, नीलरत्नवर्णस्याप्तिश्चेति तद्गुणालंकारद्वयम् । उक्तं च चन्द्रिकायाम्,—अत्राश्वानां स्वीयगुणत्यागेनाप्रस्तुतारुणगुणानुहरणवर्णनात्तद्गुणालंकार इति । तदेवाह **अत्रेत्यादि । प्रगुणवर्णतेति** । प्रकृष्टगुणवर्णतेत्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र तद्गुणद्वयम्, रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात् तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत् केनचिद्व्याख्यातं स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुण इति, तदनादेयम्, तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनपरप्रकाशविरोधात्, तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात्, 'आत्ते सीमन्तरत्ने'—इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणाभावप्रसङ्गाच्च; न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिरिति प्रदीपः । अत्र द्वितीयं तद्गुणं पूर्वरूपमिति व्यवहरन्ति केचित् । 'पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा'—इत्यप्युदाहरणम् । एवं, परसन्निधानेन प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽपि तद्गुणविशेष एवेत्यपि बोध्यम् । यथा 'नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्'—इति । एतेनात्र अनुगुणनामा पृथगलंकार इत्यपास्तमित्युद्द्योतः ॥

इति तद्गुणः ॥ ९७ ॥

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य, तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्,–

धवलोऽसि जहवि सुन्दर ! तहवि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ ! णिहितो ण रत्तोऽसि ॥

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः ।

अतद्गुणनामानमलंकारं लक्षयति तद्रूपेति । अत्र पूर्वसूत्रस्थं 'योगात्'–इत्यनुषज्यते, तेन 'अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि'–इति लभ्यते । तदिति प्रकृतं निर्दिश्यते, तथा च, अस्य न्यूनगुणस्याप्रस्तुतस्य अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि तद्रूपाननुहारः तस्यात्युज्ज्वलगुणस्य प्रस्तुतस्य यत् रूपं गुणस्तस्य अननुहारः अग्रहणं चेत् यदि, तत् तदा अतद्गुण-इत्यर्थः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदाऽतद्गुणनामाऽलंकार इति भावः । सूत्रं व्याचष्टे यदित्वित्यादि । तदीयं प्रस्तुतसंबन्धि । वर्णं रूपम् । परगुणाननुहारः परस्य स्वतःसिद्ध एव, किं तत्र वैचित्र्यमित्यतः पूरयित्वा व्याचष्टे संभवन्त्यामपीत्यादि । योग्यतायां तद्वर्णग्रहणोपाये । 'अस्य'–इतीदंशब्दार्थमाह इदं न्यूनगुणमिति । अप्रस्तुतं (कर्तृ)–इति शेषः । अत्रापि प्रकृताप्रकृतत्वं विवक्षितम्, "तदिति अप्रकृतम्, अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते"–इत्यग्रिमवृत्तिग्रन्थस्वरसात् । तदित्यस्यार्थमाह तदेति । अतद्गुण इति । तस्याधिकगुणस्यास्मिन् गुणा न सन्तीत्यतद्गुण इत्यर्थः । नन्वस्य विशेषोक्तावन्तर्भावः, योग्यतारूपकारणत्वेऽपि गुणग्रहणरूपकार्याभावादिति चेत्, न, गुणाग्रहणरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयणात् ।

उदाहरति धवलोऽसीति । "धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर ! तथाऽपि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुभग ! निहितो न रक्तोऽसि ॥"–इति संस्कृतम् । धवलो निर्मलः श्वेतश्च । सारबोधिनीकारास्तु, धवलः शुद्धगुणो वृषभश्च, धवलत्तणं पावेति प्राकृतसप्तशतीदर्शनादित्याहुः । रञ्जितं शोणीकृतम् अनुरक्तीकृतं च । रागो लौहित्यम् अनुरागश्च । स्पष्टमन्यत् । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे धवलिमाऽरुणिम्नोर्गुणयोर्विरोधः, उत्तरार्धमेवोदाहरणम् । एवं चात्रोत्तरार्धे अप्रस्तुतेन नायकेन निवेदनीयवृत्तान्ततया प्रकृतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणादतद्गुणालंकारः । श्लेषोऽत्र मूलम् । निहित इत्यनेन रञ्जनयोग्यता । तदेतत्सर्वमाह अत्रेत्यादि । व्याख्यातमिदं प्रदीपे,–अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्वकथनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम्, तत्र प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्त्वप्रकृतः, स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वादिति ॥

किंच तदिति अप्रकृतम्, अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते, तेन, यत्, अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा,—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ॥
राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ १३८ ॥
तथैव यद्विधीयेत, स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव, यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्) व्याघातः । उदाहरणम्,—

अत्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते, तथा, अस्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते, तच्छब्देदंशब्दयोः सर्वनाम्नोः सामान्यमुखप्रवृत्तत्वादित्याह किंचेत्यादि । सारबोधिनीकारास्तु, पूर्वं तदिदंपदयोरधिकगुणन्यूनगुणवाचित्वं विवक्षितम्, इह तु प्रकृताप्रकृतवाचित्वमिति भेद इत्याहुः । निर्दिश्यते इति । सामान्यमुखप्रवृत्तत्वादिति भावः । नानुविधीयते न गृह्यते । संभवन्त्यामपि योग्यतायामिति शेषः। तथा च, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत् प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽप्यन्यः प्रकार इति भावः॥

उदाहरति गाङ्गमिति । गाङ्गं गङ्गासंबन्धि अम्बु जलं सितं शुभ्रम्, यामुनं यमुनासंबन्धि अम्बु कज्जलाभं कृष्णम् । हे राजहंस उभयत्र जलद्वये मज्जतः स्नानं कुर्वतः तव शुभ्रता न चीयते न वर्धते, नापचीयते नापक्षीयते, किं तु सैवास्तीत्यर्थः । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२९ पृष्ठे) ।

अत्र वर्ण्यतया प्रकृतेन राजहंसेन गङ्गायमुनयोरप्रकृतयोर्गुणस्याग्रहणादतद्गुणालंकारः । मज्जत इत्यनेन गुणग्रहणयोग्यता । तदुक्तं प्रदीपे, अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्य प्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम्, वाच्यमात्रविश्रान्तौ न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ इत्यतद्गुणः ॥ ९८ ॥

व्याघातनामानमलंकारं लक्षयति यद्यथेति । यथा येनोपायेन, तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च, केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं कृतम्, अपरेण तदन्येन कर्त्रा (जिगीषुतया) तद्वस्तु तेनैवोपायेन (तज्जातीयेनैवोपायेन) यत् अन्यथाविधीयेत ततोऽन्यथा चेत्साध्यते, स व्याघात इत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन् यथाशब्दार्थमाह येनोपायेनेति । यत् वस्तु। केनापीत्यस्य विवरणमाह एकेनेति। साधितमित्यस्यार्थमाह उपकल्पितमिति।

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥

तस्य वस्तुनः । अपरेणेत्यस्यार्थमाह अन्येनेति । अन्यथाकरणे हेतुमाह जिगीषुतयेति । जेतुमिच्छयेत्यर्थः । तथैवेत्यस्यार्थमाह तदुपायकमेवेति । तज्जातीयोपायकमेवेत्यर्थः । अन्यथाविधीयेतेत्यस्य विवरणमाह अन्यथाकरणमिति । व्याघातेति नाम्नो निरुक्तिमाह साधितेति । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिर्हेतुर्मूलं यस्य (अलंकारस्य) तत्त्वादित्यर्थः । विवरणकारास्तु स्वसाधितेति पाठं मन्यमानाः, अत्र स्वशब्दः उपायपरः । हेतुत्वादिति । उपायस्येति शेष इति व्याचख्युः ॥

दृशेति । राजशेखरकृतायां विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां प्रथमाङ्के मङ्गलाचरणपद्यमिदम् । दृशा (विरूपाक्षस्य) नेत्रेण दग्धं प्लुष्टं मनसिजं कामं दृशैव याः जीवयन्ति, विरूपाक्षस्य शिवस्य जयिनीः ताः वामानि वक्राणि रम्याणि वा लोचनानि यासां ताः वामलोचनाः कामिनीः स्तुवे स्तौमीत्यर्थः ।

अत्र हरेण दृग्रूपोपायेन दग्धस्य कामस्य हरं जिगीषुभिः कामिनीभिर्दाहहेतुभूतेन दृग्रूपोपायेनैव तद्विपरीतजीवनसंपादनात् व्याघातोऽलंकारः । उक्तं च सारबोधिन्यादौ, अत्र दृशैव दाहो जीवनं च । यद्यपि विरूपाक्षदृग्वामलोचनादृशोर्नैक्यम्, तथा च न व्याघातः, तथाऽप्येकजातीयत्वादैक्यं विवक्षित्वेदमुपपादनीयम् । यद्वा, कार्यवैजात्यस्य कारणवैजात्यप्रयोज्यत्वादेकजातीयाद्विजातीयकार्याभिधाने व्याघात एवेति ध्येयमिति ।

उद्द्योतकारास्तु 'अत्र दृशैव दाहो जीवनं च'—इति प्रदीपप्रतीकमुपादायाहुः,—तथा च कार्यवैजात्ये कारणवैजात्यं प्रयोजकमिति अस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्षणम्, अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्यनिष्पादनेऽप्ययम्, 'यैर्जगत्प्रीतये हन्ति, तैरेव कुसुमायुधः'—इत्यत्र योगार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरः-स्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शनान्निवर्त्तते इति बोध्यम् । यदा-त्वाश्रयभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं निबध्यते तत्र नायम्, व्याहतेर्विरोधगर्भाया अभावात् । यथा, एकस्यैव पाण्डित्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वम्, सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत् कार्यं निष्पिपादयिषितम्, तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम्, यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे तदा सह नयस्व मां प्रणययन्त्रणायन्त्रितः । अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमान्न जातु भुजमण्डलादवहितो बहिर्भावय ॥'—इति, वनं प्रति प्रस्थितं रामं प्रति जानक्या वाक्यमिदम् । यत्तु " निरुक्तिर्योगतो ना-

सेष्टा (१) संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ १३९ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासंभवमन्योन्यनिरपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

म्रामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् । ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्''–इति निरुक्त्यलंकारः, स श्लेषविशेष एव । यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकारः, 'पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्' । अत्र द्वितीयकोकिलपदं मधुरध्वनिशालित्वं लक्षयत् सकलजनहृद्यत्वं व्यनक्ति, तदपि ध्वनिना गतार्थम्, क्वचित्तु गुणीभूतव्यङ्ग्येन वा, न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रपञ्चः अलंकारगोष्पदेऽन्तर्भावयितुं शक्यते वेधसाऽपि । एवं सिद्धनिषेधानुकीर्त्तनमपि । एवमष्टौ प्रमाणालंकाराः (२) अन्यैर्दर्शिताः, तत्र प्रत्यक्षं भाविकतया निबद्धम्, अन्यादृशं तु न चमत्कारि, अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम्, अन्येषां तु नालंकारत्वम्, तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वकृतचमत्काराभावात्, तद्रूपेणोपस्कारकत्वाभावात् । उपमानं तु उपमयैव गतार्थमित्याद्यूह्यमिति ॥ इति व्याघातः ॥ ९९ ॥

एवं शुद्धालंकाराः दर्शिताः । अस्ति पुनः कश्चित् विषयः (काव्यविशेषः), यत्रोर्मिकादिसंबद्धपद्मरागप्रमुखमणिमेलकवत् प्रोक्तानामलंकाराणां संवलने एवाधिकश्चमत्कारः, अतः सोऽप्यलंकारः, तत्र द्वयी विधा, परस्परमनपेक्ष्य (३) व्यवस्थितेस्तदभावाच्च, तत्राद्या संसृष्टिः, द्वितीया तु संकरः, स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति **सेष्टेत्यादिना 'अविश्रान्ति जुषाम्'–इत्यादिना च** । भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम्, यद्वा, विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिः व्यवस्थितिः । एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन इह एकत्र यत् स्थितिः, सा संसृष्टिरिष्टा, संकरभेदास्तु नैवम्, अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात्, अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात्, व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वात्, विषयाभेदाच्च । सेयं (संसृष्टिः) शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारेत्यर्थ इति प्रदीपे स्पष्टम् ।

सूत्रं व्याचष्टे **एतेषामिति** । बहुत्वमविवक्षितम्, तेन द्वयोरपि संग्रहः । **समनन्तरम्** उल्लासद्वये । **यथासंभवमिति** । शब्दालंकारयोरर्थालंकारयोरुभयालंकारयोर्वेत्यर्थः । भेदपदार्थमाह **अन्योन्येति** । इहेत्यस्यार्थमाह **एकत्रेति** । तस्याप्यर्थमाह **शब्दभागे ए-**

---

१ 'सैषा संसृष्टिः'–इति पाठस्तु अङ्कितपुस्तकं विना क्वाऽपि नोपलभ्यते इति त्याज्य एव ॥
२ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्च संभवैतिह्ये चेति ॥ ३ परस्परमनपेक्ष्येति । परस्परनैरपेक्ष्येण लब्धात्मविश्रान्तीनामित्यर्थः ॥

तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा,–

वदनसौरभ–लोभ–परिभ्रमद्भ्रमर–संभ्रम–संभृतशोभया ।
चलितया विदधे कल-मेखला-कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥

अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु,–

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ।

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः; उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे ।

वेत्यादि। शब्दरूपे भागेऽशे एवेत्यर्थः। उभयत्र द्वयोरपि। स्थितिपदार्थमाह अवस्थानमिति। संसृष्टिपदार्थमाह एकार्थेति। एकस्मिन् अर्थे शब्दभागादौ समवायः (अर्थात् अलंकारयोः) संबन्धः स एव स्वभावः स्वरूपं यस्याः सा, संसृष्टिरलंकार इत्यर्थः। अलंकारयोः समवधानं चमत्कारान्तरमादधत् अलंकारान्तरमेव भवतीत्यभिप्रायः। भेदेनेत्यनेन संकरव्युदासः।

सेयं संसृष्टिः शब्दालंकारमात्रस्य, अर्थालंकारमात्रस्य, शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारेत्युक्तम्, तत्राद्यामुदाहरति वदनेति। माघकाव्ये षष्ठसर्गे ऋतुवर्णने भ्रमरव्याकुलितायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः क्रियावर्णनमिदम्। वदने मुखे यत् सौरभं (पद्मिनीत्वेन) अद्भुतसौगन्ध्यं तस्य लोभेन परितो भ्रमन्तो ये भ्रमरास्तेषां संभ्रमो भ्रमणं भयं वा तेन संभृता पूर्णा उपचिता वा शोभा यस्यास्तथाभूतया, अत एव चलितया, अलकैश्चूर्णकुन्तलैः लोले चञ्चले दृशौ अक्षिणी यस्यास्तादृश्या, अन्यया कयाचिन्नायिकया (कर्त्र्या) कलोऽव्यक्तमधुरो मेखलायाः काञ्च्याः कलकलः कोलाहलः विदधे अकारीत्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (८२ पृष्ठे)।

अत्र पूर्वार्धे भकारानुप्रासः, तृतीयचरणे लकारानुप्रासः, चतुर्थचरणे लकलो–लकलो इति यमकम्। तथा चानुप्रासयमकयोः शब्दालंकारयोः परस्परनिरपेक्षयोर्योगात् संसृष्टिरलंकारोऽयम्। उक्तं च चक्रवर्तिना, अत्र वृत्त्यनुप्रासयमकयोः संसृष्टिरिति॥

द्वितीयां संसृष्टिमुदाहरति लिम्पतीति। व्याख्यातमिदं प्राक् (६४४ पृष्ठे)। अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षा, उत्तरार्धे उपमा, तयोरर्थालंकारयोः परस्परनिरपेक्षयोर्योगात्संसृष्टिरलंकारः। श्लोकद्वये विवेकमाह पूर्वत्रेति। वदनसौरभेत्यत्रेत्यर्थः। यमकानुप्रासौ अनुप्रासयमकौ। संसृष्टिं संसृष्टचलंकारम्। प्रयोजयतः कुरुतः। उत्तरत्र लिम्पतीत्यत्र। तथाविधे परस्परनिरपेक्षे। उपमोत्प्रेक्षे इति। 'संसृष्टिं प्रयोजयतः'–इत्यनुषङ्गः॥

शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः,—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम् ।
तरुणाणं हिअअलुडिं परिसक्कन्तीं णिवारेइ ॥

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे, संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ॥

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

तृतीयां संसृष्टिमुदाहरति सो णत्थीति । "स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहायमानलावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कमाणां निवारयति ॥"—इति संस्कृतम् । महमहायमानलावण्याम् उत्सवोत्सवायमानलावण्यां तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं हृदयस्तेयकर्त्रीं परिष्वक्कमाणां स्वानुरूपरमणाभावात् इतस्ततो गच्छन्तीम् एनां नायिकां यः निवारयति पुरुषान्तराद् व्यावर्तयति, सः अत्र अस्मिन् ग्रामे नास्तीत्यर्थः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे णत्थि एत्थेति तकारथकारात्मकस्यानेकव्यञ्जनस्य सकृत्साम्यमिति छेकानुप्रासः शब्दालंकारः, उत्तरार्धे हृदयलुण्ठाकीमिति रूपकमर्थालंकारः, तयोश्च परस्परनिरपेक्षयोर्योगात्संसृष्टिरलंकारोऽयम् । तदेवाह अत्रेत्यादि । अन्योन्यनिरपेक्षे इति । 'संसृष्टिं प्रयोजयतः'—इत्यनुषङ्गः । नन्वनयोः (अनुप्रासरूपकयोः) शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरित्यत आह संसर्गश्चेति । तयोः अनुप्रासरूपकयोः । एकत्र वाक्ये इति । "क्रिया वा कारकान्विता"—इत्यमरोक्तेरर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम्, तथा चैकं वाक्यमिति प्रतीतिसिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्थसमवाय इत्यर्थः । वाक्यभेदेऽप्याह छन्दसि वेति । चतुःपादात्मके इत्यर्थः । अर्थालंकाराणामप्यत्र परम्परया स्थितिः । समवेतत्वं संबद्धत्वमित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥

अथ संकरालंकारः, स चाङ्गाङ्गित्वेन, संदेहास्पदत्वेन, एकपदप्रतिपाद्यत्वेन च त्रिविधः, तत्राद्यमङ्गाङ्गिभावरूपं संकरं लक्षयति अविश्रान्तीति । एतेषामित्यनुवर्तते, तथा च, आत्मनि आत्ममात्रे (स्वस्वरूपमात्रे) अविश्रान्तिजुषाम् अनासादितस्वतन्त्रभावानाम् एतेषाम् उक्तानामेवालंकाराणाम् अङ्गाङ्गित्वम् अनुग्राह्यानुग्राहकत्वम् (उपकार्योपकारकत्वम्) संकरः संकरनामाऽलंकार इत्यर्थः । उक्तानामेवालंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां यत् परस्परम् अनुग्राह्यानुग्राहकत्वम्, स तु संकर इति भावः ।

एते एव यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परम् अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदाहरणम्,–

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि, हृते हेमताटङ्कपत्रे,
लुप्तायां मेखलायां, झटिति मणि-तुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या, त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये,
राजन्! गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः ।

व्याचष्टे एते इति । अलंकारा इत्यर्थः । आत्मनि आत्ममात्रे । अविश्रान्तिजुषामित्यस्य व्याख्यानम् अनासादितस्वतन्त्रभावा इति । स्वतन्त्रभावः स्वातन्त्र्यम् । परस्परम् अन्योन्यम् । कस्यचिदनुग्राह्यत्वम्, कस्यचिदनुग्राहकत्वमिति भावः । संकरपदस्य योगार्थमाह संकीर्यमाणेति । संकर इति । अङ्गाङ्गिभावरूपः संकर इत्यर्थः । अत्राहुर्विवरणकाराः,–स्वतन्त्रभावः इतरानपेक्षिता । परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकता अन्योन्यमुपकार्योपकारकभावः, तेन यत्र एकः अलंकारः आसादितस्वतन्त्रभावः इतरमलंकारमुपकरोति तत्र नायं संकरः, यथा, "सद्वंशमुक्तामणिः" (९८९ पृष्ठे)– इत्यादौ वंशशब्दे श्लेषः शब्दसाम्यात् स्वतःसिद्धः रूपकमुपकरोतीति नायं संकरः, किंतु रूपकमेव । ततश्चालंकाराणां यथाकथंचित् परस्परमुपकार्योपकारकभावः संकरः, एकस्य स्वतःसिद्धस्य अपरालंकारोपकारकत्वे तु एकमूलकोऽपरोऽलंकार इति फलितमिति ॥

उदाहरति आत्ते इति । हे राजन् शबराः भिल्लाः (किराताः) अरण्ये निर्जनवने इत्वरीणां गतिशीलानां (त्वद्भयात्पलाय्य, इतस्ततो गच्छन्तीनां) त्वदरिमृगदृशां त्वच्छत्रुकामिनीनां मरकतं गारुत्मतमस्यास्तीति मरकति तस्मिन् मरकतिनि मरकतमणिशालिनि सीमन्तरत्ने शिरोभूषणे आत्ते गृहीते सति, प्रथमं तत्रैव दृष्टिपातादिति भावः, मरकतिनीत्यनेन झटिति विवेचनम्, शुद्धहेम्नां देहकान्त्याऽभिभवसंभवादिति बोध्यम् । हेमताटङ्कपत्रे सौवर्णकर्णभूषणे हृते सति, मेखलायां क्षुद्रघण्टिकायां (काञ्च्यां) लुप्तायां छिन्नायां सत्याम्, "लुभ्रू छेदने"–इति धातुः । झटिति शीघ्रं मणितुलाकोटियुग्मे रत्नघटितपादकटकद्वये (नूपुरद्वये) गृहीते च सति, बिम्बसदृशोष्ठकान्त्या शोणं रक्तम्, मुखस्य नम्रत्वादिति भावः, हारं मुक्तादाम गुञ्जाफलानां स्रज इति बुद्ध्या नैव हरन्तीत्यर्थः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११३ पृष्ठे) ।

अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणः 'गुञ्जाफलानां स्रजः'–इति भ्रान्तिमन्तं स्वरूपनिष्पत्तावनुगृह्णाति, तद्गुणस्य च भ्रमजनकतया भ्रान्तिमत्साहाय्येन चारुत्वातिशय

यथा वा,–

> जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
> वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।
> परिप्रेङ्खत्तारापरिकर–कपालाङ्कित–तले
> शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति॥

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते।

इति तयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरालंकारः। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। **तदाश्रयेण** भ्रान्तिमदाश्रयेण। **सचेतसां** सहृदयानाम्। **अनयोः** तद्गुणभ्रान्तिमतोः। **अङ्गाङ्गिभाव इति**। तद्गुणोऽङ्गम्, भ्रान्तिमान् अङ्गीत्यर्थः। "अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य 'गुञ्जाफलानां स्रजः'–इति भ्रान्तिमान् आत्मानं लभते, तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किंतु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः"–इति प्रदीपः। **आत्मानं लभते इति**। अधरसान्निध्यासादितारुण्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुञ्जास्मरणात् भ्रान्तिर्भवतीति भावः। **भ्रान्तिमदपेक्षयेति**। तन्निर्वाहकत्वेनेति भावः। एतच्च प्रकृताभिप्रायेण, अन्यत्र तस्य स्वातन्त्र्येणापि चमत्कारित्वादित्युद्द्योतः॥

एवं द्वयोरलंकारयोः संकरमुदाहृत्य, इदानीं बहूनामप्यलंकाराणां संकरमुदाहरति **जटेति**। चन्द्रे योगिधर्मं समारोपयति। शशी चन्द्रः पितृवने श्मशाने इव व्योम्नि आकाशे चरति संचरतीत्यन्वयः। कीदृशः? जटाभाभिः जटातुल्याभिः (पिङ्गाभिः) भाभिः कान्तिभिः उपलक्षितः। उपलक्षणे तृतीया। करः किरणं हस्तश्च तेन तस्मिन्वा धृतं कलङ्क एव अक्षवलयं वलयाकाररुद्राक्षमाला येन तादृशः। वियोगिनो विरहिणः, (वियोक्तुं शीलमेषामिति व्युत्पत्त्या) विषयाश्च तेषां व्यापत्तेर्विनाशादिव (१) कलितं स्वीकृतं यत् वैराग्यं विगतरक्तता विषयस्पृहाराहित्यं च तेन विशदः शुभ्रः शुद्धचित्तश्च। उदयकालिकलौहित्यत्यागात्तथात्वम्। भस्मेव आपाण्डुः, भस्मना आपाण्डुश्च। कीदृशे व्योम्नि?–परिप्रेङ्खन् चलन् (चपलः) यः ताराणां नक्षत्राणां परिकरः समूहः स एव कपालानि शिरोऽस्थीनि तैः अङ्कितं चिह्नितं तलं स्वरूपं यस्य तादृशे–इत्यर्थः। "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्"–इत्यमरः। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७० पृष्ठे)।

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा, कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम्, वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा, वैराग्यविशद इति श्लेषः, चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्, तद्वशादेव वैराग्याविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात्; श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम्, तद्वशावगतनिर्वेदमहिम्नैव ज-

---

१ विनाशोऽत्र चन्द्रपक्षे मरणम्, योगिपक्षे ध्वंसः॥

कलङ्क एवाक्षवलयमिति–रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते, अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते,

---

टाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः; तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम्, तद्बीजं हि सादृश्यम्, न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकम्, किंतु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति। सर्वत्र चाङ्गानां चारुत्वार्थमङ्ग्यपेक्षा पूर्ववदूहनीया। सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः, चन्द्रगतमहाव्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः (१), सा च व्यक्त्यैवेति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयमिति प्रदीपे स्पष्टम्।

अत्राहुर्विवरणकाराः,–अत्र योगिधर्मसमारोपात् स्थिताऽपि समासोक्तिरतिस्फुटत्वात् प्रकाशकृता नोक्तेति प्रदीपः। वस्तुतः व्योम्नीति भाभिरिति च विशेषणं योगिनि न संभवतीति नात्र समासोक्तिः। पितृवन इव व्योम्नीति आधारयोरुपमासत्त्वात् तारापरिकरकपालेत्यत्रापि आधेययोरुपमैव नतु रूपकम्। अत्र प्रथमचरणे उपमारूपकयोरुभयोरेवोपादानं न समीचीनमिति विभावनीयम्। प्रतीयन्ते इति। कलितवैराग्यविशद इति श्लेषः, वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षामुपकरोति, उक्तश्लेषसमधिगतविषयनिस्पृहत्वरूपद्वितीयार्थमवलम्ब्यैव उत्प्रेक्षायाः प्रवृत्तेः। तया चोत्प्रेक्षया स श्लेष उपक्रियते, तया श्लेषस्य समर्थनेन श्लेषकृतचमत्कारस्यातिशायनात्। एवं जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति च उपमा, करधृतकलङ्काक्षवलय इति रूपकम्, ते च श्लेषोत्प्रेक्षे इति चत्वार एवालंकाराश्चन्द्रस्य योगित्वप्रत्यायने परस्परमुपकुर्वन्ति, सकारणवैराग्यसहितेन जटादिधारणेन जटादिधारणसहितेन वा सकारणेन वैराग्येण चन्द्रस्य योगित्वं सुष्ठु समर्थितं भवति। पितृवन इव व्योम्नीत्युपमायां तारापरिकरकपालेत्युपमा अङ्गमिति अत्र उपमामूलैवोपमा न संकर इति॥

ननु "मयूरव्यंसकादयश्च" (२)–इति सूत्रेण 'कलङ्क एवाक्षवलयम्'–इति समासे रूपकम्, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (३)–इति सूत्रेण 'कलङ्कोऽक्षवलयमिव'–इत्युपमितसमासे उपमाऽपि, तथा चोभयरूपस्यापि समासस्य संभवेन किं करधृतकलङ्काक्षवलय इत्यत्रांशे वक्ष्यमाणोऽनयोः (रूपकोपमयोः) संदेहसंकरः, उत रूपकमेवेति संशयं निराकरोति **कलङ्क एवेत्यादिना 'शरणं स्यात्'**–इत्यन्तेन। इदमत्र निराकरणम्,–अलंकाराणामेकतरसाधकबाधकप्रमाणाभावे एव संदेहसंकरो भवति, न चात्र तथा, करधृतेति विशेषणस्यैव रूपकसाधकत्वादिति। तदेवाह **करधृ-**

---

१ वृत्तान्तप्रतीतेरिति। तद्वृत्तान्ताध्यारोप एव करधृतकलङ्काक्षवलयत्वान्वयादिति भावः। शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वादत्रैव विश्रान्तिरित्युद्द्योतः॥ २ व्याख्यातमिदं सूत्रं प्राक् (६५२ पृष्ठे)॥ ३ इदमपि तथैव प्राक् (६२९ पृष्ठे)॥

तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः; श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात्; कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः, न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

तत्त्वमेवेत्यादि । कथं करधृतत्वं रूपकसाधकमत आह अस्य हीति । कलङ्काक्षवलयमित्यस्य हीत्यर्थः । तिरोहितेति । तिरोहितम् आच्छादितं कलङ्करूपं येन तथाविधमित्यर्थः । मुख्यतयेति । प्रधानतयेत्यर्थः, विशेष्यतयेति यावत् । तस्यैवेति । अक्षवलयस्यैव करग्रहणं सर्वत्र प्रसिद्धम्, न कलङ्कस्येत्यर्थः । अयं भावः, कलङ्काक्षवलयमित्यस्योपमात्वे उपमा पूर्वपदार्थप्रधानेति कलङ्कस्योपमेयस्य प्राधान्यं स्यात्, प्रधाने कलङ्के च साधारणधर्मरूपं करधृतत्वं न संभवति, कलङ्कस्य करधृतत्वेन क्वाऽपि प्रसिद्ध्यभावात् । कलङ्काक्षवलयमित्यस्य रूपकत्वे तु रूपकमुत्तरपदार्थप्रधानमिति उपमानस्याक्षवलयस्य प्राधान्यात्तत्र करधृतत्वं संभवतीति रूपकपरिग्रहे करधृतेति विशेषणमेव साधकप्रमाणमिति । ननु त्वन्मतेऽपि कलङ्के करधृतत्वाभावेन सादृश्याभावात्कथं सादृश्यघटितं रूपकमित्यत आह । श्लेषच्छाययेति । करपदश्लेषेण किरणे पाण्यभेदाध्यवसायादित्यर्थ इत्युद्द्योतः । किरणधृतरूपद्वितीयार्थस्य असद्रूपतया प्ररोहाभावात् वास्तविको नात्र श्लेष इति श्लेषच्छाययेत्युक्तमिति विवरणम् । प्रत्यासत्त्येति । कलङ्काधारमण्डलस्य सान्निध्यसंबन्धेनेत्यर्थः, "करशालिचन्द्रवृत्तित्वरूपसान्निध्येनेत्यर्थः"—इति चक्रवर्त्यादयः, रश्मीनां कलङ्कस्य च चन्द्रे सत्त्वादेकाश्रयत्वसंबन्धेनेत्यर्थ इति कमलाकरभट्टाः । उपचर्य । आरोप्य, करशब्देन मण्डलात्मकमूर्तिं लक्षयित्वेति यावत् । योज्यते संबध्यते । करधारणस्यासत्त्वे हेतुमाह शशाङ्केनेति । मूर्त्यैवेति । मण्डलात्मकेन शरीरेणैव, न तु करेणेत्यर्थः । उद्वहनात् धारणात् । "यद्यपि कलङ्के रश्मिधृतत्वम्, अक्षवलये च हस्तधृतत्वमिति न साम्यम्, (साधारण्यम्) तेन रूपकायोगः, तथाऽपि करशब्दवाच्यधृतत्वं साम्यमिति रूपकोपपत्तिरिति ज्ञेयम्"—इति चक्रवर्त्यादयः । ननूपमायामपि असदेव करधृतत्वमुपचर्यताम्, तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इत्यत आह कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्यादि । उत्कटतया मुख्यतया (प्राधान्येन) विशेष्यतयेति यावत् । अस्य कलङ्कस्य । तत्त्वतः वस्तुतः । मुख्येऽपि विशेष्यभूतेऽपि । उपमितसमासे कलङ्को मुख्यः । उपचारो लक्षणा । शरणं स्यादिति । तथा च "गुणे त्वन्याय्यकल्पना"—इति न्यायेन मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते इति भावः ।

व्याख्यातं च विवरणकारैरपि,—इदमत्र निराकरणम्, अलंकाराणामेकतरसाधकबाधकप्रमाणाभावे एव संदेहसंकरो भवति, न चात्र तथा, करधृतेति विशेषणस्यैव रूपक-

एवंरूपश्च संकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा,–

राजति तटीयमभिहत-दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च यूथमविरत-दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः, पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

साधकत्वात्, तथाहि,–उपमायां (चन्द्रसदृशं मुखम् इति रीत्या) सादृश्यांशे उपमानं विशेषणीकृत्य उपमेयमेव प्राधान्येन (विशेष्यत्वेन) निर्दिश्यते इति उपमेये मुख्यतया संभवदेव विशेषणमुपादीयते, रूपके तु (चन्द्र एव मुखमिति रीत्या) उपमेयाभेदेन उपमेयं तिरोधाय उपमानमेव प्राधान्येन (विशेष्यतया) निर्दिश्यते इति उपमाने मुख्यतया अन्वययोग्यमेव विशेषणमुपादीयते, तच्च विशेषणम् उपमेये कथंचिदुपचर्यते इति नियमः, एवंच प्रकृते करधृतत्वरूपविशेषणम् उपमानीभूतेऽक्षवलये एव मुख्यतया संभवत् रूपकमेव ग्राहयति । तथा सति हि अक्षवलये उपमाने मुख्येऽर्थे करधृतत्वं मुख्यतयैव अन्वेति । उपमाङ्गीकारे तु कलङ्कस्य मुख्यतया प्रतीतौ तस्य करधृतत्वमसंभवीति कदाऽपि मुख्यतयाऽन्वयो न स्यात् । इत्येवमक्षवलये करधृतत्वस्य मुख्यतयाऽन्वयसिद्धौ पश्चात् कलङ्के उपचारात् कथंचित् करधृतत्वमुपपादनीयम्, तथाहि–करशब्दश्लेषवशादुपस्थितस्य किरणस्य कलङ्काधारमण्डलसान्निध्यसंबन्धेन कलङ्काधारत्वमुपचर्यत इति–इति ॥

'अयमङ्गाङ्गिभावरूपः संकरः शब्दालंकारयोर्न संभवति, शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किंतु संसृष्टिरेव'–इत्यलंकारसर्वस्वकारमतं दूषयति **एवंरूपश्चेति**। अनुग्राह्यानुग्राहकरूपश्चेत्यर्थः । उदाहरति **राजतीति** । रत्नाकरकविकृते हरविजयकाव्ये पञ्चमसर्गे पर्वतवर्णनप्रस्तावे पद्यमिदम् । इयं तटी स्थली राजति शोभते इत्यन्वयः । कीदृशी ?–अभिहतोऽभिघातं प्राप्तः दानवानां दनुजानां (दैत्यानां) रासः क्रीडा सिंहनादशब्दो वा यस्यां सा अभिहतदानवरासा; अतिपाती शीघ्रगामी सारावश्च (आरावेण शब्देन सहितश्च) नदो यस्यां सा अतिपाति-साराव-नदा । एवं सा प्रसिद्धा गजता गजसमूहः यूथं स्वकुलम् अतिपाति अतिशयं रक्षति चेत्यन्वयः । किंभूता ?–अविरतेन संततेन दानेन मदजलेन वरा श्रेष्ठा अविरतदानवरा; सारा बलिष्ठा; वनं द्यति खण्डयतीति वनदा वनखण्डिकेत्यर्थः । आर्यागीतिश्छन्दः, " आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥ "–इति लक्षणात् ।

अत्र शब्दालंकारयोरङ्गाङ्गिभावं संकरं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । द्वितीयचतुर्थपादयोर्यमकम् अनुलोमप्रतिलोमश्चित्रनामाऽलंकारश्च, तयोः परस्परापेक्षत्वात् अनुग्राह्यानुग्राहकसंकर इत्यर्थः । **अनुलोमप्रतिलोमश्चेति** । द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरमारभ्य अनुलोमेन (अनुक्रमेण) पाठे यादृशी पदावली, तयोरन्त्याक्षरमादाय प्रतिलोमेन

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ १४० ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः, समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्,–

(व्युत्क्रमेण) पाठेऽपि तादृश्येवायातीति । **चित्रभेदः** चित्रनामा शब्दालंकारः । **पादद्वयगते इति** । पादद्वयगतं च पादद्वयगतश्चेति रीत्या एकशेषे " नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् " (१।२।६९)–इति पाणिनिसूत्रेण क्लीबमेव शिष्यते, अतः पादद्वयगते इति नपुंसकतोपपत्तिः, एवं परत्रापि । **परस्परापेक्षे इति** । पादयमकानुलोमप्रतिलोमयोः प्रत्येकमेव दुष्करतया विदग्धमनोऽनुरञ्जकम्, तयोः साहित्यं तु सुतरां (अतिशयेन) विदग्धमनोऽनुरञ्जकमिति परस्परचारुत्वातिशये परस्परमपेक्षेते इत्यभिप्रायः । केचित्तु, एकव्यञ्जकानुप्रवेशलक्षणस्तृतीय एवात्र संकरो, नत्वनुग्राह्यानुग्राहकसंकर इत्याहुः ॥

द्वितीयं संदेहरूपं संकरं लक्षयति **एकस्य चेति** । चकारेण पूर्वसूत्रात् संकरोऽनुकृष्यते । एकस्य एकतरस्यालंकारस्य ग्रहे निश्चये न्यायदोषाभावात् न्यायः साधकप्रमाणम्, दोषो बाधकप्रमाणं तयोरभावात् यः अनिश्चयः संदेहः स च संकर इत्युच्यते इत्यर्थः । उभयत्र साधकबाधकप्रमाणाभावप्रयुक्तस्तुल्यकोटिकः संशयः संदेहसंकर इति भावः । व्याचष्टे **द्वयोर्बहूनामित्यादि** । **एकत्र** एकस्मिन्काव्ये । **समावेशेऽपि** स्वरूपतः सत्त्वेऽपि । **विरोधात्** अहिनकुलस्येव छायाऽऽतपयोरिव वा एकत्रावस्थानासहस्वभावत्वात् । **यत्र** यस्मिन्काव्ये । **युगपत्** एककाले । **अवस्थानं** निश्चयः । ननु वस्तुस्वरूपसत्त्वे किमिति न निश्चय इत्यत आह **नचेत्यादि** । न्यायदोषाभावादित्यस्य व्याख्यानमिदम् । **येन** हेतुना । **निश्चयाभावरूपः** अनिश्चयात्मा । **द्वितीयः** अन्यः । सूत्रे विशेष्यं पूरयति **संकर इति** । संकर इति कथं लब्धमित्यत आह **समुच्चयेनेति** । समुच्चयबोधकेन सूत्रस्थचकारेणेत्यर्थः । **आक्षेपात्** (पूर्वसूत्रतः) अनुवृत्तेः ।

अत्राहुश्चक्रवर्त्यादयः, **विरोधादिति** । कवितात्पर्यग्राहकयोरन्योऽन्यप्रतिबन्धादित्यर्थः । **आक्षेपादिति** । अनुकर्षणादित्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनानन्ददायीत्यादिषु अलंकाराणां निश्चय एव, तथाऽपि किमयमलंकारः कवितात्पर्यविषयोऽयं वेत्याकारः संदेहोऽत्र विवक्षितः, अत एवाह वृत्तिकारः,–" अलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि "–इति । अत एव च विरोधपदमन्यथैव योजितम्, अन्यथा समावेशेऽपि विरोधादित्यसंगत्यापत्तेः । एवं निश्चयोऽपि कवितात्पर्यविषयत्वेन निश्चयो बोद्धव्य इति ॥

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥

अत्र, समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किम् (अब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन, कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा ?–इति संदेहः । यथा वा,

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥

अत्र, किं (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत, (वदनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किंवा

संदेहसंकरमुदाहरति जहेति । "यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥"–इति संस्कृतम् । गभीरः गम्भीरः । रत्ननिर्भरः रत्नपूर्णः । निर्मलच्छायः स्वच्छकान्तिकः । विधिना विधात्रा । स्पष्टमन्यत् । आर्या विपुला । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४४ पृष्ठे) ।

अत्र संदेहसंकरं दर्शयति अत्रेत्यादि । प्रस्तुते इति । वर्णनीयत्वेन प्रकृते सतीत्यर्थः । विशेषणसाम्यादिति । गभीरादिश्लिष्टविशेषणमहिम्नेत्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतिरित्यर्थः । समासोक्तिरिति । ननु सरसपानीयत्वस्य पुरुषेऽसंभवात्कथं विशेषणसाम्यमिति चेन्न, पुरुषपक्षे सरसपानीयशब्देन लक्षणया परोपभोग्यवस्तुमत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति महेश्वरः, वस्तुतस्तु "सरसवाणीओ"–इति पदस्य पुरुषपक्षे सरसवाणीकः (मधुरवाक्)–इत्यर्थाद्विशेषणसाम्यमिति विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पणे माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते च स्पष्टम् । मुखेन वर्णनद्वारा । प्रस्तुतस्य प्रस्तुतपुरुषविशेषस्य । प्रतीतेः प्रतिपत्तेः । इति संदेहः इति संदेहसंकर इत्यर्थः, एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावात् अनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्चेति भावः ॥

एवं द्वयोरलंकारयोः संदेहसंकरमुदाहृत्य, संप्रति बहूनां संदेहसंकरमुदाहरति नयनेति । नयनयोरानन्दं ददातीति नयनानन्ददायि एतत् इन्दोः बिम्बं मण्डलं प्रसीदति प्रसन्नं भवति, द्योतते इति यावत् । निरुद्धा आशा येन तत् निरुद्धाशम् इदं तमः अधुनाऽपि अविशीर्णं न नष्टम् ?–इत्यर्थः । बिम्बपक्षे आशा दिक्, तमोऽन्धकारः । वक्त्रपक्षे आशा अभिलाषः, तमो विरहजन्यमूढता ।

अत्र बहूनामलंकाराणां संदेहरूपं संकरं दर्शयति अत्रेत्यादि । भङ्ग्यन्तरेण प्रकारान्तरेण । अभिधानात् । कामस्योद्दीपकोऽयं कालः–इत्युक्त्वा अस्मिन् काले च-

(एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा ?—इति बहूनां संदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) । दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) तत्र,

'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।'

—इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

न्द्रबिम्बं नयनानन्ददायीत्यनेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्; नयनानन्ददायि चन्द्रबिम्बवत्त्वं कामोद्दीपकत्वनियतमिति एकतरस्य प्रतिपादने अन्यतरस्य प्रतीतिर्भवतीति । एतेन ईदृशमपि पर्यायोक्तं भवतीत्यायातीति विवरणकाराः । **उतेति** । 'एतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकत्वेन'—इति शेषः । **अतिशयोक्तिः** निगीर्याध्यवसानरूपा । **रूपकमिति** । निगरणाभावादिति भावः । **तयोः** वक्त्रबिम्बयोः । **समुच्चयविवक्षायामिति** । चकाराभावेऽपि "गामश्वं पुरुषं पशुम्"—इत्यादिवत् समुच्चयार्थकचकारादिकल्पनया 'इन्दुबिम्बं प्रसीदति, एतत् वक्त्रं च प्रसीदति'—इति विवक्षायाम् एकतरस्यैव प्रकृतत्वे क्रियादीपकमित्यर्थः । **तुल्ययोगितेति** । उभयोरपि प्रकृतत्वे तुल्ययोगितेत्यर्थः । **प्रदोषसमये इति** । प्रदोषसमयवर्णने इत्यर्थः । 'चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे'—इति शेषः । **विशेषणेति** । आनन्ददायित्वरूपेत्यर्थः । **अवगतौ** प्रतीतौ । **समासोक्तिरिति** । प्रस्तुतवर्णने विशेषणमहिम्नाऽप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तेरुक्तत्वादिति भावः । **मुखनैर्मल्येति** । मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावात् चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः । **बहूनाम्** अलंकाराणाम् । **अयमेवेति** । संदेहात्मा संकर इत्यर्थः । न्यायदोषयोरभावादिति भावः ॥

न्यायदोषयोः संभवेऽयं संकरो न भवतीत्याह **यत्र त्विति** । **न संशयः** न संदेहसंकरः । न्यायदोषशब्दयोरर्थमाह **न्यायश्चेत्यादि** । **तत्र** साधकबाधकयोर्मध्ये । साधकावतारमुदाहरति **सौभाग्यमिति** । ज्योत्स्ना यथा शशिनः सौभाग्यं वितनोति, एवं हासद्युतिः हासशोभा शशिसदृशवक्त्रस्य सौभाग्यं वितनोतीति वाक्यार्थः । अत्र हासद्युतिः 'वक्त्रं शशीव'—इत्युपमायाः साधिका, न तु 'वक्त्रमेव शशी'—इति रूपकस्य बाधिका । तदेवाह **इत्यत्रेति** । **मुख्यतयेति** । स्वारस्येन लक्षणादिकं विना संबद्धतयेत्यर्थः । **अवगम्यमाना** प्रतीयमाना । **वक्त्रे इति** । विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीते इत्यर्थः, वक्त्रस्य प्रधान-

'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः'

–इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

तया प्रतीताविति यावत् । **उपमायाः** वक्त्रं शशीवेत्युपमायाः । **साधकमिति** । " सामान्ये नपुंसकम् "–इति वार्तिकेन नपुंसकत्वं बोध्यम्, यद्वा, साधकं प्रमाणमित्यर्थः । **शशिनीति** । विशेष्यतया शशिनि प्रतीते इत्यर्थः, शशिनः प्रधानतया प्रतीताविति यावत् । **तथा** आनुकूल्यानुरूपेण । **रूपकं** वक्त्रमेव शशीति रूपकम् । **तस्या इति** । हासद्युतेरित्यर्थ इति माणिक्यचन्द्रसोमेश्वरकृतयोः संकेतयोः स्पष्टम् । 'तस्य '–इति पाठे हासस्येत्यर्थः । **अबाधकतेति** । हासपदेन विकासलक्षणायां कथंचिदर्थघटनादिति भाव इति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । उक्तं च विवरणेऽपि,–हासद्युतेः वक्त्रे मुख्यतयैवान्वयसंभवात् हासद्युतिः वक्त्रस्य प्रतीतौ यथा अनुकूला, न तथा शशिनः प्रतीतौ प्रतिकूला, हासपदस्य विकाशपरत्वं परिकल्प्य कथंचित् शशिन्यप्यन्वयसंभवादिति ॥

एवमुपमायाः साधकावतारमुदाहृत्य, संप्रति रूपकस्य साधकावतारमुदाहरति **वक्त्रेन्दाविति** । 'किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति, नयनानन्दं विधत्ते न किं, वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् । वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते, दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तवाप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥ '–इति रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के पद्यमिदम् । तव वक्त्रमेव इन्दुस्तस्मिन् सति अयमपरः शीतांशुश्चन्द्रः यत् उज्जृम्भते, अभ्युद्यतः उदयं प्राप्तो वा, तत् वृथेत्यर्थः । अत्रापरत्वं 'वक्त्रमेव इन्दुः '–इति रूपकस्य साधकम्, नतु 'वक्त्रम् इन्दुरिव '–इत्युपमायाः बाधकम् । तदेवाह॰ **इत्यत्रेति** । **इन्दोरिति** । इन्दोः प्रधानतया प्रतीतावित्यर्थः । **अनुगुणमिति** । अनुकूलमित्यर्थः, अपरत्वस्य पूर्वापेक्षित्वात् प्रथमेनेन्दुनाऽवश्यं भाव्यमिति वक्त्रेन्दावित्यत्र वक्त्रे इन्दुतादात्म्यारोपरूपस्य रूपकस्य साधकत्वम्, उपमायां तु वक्त्रत्वेन मुखस्य प्रतीतौ शीतांशावपरत्वप्रतीतिर्न स्यात्, इन्द्वन्तरस्याप्रतीतेरिति भावः । उक्तं च विवरणकारैरपि,–यथा 'अयमपरः पण्डितः '–इत्यत्र पण्डितस्य विशेषणम् अपरत्वं पण्डितान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्याययति, तथा 'अपरः शीतांशुः '–इत्यत्र चन्द्रस्य विशेषणतया उपात्तम् अपरत्वं चन्द्रान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्याययति; चन्द्रान्तरस्य पूर्वोक्तत्वं तु 'वक्त्रेन्दौ '–इत्यत्र रूपके एव भवति, तथैव उपमानस्य चन्द्रस्य प्रधानतया प्रतीतिरिति । **नतु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति** । न तु वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीतौ प्रतिकूलमित्यर्थः । इन्दुतुल्ये मुखे सति किमपरेण मुख्येन चन्द्रेणेति यथाकथंचिदर्थघटनात् वक्त्रप्राधान्ये न प्रतिकूलमिति उपमाया न बाधकमिति भावः ।

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्।'

—इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवात्।

'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः।'

—इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम्, नतु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः। एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम्॥

उक्तं च विवरणकारैरपि, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमभ्युपगम्य वक्त्रपदसान्निध्यात् अपरशब्दस्य वक्त्रापेक्षया अपर इति समुदितस्यार्थस्यापि कल्पनसंभवादिति। एवं चानयोरुदाहरणयोर्यत्कोटेः साधकमस्ति, तत्कोट्यंशे संशयस्योत्कटत्वात्, संकरलक्षणे च तुल्यकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नात्र संदेहसंकर इत्याशय इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्॥

बाधकावतारे उदाहरति **राजेति**। हे नृप लक्ष्मीः नारायणप्रेयसी राजैव नारायणस्तं त्वां निर्भरं गाढं यथा स्यात्तथा आलिङ्गतीत्यर्थः। अत्र, आलिङ्गनं 'राजा नारायण इव'—इत्युपमायां बाधकम्, स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात्; तदेवाह **इत्यत्रेति**। पुनःशब्दस्त्वर्थे। **सदृशमिति**। नारायणसदृशं (नारायणभिन्नं) राजानमित्यर्थः। **परप्रेयसी** नारायणप्रिया। **असंभवादिति**। अनुपपत्तेरित्यर्थः, अनुचितत्वादिति भावः। न चैवमालिङ्गनं रूपके साधकमिति वाच्यम्, तद्बीजस्याग्रेऽनुपदमेव 'विध्युपमर्दिन'—इत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्।

उपमायाः बाधकावतारे उदाहृत्य, संप्रति रूपकस्य बाधकावतारे उदाहरति **पादाम्बुजमिति**। अस्य पूर्वार्धं तु "आनन्दमन्थरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य"—इति बोध्यम्। देवीलघुस्तवे पद्यमिदम्। चन्द्रचूडचरिते पद्यमिदमिति सोमेश्वरोक्तं तु चिन्त्यमेव। अम्बिकायाः पार्वत्याः पादाम्बुजम् अम्बुजसदृशः पादो नः अस्माकं विजयाय भवतु। कीदृशम्? मञ्जुना मधुरेण मञ्जीरस्य नूपुरस्य शिञ्जितेन शब्देन मनोहरमित्यर्थः। **अम्बुजे इति**। अम्बुजस्य प्राधान्येन प्रतीतावित्यर्थः। **असंभवादिति**। अम्बुजे मञ्जीरशिञ्जितस्याभावादित्यर्थः। **रूपकस्येति**। पाद एवाम्बुजमिति रूपकस्येत्यर्थः। **बाधकमिति**। तथा च पादोऽम्बुजमिवेत्युपमैवेति भावः। ननु मञ्जीरशिञ्जितं यथा अम्बुजप्रतिकूलत्वेन बाधकतया व्यपदिश्यते, तथा पादेऽनुकूलत्वेन साधकतयाऽपि कथं न व्यपदिश्यते इति शङ्कां निराकरोति **नत्विति**। **विध्युपमर्दिन इति**। विधेः

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च,

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया, यत्, उभावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्,–

विधानस्य (प्रकृते पादेऽम्बुजत्वविधानरूपस्य रूपकस्य) उपमर्दिनः निराकर्तुरित्यर्थः । **तदपेक्षया** उपमासाधकापेक्षया । **उत्कटत्वेन** बलीयस्तया । **प्रतिपत्तेरिति** । इदमत्र निराकरणम्, प्राधान्यं हि व्यपदेशनियामकम्, "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति" इति नियमात्, प्राधान्यं च बलवत्त्वम्, प्रकृते च (स्वपक्षरक्षणात् परपक्षनिराकरणस्येव) उपमासाधनात् रूपकबाधनस्यैव बलीयस्त्वमिति बाधकतयैव व्यपदेशो युक्त इति–इति विवरणे स्पष्टम् । **विध्युपमर्दीति** । स्वविरोधिकोटिभूतविध्युपमर्दीत्यर्थः; उपमासाधकमित्युक्ते किंचिद्रूपकस्यापि साधकं स्यादिति संदेहो नापैति, बाधके त्वभिहिते तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः संदेहोच्छेद इत्याशय इत्युद्द्योतः ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपेऽपि,–"नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति, पादेऽनुकूलत्वात्, तत्कथं रूपकबाधकतामात्रमस्योच्यते, नतूपमासाधकत्वमपीति; एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूलं तद्बाहुल्येनापरत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम्, अन्यथा तथात्वस्यैवासंभवात्–इतिचेत्, सत्यम्, किंतु यस्य यथात्वमुत्कटं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः, अत्र तु विध्युपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयते इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं "विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः" इति । अन्ये तु, तदन्यथा व्याचक्षते,–विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकम्, तदुपमर्दि च तस्माद्बलीयः, एतदुक्तं भवति; मञ्जीरशिञ्जितस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति, यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते, तथाच तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेश इति"–इति ।

एवमिति । एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्वं सुधीभिः परिभावनीयमित्यर्थः । यथा, 'यस्यानिशं दिविषदश्चरणारविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः'–इत्यादौ उत्तंसनमुपमाबाधकमिति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

एकपदप्रतिपाद्यं तृतीयं संकरं लक्षयति **स्फुटमिति** । चकारेण संकरोऽनुकृष्यते । एकत्र विषये एकस्मिन् पदे यत् शब्दार्थालंकृतिद्वयं शब्दालंकारोऽर्थालंकारश्चेति द्वयं स्फुटं स्पष्टं यथा स्यात्तथा व्यवस्थितं भवति, सोऽपि संकर इत्यर्थः । एकत्र विषये इत्यस्यार्थमाह **अभिन्ने एव पदे इति** । स्फुटमिति विवृणोति **स्फुटतयेति** । व्यव-

स्पष्टोल्लसत्किरण-केसर-सूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥

स्थितमिति व्याचष्टे **व्यवस्थां समासादयत इति** । व्यवस्थाम् अवस्थितिम् । **समासादयतः** प्राप्नुतः । **अपरः संकर इति** । एकपदप्रतिपाद्यस्तृतीयः संकर इत्यर्थः । स्फुटमित्यनेनास्फुटालंकारद्वयसंसर्गस्य नालंकारत्वम्, वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितमित्युद्द्योते स्पष्टम् । यत्तु 'यः कौमारहरः' (८ पृष्ठे)—इत्यत्र विभावनाविशेषोक्त्योरस्फुटत्वान्न संकर इति वक्तुं स्फुटोक्तिरिति कमलाकरसरस्वतीतीर्थाभ्यामुक्तं तत्तु भ्रममूलकमेव, तत्रैकपदप्रतिपाद्यत्वाभावेनास्य संकरस्याप्राप्तेः, किंतु संदेहसंकरस्यैव प्राप्तेरिति बोध्यम् ।

अत्र शब्दार्थालंकारावित्युपलक्षणम्, 'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया' (८१६ पृष्ठे)—इत्यादौ शब्दालंकारयोरनुप्रासयमकयोः, 'वक्त्रारविन्दमधुलुब्धमधुव्रताश्च धावन्त्यमी बकुलवञ्जुलकुञ्जमध्ये'—इत्यादावर्थालंकारयोः रूपकातिशयोक्त्योश्चायमेव संकरोऽवधेय इति विवरणे स्पष्टम् । वक्त्रमेवारविन्दमिति रूपकम्, मधुव्रता इति निगीर्याध्यवसानरूपाऽतिशयोक्तिरिति बोध्यम् । उक्तं च प्रदीपेऽपि,—शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः, शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात्, यथा, 'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया'—इत्यादावनुप्रासयमकयोरिति ॥

उदाहरति **स्पष्टोल्लसदिति** । रत्नाकरकविकृते हरविजयकाव्ये एकोनविंशे सर्गे संध्याकालवर्णनमिदम् । अथो अनन्तरं दिवस एव अरविन्दं पद्मं संचुकोच निमिमील (संकुचितं बभूव)—इत्यन्वयः । कीदृशम् ? स्पष्टं यथा स्यात्तथा उल्लसन्तः किरणा एव केसराः किञ्जल्काः यस्य तादृशं सूर्यबिम्बं सूर्यमण्डलमेव विस्तीर्णा कर्णिका वराटो (बीजकोशः) यस्य तथाभूतम् । "कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे ॥"—इति मेदिनी । पुनः कीदृशम् ? श्लिष्टाः मिथः संबद्धाः अष्टौ दिश एव दलकलापाः दलसमूहाः यस्य तच्चतत्, मुखं रात्रेरारम्भः तदवतारेण बद्धा निरुद्धाऽन्धकारात्मिका मधुपावलिः भ्रमरपङ्क्तिर्यत्र तादृशं चेत्यर्थः । "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि"—इति विश्वः । मुषावतारेति पाठे 'श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापम्'—इति भिन्नं पदम् । उषायाः रात्रेरवतारेणेति प्राग्वत् । "उषा रात्रिर्निशीथिनी"—इति हैमः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र, एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ॥

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ १४१ ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया, संदेहेन, एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्य ?–इति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दो-

---

अत्र रूपकानुप्रासयोरेकपदानुप्रवेशरूपः संकरः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । अत्र पदत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ–इति प्रदीपः । **प्रत्येकं** समस्तैकपदे, किरणकेसरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिकदिग्दलकलापेत्यत्रेत्युद्द्योतः ॥

संकरस्योक्तं त्रैविध्यमुपसंहरति **तेनेति** । तेन उक्तरीत्या असौ संकरः त्रिरूपः त्रिप्रकारः परिकीर्तितः कथित इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे **तदयमिति** । **तत्** तस्मात् । **एकपदप्रतिपाद्यतयेति** । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः, यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवादिति प्रभायां स्पष्टम् । चकारो भिन्नक्रमः, व्यवस्थितत्वाच्चेति संवन्धः । **त्रिप्रकारः** त्रिप्रकारकः । **व्याकृतः** व्याख्यातः । **प्रकारान्तरेणेति** । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । विवरणकारास्तु "संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालंकारसंकरः । सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा । तिलतण्डुलवद्व्यक्ता छायादर्शवदेव च । अव्यक्ता क्षीरजलवत् पांसुपानीयवच्च सा ॥ व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते । चित्रवर्णवदन्यस्मिन् नानालंकारसंकरे ।"–इति भोजराजोक्तप्रकारेणेत्याहुः । तत्र हेतुमाह **आनन्त्यादिति** । शब्दगतत्वेन, अर्थगतत्वेन, शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम्, उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय तु अनन्तत्वात्तत्संकरो वक्तुं न शक्यते इत्यर्थः । तदेवाह **शब्दार्थेत्यादि** । पूर्वं 'व्यवस्थितत्वाच्च'–इत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम् । "कुतः पुनरेष नियमः"–इत्यादिशङ्कोत्थापनाय प्रतिजानीते **प्रतिपादिता इत्यादि** । नवमोल्लासे दशमोल्लासे नवमसमाप्तौ (६०१ पृष्ठे) च यथाक्रमं निरूपिता इत्यर्थः । **त्रैविध्यजुष इति** । शब्दगतत्वेनार्थगतत्वेनोभयगतत्वेन त्रैविध्यवन्त इत्यर्थः ॥

ननु त्रिविधानामप्येषामलंकाराणां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष नियमः कश्चित् शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चित् शब्दार्थयोरितीति शङ्कते **कुत इत्यादि** । **नियम इति** । प्रतिनियम इति पाठे प्रतिष्ठितो नियम इत्यर्थः । **एतेषाम्** अलंकाराणाम् । समाधत्ते **उक्तमत्रेति** । अस्मिन्विषये उक्तमित्यर्थः । 'नवमोल्लासे श्लेषालंकारप्रकरणे (९८१ पृष्ठे)–इति शेषः । पूर्वं श्लेषालंकारप्रकरणे उक्तमपि दृढीकर्तुं पुनः स्मारयति

षगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात्, ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति, एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृ-

---

यथेति । दोषगुणालंकाराणामिति । न केवलमलंकारेष्वेवायं नियमः, अपि तु दोषगुणयोरपीति सूचयितुं दोषगुणोक्तिः । शब्दार्थोभयगतत्वेनेति । शब्दगतत्वेन, अर्थगतत्वेन, उभयगतत्वेन चेत्यर्थः। अत्र 'यथासंभवम्'–इति शेषो बोद्धव्यः, दोषगुणयोरुभयगतत्वविरहात् । व्यवस्थायां व्यवस्थाविषये । अन्वयव्यतिरेकाविति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः। यथा, धूमसत्त्वे वह्निसत्त्वमन्वयः, वह्न्यभावे धूमाभावो व्यतिरेक इति बोध्यम् । एवकारेण अलंकारसर्वस्वकारोक्तस्य आश्रयाश्रयिभावस्य व्यवच्छेद इति प्राक् (९८१ पृष्ठे) निरूपितम् । प्रभवतः समर्थौ भवतः । अभावादिति । एतच्च "योऽलंकारो यदाश्रितः"–इत्यादिग्रन्थेन स्फुटीभविष्यति । फलितमाह ततश्चेति । यदीयान्वयव्यतिरेकाविति । यदीयौ यत्संबन्धिनौ (शब्दाद्यन्यतमसंबन्धिनौ) अन्वयव्यतिरेकौ भावाभावावित्यर्थः । क्वचित्तु "यदीयौ भावाभावौ"–इत्येव पाठः । अनुविधत्ते अनुसरति । व्यवस्थाप्यते इति । एवं च शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वे शब्दगतत्वम्, शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वे अर्थगतत्वम्, कस्यचित्परिवृत्त्यसहत्वे कस्यचिच्च परिवृत्तिसहत्वे उभयगतत्वमिति भावः ॥

एवं चेति । "योऽलंकारः"–इत्याद्युक्तरीत्या शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः । पुनरुक्तवदाभासः तनुवपुरित्यादिरूपः (६०२ पृष्ठे)। परम्परितरूपकं विद्वन्मानसहंसेत्यादिरूपम् (६६० पृष्ठे)। उभयोः शब्दार्थयोः । भावाभावेति । भावः सत्त्वम्, अभावोऽसत्त्वम्, तदनुविधायितया तदनुसारित्वेनेत्यर्थः । उभयालंकारौ शब्दार्थालंकारौ । अयं भावः, तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य कृशत्ववाचकस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहत्वाच्चार्थान्वयव्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम्; एवं विद्वन्मानसहंसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसशब्दस्य श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वात् हंसशब्दस्य च परिवृत्तिसहत्वादुभयालंकारत्वमिति । इत्थं दृष्टान्तं प्रदर्श्य, संप्रति दार्ष्टान्तिकं दर्शयति तथेति । तद्वदित्यर्थः । शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासेति । शब्दमूलकार्थान्तरन्यासेत्यर्थः, 'उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः । ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥'–इति दाक्षिण्यशब्दमूलकोऽर्थान्तरन्यास इति भावः । प्रभृतिपदात् 'सकलकलं पुरमेतज्जातम्' (९८४ पृष्ठे)–इति

तयोऽपि द्रष्टव्याः; अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः । योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ॥

शब्दसाम्यनिबन्धनोपमादीनां संग्रहः । अयं भावः, दाक्षिण्यशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, अन्येषां तु परिवृत्तिसहत्वादर्थान्वयव्यतिरेकावित्यर्थान्तरन्यासस्योभयालंकारत्वम्; एवम्, सकलकलशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, इतरेषांतु परिवृत्तिसहत्वादर्थान्वयव्यतिरेकावित्युपमायाः उभयालंकारत्वमिति । चक्रवर्त्यादयस्तु, **शब्दहेतुकेति** । 'क्षणदाऽसावक्षणदा' (१७९ पृष्ठे)–इत्यादौ शब्दशक्तिमूलकविरोधालंकाराङ्गभूतार्थान्तरन्यासेत्यर्थ इत्याहुः । तत्रापि क्षणदादिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, उत्तरार्धगतशब्दानां तु परिवृत्तिसहत्वादर्थान्वयव्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वमिति बोध्यम् । नन्वेतेषामर्थान्तरन्यासप्रभृतीनामुभयालंकारत्वे कथमुभयालंकारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालंकारप्रस्तावे गणनमित्यत आह **अर्थस्येत्यादि** । तत्र अर्थान्तरन्यासादावुभयालंकारे । **वैचित्र्यं** चमत्कारकारित्वम् । **उत्कटतया** प्रकटतया । इति हेतोः । **वाच्यालंकारमध्ये** अर्थालंकारमध्ये । **वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव** उभयालंकारत्वमविवक्षित्वैव । **लक्षिताः** पठिताः । उक्तं चोद्द्योतेऽपि, **उत्कटतयेति** । साध्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवैचित्र्यस्योत्कटतया पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारमध्ये गणितः, वास्तवं सिद्धान्तसिद्धं तु सर्वेषामुभयालंकारत्वमिति बोध्यमिति ॥

यत्तु अलंकारसर्वस्वे उक्तं "योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीयोऽलंकारः, तेनाश्रयाश्रयिभाव एव शब्दार्थोभयालंकारव्यवस्थायां बीजम्, नान्वयव्यतिरेकौ"–इति, तद्दूषयति **योऽलंकार इत्यादि** । **कल्पनायाम्** अलंकारसर्वस्वकाराभिमतायाम् । **तदाश्रयणमिति** तत् तादृशम् अन्वयव्यतिरेकरूपं यत् आश्रयणमित्यर्थः । **अन्तरेण** विना । **विशिष्टस्य** विशेषवतः विलक्षणस्य प्रसिद्धस्येति यावत् । **आश्रयाश्रयिभावस्य** आधाराधेयभावस्य । **अभावादिति** । संभावनादिरूपस्य उत्प्रेक्षादेरात्मादिगतत्वेनार्थाश्रितत्वविरहादित्यर्थ इति विवरणे स्पष्टम् । ननु विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावेऽपि यथाकथंचिदाश्रयाश्रयिभावोऽस्त्येवेति चेन्न, तथा सति शब्दार्थीयानामलंकाराणामर्थशब्दीयत्वापत्तेः । फलितमाह **इतीति** । तस्मादित्यर्थः । **यथोक्तनिमित्त एवेति** । यथोक्तम् अन्वयव्यतिरेकरूपं निमित्तं यस्य स एवेत्यर्थः । **परस्परव्यतिरेकः** अन्योऽन्यभेदः । **ज्यायानिति** । समीचीन

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः॥ १४२॥

तथाहि, अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धताम्, अपुष्टार्थत्वम्, प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात्। क्रमेणोदाहरणम्,–

इत्यर्थः। उक्तं चोद्द्योतकारैरपि, विशिष्टस्य तत्तदाश्रयविशिष्टस्य। ज्यायानिति। साक्षात् शब्दाश्रितत्वस्य यमकखड्गबन्धादौ, साक्षादर्थाश्रितत्वस्योत्प्रेक्षासमासोक्त्यादावसंभवात्कथंचित्तदाश्रितत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् परिवृत्त्यसहशब्दाश्रितत्वं तत्सहशब्दार्थाश्रितत्वं वाच्यम्, तथा च कथंचिदाश्रितत्वांशप्रवेशो विफल इत्याशय इति। वस्तुतस्तु चक्रवर्तिकृतं व्याख्यानमेव रुचिरम्, तथा हि, "विशिष्टस्येति। आश्रयाश्रयिभावकल्पनायामतिरिक्तसंबन्धाभावेन स्वरूपसंबन्धे एव विश्रान्तौ तत्र चान्वयव्यतिरेकयोरेव निर्णायकत्वादित्यर्थः। आश्रयाश्रयिभावस्येत्यनन्तरम् 'अधिकस्य'–इति पूरणीयम्। यद्यपि निर्णायकेन निर्णेयस्य नान्यथासिद्धिः, अन्यथा वस्तुतः स्वरूपसंबन्धासत्त्वे किं निर्णायकावन्वयव्यतिरेकौ, किंच, एते शब्दालंकारा एतेऽर्थालंकारा एते उभयालंकारा इति विशिष्टप्रत्ययसाक्षिकेण तेनैवोपपद्यते शब्दाद्यलंकारव्यवस्था, तथाऽपि सर्वेषामेवालंकाराणां सर्वालंकारत्वं शब्दार्थीयानामर्थशब्दीयत्वं वेति वादिविप्रतिपत्तिनिराकरणेऽन्वयव्यतिरेकौ विनाऽनुभवोऽपि प्रमाणयितुं न शक्यते इति तावेवोपन्यासार्हावित्यत्र तात्पर्यम्। तदुक्तम्, तदाश्रयणमन्तरेणेति। ज्यायानिति। वादिनिराकरणे तस्यावश्यकत्वादिति भावः। एतावताऽपि स्वरूपसंबन्धपक्षः परमसमीचीनः, तावता वादापरिसमाप्तेर्नेतु स्वपक्ष एव न भवतीति स्मर्तव्यम्।"–इति। इति संकरः॥ ६१॥

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहिताः, ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित् संभविनोऽपि उपेक्षिताः? आद्येऽनुभवविरोधः, अन्त्ये न्यूनतेत्यतः, तान् दोषान् स्मारयित्वा उक्तदोषेष्वन्तर्भावयन्नाह एषामिति। एषां शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणां च केचन कतिचित् दोषाः संभवन्तोऽपि उक्तेषु सप्तमोल्लासोक्तेषु दोषेषु यथायोगं यथासंभवम् अन्तर्भवन्ति समाविशन्तीति हेतोः अस्माभिः पृथक् न प्रतिपादिता इत्यर्थः। तथाहीति। अन्तर्भावं दर्शयामीत्यर्थः। तत्र शब्दालंकारेषु योऽनुप्रासस्तस्य दोषाणामुक्तेष्वन्तर्भावमाह अनुप्रासस्येति। वैफल्यं चमत्काराजनकत्वम्। वृत्तिविरोधः वृत्तेः उपनागरिकादेः (५९६ पृष्ठे) विरोधः प्रतिकूलता। प्रतिकूलवर्णतां चेति। माधुर्यव्यञ्जिकायां वृत्तौ शब्दत एव टवर्गादेः, ओजोव्यञ्जिकायामुद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्धस्यार्थतः पर्युदासादिति

चक्री चक्रारपङ्क्तिं, हरिरपि च हरीन्, धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्,
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः, कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां, जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ॥

भण तरुणि ! रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुरेन्दुमुखि ! ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥

भावः । न व्यतिक्रामन्ति नातिवर्तन्ते, किंतु तत्रैवान्तर्भूता भवन्तीत्यर्थः । तत्स्वभावत्वादिति । तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः ॥

तत्र प्रसिद्ध्यभावस्य प्रसिद्धिविरुद्धतायामन्तर्भावे उदाहरति **चक्रीति** । मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनमिदम् । अहिमरुचेः सूर्यस्य सः स्यन्दनः रथः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु—इत्यन्वयः । स कः ? —जगदुपकृतये लोकोपकाराय नित्ययुक्तस्य निरन्तरप्रवृत्तस्य, सदा सज्जितस्य वा यस्य (रथस्य) चक्रारपङ्क्तिं चक्रकीलकपङ्क्तिं चक्री विष्णुः, हरीन् अश्वान् हरिः इन्द्रः, धूर्यानमुखं तत्रत्यध्वजानां पताकानाम् अग्रान् अग्रभागान् धूर्जटिः शिवः, अक्षं चक्रं, चक्रनाभिप्रोतं लोहदण्डं वा नक्षत्रनाथः चन्द्रः, अरुणं सारथिं वरुणः पाशी, कूबराग्रं युगंधराग्रं कुबेरः, रंहः वेगं सुराणां संघः देवसमूहः 'अन्वहं प्रतिदिनं प्रीतिप्रसन्नः सन् स्तौति'—इति सर्वान्वयि । प्रातः प्रसन्न इति पाठे प्रभातसमये प्रसन्नः सन्नित्यर्थः । 'धूर्ध्वजान्तान्'—इति क्वचित्पाठः । "धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्"—इत्यमरः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११२ पृष्ठे) ।

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तॄणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा, न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः, सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **कर्तृकर्मप्रतिनियमेन** चक्री चक्रारपङ्क्तिं स्तौतीति रीत्या ॥

वैफल्यस्यापुष्टार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति **भणेति** । भर्तृगृहगमनाय कृतावधारणां प्रति उपनायकस्योक्तिरियम् । युग्ममिदम्, "द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं, त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्, तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥"—इति लक्षणात् । हे, आनन्दस्यन्दी सुन्दरश्च यः इन्दुः शारदपूर्णिमाचन्द्रस्तद्वत् (प्रकाशमानं) मुखं यस्यास्तादृशि, सतीभिरुत्कृष्टाभिर्लीलाभिरुल्लपितुं वदितुं शीलं यस्यास्तथाभूते, अरुणौ सालक्तकौ चरणौ यस्यास्तथाभूते, हे तरुणि त्वं यदि रमणमन्दिरं भर्तृगृहं गच्छसि, तत् तदा त्व-

अनणुरणन्मणिमेखलम् अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकम् अकारणं कुरुते ॥

अत्र, वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्ठोत्कण्ठयेति । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

दीयं परिसरणं गमनं मे मम अकारणं निमित्तं विना रणरणकम् उत्कण्ठां किं कुतः कुरुते, (तत्) भण वदेत्यन्वयः । कीदृशं परिसरणम् ?—अनणु बहुतरं रणन्तः शब्दायमानाः मणयो यस्यां तादृशी मेखला काञ्ची यत्र तथाभूतम्, यद्वा, अनणु अनल्पं रणन्ती मणिमेखला यत्र तथाभूतम् । 'अननुरणत्'—इति पाठे शब्दरहितमणिमेखलमित्यर्थः, तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारादिति भावः । अविरतं संततं शिञ्जानं शब्दायमानं मञ्जु सुन्दरं मञ्जीरं नूपुरं यत्र तादृशं चेत्यर्थः । केचित्तु, रमणमन्दिरं क्रीडागृहम् । अत्र संबोधनविशेषणैर्नायिकायाः स्वाधीनपतिकात्वं निःशङ्कत्वं च व्यज्यते इत्याहुः । आर्या छन्दः ।

अत्र, वैफल्यस्यापुष्टार्थतायामन्तर्भावं दर्शयति **अत्र वाच्यस्येत्यादि** । अत्र, अनणुरणन्मणिमेखलमिति, अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरमिति च परिसरणविशेषणद्वयं 'त्वदीयं परिसरणमकारणं वृथा रणरणकं कुरुते'—इति वाच्यार्थस्य, तेन व्यङ्ग्यस्य भाविविरहस्य च न किंचिदुपकारे वर्तते, केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तमिति अपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते इति भावः । तदुक्तमुद्द्योते,—शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्रासस्सत्त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः, शब्दालंकाराणामपि अर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारित्वात्, शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण शब्दालंकारव्यपदेश इति । उक्तंच चक्रवर्त्यादिभिरपि,—**अत्र वाच्यस्येत्यादि** । क्रीडागृहं यदि गच्छसि तदा किमिति तव गमनं वृथा रणरणकं कुरुते इति वाक्यार्थे वैचित्र्याभावस्यानुभाविकत्वेन केवलं शब्दमात्रपर्याप्तोऽनुप्रास इत्यर्थापरिपोषादपुष्टार्थतेत्यर्थः । तथाच शब्दालंकारत्वेऽपि अनुप्रासादीनामर्थोपकारकत्वेनावश्यं भवितव्यमिति भावः । नहि शब्दालंकाराणां सर्वथाऽर्थमपुरस्कृत्यैव रसोपकारकत्वम्, परम्परासंबन्धेन शब्दवदर्थस्यापि घटकत्वात् । परंतु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् "प्राधान्येन व्यपदेशः"—इति न्यायात्तदीयत्वेन व्यपदेश इति, न तु सर्वथाऽर्थानपेक्षता । तदुक्तं "यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा"—(६६ पृष्ठे)—इति । एवंचार्थोपकारकत्वरूपद्वारबाधात् प्रकृतानुप्रासस्य चमत्कारानुपयोगित्वमेवेत्याशय इति ॥

वृत्तिविरोधस्य प्रतिकूलवर्णतायामन्तर्भावे उदाहरति **अकुण्ठेति** । इदं पद्यं सप्तमोल्लासे (३६८ पृष्ठे) उदाहृतम्, तत्रैव व्याख्यातं च । **आडम्बरः** समारम्भः । " आ-

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा,–

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भाः, ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥

उपमायाम्, उपमानस्य जाति-प्रमाणगतन्यूनत्वम्, अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः; धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्,–

डम्बरः समारम्भे फेरुगर्जितसूर्ययोः ''–इति विश्वः । परुषवर्णनिष्पाद्यश्चित्तक्षोभ इति केचित् । **पूर्वोक्तरीत्या** अष्टमोल्लासे गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या । **वृत्तिविरोध इति ।** शृङ्गारे हि उपनागरिका वृत्तिरुचिता, तां विहाय परुषाया अङ्गीकारात् यो माधुर्यव्यञ्जक-वृत्तिविरोधोऽनुप्रासदोषः स प्रतिकूलवर्णतैवेति भावः ॥

"यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपात्"–इति निषेधात् यमकस्य पादत्रय-गतत्वेन यमनं दोषः, स चाप्रयुक्तेऽन्तर्भवति, कविभिस्तथाऽप्रयोगादित्याह **यमकस्येति ।** **यमनं** निबन्धनम् । **अप्रयुक्तत्वमिति ।** एकस्मिन् द्वयोश्चतुर्षु वा पादेषु यमकं कविप्र-योगे दृष्टम्, न तु पादत्रये, अतः पादत्रये यमकम् अप्रयुक्तत्वदोष एवेत्यर्थः ।

तदुदाहरति **भुजंगमस्येति ।** सदम्भाः दम्भः कपटं तत्सहिताः, खला इत्यर्थः, दुष्टाभिसं-धानयुक्ता इति यावत् । "कपटोऽस्त्री व्याजदम्भौ"–इत्यमरः । दुरन्ततां दुःखग्राह्यान्तः-करणताम्, यद्वा, स्वीयां परिणामदुष्टतां निर्णयतोऽपि निश्चिन्वतोऽपि जन्तोः प्राणिनः चेतः चित्तं प्रसभं बलात्कारेण 'प्रमुखे'–इति पाठे आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः । क इव ?–सदम्भाः सत् विद्यमानम् उत्कृष्टं वा अम्भः तेजः (कान्तिः) यत्र तादृशो भु-जंगमस्य सर्पस्य मणिरिव । तेजसोऽप्यम्भःपदवाच्यत्वमस्ति, अत एव शस्त्र-स्फटिक-मौक्तिकादौ 'सपानीयमिदम्'–इति व्यवहारः परीक्षकाणाम् । तथा, ग्राहैर्नक्रैः अवकीर्णा व्याप्ता, सदम्भाः सत् समीचीनं (स्वच्छतरं) अम्भः उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवे-त्यर्थः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ॥

अर्थालंकारदोषेषु उपमादोषाणामुक्तेष्वन्तर्भावमाह **उपमायामिति । जातिप्रमाणे-ति ।** जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, प्रमाणं परिमाणं तद्गतेत्यर्थः । **तादृशी** जातिप्रमाणगता । **अनुचितार्थत्वमिति ।** अनुचितार्थत्वमेवेत्यर्थः । साधारणधर्मगतावपि दोषावुक्तदोषयो-रन्तर्भवत इत्याह **धर्माश्रये त्विति ।** तुशब्दः समुच्चयार्थकः, व्यवहितो योज्यः । धर्मः साधारणो धर्मः आश्रयो ययोस्ते इति विग्रहः । तथा च साधारणधर्मगते न्यूनाधिकत्वे अपीत्यर्थः, उपमानस्य न्यूनधर्मत्वम् अधिकधर्मत्वं चेति फलितोऽर्थः । **यथाक्रमं**

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।
वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।
अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥
पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ॥

क्रमेण । हीनेति । हीनपदत्वं न्यूनपदत्वम् अधिकपदत्वं च दोषं न व्यभिचरतः नातिवर्तेते, किंतु तत्रैवान्तर्भवत इत्यर्थः ॥

तत्र जातिगतन्यूनत्वस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति चण्डालैरिति । अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् । तद्व्यक्तिविवक्षायां तु न दोषत्वमिति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः । इदमवधेयम्, यदा साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदैवेदमुदाहरणम्, न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षायामपीति सुधासागरे स्पष्टम् । सोमेश्वरेण तु, अत्र वाच्यं साहसकारित्वमिवास्पृश्यत्वाद्यपि व्यङ्ग्यमिति जातिगतं न्यूनत्वमित्युक्तम् ॥

प्रमाणगतन्यूनत्वस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति वह्नीति । अत्र भगवतः सहस्रधाम्नो ज्वलनस्फुलिङ्गलक्षणमुपमानं परिमाणतो न्यूनम् ॥

जातिगताधिकताया अनुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति अयमिति । अयं चक्रवाकः पक्षिविशेषः पद्ममेव आसनं तत्र आसीनः उपविष्टः युगादौ प्रजाः विनिर्मित्सुः निर्मातुमिच्छुः भगवान् वेधाः ब्रह्मेव विराजते शोभते इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मत्वजात्या उपमानमधिकम् । ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदात् ब्रह्मत्वं जातिरिति प्रदीपादौ स्पष्टम् ॥

प्रमाणगताधिकताया अनुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति पातालमिति । कालिन्दीपातसन्निभः यमुनाप्रवाहतुल्यः । अत्र परिमाणतः उपमानमधिकम् ।

एषूदाहरणेषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः, निन्दोपहासादिप्रतीतेः,—इत्यनुचितार्थता । तदेवाह अत्रेत्यादि । प्रस्तुतः उपमेयरूपः । कदर्थितः तिरस्कृतः । अनुचितार्थतेति । यद्यपि चण्डालादेर्न्यूनत्वेनोपमेयस्य तिरस्कारेऽपि ब्रह्मादिभिरुपमानैर्न तथा, तथाऽप्यत्युत्कृष्टब्रह्माद्युपमानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्यासत्यतापर्यवसायितयोपहासाय भवतीति बोध्यमिति उद्द्योतसारबोधिन्यादिषु स्पष्टम् । एवं च पूर्वोदाहरणद्वये निन्दाप्रतीतिः, उत्तरोदाहरणद्वये उपहासप्रतीतेरनुचितार्थत्वमिति फलितम् ॥

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते—इत्यधिकपदत्वम् ॥

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं

धर्माश्रितस्य न्यूनत्वस्य हीनपदतायामन्तर्भावे उदाहरति **स मुनिरिति** । मौञ्ज्या मुञ्जाख्यतृणनिर्मितमेखलया लाञ्छितः चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वस्त्रं वहन् सः मुनिः नारदः नीलेन जीमूतभागेन मेघखण्डेन आश्लिष्टः संबद्धः अंशुमान् सूर्य इव व्यराजदित्यर्थः ।

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षण उपमानस्य धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः, न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते, अविनाभावाद्यभावात् (१)—इति न्यूनपदत्वमेवैतत्—इति प्रदीपे स्पष्टम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **उपमानस्य** अंशुमतः । अस्य 'धर्मः'—इत्यनेनान्वयः । **हीनपदत्वमिति** । न्यूनपदत्वमेवैतदित्यर्थः ॥

धर्माश्रितस्याधिकत्वस्याधिकपदतायामन्तर्भावे उदाहरति **स पीतेति** । पीतं पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य तादृशः, प्रगृहीतं शार्ङ्गं शृङ्गविकाररूपं धनुर्येन तथाभूतः सः श्रीकृष्णः मनोज्ञं सुन्दरं च तत् भीमं भयंकरं च वपुः शरीरम् आप प्राप । क इव ?—शतह्रदा विद्युत् इन्द्रायुधं शक्रधनुश्च तद्वान्, निशायां रात्रौ शशिना चन्द्रेण संसृज्यमानः संबध्यमानः मेघ इवेत्यर्थः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्रोपमेये श्रीकृष्णे शङ्खाद्यनिर्देशात् उपमाने मेघे शङ्खतुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिक्तमिति धर्माधिक्यं दोषः, सोऽयमधिकपदत्वमेव । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **उपमेयस्य** श्रीकृष्णस्य । **अधिकपदत्वमिति** । अधिकपदत्वमेवैतदित्यर्थः । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाधिकन्यूनधर्मत्वमिति पृथक् नोक्तमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

उपमायां भिन्नलिङ्गं भिन्नवचनं चेति दोषद्वयं प्राचीनैरुक्तम्, तदपि भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भवतीत्याह **लिङ्गवचनभेदोऽपीति** । उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदोऽपि साधारणं धर्मम् उपमाने उपमेये च संगतं धर्मम् अन्यरूपम् असाधारणरूपम् (उपमानरूपम् उपमेयरूपं वा) कुर्याच्चेदित्यन्वयः । **एकतरस्यैवेति** । उपमानस्यैव, उपमेयस्यैव वेत्यर्थः,

---

१ अविनेति । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । तं विना च सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वमित्युद्द्योतः ॥

वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम्। यथा,–

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे।

असाधारणत्वादेवोभयत्र नान्वय इति भावः। **तद्धर्मेति**। उपात्तधर्मेत्यर्थः। **समन्वयावगतेरिति**। पञ्चम्यन्तमिदं 'प्रतीयते'–इत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति। **सविशेषणस्यैव** विशेषणविशिष्टस्यैव। **तस्य** धर्मिणः। अत्र चक्रवर्त्यादयः, "**सविशेषणेति**। यदा उपमानान्वितं विशेषणं तदा विशिष्टस्योपमानत्वम्, यदा उपमेयान्वितं विशेषणं तदा विशिष्टस्योपमेयत्वमित्यर्थः। ननूपात्तधर्मस्य विशेषनिष्ठत्वे साधारणधर्माभावात्कथमुपमानिर्वाह इत्यत आह **प्रतीयमानेनापीति**। शब्दोपस्थापितस्य विशेषनिष्ठत्वेऽपि प्रतीयमानेनैव (गम्यमानेनैव) साधारणधर्मेणोपमानिर्वाह इत्यर्थः। अपिशब्दात् शब्दोपस्थितेनापीति समुच्चीयते"–इत्याहुः। **प्रक्रान्तस्य** उपमालंकाररूपस्य। **स्फुटमनिर्वाहादिति**। सर्वत्र झटिति प्रतीत्यनुदयादित्यर्थः। तदुक्तमुद्द्योतेऽपि,–इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते, तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः, अपरत्र लिङ्गविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष इति तत्त्वमिति। **भग्नप्रक्रमरूपत्वमिति**। उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारात् भग्नप्रक्रमत्वमेवेत्यर्थः।

तदेतत्सर्वं विवृतं विवरणकारैः,–साधारणधर्मवाचकपदस्य, भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोरेकतरानुसारिलिङ्गवचनत्वे, भिन्नलिङ्गं भिन्नवचनं चेति दोषद्वयं भोजराजादिसम्मतम्, तद्बीजं तु,–यद्वाचकलिङ्गवचनानुसारि साधर्म्यवाचकं यत् पदं स्यात्, तेनैव तस्यान्वयः स्यात्, न तूभाभ्यामपि, विशेषणविशेष्यभावान्वये समानलिङ्गसमानवचनयोस्तन्त्रत्वात्, उभयत्र (उपमानोपमेययोः) अन्वयाभावे च तस्य साधर्म्यत्वमेव व्याहन्येत, तत्स्वरूपत्वात्तस्य, तदभावे च कथमुपमा? उपात्तस्य साधारणधर्मस्य एकत्र (उपमेये उपमाने वा) अन्वयबलेन, अपरत्र च प्रतीतिबलेन, संबन्धमङ्गीकृत्य उपमानिर्वाहस्तु न सम्यक्, सर्वत्र झटिति प्रतीत्यनुदयादिति। एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारादिति प्रकाशकृन्मतमिति॥

तत्र लिङ्गभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे उदाहरति **चिन्तारत्नमिवेति**। चिन्तामणिरिवेत्यर्थः। अत्रोपमेये पुंसि च्युत इति वाच्यो धर्मः, उपमाने चिन्तारत्ने तु

सक्तवो भक्षिता देव ! शुद्धाः कुलवधूरिव ।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः, सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा,–

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।

च्युतमिति लिङ्गविपरिणामेन प्रतीयमानो धर्मः । तथा चात्र च्युतत्वरूपः साधारणधर्मः पुंस्त्वविशिष्टे उपमेयमात्रेऽन्वेति, नतु नपुंसकत्वविशिष्टे उपमाने, विशेष्यविशेषणभावान्वये समानलिङ्गवचनयोस्तन्त्रत्वादिति वाच्यधर्मविशिष्ट-प्रतीयमानधर्मविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतिर्भग्नप्रक्रमत्वमेव । यत्र तु अनुपात्तः साधारणधर्मस्तत्र न दोषः, कल्प्यमानस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेनोभयसाधारणत्वात् । एवं च यत्र लिङ्गरहितार्थोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि न दोषः, यथा, 'स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयम्'– इत्यादौ । एवं च 'चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्'–इत्यादौ दोष एवेति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

वचनभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे उदाहरति **सक्तव इति** । हे देव राजन् मया कुलवधूरिव कुलस्त्रीव शुद्धाः पवित्राः सक्तवः भक्षिता इत्यर्थः । अत्र बहुत्वविशिष्टः शुद्धत्वरूपः साधारणो धर्मः बहुत्वविशिष्टेषु सक्तुषु उपमेयेष्वेवान्वेति, नत्वेकत्वविशिष्टे वधूरूपे उपमाने इति वाच्यधर्मविशिष्ट–प्रतीयमानधर्मविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतिर्भग्नप्रक्रमत्वमेव । "लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम्" इति प्रदीपः । लिङ्गभेदादप्युपमायोग इति कमलाकरभट्टः ॥

यत्र तु लिङ्गयोर्वचनयोर्वा भेदेऽपि साधारणधर्मवाचकं पदमुपात्तस्वरूपभेदं न प्राप्नोति, किंतु उपात्तेनैव रूपेणोभयत्राप्यन्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति, आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्राप्यस्यान्वययोग्यस्वभावत्वादित्याह **यत्र त्विसादि** । **नानात्वेऽपि** भेदेऽपि । **लिङ्गेति** । लिङ्गयोर्वचनयोर्वेत्यर्थः । **सामान्याभिधायि** साधारणधर्मवाचकम् । **स्वरूपभेदम्** आनुपूर्वीभेदम् । **नापद्यते** न प्राप्नोति । **एतद्दूषणेति** । भग्नप्रक्रमरूपदोषेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **उभयथेसादि** । उभयथाऽपि उभयप्रकारेणापि, उपमानलिङ्गवचनविशिष्टत्वेनोपमेयलिङ्गवचनविशिष्टत्वेनापीत्यर्थः । **अस्य** सामान्याभिधायिपदस्य । **अनुगमक्षमस्वभावत्वात्** अन्वययोग्यस्वभावत्वात् ।

तत्र, लिङ्गभेदेऽपि भग्नप्रक्रमदोषाभावे उदाहरति **गुणैरिति** । गुणैरनर्घैरित्यपि पाठः । महार्णवः अनर्घ्यैः बहुमूल्यैः रत्नैरिव स राजा अनर्घ्यैः पूज्यैः गुणैः प्रथितः प्रसिद्धः अभूदित्यर्थः । अत्रोपमेयोपमानवाचकयोर्गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति साधारणधर्मवाचकपदस्य तृतीयाबहुवचनान्तस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न भग्नप्रक्रमत्वदोषः ॥

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधतेस्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा,–

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

वचनभेदेऽपि भग्नप्रक्रमदोषाभावे उदाहरति **तद्वेष इति** । तस्याः प्रकृतनायिकायाः वेषः भूषणाम्बरादिधारणपरिपाटी तदीयाः प्रकृतनायिकासंबन्धिनः विभ्रमा इव हावभेदा इव परां शोभां दधतेस्म। कीदृशः ?–मधुरतया भृतः पूरितः, विभ्रमपक्षे मधुरतां बिभ्रति धारयन्ति ये, ते मधुरताभृत इत्यर्थः । अत एव, अन्याभिः स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवेषैः असदृशः असमानः, विभ्रमपक्षे अन्याभिः स्त्रीभिः अन्यस्त्रीविभ्रमैः असदृशः असमाना इत्यर्थः । अत्र, तद्वेष इत्युपमेयम्, विभ्रमा इत्युपमानम्; असदृश इति, मधुरताभृत इति, दधत इति च साधारणधर्माभिधायीनि पदानि उभयत्रान्वयसमर्थानीति वचनभेदेऽपि रूपसाम्यान्न दोषः । अत्र, सदृश इति कञन्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च, भृत इति क्तान्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च, दधत इति "दध धारणे"–इत्यस्यैकवचनं "डुधाञ् धारणपोषणयोः"–इत्यस्य बहुवचनं च । अत्र श्लेषोऽप्युपमोपपादक एवेति बोध्यमित्युद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

उपमायां कालादिभेदरूपदोषान्तरमपि भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भवतीत्याह **कालेत्यादि** । **कालो** भूतभविष्यद्वर्तमानरूपः । **पुरुषः** प्रथममध्यमोत्तमरूपः । **विधिः** अप्रवृत्तप्रवर्तनरूपो लिङ्-लोट्-तव्य-प्रत्ययार्थः । आदिपदग्राह्यमग्रे (८४३ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति । **तथा** कालादीनामैक्यस्थले इव । **अस्खलितरूपतया** अपरिवर्तितस्वरूपेण । **विश्रान्तिं** परिसमाप्तिम् । **न आसादयति** न प्राप्नोति । प्रथमं यथा उपमानं प्रतीयते, चरमं तथा नोपमेयं प्रतीयते इति स्थूलार्थ इति विवरणे स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु, स्खलितत्वं विजातीयविषयत्वम् । **विश्रान्तिः** चमत्कार इत्याहुः । **असावपि** कालादिभेदरूपदोषोऽपि । **व्याप्तः** आक्रान्तः, न तु पृथगित्यर्थः ।

तत्र कालभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे उदाहरति **अतिथिमिति** । रघुकाव्ये सप्तदशसर्गे पद्यमिदम् । कुमुद्वती कुमुदाख्यनागस्य कन्या ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः तस्मात् कुशनामकराजात् अतिथिं नाम पुत्रम् आप प्राप्तवती । का कस्मात् कमिव ? चेतना धीः पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः निशायाः यामात् प्रहरात्

अत्र, चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे—इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

प्रसादम् उद्बोधमित्यर्थः । अत्र, चेतना प्रसादमाप्नोति—इति प्रकृतं न तु तमापेति काल-भेदे क्रमभेद एव । तदेवाह अत्रेत्यादि । न पुनरापेति । 'न पुरा आप'—इत्यपि पाठः । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामात् चेतना प्रसादमापेति न कालभेदः, तथाऽपि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद एवेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

पुरुषभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे उदाहरति प्रत्यग्रेति । रत्नावल्याख्य-नाटिकायां प्रथमाङ्के वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिरियम् । हे सखि त्वं बालानि अभिनवतराणि प्रवालानि किसलयानि यत्र तादृशो यो विटपः शाखा प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्यास्तादृशी, यद्वा, विटपस्य उत्पत्तिस्थानभूता लतेव विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः । कीदृशी ?—प्रत्यग्रो नूतनो यो मज्जनविशेषः स्नानविशेषः तेन विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्यास्तादृशी, लतापक्षे प्रत्यग्रं नूतनं यत् मज्जनं सेचनं तेन विशेषतो विविक्ता स्वच्छा मूर्तिर्यस्यास्तादृशी । कौसुम्भेन कुसुम्भसंबन्धिना रागेण लौहित्येन रुचिरः सुन्दरः स्फुरन् देदीप्यमानः अंशुकान्तो वस्त्रमध्यभागो यस्यास्तादृशी, लतापक्षे कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पं (स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः), तद्वत् रागो लौहित्यं तेन रुचिरा चासौ स्फुरद्भिः अंशुभिः पुष्पधूलिभिः किरणैर्वा कान्ता रमणीया । मकरकेतनं कामदेवम् अर्चयन्ती पूजयन्ती, लतापक्षे मकरकेतनं समुद्रम् अर्चयन्ती शोभयन्ती चेत्यर्थः । एवं च प्रत्यग्रेत्यादिविशेषणत्रयमुभयसाधारणम्, बालेत्यादि लताविशेषणमेव । सुधासागरकारास्तु, प्रत्यग्रेत्यादि विशेषणं साधारणम्, कौसुम्भेत्यादि नायिकाविशेषणमेव, बालेत्यादि लता-विशेषणमेव । एवं च अंशुभिः पुष्पधूलिभिरिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याणां व्याख्यानं प्रामादिकमेव, अंशुपदस्य परागवाचकत्वाभावात् प्रकृतार्थासामञ्जस्याच्चेत्याहुः । वसन्त-तिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे) ।

अत्र, लता विभ्राजते, त्वं विभ्राजसे-इति प्रथममध्यमरूपपुरुषभेदः । तदेवाह अत्रेत्यादि । संबोध्यमानेति । नायिका वासवदत्ताऽत्र संबोध्यमाना तन्निष्ठस्य तद्विषयकस्येत्यर्थः । परभागस्य भ्राजसे इति क्रियाशेषांशभूतस्य से-प्रत्ययस्य । असंबोध्यमानेति । अचेतनत्वेन लतायाः संबोध्यत्वाभावात् लताऽत्रासंबोध्यमाना तद्विषयकतयेत्यर्थः । व्यत्यासात् (विभ्राजते इति) परिवर्तनात् । पुरुषभेद इति । सोऽयं भग्नप्रक्रमतयै-

'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः'—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु—इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः ॥

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम्

व व्याप्त इति पूर्वेणान्वयः । तस्मात् 'विभ्राजते'—इति पाठो युक्तः । न च देवीं संबोध्योक्तेस्तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः, हे देवि भवती विभ्राजते इत्यन्वयसंभवात्, भवदर्थस्य संबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वेन तत्र तदन्वयसंभवादित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । "अत्र लता विभ्राजते इति प्रस्तुतम्, न तु सा विभ्राजसे इति, तस्मात्पुरुषभेदः, संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतयाऽप्रतीतेः"—इति तु प्रदीपः । **संबोध्यनिष्ठस्येति** । मध्यमपुरुषवाच्यस्य संबोध्यार्थेनैवान्वयादिति भाव इत्युद्द्योतः ॥

विधिभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे उदाहरति **गङ्गेवेति** । अत्र, अप्रवृत्तप्रवर्तनरूपस्य विधेर्भेदः, यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहतु—इति । तदेवाह **इत्यादौ चेति** । ननु प्रवहत्वित्येवोभयत्रान्वेतु—इत्यत आह **नत्विति** । **विधेरिति** । भेद इति शेषः । आशीर्विहितलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वात् कीर्तावेवान्वयो न तु विद्यमाने गङ्गाप्रवाहे, एवं च यथा गङ्गा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । विध्यादीत्यादिपदार्थमाह **एवं जातीयकस्येति** । एवंविधस्येत्यर्थः । **अन्यस्यार्थस्येति** । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्यथा'—इत्याशीर्वादादिरूपस्येत्यर्थः । उक्तं च प्रभायामपि, **अन्यस्य** प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । 'इन्द्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः'—इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमाने इति द्रष्टव्यमिति । उद्द्योतकारास्तु, ननु प्रवहनस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गङ्गानिष्ठस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह **एवं जातीयकस्येति** । **असंभवादिति** । उपमेयेऽसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तादृशधर्मान्तरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावान्न तत्र विध्यर्थान्वयसंभव इति बोध्यम् । **विध्यादिभेद इति** । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदः, तथाऽपि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थ इत्याहुः ॥

ननूदाहृतेषु इवादिपदेनोभयान्वययोग्यधर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यताम्, उपात्तधर्मस्तु उपमेय एवान्वेतु-इति कथं लिङ्गादिभेदो दोष इति शङ्कते **नन्वित्यादिना** '**अर्थावगमात्**'—इत्यन्तेन । **समानमिति** । साधारणमित्यर्थः, इदम् अग्रेतनेन धर्मान्तरमित्यनेनान्वेति । **उच्चारितम्** उपात्तम्, उच्चारितपदबोध्यमिति यावत् । **प्रतीयमानमिति** । अनुक्तमपि गम्यमित्यर्थः, अध्याहारलभ्यमिति यावत् । **धर्मान्तरं** कालाद्युपहितोपात्तभिन्नरूपम्, (कालविशेषाद्यनवरुद्धम्) । क्वचित्तु "प्रतीयमानं धर्मान्तरम्"—इति विनैव वाशब्दं

उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबन्धान्न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा, युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति, तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम्, रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर

पाठः । उपादाय अवलम्ब्य । प्रकृतधर्मेति । कालविशेषाद्यवरुद्धधर्मेत्यर्थः । न कश्चित्कालादिभेदोऽस्तीति । 'काम इव सुन्दरोऽयं राजा भाति'—इत्यादौ, 'काम इवायं राजा भाति'—इत्यादौ च यथाक्रमम् उच्चारितं प्रतीयमानं च सौन्दर्यरूपं धर्मान्तरमवलम्ब्य उपमा प्रतीयते, भातीति क्रिया चोपमेये राज्ञ्येवान्वेति, न तूपमानीभूते कामेऽपीति कथं कालादिभेदो दोष इति समुदायार्थ इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ।

ननु यत्र नास्ति समानधर्मान्तरम्, अपि तु तिङन्तवाच्यमेवौपम्ये घटकम्, यथा, युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति, तत्र का गतिः, युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीन्नतु सत्यं वदति, तथा चात्र सत्यवादित्वमेव साधर्म्यम्, तच्च वस्तुगत्या भिन्नकालमेवेति कथमत्र पूर्वोक्तं नन्वित्यादिनोक्तं समाधानमित्यत आह यत्रापीत्यादि । यत्र साधारणधर्मान्तरासत्त्वस्थले । अपिः पूर्वोक्तसमुच्चये । उपात्तेनैव भिन्नकालादितया उच्चारितशब्दप्रतिपादितेनैव । उदाहरति यथा युधिष्ठिर इत्यादि । अत्रोपात्तं सत्यवादित्वमेव साधर्म्यम्, तच्च भिन्नकालमेव, युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मान्तरं तु नास्त्येवेति भावः । उत्तरमाह तत्रेति । सत्यवादीति । अत्र "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये"—इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः, सत्यवदनशील इत्यर्थः सत्यवदनशीलत्वं धर्मान्तरं इवशब्दार्थ इति भावः । प्रतिपत्स्यामहे इति । तथा च सत्यं वदतीति न साधारणधर्मवाचकम्, किंतु प्रतीयमानं सत्यवादीति पदम्, एवं च युधिष्ठिर इव सत्यवदनशीलोऽयमिति तच्छीलत्वस्यातीतादिकालेष्वपि साम्यादुपमा, न तु वर्तमानेन सत्यवदनेन योगात्, येनातीते युधिष्ठिरे तद्बाधात्कालभेदः स्यादिति भावः । ननु सत्यवादित्वमात्रेणोपमायां 'सत्यं वदति'—इति पुनरुक्तं स्यादत आह सत्यवादी सत्यं वदतीति । रैपोषं पुष्णातीति । अत्र "स्वे पुषः" (३।४।४०)—इति सूत्रेण (१) रैशब्दे उपपदे पुषधातोर्भावे णमुल्प्रत्ययः, "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः"—इति सूत्रेण (२) पुष्णातीति पुषधातोरेवानुप्रयोगः । रैपोषं पुष्णातीत्यत्र यथा (काशिकान्यासकारादिमते) धनकरणकपोषणाभिन्ना पुष्टिरिति रीत्या धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावान्न पौनरुक्त्यम्, तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

---

१ सूत्रेणेति । अत्र "करणे हनः"—(३।४।३७)—इति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तते, स्वे इत्यर्थग्रहणम्, तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे चोपपदे णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति, धनपोषं पुष्णाति, गोपोषं पुष्णातीत्युदाहरणानि ॥ २ इति सूत्रेणेति । व्याख्यातमिदं प्राक् (६२७ पृष्ठे) ॥

इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात् । सत्यमेतत्, किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति, सचेतस एवात्र प्रमाणम् ॥

अत्र युधिष्ठिर इवेत्यनेन सत्यवदनस्वभावत्वं प्रतीयते इति विवरणे स्पष्टम् । पोषणसामान्येन धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः, एवं सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वान्न पुनरुक्तदोष इत्यर्थ इति प्रभायामपि स्पष्टम् । रैपोषमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेर्न पौनरुक्त्यं दोष इति प्रदीपः । रैपोषमित्यत्र पुषेः प्रयोगः साधुत्वार्थ एव । **अर्थव्ययेनेति** । न तु कार्पण्येन यथाकथंचिदित्यर्थः । **आजानिकेति** । स्वाभाविकेत्यर्थः । धनकृतं पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्युक्तेर्न वैयर्थ्यम्, यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्यं वक्ति किंतु ताच्छील्यात् तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवं गङ्गेवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशय इत्युद्द्योतः । यद्यपि राया धनेन पोषयित्वेति रैपोषं यथा स्यात्तथा पुष्णातीत्यनुप्रयोगानुशासनान्न पौनरुक्त्यम्, प्रकृते च तदभावात्पौनरुक्त्यमेव, तथाऽपि 'घटेन घटवद्भूतलम्'-इतिवत् सत्यवदनेनायं सत्यवादीति न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । तत्र पोषणवदत्र सत्यवदनमात्रेणोपमा, तेन कालादिभेदो न दोष इति महाशङ्कार्थ इति कमलाकरभट्टः ।

एतादृशान्वयाध्याहारादिकल्पनमानुभाविकमित्याशयवान् अर्धाङ्गीकारेण परिहरति **सत्यमेतदिति** । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । **स्थितेष्विति** । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थं नियमितेषु अनुप्रयोगेषु कथंचित्समर्थनं नतु सर्वथैव तन्निरवद्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह **प्रस्तुतेति** । प्रस्तुतस्य प्राकरणिकस्य वस्तुनः उपमायाः (साधर्म्यस्य झटिति प्रतीत्यनुदयेन) प्रतीतेर्विलम्बरूपाद्विघातादित्यर्थः । तथा चौपम्यप्रतीतौ कालादेरेकमात्रान्वयित्वादन्यत्र भङ्गेन भग्नप्रक्रमत्वानपाय एवेति भावः । **सचेतसः** सहृदयाः । **प्रमाणं** साक्षिणः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतादिषु,-किंतु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं नतु सर्वथैव तन्निरवद्यम्, प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम्, सहृदयवेद्यत्वात् । किंचोपात्तधर्ममनादृत्य प्रतीतेन धर्मेणोपमेति तुच्छम्, उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात्, उपस्थितसाधर्म्यं विहायानुपस्थितसाधर्म्यकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबन्धात् । एवं च 'गङ्गेव प्रवहतु'-इत्यादौ अत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारे दोषोद्धारेऽपि न सर्वथा निरवद्यतेति । चक्रवर्त्यादयस्तु 'घटेन घटवद्भूतलम्'-इत्यादौ लौकिकवाक्ये यथाकथंचित्समर्थनेऽपि काव्ये कथितपदत्वापुष्टार्थत्वादिदोषो दुर्वार एवेति दिगित्याहुः ॥

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा,–

ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।

अत्र, काव्यस्य शशिना, अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ॥

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दो-

---

असादृश्यासंभवयोरुपमादोषयोरनुचितार्थतायामन्तर्भावमाह **असादृश्येति । अनुचितार्थतायामिति** । इदमापाततः, वस्तुतस्तु अप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे 'महाकाव्यव्योम्नि'–(४३१ पृष्ठे)–इत्यादौ यथाकथंचित्साधर्म्येणेवात्राप्याह्लादकत्वादिना काव्यशशिनोरौपम्याक्षतेरिति मन्तव्यमिति चक्रवर्ती । असादृश्यरूपदोषस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति **ग्रथ्नामीति** । काव्यं शशीव, अर्था रश्मय इवेत्युपमितसमासः । न च काव्यमेव शशीत्यादिरीत्या रूपकसमास एवास्तु, रूपकस्यापि सादृश्यमूलकत्वात्तत्राप्ययं दोषः संभवतीति वाच्यम्, ग्रथ्नामीति बाधकावतारादिति बोध्यम् । **कुत्रापि न प्रतीतमिति** । न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति भावः । न चार्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धेः काव्यशशिनोरपि तत्सिद्धिरिति चेन्मैवम्, इतरेतराश्रयपराहतत्वादिति सरस्वतीतीर्थः ॥

असंभवरूपदोषस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति **निपेतुरिति** । धनुर्मण्डलमध्यगतस्य तस्य राज्ञः आस्यात् मुखादिवेत्युत्प्रेक्षा, तूणाद्बाणाकर्षणे विलम्बः स्यादिति भावः, दीप्ताः शराः बाणाः निपेतुः । दिनार्धभाजः परिवेषशालिनः अर्कात् सूर्यात् जाज्वल्यमानाः अतिशयेन ज्वलन्त्यः वारिधारा इवेत्यर्थः । अत्र धनुर्मण्डलं परिवेषश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्ने । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्रोपमानाप्रसिद्धिर्दोषः, स चोक्तायामनुचितार्थतायां पर्यवस्यति । तदेवाह **अत्रापीति । अर्थः** उपमानरूपः । **अनौचित्यमेवेति** । अप्रयुक्तत्वसांकर्यमप्यत्रेति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

उत्प्रेक्षादोषस्याशक्तशब्दत्वस्यावाचकत्वेऽन्तर्भावमाह **उत्प्रेक्षायामिति । ध्रुवेवादय इति** । आदिना मन्ये-शङ्के-अवैमि-नूनम्-इत्यादिपरिग्रहः । **सहन्ते इति** । समर्थाः भवन्ती-

ऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः। यथा,–

उदयौ दीर्घिकागर्भात् मुकुलं मेचकोत्पलम्।
नारी-लोचन-चातुर्य-शङ्का-संकुचितं यथा॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम्, तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः। यथा,–

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव॥

त्यर्थः। उत्सहन्ते इत्यपि क्वचित्पाठः। केवलस्य पदान्तरेणासमस्तस्य, समस्तस्य तु यथोचितं-यथायोगं-यथार्थम्-यथाशक्ति-इत्यादिषु योग्यता-वीप्सा-पदार्थानतिवृत्तिरूपान्यार्थकत्वमस्त्येवेति बोध्यम्। **अस्य** यथाशब्दस्य। **साधर्म्यं** सादृश्यम्। **पर्याप्तत्वात्** समर्थत्वाद्। **तस्य च** साधर्म्यस्य च। **अस्याम्** उत्प्रेक्षायाम्। तत्र संभावनाभिधाने। **अस्य** यथाशब्दस्य। **अवाचकत्वमिति**। उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेवेत्यर्थः।

उदाहरति **उदयाविति**। मुकुलं मुकुलितं (मुकुलभावापन्नं) मेचकोत्पलं नीलोत्पलं नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा सुन्दरीनयनचातुर्यमधिकमिति शङ्कया संकुचितमिव दीर्घिकागर्भात् वापीमध्यात् उदयौ प्रादुरासीदित्यर्थः। अत्र यथाशब्दस्यावाचकत्वमेव दोषः॥

निर्विषयत्वमपि उत्प्रेक्षितार्थसमर्थकार्थान्तरन्यासदूषणमनुचितार्थतायामन्तर्भवतीत्याह **उत्प्रेक्षितमपीति**। संभावितमपीत्यर्थः। **तात्त्विकेन** वास्तविकेन। **परिवर्जितत्वात्** रहितत्वात्। **निरुपाख्येति**। निरुपाख्यम् अलीकं शशविषाण-गगनकुसुमादि तत्प्रख्यं तत्तुल्यमित्यर्थः। **तत्समर्थनाय** उत्प्रेक्षितार्थसाधनाय। **आलेख्यमिव** चित्रमिव, नानावर्णलेखनमिवेति यावत्। **गगनतले** आकाशस्वरूपे। "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्"–इत्यमरः। **निर्विषयत्वं** निर्विषयत्वं नाम दूषणम्। **एतस्य** अर्थान्तरन्यासस्य॥

तदुदाहरति **दिवाकरादिति**। कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनमिदम्। यः हिमाद्रिः दिवा दिवसे दिवाकरात् सूर्यात् भीतं त्रस्तमिव अत एव गुहासु दरीषु लीनं तिरोभूतम् अन्धकारं रक्षति त्रायते। अर्थान्तरं न्यस्यति क्षुद्रेऽपीति। नूनं निश्चितम्, शरणं प्रपन्ने प्राप्ते क्षुद्रे नीचेऽपि उच्चैः उन्नतं शिरो येषां तादृशानां महताम् अतीव अत्यन्तं ममत्वं 'भवति'–इति शेषः। 'सतीव'–इति पाठे क्षुद्रेऽपि सति सज्जने इवेत्यर्थः। उपजातिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्त्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्, संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयत्वं यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा दोषः । यथा,–

अत्रेत्यादि । त्रासः चित्तवृत्तिविशेषरूपः । संभावितत्वेन उत्प्रेक्षितत्वेन । प्रतिभासमानस्य प्रतीयमानस्य । व्यर्थ एव निष्फल एव । यत्नः अर्थान्तरन्यासरूपः । अयं हि वृत्तिग्रन्थः बहुभिर्बहुधा व्याख्यातः । तथा हि,–अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो भयस्यालीकतया तन्मूलस्यार्थान्तरन्यासस्य निर्विषयत्वं दोष इति चन्द्रिका । अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी, तमसोऽचेतनत्वात्, तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम्, उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया(१) प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनाय यत्न इति प्रदीपः । तत्परित्राणमिति । अद्रेरप्यचेतनत्वादिदमप्युत्प्रेक्ष्यम्, त्रासस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मत्वात्, तदाह उत्प्रेक्षितत्राणवत्तयेति ।–इत्युद्द्योतः । अत्र स्वतःसंभवित्वपक्षे दूषणमिदम्, कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वपक्षे तु न दोषः, "पीडणभीरुव्व" (१९९ पृष्ठे)–इत्यादौ स्वयमुदाहृतत्वात् । नन्वद्रिणा तत्त्राणमुत्प्रेक्षितमुच्यते इत्यत आह संभावितत्वेनेति । तदा नानुपपत्तिः, तथा च किं समर्थितं द्वितीयार्धेनेति सारबोधिनी । अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि अर्थान्तरमुपन्यस्यते, न चात्रानुपपत्तिः, अनवधारितस्वरूपत्वादस्य; निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनमुचितम् । यत्र तु अतात्त्विकमपि कविप्रौढोक्त्या निश्चितस्वरूपं तत्र "सुसितवसनालंकारायाम्" (७२३ पृष्ठे)–इत्यादौ अतात्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषायेति बोध्यमिति विवरणम् । अत्र स्वतःसंभवित्वपक्षे दूषणमिदम्, प्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वपक्षे तु न दोषः, "पीडणभीरुव्व"–इत्यादावुत्प्रेक्षायाः स्वयमुदाहृतत्वादिति यत् भ्रान्तसमाधानं तन्मन्दम्, उत्प्रेक्षासमर्थकार्थान्तरन्यासस्यैवात्र दूषितत्वात्, उत्प्रेक्षायाः पुनरदुष्टत्वादेवेतीति विस्तारिकेत्यलम् ॥

अथ समासोक्तौ उपमानविशेषोपादाने अनुपादेयत्वं दोषः, स चापुष्टार्थत्वे पुनरुक्तत्वे वा अन्तर्भवतीत्याह साधारणेति । सदृशविशेषणबलादेवेत्यर्थः । तस्य उपमानविशेषस्य । अत्र समासोक्तौ । अपुष्टार्थत्वमित्यादि । प्रतीतस्यापि पुनरुपादानं न प्रस्तुतार्थं पुष्णातीत्यपुष्टार्थत्वम् । यदि अर्थतः प्रतीतस्यापि उपादाने पुनरुक्तिस्तदा अर्थपुनरुक्तत्वं दोष इति विवरणप्रदीपयोः स्पष्टम् ॥

---

१ उत्प्रेक्षितत्राणवत्तयेति पाठः उद्द्योतसम्मतः ॥

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अ-तनु-मान-परिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा,–

तदुदाहरति **स्पृशतीति** । रत्नाकरकविकृते हरविजयकाव्ये तृतीयसर्गे ग्रीष्मवर्णनमिदम् । तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभः दिशः करैः स्पृशति सति विजृम्भिततापया विवृद्धतापया दयितयेव दिनश्रिया ग्रीष्मदिवसशोभया अतनुर्दीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभूतया स्थितमित्यन्वयः । कराः रश्मयो हस्ताश्च । तापो ज्वाला खेदश्च । मानं परिमाणं मानः कोपश्च । किंभूतया ?–चिरया दीर्घया, चिरकालिकया च । रुचिरया मनोहरयेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (८२ पृष्ठे) ।

अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलेन लिङ्गविशेषवशेन च तिग्मरुचेर्नायकत्वेन, ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवत् ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभवात् दयितयेत्यपुष्टार्थम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **सदृशविशेषणेति** । तिग्मरुचेः करेण स्त्रीस्पर्शकारित्वं नायिकोचितं विशेषणम्, ककुभां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणमित्यर्थः । **व्यक्तिविशेषेति** । लिङ्गविशेषपरिग्रहणेनेत्यर्थः; तिग्मरुचेः पुंलिङ्गयोगेन, ककुभां च स्त्रीलिङ्गयोगेनेति यावत् । **व्यक्तिरिति** । अभिव्यक्तिरित्यर्थः, प्रतीतिरिति यावत् । **तथा** तद्वत् । **ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपीति** । तत एवेति शेषः । अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणात् स्त्रीलिङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम् । **प्रतिनायिकात्वेनेति** । अभिव्यक्तिरिति शेषः । **स्वशब्दोपादानेन** उपमानशब्दग्रहणेन ॥

ननु 'स्पृशति'–इत्यत्र, यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापः, तथा रवौ करैः दिशः स्पृशति सति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तापः–इत्येवं श्लेषात् श्लेषोपमैवेयं स्यात्, नतु समासोक्तिः, तथा चोपादेयमेव दयितयेति पदमित्यत आह **श्लेषोपमायास्त्विति** । श्लेषमूलकोपमायास्त्वित्यर्थः । **स विषयः** तत् स्थलम् । **उपमानस्येति** । अस्य 'न तथा प्रतीतिः'–इत्यत्रान्वयः । **उपादानमिति** । अर्थादुपमानस्येति बोध्यम् । **अन्तरेण** विना । **साधारणेष्वपि** श्लिष्टेष्वपि । **न तथा प्रतीतिः** न पूर्वोदाहरणवत् प्रतिपत्तिः, पूर्वोदाहरणे उपमानस्योपादानं विनाऽपि लिङ्गविशेषादिना यथा उपमानस्य प्रतीतिर्भवति तथा नेति भावः । "**न तथा प्रतीतिः** न स्फुटा

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥–इति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनःप्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा,–

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते,
मध्येवारिधि वावसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।

प्रतिपत्तिः " इति तु प्रदीपः । श्लेषोपमामुदाहरति स्वयं चेति । नवमोल्लासे (९८२ पृष्ठे) व्याख्यातमिदम् । अत्र श्लेषोपमैव, संध्यारूपोपमानोपादानं विना समासोक्तिप्रतीतेरभावादिति माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते स्पष्टम् । अत एव 'न तथा प्रतीति'–इति प्रतीकमुपादाय चक्रवर्तिनोऽप्याहुः,–इदमत्राभिसंहितम्,–यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तिभङ्गस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव चमत्कारादुपमानस्य स्वशब्दोपादानं व्यर्थम्, यथोदाहृते स्पृशतीत्यादौ, अत्र हि दयितयेत्युपादानेऽपि तिग्मरुचेर्नायकत्वं दिवसश्रियश्च प्रतिनायिकात्वं यथायोग्यविशेषणवशेन प्रतीयत एवेति समासोक्तेरावश्यकत्वम्, यत्र तूपमानोपादाने समासोक्तिर्निवर्तते तत्रोपमाया एव चमत्कारनिर्वाहकत्वादुपादेयमेवोपमानम्, यथा, स्वयंचेत्यादौ, अत्रोपमानोपादाने समासोक्त्यप्रतीतेरिति दिक्–इति । उद्द्योतकारा अप्याहुः,–अयमाशयः, यत्रोपमानस्य स्वपदेनोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे उपमानपदोपादानं व्यर्थम्, यथा स्पृशतीत्यादौ, अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम्, यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमान [ना]-प्रतीतिः, उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम्, यथा स्वयंचेत्यादौ, अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तित्यागादिति-इति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि साधारणविशेषणैः प्रस्तुतस्य प्रतीतौ पुनः स्वपदोपादानस्य यद्वैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वमेव दोष इत्याह अप्रस्तुतेति । उपमेयं प्रस्तुतमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अनयैव रीत्येति । 'साधारणविशेषणबलात्'–इति समासोक्तिदूषणोक्तरीत्येत्यर्थः । प्रतीतम् अभिव्यक्तम् । कदर्थतां दुष्टताम् । पुनःप्रयोगेणापुष्टार्थतां न नेयं न प्रापणीयम्, तेन स एव दोष इति भावः । तदुदाहरति आहूतेष्विति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके ६९ पद्यमिदम् । अविवेकिनः प्रभोर्निन्देयम् । अत्र, आद्यपादत्रयेऽपि 'यत्र'–इत्यादिः । तथा च, यत्र यस्मिन् सामान्ये विहंगमेषु विहायसा गच्छन्तीति विहंगमाः पक्षिणः तेषु आहूतेषु आकारितेषु सत्सु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन्

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां,
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

अत्र, अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्य-द्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम् ।

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति

मशकः मक्षिकातोऽप्यतिलघुः कीटविशेषः न वार्यते नोपरुध्यते, तस्यापि विहङ्गमत्वादिति भावः । तथा, यत्र सामान्ये तृणमणिः प्रवालं काचमणिर्वा मध्येवारिधि वारिधिमध्ये वावसन् अतिशयेन वसन् मणीनां पद्मरागमरकतादीनां रत्नानां रुचं कान्ति 'धुरम्'–इति पाठे प्रतिष्ठाभारं धत्ते । तथा, खद्योतः ज्योतिरिङ्गणापरपर्यायः कीटविशेषोऽपि तेजस्विनाम् अग्निसूर्यादीनां मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न बिभेति । एतत् सामान्यं समानधर्मवत्त्वं विहंगमत्वादिमत्त्वं धिक्-इत्यन्वयः । कीदृशम्? अचेतनं विवेकशून्यम् । अत एव अनामृष्टम् अनालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपतारतम्यम् । कमिव? तादृशं प्रभुमिवेत्यर्थः । मध्येवारिधीति "पारेमध्ये षष्ठ्या वा" (२।१।१८)–इति सूत्रेणाव्ययीभावः समासः । वावसन्-इति यङ्लुकि रूपम् । 'मध्ये वा धुरि वा वसन्'–इति पाठे मणीनां मध्ये धुरि अन्ते वा वसन् निवसन्नित्यर्थः । तृणापकर्षको मणिविशेषः तृणमणिरिति केचित् । क्षुद्रमणिरित्यन्ये । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेति अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वाऽप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **अप्रस्तुतेति** । अप्रस्तुतं यत् विशिष्टं विशेषणयुक्तं सामान्यं तद्द्वारेण तन्मुखेनेत्यर्थः । **अभिव्यक्तौ** प्रतीतौ सत्याम् ॥

अलंकारदोषानुपसंहरति **तदिति** । तस्मादित्यर्थः । **एते** उक्ताः । **अन्येपि** रुद्रटाद्यैरुक्ताः । **एवंजातीयका इति** । उपमायामुपमाविरुद्धोक्तिः, यथा, 'दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव'–इत्यत्र राजनि इन्दुतादात्म्यारोपः उपमाविरुद्धः । तथा, समासोक्तौ नपुंसके नायकव्यवहारसमारोपः, यथा, 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः'–इत्यर्थके 'ऐन्द्रीमुखं चुम्बन्तीदं रक्तं सच्चन्द्रमण्डलम्'–इत्यत्र नपुंसके चन्द्रमण्डले नायकव्यवहारसमारोपः । एवं विरोधालंकारे भिन्नाधारयोर्विरोधवर्णनम्, यथा, 'या घर्मभासस्तनयाऽपि शीतलैः, स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः । कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधायिभिर्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥'–इत्यत्र घर्मभासस्तनयात्वादीनां शीतलत्वादीनां विरोधः उक्तः, स च भिन्नाधारतयैव निर्देशान्न संभवति, एकाश्रयत्वेनैव विरो-

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ॥

समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

धस्य निरूपितत्वादिति । तदेतत्सर्वमनुचितार्थत्वादावन्तर्भावमर्हति । तदेवाह **पूर्वोक्तयैवेति** । सप्तमोल्लासोक्तयैवेत्यर्थः । **संपूर्णमिति** । लेशतोऽपि न्यूनताविरहादिति भावः। **काव्यलक्षणमिति**। काव्यं लक्ष्यते स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमित्युद्द्योतादौ स्पष्टमिति शिवम् ॥

ननु पूर्वग्रन्थेषु सत्सु किमनेनेत्यत आह **इत्येष इति** । एषः मार्गोऽद्भुतं वर्त्म विदुषां ध्वनिकारादीनां नानाग्रन्थतया विभिन्नोऽपि अनेकरूपोऽपि यत् अभिन्नरूपः प्रतिभासते एकरूपतया यत् भाति, न तद्विचित्रम् । यत् यस्मात्कारणात् अमुत्र ग्रन्थे सम्यग्विनिर्मिता संघटना विसंष्ठुलस्य सुखप्रतीत्यर्थमेकत्र संग्रहः सैव हेतुः तद्वशादेकात्मताप्रतीतेः, कृतसर्वसंग्रहार्थोऽयं ग्रन्थः, अतो न तैः सिद्धिरिति भावः । अथ च सुधियां विकासहेतुरयं ग्रन्थः कथंचिदपूर्णत्वादन्येन पूरितशेष इति द्विखण्डोऽप्यखण्ड इव यद्भाति तत्रापि संघटनैव सन्निमित्तमित्यर्थ इति सोमेश्वरकृतसंकेतादौ स्पष्टम् । व्याख्यातं च निदर्शनकारैरपि,—" विदुषां ध्वनिकृत्प्रभृतीनां य एष मार्गः स्वसिद्धान्तः तद्ग्रन्थगतः, तेन पृथगवस्थितोऽपि एकरूपतया प्रतिभाति, तत्र संघटनैव निमित्तम्, विक्षिप्तस्य सुखावबोधायैकत्र संग्रहणं संघटना, तद्वशादेकात्मताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेष ग्रन्थः ग्रन्थकृताऽनेन (मम्मटेन) कथमप्यसमाप्तत्वात् अपरेण (अल्लटेन) च पूरितावशेषत्वात् द्विखण्डोऽपि अखण्डतया यदवभासते, तत्र संघटनैव हेतुः, न हि सुघटितस्य संधिबन्धः कदाचिदपि विलक्ष्यते—इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते । यदुक्तम्, " कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥ "—इति। अन्येनाप्युक्तम्, " काव्यप्रकाशदशकेऽपि, निबन्धकृद्भ्यां द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः। लोकेऽस्ति विश्रुतमिदं नितरां रसालं नन्व[वन्य]प्रकाररचितस्य तरोः फलं यत् ॥ "—इति । एवमेवायं श्लोको माणिक्यचन्द्रेण जयन्तभट्टेनापि च व्याख्यातः । सरस्वतीतीर्थकमलाकरादिभिरपि व्याख्यात इत्यास्तां विस्तरः ॥

देशे महामहाराष्ट्रे पत्तने पुण्यनामके ।
प्रधानपाठशालायामांग्लभूपनियोगतः ॥ १ ॥

अलंकारव्याकरणाध्यापकेन द्विजन्मना ।
कर्नाटकप्रान्तजुषा झळकीग्रामवासिना ॥ २ ॥
रामचन्द्रतनूजेन वामनाचार्यशर्मणा ।
काव्यप्रकाशटीकेयं ग्रथिता बालबोधिनी ॥ ३ ॥
शाके वेदनभोष्टेन्दुप्रमिते (१८०४) मासि कार्तिके ।
संपूरिता शुक्लपक्षे टीकेयं प्रतिपत्तिथौ ॥ ४ ॥
टीकायां बालबोधिन्यां यदत्र लिखितं मया ।
प्रायः प्राचीनटीकासु स्पष्टं तत्सूक्ष्मदर्शिनाम् ॥ ५ ॥
तथाऽप्यज्ञानदोषाच्चेत् स्खलितं लिखिते मया ।
संशोधयन्तु विद्वांसः परं साराभिमानिनः ॥ ६ ॥
काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
इति हेतोर्मया यत्नः कृतोऽयं विदुषां मुदे ॥ ७ ॥
अनेन प्रीयतां देवो रुक्मिणीवल्लभो हरिः ।
कुलदैवतमस्माकं भक्ताभीष्टप्रदः सदा ॥ ८ ॥

इति श्रीमच्छालङ्कायनमहर्षिगोत्रावतंसस्य दैवज्ञचक्रचूडामणेः सुगृहीतनाम्नो भट्ट-व्यंकटेशस्य कुले गृहीतजन्मना तैत्तिरीयशाखाध्यायिना पूर्णप्रज्ञाचार्यमतानुया-यिना सरस्वतीगर्भजेन झळकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण विरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यां दशम उल्लासः ॥ १० ॥

॥ शुद्धीपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
लक्षणायाम्	लक्षणायाः	१–१८
नियमरहिता	नियमरहिताम्	२– १
सूर्यजाल	जालसूर्य	३–२६
आस्वादजनकत्वस्य	आस्वादव्यञ्जकत्वस्य	१०–२३
आस्वादजनकत्वस्य	आस्वादव्यञ्जकत्वस्य	११– ४
लक्ष्यतावच्छेदकस्य	लक्ष्यतावच्छेदककस्य	११– ९
केचित्	प्रभायां स्पष्टम्	३०–२९
अन्येतु	सारबोधिन्युद्द्योतकारादयस्तु	३०–२९
९।१।१९३	(९।३।१०३)	३१–२३
उद्द्योतकारास्तु	उद्द्योतकारा अपि	३७–१८
कारणम्, व्यञ्जना वाऽऽक्षेप इत्याहुः	कारणमित्याहुः	३७–१९
शुद्धत्वे	शुद्धात्वे	३९– ९
अथवा	वस्तुतस्तु	४२– ६
मञ्चस्थपुरुषे	मञ्चस्थबालके	४४–१३
' स्वसिद्धये '	' सारोपान्या तु '	४६–२१
परिमितविषयत्वम्	परिमितविषयकत्वम्	४९–१८
गाथा	आर्या	५०–२४
लक्ष्य घोषनिष्ठम्	लक्ष्ये घोषनिष्टम्	५५–१४
धेनुर्नवप्रसूतिका	धेनुःस्यान्नवसूतिका	६०– ३
संयोग	वत्ससंयोग	६०– ४
अवस्थानम	अवस्थानम्	६२–२९
व्यञ्जना नेत्युच्यते	व्यञ्जनेत्युच्यते	६४–२७
वाकुर्जिव्हा	काकुर्जिव्हा	६७–१५
विसमामि	वीसमामि	६८– ९
अन्यथा शाङ्किष्ठाः	अन्यथाऽशाङ्किष्ठाः	६९– ८
मध्यणिन्यायेन	मध्यमणिन्यायेन	६९–२४
गाथा	गीतिः	६९–२६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
कदली श्रेणि	कदलीश्रेणि	७२– ३
कामुकस्योरिक्तिरियम्	कामुकस्योक्तिरियम्	७२–२१
विभ्रमो	विभ्रमः	७२–२६
विसामो	वीसामो	७४– २
उदाहररि	उदाहरति	७४– ६
उपगीतिश्छन्दः—लक्षणात्	गाथा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)	७४–२८
इन्द्रवज्रा छन्दः—लक्षणात्	उपजातिछन्दः "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति लक्षणात्। अन्तरोदीरिते इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रारूपे लक्ष्मणि	७६–२२
एव	एवम्	७८–२४
सुखितमास्व	सुखितमास्स्व	८२– ४
आस्व	आस्स्व	८२–१७
सदयहृदयम्	सहृदयहृदयम्	८३–२२
समाजिकानां	सामाजिकानां	८९– ९
सहकारित्वैर्व्यपदेश	सहकारित्वव्यपदेश	९१–२९
इत्यादिको	रत्यादिको	९२– ३
इन्द्रवज्रा	उपजातिः	११६–१०
चेतो विस्तार बोध्यम्	चतोविस्तार इति बोध्यम्	११७– ९
कुशक	कुशिक	११९– ४
सुमित्रोक्तिः	सुमन्त्रोक्तिः	११९– ४
सहचरी स्कन्धे	सहचरीस्कन्धे	११९–२२
विषमपि	उत्कटविषमपि	१२९–१९
ब्रह्मणत्वाभावे	ब्राह्मणत्वाभावे	१४३–११
गाथा	आर्या	१४५–२०
अलंकारो व्यङ्ग्यः	अलंकारो वा व्यङ्ग्यः	१४७– ३
अलंकारणेत्यर्थः	अलंकारेणेत्यर्थः	१५२–१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
स्तिष्ठन्तीति	तिष्ठन्तीति	१९४– ४
मंडलमणं	मंडलमण्णं	१९६– ३
प्रथमजवनिकान्तरे कर्पूरमञ्जरीं नायिकां प्रति विचक्षणानाम्न्याः सख्या उक्तिरियम्	प्रथमजवनिकान्तरे देव्या विभ्रमलेखायाः निर्देशेन विचक्षणानाम्न्या सख्या कृतं वसन्तवर्णनमिदम्	१९७–१७
उद्गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे)	गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)	१९९–२६
तणु अवि	तणुअं वि	१६०– ४
तन्वपि	तनुकमपि	१६०–१६
तन्वपि	तनुकमपि	१६०–२१
प्रकशयतीति	प्रकाशयतीति	१६६–२३
छायाया	च्छायाया	१६७–१९
सख्यैवं	सख्येवं	१६८– ३
पदप्रकश्यत्वे	पदप्रकाश्यत्वे	१६९– २
पलको	फलको	१७०– ९
उज्ज्वविशिष्ट	उज्ज्वलशिष्ट	१७१–१७
इति चामरः	इति चामरः । उद्गीतिश्छन्दः, "आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः । सोद्गीतिः किलकथिता तद्वद्यत्यंशसंयुक्ता ॥"–इति लक्षणात् ।	१७५–२०
आत्राधरो	अत्राधरो	१७६–२१
निर्वेदोन्माददयो	निर्वेदोन्मादादयो	१७८–१९
स्वतः संभवित्वे	स्वतःसंभवित्वे	१८४– ८
स्वतः संभवित्वात्	स्वतःसंभवित्वात्	१८४– ९
संभवित्वाभावात्प्रौढोक्ति	संभवित्वात्प्रौढोक्ति	१८४–१४
आछोल	ओछोल	१८९–१६
सिद्धे नालंकारेण	सिद्धेनालंकारेण	१८९–१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
तारुणाय	तारुण्याय	१८५–२२
स्मशाने	श्मशाने	१८७– १
स्मशाने	श्मशाने	१८७– १
बालमाप्राप्त	बालमप्राप्त	१८८– २
स चोदाहृतः	ते चोदाहृताः	१८८–२८
सूत्रर्थः	सूत्रार्थः	१८९– ९
धावित्वेवत्यनेन	धावित्वेवेत्यनेन	१९१–१३
रागौत्कण्व्यात्	रागौत्कव्यात्	१९१–१५
धात्वर्थोपास्थितेः	धात्वर्थोपस्थितेः	१९२–२५
वैयाकरभूषणे	वैयाकरणभूषणे	१९३–२७
कर्मण	कर्मणः	१९५–१२
प्रचीन	प्राचीन	१९६–२८
प्रत्यत्यस्य	प्रत्ययस्य	१९८–१६
त्वकर्तृक	त्वत्कर्तृक	१९९–१२
तादृशश्वासौ	तादृशश्चासौ	२०४–२७
उपचम्	उपचयम्	२०८–१४
इमनिजा	इमनिचा	२०८–२५
भावे	भवे	२२१–२३
प्राचामिव	प्राचामेव	२२८–१२
तद्धर्मप्राप्तरेव	तद्धर्मप्राप्तेरेव	२३१–२२
सउणि कोला	सउणिकोला	२३९– ३
अंगाईं	अंगाइं	२३९– ४
अनपरमः	अनुपरमः	२४०–२७
शपोङ्कं	शेषाङ्कं	२४४– ८
मीमांसकानां नैयायिकानां च मते	मीमांसकानां मते	२४८–१६
नैमितिकस्य	नैमित्तिकस्य	२५४– ४
प्रकरणान्तरादिति	प्रमाणान्तरादिति	२५७–१४
अभिधारूव्यापारेण	अभिधारूपव्यापारेण	२६०–११
प्रतिपतृन्	प्रतिपत्तॄन्	२६३– १

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
वोधून्	वोद्धून्	२६३–२८
वक्तृपातिपत्त्रादि	वक्तृप्रतिपत्त्रादि	२६४– १
विरहिण्योदि	विरहिण्यादि	२६४–१६
(२३७ पृष्ठे)	(७९ पृष्ठे)	२६९–२९
ल्युट्	घञ्	२६७–२९
दिअसअं	दिअहए	२७३– ४
महं णुमज्ज	मह णिमज्ज	२७३– ९
रासो	रोसो	२७६– ४
विपरिअ	विपरीअ	२७७– १
रसाउलो	रसाउला	२७७– २
ठक्केइ	ढक्केइ	२७७– २
रासो	रोसो	२७७– ७
व्याप्य भ्रमणा	व्याप्यभ्रमणा	२८२–१३
संदिग्धा सिद्धि	संदिग्धासिद्धि	२८३–१३
तत्तद्भ्रमणा	तत्तद्भ्रमणा	२८४– ७
कान्तमाति	कान्तमपि	२८८– ३
प्रियानियोगेन	प्रियवियोगेन	२९०–१६
कापटता	कपटता	२९१–२२
आसप्ति	आसमाप्ति	२९२– ७
किंचिदह्लाद	किंचिदाह्लाद	२९३–१८
अनन्दाशे	आनन्दांशे	२९४–२७
कस्यचित्पररम्परया	कस्यचित्परम्परया	२९९–२१
शार्दुर्लविक्रीतं	शार्दूलविक्रीडितं	३००–२९
शेपे पष्ठी	शेषे षष्ठी	३०१– ९
सपिर्मे स्तादित्याशास्ते	सर्पिर्मे स्तादित्याशास्ते	३०१– ९
पदामित्याकरः	पदमित्याकारः	३०१–१४
पुल्लिङ्ग	पुंलिङ्ग	३०२–१९
निहाताथर्पदं	निहतार्थपदं	३०३–२६
नाय	नायं	३०४– ८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
विलोक्येय	विलोक्येयं	३०४–१९
त्स्वस्य	त्वस्य	३०९–१७
अत्र हि शब्दः	अत्र हिशब्दः	३०६– १
जङ्घाकाण्डेति । बाणभट्टकृते चण्डीशतके पद्यमिदमिति भाति । भर्तुः	जङ्घाकाण्डेति । भर्तुः	३०८–२९
पाठे	पाठ	३१०–२८
बन्दी वन्द्यां	बन्द्यां वन्द्यां	३१४– ८
वर्णस्यैव	वर्ण्यस्यैव	३१८– ८
धर्मं भेजे	धर्मं भजे	३२७–२८
क्वचिन्नामदपयोः	क्वचिन्नामपदयोः	३२९–१८
नञतपुरुषो	नञ्तत्पुरुषो	३२९–२७
भयकारी	भयकरी	३३१–१७
सोम्यः	सौम्यः	३३१–२६
२३७ पृष्ठे	७९ पृष्ठे	३३४–१९
तद्भान्ति	तद्भ्रान्ति	३३९–१४
वाक्गयतं	वाक्यगतं	३४०–२४
विविक्षितत्वात्	विवक्षितत्वात्	३४१–१६
गाथा	आर्या	३४२–१२
वच्च्यमिति	वाच्यमिति	३४३–२३
यथा श्रते	यथाश्रुते	३४९–२८
विवक्षते	विवक्षिते	३९८– ४
इन्द्रवज्रा	उपजातिः	३६०–२९
११६ पृष्ठे	७९ पृष्ठे	३६०–२९
अतिशयने	अतिशयेन	३६१–२६
निर्यानं	निर्यातनं	३६९–२७
श्रुतिकटोस्तुं	श्रुतिकटोस्तु	३७१– ८
सहितां	संहितां	३७४–२९
चिङ्कुति	चिङ्क्कुति	३७९–१७
गुरूत्वात्	गुरुत्वात्	३७७–१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
अन्यत् इह	अन्यत् यत् इह	३७७–१९
अट्टार	अट्टार	३७९– ७
वाच्यम्	चेन्न	३७९–२१
करातलात्	करतलात्	३८०–१९
पुल्लिङ्ग	पुंलिङ्ग	३८०–२०
पञ्चाल	पाञ्चाल	३८१– ३
नित्विति	न त्विति	३८३–१८
भङ्गमाहति	भङ्गमावहति	३८४– १
कार्यादि	कर्यादि	३८६–१८
पुनरुपातं	पुनरुपात्तं	३८८–२९
कमलकर्यां	कमलाकर्यां	३९४–२१
यदेर्थकम्	यदेत्यर्थकम्	३९४–२२
क्वचित्	क्वचित्	३९९– ९
त्रिपुरविजी	त्रिपुराविजयी	३९९– २
येथेति	यथेति	३९९–१३
आश्वलायन	इत्याश्वलायन	४०१–१०
सामास	समास	४०१–२४
भर्तुनृत्ता	भर्तुर्नृत्ता	४०२– ४
सपत्नी समक्षं	सपत्नीसमक्षं	४०६–२४
पिधानास्य	पिधानस्य	४०९–१०
गाथा	आर्या	४१०–१९
पतिव्रतस्त्रीणां	पतिव्रतास्त्रीणां	४१४–२२
भक्तिसुलभः	भक्तियोगसुलभः	४१६–२२
उसर्गस्य	उपसर्गस्य	४२१–२१
विश्रांति	विश्रान्ति	४२३– ४
केवेः	कवेः	४३१–१९
अन्तरेणेयर्थः	अन्तरेणेत्यर्थः	४३३–२६
द्रोणार्चार्ये	द्रोणाचार्ये	४३४–२६
प्रतिपाद	प्रतिपिपाद	४३७–१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
व्रजन्तं पथिकान्तरं	व्रजतोऽन्यान्पथिकान्	४३९–२६
ईशत्वं	ईशित्वं	४४३–२७
आश्चर्याय	आश्चर्यम्	४४५–११
अभासमात्रेण	आभासमात्रेण	४४६–२०
एलौशीर	एलोशीर	४४७–१२
ज्योस्नायां	ज्योत्स्नायां	४४९–२५
विषेध	निषेध	४५०–१५
अविचार	अनालोकन	४५२–२३
द्विव्या	दिव्या	४५३– ५
आहो	अहो	४५३– ६
गन्धपुप्पदि	गन्धपुष्पादि	४६०–२२
६ पृष्ठे	८ पृष्ठे	४६२–२६
प्रथमाङ्के श्रीरामं प्रति क्रुद्धायास्ताटकायाः	प्रथमाङ्के ताटकायाः	४६८–१५
कुर्वन्ती	कुर्वती	४६८–२१
कुर्वन्ती	कुर्वती	४६८–२२
अपाततः	आपाततः	४७०– ५
अवोघैः	अघौघैः	४७१– २
अघोघैः	अघौघैः	४७१–१२
अघोघैः	आघौघैः	४७१–१७
घ्रणादिभिः	घ्राणादिभिः	४७१–१९
रवानां	रवाणां	४७२–२७
अङ्गुलीयकः	अङ्गुलीकः	४७४–१९
विषयीभूतो	विषयीभूत	४७८–१८
न्नाधिक	न्नधिक	४८२–२६
निरङ्कशो	निरङ्कुशो	४८७–१२
आस्वाद्येत	आस्वाद्यते	४८९–१६
सहृदयहृदय	सहृदयहृदयम्	४९०– ६
प्रति कूलो	प्रतिकूलः	४९४–१६

462, 322 68 69 480 128

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
निभृत्यादि	निभृतेत्यादि	४९५–२४
अङ्किते	अङ्कितेऽपि	४९६–२७
तथाऽप्यङ्ककदोषादेव तदिति	तथाऽप्यार्थिकःफलतीति	४९६–२८
विविक्षित	विवक्षित	५११– ५
प्रधान	प्रधानम्	५११–१४
अप्राधोन्य	अप्राधान्ये	५४०– ४
आवृत्तिर्थमक	आवृतिर्यमक	५६१–१८
वणचतुष्टय	वर्णचतुष्टय	५९८–१२
यत्त	यत्तु	६००–१५
अलंकारत्वं	अलंकारः	६०५–२९
इत्यायो	इत्यादयो	६०७–२७
स्वार्थ	स्वार्थं	६०९–१०
इति सूत्रे	इतिसूत्र	६०९–२६
१३ पृष्ठे	१७ पृष्ठे	६१५–२६
घर्मांशुमिति	घर्मांशुदर्शमिति	६२७–१६
मुश्चेत्यर्थः	मुञ्चेत्यर्थः	७०५–१७
शङ्कुकर्णस्य	शङ्कुकस्य	७५०–११
रत्नै	रत्नैः	८११– २
तारतम्यम्	तारतम्यं येन तादृशम्	८५१–१४
मतानुयायिना	सिद्धान्तानुयायिना	८५३–१६

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson, *and* Dr. R. G. Bhandarkar.

	Rs.	As.
Nos. I., III., and IV., Panchatántra, with Notes, by Dr. Kielhorn and Dr. Bühler.		
Book I., 5th Edition	0	10
Books II. & III., 3rd Edition	0	6½
Books IV. & V. 3rd Edition	0	6½
Nos. II., VII., IX., and XII., Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara, with Translation, by Dr. Kielhorn	5	0
Nos. V., VIII., and XIII., Kâlidâsa's Raghuvans'a, with Mallinâtha's Commentary, and Notes, by S. P. Pandit, M. A.	4	0
No. VI., Kâlidâsa's Mâlavikâgnimitra, with notes, by S. P. Pandit, M. A. (new edition in the Press)		
No. X., Daṇḍin's Das'akumâracharita, Part I. with Notes, by Dr. Bühler, 2nd edition, revised	0	14
No. XI., Bhartṛihari's Nîti and Vairâgya Satakas, with Notes, by K. T. Telang M. A. 2nd edition, revised	1	0
No. XIV., Bilhaṇa's Vikramânkadevacharita, with Introduction, by Dr. Bühler	1	0
No XV, Bhavabhûti's Mâlatîmâdhava, with Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar (Under revision for a new edition).		
No. XVI., Kâlidâsa's Vikramorva'sî, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. (New edition in the Press).		
No. XVII., Hemachandra's De'sinâmamâlâ, with a Glossary, by Dr. Pischel and Dr. Bühler, Part I.	3	4
Nos. XVIII., XIX., and XX., Patanjali's Vyâkaraṇamahâbhâshya, by Dr. Kielhorn. Vol. I., Parts I., II., and III., Rs. 2 each Part... ...	6	0
Nos. XXI., XXII., and XXVI., Do. Do. by Do. Vol. II., Parts I., II., and III., Rs. 2 each part	6	0
No. XXIII., The Vâsishṭhadharma'sâstra, by Dr. A. A. Führer	0	12
No. XXIV., Bâṇa's Kâdambarî, with Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, 2nd edition, revised. Part I. Sanskrit Text	1	8
No. XXV., Some'svaradeva's Kîrtikaumudî, with Introduction and Notes, by A. V. Kâthavaṭe, M. A. 2nd edition, revised- Part I. Sanskrit Text.	1	4
No. XXVII., Vi'sâkhadatta's Mudrârâkshasa, with Commentary and Notes, by K. T. Telang, M. A.	1	14
Nos. XXVIII., XXIX., and XXX., Patanjali's Vyâkaraṇamahâbhâshya, by Dr. Kielhorn. Vol. III., Parts I., II., and III , Rs. 2 each Part.	6	0
No. XXXI., Vallabhadeva's Subhâshitâvali, by Dr. P. Peterson and Pandit Durgâ Prasâd	5	0
No. XXXII., Laugâkshi Bhâskara's Tarkakaumudî, by M. N. Dvivedi, B. A	0	12
No. XXXIII., Nârâyaṇa's Hitopades'a, by Dr. P. Peterson...	1	10
No. XXXIV., Vâkpati's Gaudavaho, by Shankar P. Pandit, M. A... ...	5	8
No. XXXV., The Mahânârayaṇa Upanishad, with Dîpika, by Col. G. A. Jacob...	0	11
No. XXXVI., Hymns from the Rigveda, with Sâyaṇa's Commentary, Notes, and a Translation, by Dr. P. Peterson	4	0
No. XXXVII., The Paddhati of S'ârngadhara with Introduction and Notes by Dr. P. Peterson. Vol. I. Sanskrit Text	5	6

Works under preparation for the

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

IN THE PRESS.

An edition of Bâṇa's S'rîharshacharita, by Dr. A. Führer.

An edition of the Kumârapâlacharita, by S. P. Pandit, M. A.

Part II. of his revised edition of Bâṇa's Kâdambarî, by Dr. P. Peterson.

A revised edition of Kâlidâsa's Vikramorvas'îya, by S. P. Pandit, M. A.

Daṇḍin's Das'akumâracharita, Part II., with notes, by Dr. P. Peterson.

Rigveda. Seventh Mandala, with Sayanâs Commentary, Notes and a Translation, by Dr. P. Peterson.

WORKS UNDERTAKEN.

An edition of the Uttararâmacharita, by Dr. R. G. Bhândârkar, and S. R. Bhândârkar, M. A.

An edition of the Kâvyaprakâs'a, by A. V. Kâthavate, M. A.

An edition of the Tarkasangraha, by Y. V. Athalye, M. A.

An edition of the Venîsaṃhâra, by L. R. Vaidya, M. A.

An edition of the Mṛichchhakaṭika, by N. B. Godabole, B. A.

An edition of the Shaṭprâbhṛitaṭîkâ, by K. B. Pâthak, B. A.

An edition of the Râjataranginî, by Pandit Durgâprasâd.

An edition of Hemachandra's Dvyâs'rayakos'a, by K. H. Dhrurasv. B. A.

An edition of Padmagupta's Navasâhasânkacharita, by Vâman S'âstrî Islâmpurkar and S. R. Bhândârkar, M. A.

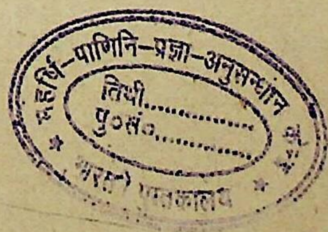
An Introduction with Indices to his edition of Patanjali's Vyâkaraṇamahâbhâshya, by Dr. F. Kielhorn.

A revised edition of Bhavabhûti's Mâlatîmâdhava, by Dr. R. G. Bhândârkar.

A revised edition of Âpastamba's Dharmasûtra, by Dr. Bühler.

P. PETERSON.
R. G. BHANDARKAR.

Bombay, 7th January 1889.

महर्षि–पाणिनि–प्रज्ञा–अनुसन्धान
तिथी..............
पु०सं०............
पुस्तकालय

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथी..............
पु०सं०..............
भारती पुस्तकालय

